

www.kitaphumar.com

نادىر ماقالىلەر توپلىمى

(6)

ئېلكتىتاب ئىشلىگۈچى: تۇران 2013 - يىلى 11 - ئاي

مەنبە: باغداش مۇنبىرى، مىسرانىم مۇنبىرى، شاھتۇر تورى، ئۇيغار تورى

مۇندەرىجە

1. نومغىن ۋە قەسى ۋە ئۇنىڭ تەسىرى ..... قەبرە (تور نامى) 3
2. بەشكېرەمنىڭ تارىخ جۇغراپىيىسى ..... مۇھەممەتئىمىن قۇربان. 37
3. چوقان ۋە لەخانوپ ئۇيغۇرلار ھەققىدە ..... ھەببۇللا ئېلى 67
4. ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى كۆلتۈرەل ئۈزەكلۈك ھادىسىسى .....
..... ئابدۇرەشىد جەلىل قارلۇق 92
5. ماجارلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ تىل تۇققانچىلىقى ..... ئەلى غۇبۇر 110
6. سوغدىلار ۋە سوغدىيانا مەدەنىيىتى ..... تۇرسۇن ئابدۇللا بەگيار 127
7. دىلو تۈرلىرىدىن ئەخلاق كىرىزىسىغا نەزەر ..... تۇنىياز ئوسمان 156
8. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر پروژىچىلىقى چاتما ھېكايىلىرى توغرىسىدا 189
9. قۇرئان تەپسىرى ۋە ئۇنىڭ تارىخ تەرەققىياتى ھەققىدە .....
..... نۇرئەھمەت قۇربان 217
10. «دولان» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا ..... باتۇر داۋۇت 250

نومغىن ۋە قەسى ۋە ئۇنىڭ تەسىرى

قىسقىچە مەزمۇنى: نومغىن ۋە قەسى بولسا سوۋېت-ياپون ئوتتۇرىسىدىكى چوڭ كۆلەملىك قوراللىق توقۇنۇش ۋە قەسى بولۇپ، كۆپلىگەن جۇڭگولۇق تارىخشۇناسلار بۇ ۋەقەگە نىسبەتەن ياپونىيىنى ئەيىپلەپ، سوۋېتنىڭ بۇ ۋەقەدىكى مەسئۇلىيىتىگە سەل قارايدۇ. مەزكۇر ئەسەردە، كۆپلىگەن تارىخى پاكىتلار ئارقىلىق سوۋېتنىڭمۇ بۇ ۋەقەنىڭ كېلىپ چىقىشىدا باش تارتىپ بولالمايدىغان مەسئۇلىيىتنىڭ بارلىقى ئىسپاتلىنىدۇ. شۇنداقلا بۇ ۋەقەنىڭ سوۋېت-ياپون مۇناسىۋىتىگىلا ئەمەس بەلكى، دۇنياغىمۇ كۆرسەتكەن تەسىرى بايان قىلىنىدۇ.

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: نومغىن ۋە قەسى؛ سوۋېت-ياپون مۇناسىۋىتى؛ قوراللىق توقۇنۇش

كىرىش سۆز

نومغىن بولسا ئىچكى موڭغۇلىيىنىڭ خۇلۇنېر ئىتتىپاقى بىلەن تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ ئارىسىدىكى يېرىم ئوتلاق، يېرىم قۇملۇق رايون بولۇپ، بۇرۇنقى ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى «نومىنكان» دەپ ئاتالغان. بۇ ۋەقەدە، سوۋېت-ياپون ئىككى تەرەپ دېڭىز ئارمىيىسىدىن باشقا بارلىق ئەسكەر ۋە ھازىرقى زامان ئەسلىھەلىرىنى مەركەزلەشتۈرۈپ ئۇرۇش قىلغان. بۇ ۋەقە، 1939-يىلى 5-ئايدا باشلىنىپ 9-ئايدا ئاياغلاشقان. ئۇرۇشتا ياپون كانتون ئارمىيىسى مەغلۇپ بولۇپ، مەزكۇر ۋەقە توغرىسىدا ياپونىيە قۇرۇقلۇق ئارمىيە ۋازارىتى «نومغىن ۋە قەسى — ياپونىيە قۇرۇقلۇق ئارمىيىسى قۇرۇلغاندىن بۇيانقى تۇنجى قېتىملىق مەغلۇبىيىتى» دەپ ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولغان [1] بىر قېتىملىق ئۇرۇش بولۇپ، بۇ ۋەقەنىڭ تەسىرى سوۋېت-ياپون مۇناسىۋىتىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. مەزكۇر ۋەقە توغرىسىدا، سوۋېت ۋە روسىيە تارىخشۇناسلىرى: «ياپونىيىنىڭ نومغىن ۋە قەسىدىكى مەقسىتى، تاشقى

موڭغۇلىنى ئېگەللەش ، شۇنداقلا يەنىمۇ ئېلگىرلەپ ، سوۋېتنىڭ يىراق شەرق ۋە سىبىرىيە رايونىدىكى مەنپەئەتگە بۇزغۇنچىلىق قىلىش» دەپ قارايدۇ. [2] ياپون تارىخشۇناسلىرى: «بۇ ۋەقە چېگرا سېزىقىنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشىنىڭ ئوخشاماسلىقى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان [3] شۇنداقلا ، كانتون ئارمىيىسىنىڭ مەركەزنىڭ بۇيرۇقىغا خىلاپلىق قىلىپ ، چېگرا تالاش - تارتىشقا نىسبەتەن قاتتىق پوزىتسىيە تۇتقانلىقىدىن» كېلىپ چىققان دەپ قارايدۇ. [4] جۇڭگو تارىخشۇناسلىرى ، 14 يىلغا سوزۇلغان ياپون - جۇڭگو ئۇرۇشى ۋە سوۋېت سوتىيالىزىمىنىڭ تەسىردە مەزكۇر ۋەقەگە نىسبەتەن ياپونىيىنى ئەيىبلەش كۆز - قارىشى كۆپرەك بولۇپ ، سوۋېتقا قارىتا سەل قاراش پوزىتسىيىسىدە بولۇپ ، بۇنىڭغا تارىخى پاكىتلار ئارقىلىق جاۋاب بەرگەندە بىتەرەپلىملىكتىن خالىي بولغىلى بولىدۇ. شۇڭا بۇ ئەسەردە ۋەقەنىڭ تارىخى ئارقا كۆرۈنىشى ، جەريانى ۋە تەسىرى پاكىتلار ئارقىلىق ئېچىپ بېرىلىدۇ.

1. نومغىن ۋەقەسىنىڭ تارىخى ئارقا كۆرۈنىشى

ئۆتمۈشتە روسىيە - ياپونىيە ئۇرۇشتىن كېيىن ، 1905 - يىلدىكى « پولىتموس شەرتنامىسى » گە ئاساسەن ، ياپونىيە لياۋدۇڭ يېرىم ئارىلى ۋە يىراق شەرق تۆمۈر يولىنىڭ چاڭچۇننىڭ جەنۇبىدىكى بۆلىكىنى ئېگەللىگەن. 1907 - يىلى 7 - ئاينىڭ 30 - كۈنى سوۋېت ۋە ياپون ئىككى تەرەپ مانجۇرىيىگە ياۋرۇپا ياكى ئامېرىكىنىڭ سېتىپ كىرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن كېلىشىم تۈزگەن. كېلىشىمدە « جەنۇبى مانجۇرىيە ۋە ئىچكى موڭغۇلىيە ، ياپونىيىنىڭ كۈچ تەسىرىگە كىرىش ؛ شىمالى مانجۇرىيە ۋە تاشقى موڭغۇلىيە ، روسىيەنىڭ كۈچ دائىرىسىگە كىرىش . ئىككى تەرەپ ئۆز كۈچ دائىرىسىنى كونترول قىلىش ، ئۈچىنچى بىر دۆلەتنىڭ مانجۇرىيىگە سېتىپ كىرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش » بەلگىلەنگەن . [5] 1910 - يىلى 7 - ئاينىڭ 4 - كۈنى يەنە مەخپىي كېلىشىپ ، 1907 - يىلدىكى مەخپىي كېلىشىمنىڭ كۈچكە ئىگە ئىكەنلىكى ئۆز ئارا مۇئەييەنلەشتۈرۈلۈپ ، ئۆزئارا تاجاۋۇز قىلىشماستىقىنى بىكىتكەن . 1912 - يىلى 7 - ئاينىڭ 8 - كۈنى روسىيە بىلەن ياپونىيە ئۈچىنچى قېتىم مەخپىي كېلىشىپ ئالدىنقى ئىككى قېتىملىق كېلىشىمنىڭ داۋاملىق كۈچكە ئىگە ئىكەنلىكى

مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن. [6] بۇنىڭدىن كۈرۈۋېلىشقا بولىدۇكى؛ ياپونىيە، شەرقىي شىمالغا كىرىشتىن ئېلگىرى روسىيە مانجۇرىيەنى تەنھا دېگۈدەك ئېگەللىۋېلىشقا ئۇرۇنغان. شۇنداقلا كونا روسىيە ئالىملىرىدىن تارتىپ سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرىغىچە، ھەتتا سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ دىپلوماتىيە مېنىستىرلىرىمۇ «ئەيخۇي شەرتنامىسى»، «بېيجىڭ شەرتنامىسى» قاتارلىق تەڭسىز شەرتنامىلەر ئارقىلىق چارروسىيەنىڭ مۇشۇ شەرتنامىلەرگە ئاساسەن جۇڭگونىڭ نۇرغۇن زېمىنلىرىنى ئېگەللىۋالغانلىقىنى ئېتىراپ قىلغان [7]لىقىدىن ئىبارەت پاكىت شۇنى كۆرسەتتىكى؛ شەرقىي شىمالنى ئالدى بىلەن روسىيە تەنھا يۇتسۇۋەتمەكچى بولغان لېكىن، 1905-يىلدىكى روسىيە-ياپونىيە ئۇرۇشىدىكى مەغلۇبىيەت تۈپەيلى، ياپونىيەگە شەرقىي شىمالدا ھەرىكەت قىلىش پۇرسىتىنى يارىتىپ بەرگەن. بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ۋە ئىككىنچى ئۇرۇش سوۋېتىنى ئېغىر ئېقتىسادىي بېسىمغا ئۇچراتقۇزغان. بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن سوۋېت، 1927-يىلى 11-ئاينىڭ 1-كۈنى نېفىت ئىجارىگە بېرىشكە ئۇيغۇن كېلىدىغان ئىككى مۇھىم جاينى تاپقان بولۇپ، ئۇلار ساخالن ئارىلى ۋە گېروزىيە ئىدى. ساخالن ئارىلىنى ئىجارىگە ئېلىشتا ياپونىيە ئاخىرى ئامېرىكىنى يېڭىپ، 1920-يىلى 7-ئايدا شىمالىي ساخالن ئارىلىنى ئىجارىگە ئالغان. 1925-يىلى 12-ئاينىڭ 14-كۈنى سوۋېت بىلەن نېفىتلىكىنى ئىجارىگە بېرىش كېلىشىمى تۈزگەن. بۇ كېلىشىمگە ئاساسەن ياپونىيە 1936-1937-يىللىرى ئايرىم-ئايرىم ھالدا 186 مېڭ توننا، 193 مېڭ توننا نېفىتكە ئىگە بولۇپ، بايلىقى كەمچىل دۆلەتنىڭ ئېستىراتېگىلىك نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا قىيىنچىلىققا ئۇچراۋاتقان ياپونىيە ئۈچۈن زور مەدەت بولغان. [8] بۇ توغرىسىدا ئامېرىكىلىق بىر ئالىم: «چوڭ دۆلەتنىڭ ئۇرۇش خەرىتىسىدە، ياپونىيە دېڭىز ئارمىيىسىنىڭ كۈچىنى تولۇقلايدىغان مۇھىم مەنبە ساخالن ئارىلى بولۇپ بۇ كەلگۈسىدىكى تېنچ ئوكيان دېڭىز ئۇرۇشىدا مۇھىم ھۇجۇم-مۇداپىئە قورغىنى بولۇپ قالدۇ»، [9] دېگەندەك سوۋېت بۇ ئارقىلىق ئېقتىساد توپلىسا كەلگۈسىدىن ئالغاندا، ياپونىيەنىڭ تېچ ئوكيان ئۇرۇشىغا ماددىي شارائىت يارىتىپ بەرگەن، شۇنداقلا ياپونىيەنىڭ شەرقىي شىمالدا تېخىمۇ كۆپ مەنپەئەتكە ئېگە بولۇشىنى ۋاستىلىك كەلتۈرۈپ چىقارغان. نومىن رايونى بولسا سوۋېت-ياپون ئارىسىدىكى ئاتالمىش رايون سىياسىتىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ياپونلار كونتىرۇللىقىدىكى مانجۇرىيە بىلەن سوۋېت كونتىرۇللىقىدىكى موڭغۇلىيە مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت. سوۋېتنىڭ

موڭغۇلىيە رايونىنى كونتىرۇل قىلىۋېلىشى 1911-يىلى جۇڭگو ئېنقىلابى مەزگىلىدە، چارروسىيە تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ گېگەنى جېبۇزۇندەنبانى ئاتالمىش «بۈيۈك موڭغۇل ئېمپېرىيىسى» قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلاشقا مەجبۇرلىغان. جۇڭخۇا مىنگۇ قۇرۇلغاندىن كېيىنكى بىرىنچى يىلى 1912-يىلى 2-نويابىر چارروسىيە موڭغۇلىيە بىلەن كېلىشىم ئىمزالانغانلىقى توغرىسىدا بايانات ئېلان قىلىپ ھەم ئۆزىنىڭ بېيجىڭدىكى دىپلوماتىيە ۋەكىلىگە جۇڭگونىڭ بۇ كېلىشىمنى ئېتىراپ قىلىشىنى ئېلتىماس قىلىش توغرىسىدا ھوقۇق بەرگەن. 1915-يىلى ئىيۇلدا بېيجىڭ ھۆكۈمىتى چارروسىيە ۋە تاشقى موڭغۇلىيە بىلەن ئۈچ تەرەپ كېلىشىم ئېمزالاپ تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ جۇڭگونىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكى، روسىيە بىلەن جۇڭگو، موڭغۇلىيەنىڭ ئىچكى ئاپتونومىيىسىگە ئارلاشماسلىقىنى بەلگىلىگەن [10]. لېكىن 1917-يىلدىكى روسىيە ئېنقىلابى باشلىنىپ ئۇزاق ئۆتمەي سوۋېت روسىيىسى چارروسىيەنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، بۇ رايوندا روسىيە ھاكىمىيىتىنى قايتىدىن قۇرۇۋالغان. 1919-1920-يىللىرى كاراخان سوۋېت روسىيىسىنىڭ جۇڭگودىكى بارلىق ئېمىتىيازلىرىدىن ۋاز كېچىدىغانلىقىنى كۆپ قېتىم بىلدۈرگەن. 1923-يىلى ئىئوفى بىلەن سۇن جۇڭشەننىڭ ئېلان قىلغان كېيىنكى ئورتاق باياناتىدا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگودىن تاشقى موڭغۇلىيەنى تارتىۋېلىش غەربى يوق دەپ ئېتىراپ قىلىنغان. [11] ئەمما 1924-يىلى ئىيۇلدا، تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ قورچاق ھاكىمىيىتى موسكۋانىڭ يوليۇرۇقى بويىچە يالغاندىن «خەلق قۇرۇلتىيىسى» چاقىرغان ھەمدە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كەڭ ئاساسى قانۇن ماقۇللاپ، بۇ رايوننى «موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى» دەپ ئېلان قىلغان. شۇنداق قىلىپ، بۇ سوۋېت روسىيىسىنىڭ 1924-يىلى مايدا ئېمزالانغان جۇڭگو-سوۋېت ئىتتىپاقى كېلىشىمىنىڭ بەلگىلىمىلىرىدىكى تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ ئورنىنى ئاغدۇرۇش ھەرىكىتى بۇلۇپ، بۇنىڭ بىلەن تاشقى موڭغۇلىيە سوۋېت روسىيىسىنىڭ بېقىندىسىغا ئايلىنىپ قالغان. ياپۇنىيە بىلەن مانجۇرىيە مۇناسىۋىتىگە كەلسەك، 1931-يىلى «18-سېنتەبىر» ۋەقەسى يۈز بېرىپ، يېرىم يىلغا يەتمىگەن ۋاقىتتا، ياپۇنىيە مانجۇرىيىنى ئېگەللىگەن. بۇنىڭ بىلەن جۇڭگودا غايەت زور مەنپەئەتكە ئېگە بۇلۇۋالغان سوۋېت ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت كېلىپ چىققان. بۇلۇپمۇ مانجۇرىيىدىكى ئوتتۇرا شەرق تۆمۈر يولىدا، گەرچە بەلگىلىمگە ئاساسەن: «جۇڭگو - سوۋېت مەزكۇر تۆمۈر يولىغا ئورتاق ئېگىدارچىلىق قىلىدۇ» [12] دەپ بەلگىلەنگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە سوۋېت غايەت زور

مەنپەئەتكە ئېگە ئىدى .

«18- سېنتەبىر» ۋەقەسىدىن كېيىن ، سوۋېت 1931- يىلى 9- ئاينىڭ 21- كۈنى ۋە 9- ئاينىڭ 25- كۈنى ئايرىم- ئايرىم ھالدا «ئېلان گېزىتى» ۋە «ھەقىقەت گېزىتى» دە بايانات ئېلان قىلىپ ياپونىيىنى «تاجاۋۇزچى» دەپ ئەيىپلىگەن . [13] كىشىنىڭ دېققىتىنى قوزغايدىغىنى شۇكى سوۋېت روسىيىسى بىلەن جۇڭخۇا مىنگۇ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت تارىخىدا ، جۇڭخۇا مىنگۇ قورۇلغاندىن كېيىنكى ، دەسلەپكى 20 يىلىدا ئىككى قېتىم مۇناسىۋەت ئۈزۈلۈپ قېلىش بولغان بولۇپ ، بىرىنچى قېتىم 1918- يىلىدىن 1924- يىلىغىچە بولغان ئالتە يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ؛ ئىككىنچى قېتىم 1927- يىلىدىن 1932- يىلىغىچە بولغان بەش يىلغا يېقىن ۋاقىت داۋام قىلغان بولۇپ ، «18- سېنتەبىر» ۋەقەسى يۈز بەرگەن ۋاقىت دەل جۇڭگو- سوۋېت مۇناسىۋىتى ئۈزۈلگەن ۋاقىتقا توغرا كەلگەچكە «تاجاۋۇزچى» دەپ ئەيىپلىشىگە قارىتا ، ياپونىيىنىڭ سوۋېتتا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى گۇاڭ تىيەن شىنىيى ، سوۋېتنىڭ تاشقى ئىشلار مېنىستىرى كارخانغا چۈشەنچە بېرىشنى تەلەپ قىلغان ، ئىككىنچى كۈنى كارخان : «بۇ ئىشقا «ئارلاشماسلىق» سىياسىتىنى يولغا قويىمىز» دەپ ئىپادە بىلدۈرگەن . شۇنداقلا ، 10- ئاينىڭ 29- كۈنى گۇاڭ تىيەنگە ، كارخان يەنە تېلېگرامما يوللاپ : «سوۋېتنىڭ جۇڭگو- ياپونىيە توقۇنىشىغا قارىتا قەتئىيلىك بىلەن ئارلاشماسلىق سىياسىتىگە قاتتىق ئەمەل قىلىدىغانلىقىنى ، ئىككىلا تەرەپكە ھەرقانداق شەكىلدە ياردەم قىلمايدىغانلىقىنى ، يەنە سوۋېتنىڭ قەتئىيلىك بىلەن «ئارلاشماسلىق» سىياسىتىنى يۈرگۈزۈشىگە ، تاشقى كۈچلەرنىڭمۇ تەسىر قىلالمايدىغانلىقىنى ، شىمالىي جۇڭگو ئاپتونومىيىسى ۋە مانجۇرىيىنىڭ مۇستەقىللىق ئارزۇسىغا ھۆرمەت قىلىدىغانلىقى» ئېيتقان . [14] ئارقىدىنلا ، 11- ئاينىڭ 14- كۈنى تاشقى ئىشلار مېنىستىرى لىۋېنوف بايانات ئېلان قىلىپ : «ئارلاشماسلىق» سىياسىتىدە چىڭ تۇردىغانلىقىنى تەكىتلىگەن . [15] شۇنداقلا يەنە ئېنىق قېلىپ : «سوۋېت ياپونىيە بىلەن توقۇنۇشنى خالىمايدۇ ، ياپونىيىنىڭ پەقەت سوۋېتنىڭ ئوتتۇرا شەرق تۆمۈر يولىدىكى سودا مەنپەئەتىگە ھۆرمەت قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ» دەپ جاكارلىغان . [16] بۇنى ئەنگىلىيە ، فىرانسىيە ، ئامېرىكا قاتارلىق دۆلەتلەر ۋە «خەلقئارا ئىتتىپاق» يۈرگۈزگەن مانجۇرىيىگە قارىتا «ھەرگىز ئېتىراپ قىلماسلىق» سىياسىتىگە سېلىشتۇرغاندا ، سوۋېتنىڭ بۇ «ئارلاشماسلىق» ھەتتا «ھۆرمەت قىلىش» سىياسىتى تېخىمۇ ئېغىر دەرىجىدىكى مادارچىلىق قىلمىشى بولۇپ ھىساپلىناتتى . سوۋېتنىڭ بۇ

خىل سىياسىتى ياپونىيگە ھېچقانداق بېسىم ئەكىلەلمىگەن ، شۇنداقلا ، جۇڭگو ھۆكۈمىتى ۋە خەلىقنىڭ نارازىلىقىغا قارىماي ، 1935 - يىلى 3 - ئايدا ، 140 مىليون ياپونىيە يىنى باھادا ، ئوتتۇرا شەرق تۆمۈر يولىنى مانجۇرىيگە سېتىپ بەرگەن بولۇپ ، ئوتتۇرا شەرق تۆمۈر يولىنىڭ سېتىپ بېرىلىشى ، ياپونىيىنىڭ ھەرىكىتىگە كۆپ قولايلىقلارنى ئېلىپ كەلگەن ، لېكىن جۇڭگوغا غايەت زور بالايئاپەت ئېلىپ كەلگەن بولۇپ ، ئەينى ۋاقىتتا جۇڭگودا ئېلان قىلىنغان ماقالىدە ، بۇ توغۇرلۇق : «سوۋېت - ياپون سودىسىنىڭ پۈتۈشى ، ياپونىيىنىڭ جۇڭگوغا چوڭ كۆلەملىك كىرىش كۈنى» دەپ يېزىلغانىدى . [17] شۇنداقلا ، بۇ سودا پۈتۈپ تۆت ئايدىن كېيىن ، سوۋېت مانجۇرىيىدىن تەدبىرىجىي چېكىنىپ چىقىپ كەتكەن . بۇ ياپونىيىنىڭ 1910 - يىلى 8 - ئاينىڭ 29 - كۈنى كورىيە بىلەن تۈزگەن شەرتنامىگە ئاساسەن ، كورىيىنى ئىدارە قىلىپ ، 1912 - يىلغا كەلگەندە ، «ياپونىيە - مانجۇرىيە كېلىشىمنامىسى» نى ئىمزالاپ ، مانجۇرىيىنى قوغداش نامى بىلەن كانتون ئارمىيىسىنىڭ كىرىشىنى ئۆز - ئارا باغلاپ ، ياپونىيىنىڭ شەرقىي شىمالى ئاسىيادىكى كۈچىنى تېخىمۇ كۈچەيتىشكەن . ھالبۇكى ستالىن ئۆزى ياپونىيىنى كۈچەيتىپ قويۇپ ، ئاخىرىدا ئەنسىرەپ قالغان ، شۇڭا يىراق شەرق رايونىدا بىر قاتار سىياسەتلەرنى ئېلىپ بارغان . مەسىلەن : دىپلوماتىيە جەھەتتە : 1929 - يىلى 7 - ئايدىن 12 - ئايغىچە داۋاملاشقان ئوتتۇرا شەرق تۆمۈر يولى ۋە قەسىدىكى چوڭ كۆلەملىك توقۇنۇشتىن كېيىن يامانلاشقان جۇڭگو - سوۋېت مۇناسىۋىتى ، 1932 - يىلغا كەلگەندە ، ئاندىن دىپلوماتىك مۇناسىۋەتنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن [18] ؛ ھەربىي ئىشلار جەھەتتە : 1934 - يىلى 6 - ئايدا ، يىراق شەرق رايونىدىكى سوۋېت ئارمىيىسى 11 پىيادىلەر دىۋىزىيىسى ، ئىككى ئاتلىق ئەسكەرلەر دىۋىزىيىسى ، 650 تانكا ، 500 ئايرۇپىلان ، ئومۇمىي ئەسكەر كۈچى 230 مىڭ ئىدى . لېكىن ئەينى ۋاقىتتا ياپونىيىنىڭ مانجۇرىيىدە ، پەقەت ئۈچلا دىۋىزىيىسى بولۇپ ، بىر ماتۇرلاشقان بىرىگادا ، بىر ئاتلىق ئەسكەرلەر بىرىگادىسى ، ئۈچ مۇستەقىل مۇداپىئەلىنىش ئارمىيىسى ، 80 ئايرۇپىلان ، ئومۇمىي ئەسكەر كۈچى 50 مىڭ بولۇپ ، كورىيىدىكى ئەسكەرىي كۈچىنى قوشقاندىمۇ سوۋېتنىڭ يىراق شەرقتىكى ئارمىيىسىنىڭ يېرىمىغىمۇ يەتمىگەن . [19] ياپونىيىنىڭ سىستاتىكىسىغا ئاساسلانغاندا ، 1935 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىغىچە ، ياپونىيەنىڭ كورىيە ئارىلى ۋە مانجۇرىيىدىكى ئاساسلىق ھەربىي كۈچى ، پەقەت 5 دىۋىزىيىگىلا ئىگە بولۇپ ، 220 ئايرۇپىلان ، 150 تانكلا بار بولۇپ ، سوۋېتنىڭ يىراق شەرقتىكى پىيادىلەر قىسمى ، ئاتلىق قىسمىنىڭ سانى ،

ياپونىيىنىڭ 3 ھەسسىگە ، ئايرۇپىلانى 4 ھەسسىگە ، تانكىسى 5.5 ھەسسىگە توغرا كەلگەن. [20] 1931 - يىلىدىن 1936 - يىلىغىچە سوۋېت يىراق شەرق زەربىدارلار قىسمىنى 6 دىۋىزىيىدىن 16 دىۋىزىيىگە كۆپەيتىشكە ، ئەمما ياپونىيە مەزكۇر رايوندا ، پەقەت 5 دىۋىزىيىگە [21] ئېگە بولۇپ ، شۇنداقلا بۇ پەرق ئۈزلۈكسىز چوڭىيىپ ماڭغان . ياپونىيىنىڭ مانجۇرىيىدىكى ئەسكىرى كۈچى 1937 - يىلى 5 دىۋىزىيىگە ، 1938 - يىلى 8 دىۋىزىيىگە ، 1938 - يىلى 24 زەربىدارلار دىۋىزىيىگە ، 1930 - يىلى 30 زەربىدارلار دىۋىزىيىگە ئېگە ئىدى . [22] ئالاھىدە تېلغا ئېلىشقا بولىدىغىنى شۇكى 1934 - يىلى سوۋېت TB3 تىپلىق بومباردىمانچى ئايرۇپىلان ياساپ ، ناھايىتى تېزلىكتە ۋېلادىۋوستوكقا يەتكۈزۈپ بەرگەن . بۇ ئايرۇپىلان ئەينى ۋاقىتتا دۇنيادىكى ئەڭ ئىلغار بومباردىمانچى ئايرۇپىلان بولۇپ ، بومبا قاچىلاش مىقدارى چوڭ بولۇپلا قالماستىن ، يەنە يىراق مۇساپىگە ئۇچۇش ئېقتىدارىمۇ ناھايىتى كۈچلۈك بولۇپ ، بۇ ئايرۇپىلان ئارقىلىق ياپونىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىنى بومباردىمان قىلغىلى ، شۇنداقلا بىخەتەر قايتىپ كەلگىلى بولىدىغان بولۇپ ، 1938 - يىلى 1 - ئايدا ، ياپونىيە «مەركىزىي ئاخباراتى» دىكى پىيەن گاڭ شاۋزۇنىڭ ماقالىسىدا : «بۇ بومباردىمانچى ئايرۇپىلاننىڭ ياپونىيىنىڭ ھەرقايسى چوڭ شەھەرلىرىنى بومباردىمان قىلالايدىغانلىقى ، ۋەيران قىلىش كۈچىنىڭ 1923 - يىلى يۈز بەرگەن توكيودىكى چوڭ يەر تەۋرەش كۈچىنىڭ 10 ھەسسىگە توغرا كېلىدىغانلىقى» [23] ئېيتىلغان . ئۇنىڭدىن باشقا ، 1937 - يىلى كۈزدە ، سوۋېت پىيادىلەر قىسمىنىڭ %25 نى ، توپچىلار قىسمىنىڭ %17 نى ، تانكا قىسمىنىڭ %22 نى يىراق شەرققە يۆتكىگەن . [24] سىياسىي جەھەتتە : سوۋېت ئىتتىپاقى تاشقى سىياسىتىنى ئادەتتە ئىككى تارماقنىڭ خىزمەتلىرى ئارقىلىق قانات يايدۇرغان بولۇپ ، بىرى تاشقى ئىشلار كومىسسارىياتى ، ئۇنىڭ بارلىق پائالىيەتلىرىنىڭ مەقسىتى «تىنچلىق دىپلوماتىيىسى» ئارقىلىق باشقا دۆلەتلەرنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قاراتقان ھۇشيارلىقىنى بوشاشتۇرۇش ؛ يەنە بىرى كوممۇنىستىك ئېنتىرناتسۇنال بولۇپ ، ئۇ «فاشىزىمغا قارشى تۇرۇش» نىقابى ئاستىدا غەرب دۆلەتلىرىدە «ئۇرۇشقا قارشى» ھەرىكەت ۋە باشقا بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىنى قوزغاش بىلەن شۇغۇللانغان . سوۋېت ئىتتىپاقى يىراق شەرق رايونىدا ، بەزىدە بۇ ئىككى يولنى تەڭلا قوللانغان . بولۇپمۇ 1935 - يىلى خەلقئارا ئېنتىرناتسۇنال موسكۋادا ، 7 - نۆۋەتلىك ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىنى چاقىرىغان . خەلقئارا ئېنتىرناتسۇنالنىڭ رەھبىرى دېمىتروف يېغىندا دوكلات بېرىپ : «ئىشچىلار سىنىپى

ئاساس قىلغان، ئىشچىلار، دېھقانلار، ئۇششاق بۇرژۇئازىيە ۋە زىيالىيلاردىن تەشكىل تاپقان فاشىستلارغا قارشى بىرلىك سەپ قۇرۇشقا چاقىرىغان». [25] شۇنداقلا ئېنىق قىلىپ، جۇڭگودا «پۈتۈن مىللەتنىڭ ياپونغا، جاھانگىرلىككە قارشى بىرلىك سەپ» نى قۇرۇش توغرىسىدا تەكلىپ بەرگەن. بۇ ستالىننىڭ سىياسىتى بولغاچقا تەبئىي ھالدا قوللاشقا ئېرىشكەن. 1936-يىلى 11-ئاينىڭ 10-كۈنى سوۋېت ھۆكۈمەت تەرەپ «ھەقىقەت گېزىتى» دە: «يىراق شەرقتىكى دۆلەت چېگرىسى، ستالىننىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن، قاتمۇ-قات سېپىل ياساپ، شۇنداقلا ناھايىتى ياخشى قوراللانغان يىراق شەرق سوۋېت ئارمىيىسى بىلەن غايەت زور قۇدرەتكە ئېگە تىنچ ئوكيان فىلوتى يىراق شەرق رايونىنى قوغدىماقتا، بۇنىڭدىن سىرت ھۆكۈمەت تەرەپ يىراق شەرق رايونىغا يېزا ئىگىلىك، قاتناش ۋە باشقا تەرەپلەردە ياردەم بېرىپ، مەزكۇر رايوننى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى قارار قىلدى» دەپ بايانات ئېلان قىلغان. [26]

سوۋېتنىڭ دىپلوماتىيە، ھەربىي، سىياسىي قاتارلىق جەھەتلەردە ئېلىپ بارغان بىر قاتار ھەرىكەتلىرىگە قارىتا ياپونىيەمۇ مۇناسىپ تەدبىرلەرنى قوللانغان. 1935-يىلى باش شىتاب بۆلۈمىنىڭ باشلىقى شى يۈەن ۋەنئېر: «مەملىكىتىمىزنىڭ دۆلەت كۈچىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، دۇنيادىكى ئەڭ كۈچلۈك قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىگە ئېگە سوۋېت ۋە دۇنيادىكى ئەڭ كۈچلۈك دېڭىز ئارمىيىسىگە ئېگە ئامېرىكا بىلەن ئوخشاش بىر ۋاقىتتا ئۇرۇش قېلالىشىمىز مۇمكىن ئەمەس. ھازىرقى ۋەزىيەت داۋاملىشىۋەرسە، ئېھتىمال سوۋېت، ئامېرىكا، ئەنگىلىيە، جۇڭگو قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن ئوخشاش بىر ۋاقىتتا دۈشمەن بولۇپ قېلىشتەك پاسىپ ئەھۋالغا چۈشۈپ قېلىشىمىز مۇمكىن. شۇڭا بارلىق كۈچ بىلەن سوۋېتتىن كەلگەن تەھدىتنى يوقىتىشىمىز، جۇڭگو بىلەن مۇناسىۋىتىمىزنىڭ زىيادە بۇزۇلۇپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشىمىز، ئىمكانقەدەر، ئامېرىكا، ئەنگىلىيە بىلەن ھەمكارلىقنى ساقلاپ، مەزكۇر ۋاقىت ئىچىدە مانجۇرىيىنى تېخىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇش كېرەك» دەپ قارايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. [27] 1936-يىلى 8-ئاينىڭ 7-كۈنى ياپونىيە باش ۋەزىرى، دىپلوماتىيە ۋەزىرى، قۇرۇقلۇق ئارمىيە ۋەزىرى، دېڭىز ئارمىيىسى ۋەزىرى، دۆلەت مۇداپىئە ۋەزىرى قاتارلىق «بەش ۋەزىر كېڭىشى» ئېچىلىپ «دۆلەت سىياسىتىنىڭ ئاساسى يولى» نى تۈزۈپ چىقىپ، ئېمپېرىيىنىڭ شەرقىي ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ئورنىغا كاپالەتلىك قىلىش «نى بېكىتكەن. شۇنداقلا، ئوخشاش بىر كۈندە، «تۆت ۋەزىر كېڭىشى» دۆلەت ئىستراتېگىيىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئېمپېرىيىنىڭ

تاشقى ئىشلار سىياسىتىدە: «دىپلوماتىيىدىكى مۇھىم نوقتىنى سوۋېتتىن ئاسىياغا تاجاۋۇز قىلىش نىيىتىنى بۇزۇپ تاشلاش، بولۇپمۇ ھەربىي تەھدىتنى سۈپۈرۈپ تاشلاپ، شەرقىي ئاسىيانىڭ قىزىللىشىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش» دەپ بېكىتكەن. [28] شۇ يىلى 7-ئاينىڭ 24-كۈنى ياپونىيە ئىچكى كابىنتى: «ياپونىيىنىڭ بىخەتەرلىكى ۋە شەرقىي ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى سىياسىتىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن بىز باشقا دۆلەتلەر بىلەن بىرلىشىپ، سوۋېتتىن كۈچىنى چەكلىشىمىز، ياپونىيەگە كېلىدىغان تەھدىتنى ئازايتىشىمىز كېرەك» دەپ قارايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. [29] دىپلوماتىيە جەھەتتە: 1936-يىلى 11-ئاينىڭ 25-كۈنى، ياپونىيە، گېرمانىيە بىلەن «گېرمانىيە-ياپونىيە كوممۇنىزىمىدىن مۇداپىئەلىنىش كېلىشىمنامىسى» نى ئىمزالىغان. ئۈچىنچى ئېنتىرناتسىئونالغا قارشى تۇرۇشنى ئاساسلىق مەزمۇن قىلغان بۇ كېلىشىمدە، سوۋېت دەل ئۈچىنچى ئېنتىرناتسىئونالنىڭ ئاساسلىق پائالىيەت مەركىزى ۋە قۇماندانلىق مەركىزى بولۇپ، خۇددى ياپونىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرى يوۋتسەن بۇ كېلىشىمنى تەستىقلىتىش ئۈچۈن پالاتاغا سۇنغاندا: «بۇنىڭدىن كېيىن سوۋېت تونۇپ يېتىشى كېرەككى، بۇ مۇقەررەر گېرمانىيە، ياپونىيە ئىككى كۈچلۈك دۆلەتكە دۇچ كېلىدۇ». [30] دېگەندەك بولۇپ، بۇ 1935-يىلى ئۈچىنچى ئېنتىرناتسىئونالنىڭ فاشىستلارنى دۈشمەن دەپ بېكىتىپ كىشىلەرنى قارشى تۇرۇشقا چاقىرىق قىلغانلىقىغا بېرىلگەن جاۋاب ئىدى.

ھەممىگە مەلۇم بولغاندەك، 1932-يىلى جۇڭگو - سوۋېت دىپلوماتىك مۇناسىۋەتنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن بولسىمۇ، ئىككى دۆلەت مۇناسىۋىتى ماھىيەتلىك ياخشىلىنىش بولمىغان بولۇپ، ياپونىيىنىڭ جۇڭگوغا ئىچكىرىلەپ كېرىپ، «لۇگۇچياۋ ۋەقەسى» نى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى، جۇڭگونى خەۋىپسىزلەندۈرسە، «گېرمانىيە - ياپونىيە كوممۇنىزىمىدىن مۇداپىئەلىنىش كېلىشىمنامىسى» سوۋېتنى خەۋىپسىزلەندۈرۈپ، ئۇلارنى ئورتاق تونۇشقا ئېگە قىلغان. شۇ سەۋەبتىن ئىككى تەرەپ 1937-يىلى 21-ئاۋغۇست، نەنجىڭدا «سوۋېت-جۇڭگو ئۆزئارا تاجاۋۇز قىلىشماسلىق شەرتنامىسى» نى ئىمزالىغان. بۇ ئىككى دۆلەت مۇناسىۋىتىگە ئىنتايىن زور تەسىرلەرنى ئېلىپ كەلگەن بولۇپ، جۇڭگو بۇ شەرتنامە ئىمزالىغىچە بولغا ئارلىقتا غەربنىڭ ياردىمىگە ئېرىشەلمەي كەلگەن، چۈنكى ياپونىيە «1-سېنتەبىر» ۋەقەسىنى قوزغاشتىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرىنى «مانجۇرىيە رايونىنىڭ قىزىللىشىپ

كىتەپتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن» [31] دەپ بايانات ئېلان قىلىپ ، غەربىنىڭ بۇنىڭغا قارىتا «ئارلاشما سىلىق» سىياسىتىنى قوللىنىشنى ئۈمىد قىلغاچقا ، غەربىمۇ ياپونىيەنى ماھىيەتلىك ئەيىپلىمىگەن . بۇ كېلىشىمنامە تۈزۈلگەندىن كېيىن ، جۇڭگو خەلىقئارادا ، يېتىم قېلىشتىن قۇتۇلغان . شۇنداقلا ، سوۋېتنىڭ غايەت زور ياردىمىگە ئېرىشكەن . سوۋېتنىڭ سىستاستىكىسىغا ئاساسلانغاندا ، سوۋېت 1938 - يىلى 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى 500 مىڭ ئامېرىكا دوللىرى ؛ 1938 - يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى 500 مىڭ ئامېرىكا دوللىرى ؛ 1939 - يىلى 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى بىر مىليون 500 مىڭ ئامېرىكا دوللىرى ياردەم قىلغان [32] ؛ 1937 - يىلى 10 - ئايدىن 1939 - يىلى 9 - ئايغىچە ، 985 ئايرۇپىلان ، 82 تانكا ، 1300 مىنمىيۇت ، 1400 دىن ئارتۇق پىلمۇت قاتارلىق قوراللىق ياردەملەر بىلەن تەمىنلىگەن [33] 1939 - يىلى 2 - ئايغىچە ، سوۋېتنىڭ جەمئىي 3665 نەپەر ھەربىي مۇتەخەسسسى جۇڭگودا خىزمەت قىلغان . 2000 نەپەر ئۇچقۇچى ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا قاتناشقان بولۇپ ، ئۇلار ياپونىيىنىڭ 86 ئايرۇپىلانى ئېتىپ چۈشۈرگەن . 200 دىن ئارتۇق ئۇچقۇچىسى جۇڭگودا قۇربان بولغان [34] ئۇنىڭدىن باشقا ، 1937 - يىلى 3 - نويابىر ، بىر يۈزلىك خەلقئارا ئىتتىپاققا ئەزا 10 دۆلەت يىغىنى ئېچىلغان بولۇپ ، يىغىندا ياپونىيىنىڭ جۇڭگودىكى مەسلىسى مۇھاكىمە قىلىنغان . يىغىن مەزگىلىدە ، ستالىن «ئويلىمىغان يەردىن جاڭ چۈنى - ئەينى ۋاقىتتا جۇڭگونىڭ موسكۋادا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسىنىڭ مەسلىھەتچىسى چاقىرتقان ھەمدە ئۇنىڭغا ، مېنىڭچە ، جۇڭگو قەيسەرلىك بىلەن ناھايىتى ياخشى كۈرەش قىلۋاتىدۇ ، ۋەزىيەت جۇڭگوغا پايدىسىز تەرەپكە قاراپ ئۆزگەرگەن ئەھۋالدا ، سوۋېت ئىتتىپاقى ياپونىيىگە ئۇرۇش ئېلان قىلىدۇ» دېگەن [35] بۇ ئۇچۇقتىن - ئۇچۇق سوۋېت رەھبىرىنىڭ ياپونىيىگە تەھدىت سېلىشى بولۇپ ھىسابلىناتتى . «سوۋېت - جۇڭگو ئۆزئارا تاجاۋۇزچىلىق قىلىشما سىلىق شەرتنامىسى» نىڭ تۈزۈلۈشى ، شۇنداقلا ، سوۋېتنىڭ جۇڭگوغا قىلغان مەخپىي ياردىمى ياپونىيىنى ئوسال ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغان بولۇپ (مەسلىھەت: تەيىنلىرى جۇڭگو ، جۇڭگو تەرەپ ، سوۋېتتىن ئالغان قوراللار ئارقىلىق ياپونلارنى مەغلۇپ قىلغان) ئۇنىڭدىن باشقا 1935 - يىلى 1 - ئايدا يۈز بەرگەن «خالخا ۋەقەسى» ؛ 1936 - يىلى 2 - ئايدا يۈز بەرگەن «ئۇلاخوركا ۋەقەسى» ؛ 1937 - يىلى 6 - ئاينىڭ 19 - كۈنى يۈز بەرگەن «چىيەن چىيازى ئارىلى ۋەقەسى» ، ھەمدە شۇ يىلى 10 - ئاينىڭ 28 - كۈنى يۈز بەرگەن توقۇنۇش سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان ستالىن رەھبەرلىكىدىكى سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ

ياپونلارنى چەكلەپ، كورېيانلارنى مەزكۇر رايۇندا ، سوۋېتقا قارشى ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللاندى دەپ قاراپ ، بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ، مەجبۇرىي ۋاستىلەر ئارقىلىق 180 مىڭ كورېياننى قازاقىستانغا كۆچۈرۈش ۋەقەسى قاتارلىق بىر قاتار ۋەقەلەرنىڭ يۈز بېرىشى ، ئەسلىدىنلا جىددىي ۋەزىيەتنى تېخىمۇ مۇرەككەپلەشتۈرۈۋەتكەن . شۇنداقلا 1938 - يىلى 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى سوۋېت دېڭىز ئارمىيە كومىسسارى سېمېنوف ۋىلادىۋوستوكتىكى «1 - ماي» خەلقئارا ئەمگەكچىلەر بايرىمى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن پاراتقا قاتناشقان ، شۇنداقلا ياپونىيىگە قارىتا «سوۋېتنىڭ يىراق شەرق ئارمىيىسى تىنچ ئوكيان فلوتى ئاللىقاچان ياخشى تەييارلىق قىلىپ قويدى . ھەر قانداق ۋاقىتتا ئۇرۇشقا نىسبەتەن ھەل قىلغۇچ خاراكتېرلىك زەربە بېرەلەيدۇ . ياپونىيە قاراقچىلىرى چوقۇم بۇ نۇقتىنى ئېنىق تونۇپ يېتىشى كېرەككى ، ۋىلادىۋوستوكتىكى بارلىق ئارمىيە ۋە خەلق مەزكۇر رايوننى قوغداش ۋەزىپىسىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئورۇندىيالايدۇ .» دەپ جاكارلىغان . [36] بۇ باياندا قارىتا ياپونىيىنىڭ سوۋېتتا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى چۇڭگۇاڭ كۈيخۇەن سوۋېتنىڭ دىپلوماتىيە مىنىستىرلىكىگە نارازىلىق بىلدۈرۈپ : «سىمونوفنىڭ بايانى سوۋېت بىلەن نورمال مۇناسىۋەتنى ساقلاۋاتقان ياپونىيىگە نىسبەتەن چىداپ تۇرغىلى بولغايدىغان يامان غەرەزلىك قارا چاپلاش قىلمىشى بۇلۇپ ، ئۇنىڭ سۆزلىرى ئىغۋاگەرچىلىك خاراكتېرىگە ئىگە » دەپ جاكارلىغان . [37] ئۇنىڭغا ئۇلىشىپلا ، ستالىن گومىنداڭنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارى سۇن كې بىلەن 6 سائەتتىن ئارتۇق پاراڭلىشىپ ، «جۇڭگو ئۆزى ئۈچۈنلا جەڭ قىلىپلا قالماي ، يەنە سوۋېت ئۈچۈنمۇ جەڭ قىلىۋاتىدۇ . ياپونىيىنىڭ مەقسىتى يىراقتىكى بىجار كۆلىنى ، شۇنداقلا پۈتكۈل سىبىرىيىنى ئېگەللەش» دەپ كۆرسەتكەن . [38]

ئۈزلۈكسىز يۈز بېرىۋاتقان چېگرا توقۇنۇشى ، «جۇڭگو - سوۋېت شەرتنامىسى» ئارقىلىق سوۋېتنىڭ جۇڭگوغا توختىماي ياردەم بېرىشى ، ستالىننى ئۆز ئىچىگە ئالغان سوۋېت رەھبەرلىك قاتلىمىدىكىلەرنىڭ توختىماي ياپونىيىگە قارىتا ئېلان قىلغان باياناتلىرى ، ياپونىيىنى سوۋېتكە نىسبەتەن تېخىمۇ سەگەكلەشتۈرۈپ ، بىزنىڭ ئاساسلىق دۈشمىنىمىز سوۋېتكەن دېگەن يەكۈننى چېقىرىشقا مەجبۇر قىلغان . دەل شۇنداق جىددىي پەيتتە 1938 - يىلى 7 - ئايدا جىلىننىڭ جاڭگۇفېڭ ئەتراپىدا ئەتراپىدا (بۈگۈنكى خۇيچۈەن بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇب چېگرىسىدە) ، ياپونىيە - سوۋېت قوراللىق توقۇنۇشى يۈز بەرگەن . 1938 - يىلى 7 - ئاينىڭ 9 - كۈنىدىن 11 -

كۈنىگىچە ، ياپونىيە تەخمىنەن 40 سوۋېت ئەسكىرىنىڭ جاڭگۇفېڭدا بازا ياساۋاتقانلىقىنى بايقاپ قالغان بۇلۇپ ، بۇ رايون 1886-يىلى روسىيە - مەنچىڭ «خۇيچۈەن چېگرا كېلىشىمى» گە ئاساسەن ، جاڭگۇفېڭ مەنچىڭغا تەۋە دەپ بېكىتكەن . 1909-يىلىدىكى چىڭ ئېمپېرىيىسىنىڭ خۇيچۈەن چېگرىسىدىكى ئەمەلدارى سىزىپ چىققان يەر شەكلى خەرىتىسىدىكى دۆلەت چېگرا سىزىقى بىلەن 1941-يىلىدىكى روسىيە باش شىتاب بۆلۈمىنىڭ تارقاتقان 1:84000 خەرىتىسىمۇ پۈتۈنلەي بىردەك بۇلۇپ ، مەزكۇر رايون مەنچىڭغا تەۋە دەپ بېكىتىلگەن . 1915 - 1920 يىلىدىكى مانجۇرىيىدە تۇرۇشلۇق قۇرۇقلۇق ئارمىيىسى ئۆلچەش - سىزىش ئىدارىسى تارقاتقان خەرىتىسىمۇ جاڭگۇفېڭ مانجۇرىيىگە تەۋە ئىكەنلىكى مۇئەييەنلەشتۈرگەن . ھالبۇكى بۇ ۋاقىتقا كەلگەندە ، سوۋېت ھۆكۈمىتى 1911 - يىلىدىكى روسىيە شىتاب بۆلۈمى تارقاتقان خەرىتىنى ئېتىراپ قىلماي ، جاڭگۇفېڭ سوۋېتقا تەۋە بۇلۇشى كېرەك دەپ تۇرۇۋالغان . بۇ ئەلۋەتتە مانجۇرىيىنى ھامىيلىققا ئالغان ياپونىيىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغان . شۇ سەۋەبتىن 7 - ئاينىڭ 15 - ، 20 - كۈنلىرى ياپونىيىنىڭ سوۋېتقا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى سوۋېتقا ئىككى قېتىم نوتا تاپشۇرۇپ : سوۋېت ئارمىيىسىنىڭ چېكىنىپ چىقىشىنى ، جاڭگۇفېڭ رايونىنى ئەسلىدىكى ھالەت بويىچە ساقلاشنى تەلەپ قىلغان . شۇنداقلا ، ئەگەر سوۋېت چېكىنىپ چىقمىسا ، بارلىق ئاقىۋەتكە ئۆزلىرى ئىگە بولىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرغان . [39] بۇنىڭغا قارىتا سوۋېت ھەرقانداق تەھدىتنىڭ سوۋېتنى قورقتالمايدىغانلىقى توغرىسىدا بايانات ئېلان قىلغان . شۇ سەۋەبتىن ياپونىيە قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىدىكىلەر سوۋېت قانۇنسىز جاڭگۇفېڭنى بېسىۋالدى دەپ قاراپ ، 7 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ، كورىيەدە تۇرۇشلۇق قوماندانى جوك سۇن شياۋ تەيگە : «ۋەزىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن ، چېگرا ئەتراپىغا كورىيە قىسىملىرىنى يۆتكەش ، لېكىن قورال ئىشلىتىش چوقۇم باشقىچە ئەھۋال كۆرۈلگەندە ، ئاندىن بۇيرۇققا ئاساسەن بۇلۇشى كېرەك» دەپ تېلگرامما يوللىغان . [40] بۇ ئېنىقكى بىر تەرەپتىن مەزكۇر رايوندا سوۋېت قوشۇنلىرىنىڭ زورلىقىنى ، ئۆزلىرىنىڭ قۇرۇقلۇق ، ھاۋا قىسىملىرىنىڭ جۇڭگونىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىكەنلىكى ، ئۆزلىرىنىڭ قوراللىق توقۇنۇشۇپ قالسا ، پاسسىپ ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدىغانلىقىدەك پاكىتنى ئاساس قىلغان بولسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزلىرىنىڭ مەسلىنى سۆھبەتلىشىش ئارقىلىق ھەل قىلماقچى بولغان سەمىمىيىتىنى ئىپادىلىگەن .

7- ئاينىڭ 29- كۈنى ياپونىيىنىڭ 19- دېۋىزىيىسىنىڭ باشلىقى ۋېگاۋ سوۋېت ئارمىيىسى جاڭگۇفېڭغا قانۇنسىز كىرىپ، ئېغۋاگە رىچلىك ھەرىكىتى بىلەن شوغۇللاندى دەپ قاراپ، ئىككى كىچىك ئەترەتنى سوۋېت ئەسكەرلىرىنى جاڭگۇفېڭدىن چىقىرىۋېتىشكە بۇيرىغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ ۋەقە كېلىپ چىققان. توقۇنۇشتىن كېيىن، سىئولدا تۇرۇشلۇق كورىيە باش قوماندانلىق قىسمى ۋە ئەمەلدارلىرى يەنە بىر قېتىم 19- دېۋىزىيىگە: «ھەرقانداق ئەھۋال يۈز بېرىشىدىن قەتئىينەزەر ئىشنى چوڭايتىۋەتمەسلىك» [41] توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن. ئەمما 19- دېۋىزىيە كوماندېرى ۋېگاۋ: «مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، سوۋېتقا ياپونىيىنىڭ كۈچىنى كۆرسىتىپ قويۇش، بولمىسا چېگرا رايونىنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداشتەك ئېغىر ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقماق تەس بۇلىدۇ دەپ قاراپ» [42]، يۇقىرىدىكىلەرنىڭ «ھەرقانداق ئىش قىلىشىدىن قەتئىينەزەر ئىشنى چوڭايتىۋەتمەسلىك» توغرىسىدىكى بۇيرۇقنى خىلاپلىق قىلىپ، ياپونىيە ئارمىيىسىنى جاڭگۇفېڭدىكى سوۋېت ئارمىيىسىنى قوغلاپ چىقىرىۋېتىشكە بۇيرۇق قىلغان. 8- ئاينىڭ 10- كۈنى كېچىسى ئىككى تەرەپ «توقۇنۇشنى تۈگىتىش كېلىشىمنامىسى» نى ئىمزالىغان. 8- ئاينىڭ 11-، 12-، 13- كۈنلىرى ئىككى تەرەپ ئېلگىرى-كېيىن بۇلۇپ، ئۈچ قېتىم ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمى سۆھبىتى ئۆتكۈزگەن. ياپونىيە ئۇرۇشتىكى مەغلۇبىيىتى تۈپەيلىدىن سىياسىي جەھەتتە ئۆزىنىڭ چېگرادىكى تەشەببۇسىدىن ۋاز كەچكەن. ئارقىدىنلا ياپونىيىنىڭ پۈتۈن ئارمىيىسى جاڭگۇفېڭدىن چېكىنىپ چىقىپ، جاڭگۇفېڭدىن ئايرىلىپ قالغان. ياپونىيىنىڭ ئۇرۇشنى كېڭەيتىۋەتمەسلىك سەۋەبى ياپونىيىنىڭ ئاساسىي كۈچى ۋۇخەنگە مەزكەزلىشىپ قالغان بۇلۇپ، مانجۇرىيىدىكى ئەسكەرىي كۈچى 6- دېۋىزىيە بولسا، سوۋېتنىڭ 20 دىن ئارتۇق دېۋىزىيىسىگە ئىگە بۇلۇپ، شۇنداقلا سوۋېت ئارمىيىسى ياپونىيە ئارمىيىسىنىڭ ئۈچ ھەسسىگە كېلىدىغان پىيادە ئەسكەر، 4 ھەسسىگە كېلىدىغان زەمبىرەك، ئايروپىلان، تانكا قاتارلىق زامانۋىلاشقان ئۇرۇش قوراللىرىنى ئارمىيىگە سەپلەپ بەرگەن. [43] شۇنداقلا، ئۇرۇش تازا جىددى ھالەتكە كەلگەندە، 19- دېۋىزىيىدىكىلەر توكيوغا جىددى تېلگرامما يوللاپ، تانكىغا قارشى ئوق-دورىدىن تەركىپ تاپقان ئۇرۇش بۇيۇملىرىنى تېز سۈرئەتتە يەتكۈزۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلغاندا، قۇرۇقلۇق ئارمىيە ۋازارىتىنىڭ رەت قىلىشىغا ئۇچرىغان. چۈنكى بۇ بۇيۇملارنىڭ ھەممىسى ۋۇخەنگە ئەۋەتىپ بېرىلگەن. خۇددى ئۇرۇشتىن كېيىن

كانتون ئارمىيىسىنىڭ مۇئاۋىن شىتاب باشلىقى شى يۈەن ۋەنئېر ئېنىق قىلىپ: «> جاڭگۇفېڭ ۋە قەسى» دە، ياپونىيە سوۋېتكە باش ئېگىشكە مەجبۇر بولدى. بۇنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى، ياپونىيىنىڭ ئەسكىرىي كۈچى جۇڭگو توقۇنۇشىغا بەنت بۇلۇپ قالغانلىقتىن» دەپ ھەسرەتلەنگەن. [44]

ياپونىيىنىڭ ئېلان قىلغان ماتېرىياللىرىدا، «بۇ توقۇنۇشقا قاتناشقان ياپونىيە ئەسكىرى تەخمىنەن 7000، زەمبىرەك 37 دانە، تانكا ۋە ئايروپىلان يوق. ئەمما سوۋېتنىڭ ئەسكىرى تەخمىنەن 20 مىڭ، زەمبىرەك 100، تانكا 230، ئايروپىلان 100. ئۇرۇش جەريانىدا، ئۆلگەن يارىدار بولغانلار 4500، پاقاقلۇپتىلگەن قورال - ياراقلاردىن 96 تانكا، 16 زەمبىرەك، 3 پىلموت، 3 ئايروپىلان قاتارلىقنى ياپونىيىدىن غەنىمەت ئالغان. بۇيۇملار 105 پىلموت، 3 تاپانچا، 16 يىنىك تىپتىكى پىلموت، 6 ئېغىر تىپتىكى پىلموت، 4 دېسكىلىق پىلموت، 2 گرانامىوت. ياپونىيىدىن ئۆلگەن - يارىدار بولغانلار 1440 نەپەر، ئۇنىڭ ئىچىدە، ئۆلگىنى 526 نەپەر» دەپ خاتىرلەنگەن. [45] بۇ سانلىق مەلۇماتتىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدىكى، ياپونىيە ئادەم كۈچى ۋە قورال - ياراغ جەھەتلەردە، سوۋېتىن خېلىلا ئارقىدا قالغان.

ياپونىيە باش شىتاب بۆلۈمى «جاڭگۇفېڭ ۋە قەسى» دىن، سوۋېت بىلەن تۇتۇشىشنىڭ پايدىسىز ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ، 1939 - يىلىنىڭ بېشىدا، كانتون ئارمىيىسىگە «ھەرگىز چېگرا تالاش - تارتىشقا قارىتا، قاتتىق ۋاستە قوللانماسلىق» توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن. [46] لېكىن 1939 - يىلى 10 - مارت، ستالىن سوۋېت كومپارتىيىسى (بولشېۋىك) نىڭ 18 - قۇرۇلتىيىدا، يېڭى جاھانگىرلىك ئۇرۇشىنىڭ ئىككىنچى يىلىغا قەدەم قويغانلىقىنى، بۇ ئۇرۇشنىڭ شەرقتە شاڭخەيدىن، غەربتە جەبىلتارىققىچە بولغان 500 مىليۇندىن كۆپرەك ئاھالىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ رايونلاردا ئېلىپ بېرىلىۋاتقانلىقىنى ئۇشتۇمتۇت جاكارلىغان. [47] بۇ ئېنىقلا، ياپونىيىنى جاھانگىرلىك ئۇرۇشىنى ئېلىپ باردى دەپ ئەيىپلىشى بولۇپ، بۇ قېتىمقى يىغىندا، سوۋېت دۆلەت مۇداپىئە مىنىستېرى ۋورشولوف دوكلاتىدا: «يېڭى ۋەزىيەت ئاستىدا، دۆلەتنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداش ئۈچۈن خەلق ئەسكەرلىرى تۈزۈمىنى بېكار قىلىپ، پۈتكۈل سوۋېت ھەربىيلىرىگە مۇنتىزىم ھەربىي تۈزۈم ئورنىتىش كېرەكلىكى» نى ئوتتۇرغا قويغان. [48] شۇ سەۋەبتىن، سوۋېتنىڭ يىراق شەرقتە تۇرۇشلۇق بارلىق سوۋېت پىيادىلەر دىۋىزىيىسى ۋە ئاتلىق دىۋىزىيىسى پۈتۈنلەي مۇنتىزىم ھەربىي قىسىمغا ئۆزگەرتىلىپ، پىيادىلەر دىۋىزىيىسىنىڭ سانىنى كۆپەيتكەن ھەم سوۋېت يەنە

يىراق شەرق قىسىمىنىڭ ھەربىي تەمىناتى ۋە ئارقا سەپ تىرانسپورت ئېقتىدارىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ، سىبىرىيە غول تۆمۈر يولىنىڭ باش پونكىتىنىڭ شەرقىگە تارماق تۆمۈر يول ياساپ ، سىبىرىيە ئىككىنچى تۆمۈر يولى ، تاشيول تورى ، ئايرۇدۇرۇم توپىنى بەرپا قىلغان . شۇنداقلا ، سوۋېت پۇقرالىرىنى يىراق شەرق رايۇنىغا كۆچۈشكە ئىلھام بەرگەن . بىچار كۆلىنىڭ شەرقىي رايۇنىدىكى ئادەم ئاز جايلاردا ، 1939 - يىلى 1 - ئايدىكى نۇپۇس سىتاتىستىكىسىدا ، مەزكۇر رايۇندىكى شەھەر نۇپۇسى كۆپىيىپ 2مىليۇن 340مىڭغا ، يېزا نۇپۇسى كۆپىيىپ 2مىليۇن 970مىڭغا يەتكەن . [49] شۇنداقلا بۇ ۋاقىتتا ، ياپونىيە ، مانجۇرىيە ۋە كورىيەدىكى ئەسكىرىي كۈچنى 1937 - يىلى 5دېۋىزىيىدىن ، 1939 - يىلى 9 دېۋىزىيەگە يەتكۈزگەن بولسا ، سوۋېت يىراق شەرق ئارمىيىسىنىڭ سانىنى 30 دېۋىزىيەگە يەتكۈزگەن . [50]

يۇقارقىدەك ، سوۋېتنىڭ سىتالىن باشچىلىقىدىكى يۇقىرى قاتلام ئەمەلدارلىرىنىڭ سىياسىي بېسىمى ، يىراق شەرق رايونىغا توختىماي ئەسكەر يۆتكىشى ، جۇڭگوغا يۇشۇرۇن ياردەم بېرىشى قاتارلىق بىر قاتار ھەرىكەتلەر ، سوۋېت - ياپون مۇناسىۋىتىنى جىددىيلەشتۈرۈپ ، ئاخىرى « نومغىن ۋەقەسى » نى كەلتۈرۈپ چىقارغان .

II « نومغىن ۋەقەسى » نىڭ جەريانى

— كانتون ئارمىيىسىنىڭ يايلاققا يۈرۈش قىلىشى . (ئۇلارنىڭ كۆپ ساندىكىلىرى نومغىندا قۇربان بولغان)

نومغىن رايونى بولسا مانجۇرىيە بىلەن موڭغۇلىيەنىڭ ئۆتۈشى بولۇپ ، بۇرۇنلا سوۋېت موڭغۇلىيىنى ، ياپونىيە مانجۇرىيىنى كونتىرۇل قىلغان ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ياپونىيە بىلەن سوۋېت ئاللىقاچان ئۆز ئارا « مانجۇرىيە » بىلەن « موڭغۇلىيە » نى ئېتىراپ قىلغان بولغاچقا ، ئىككىلا تەرەپ نومغىن رايونىنى ئۆز زېمىن خەرىتىسىگە كىرگۈزۈۋالغان . ياپونىيە تەرەپ « چىگرا سىزىقىنى خالغا دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا بولۇشى كېرەك دەپ قارايدىغانلىقىنى ، بۇنىڭغا 1918 - يىلى نەشىر قىلىنغان جۇڭخۇا مىنگۇ ھەربىي مەسلىھەتچىلەر بۆلۈمى يەر شەكلى تەكشۈرۈش ئەترىتىنىڭ سېزىغان

100000:1 نىسبەتتە موڭغۇلىيە چېگرا خەرىتىسىنى سىزىغانلىقىغا ئاساسەن ، يەنە 1906 - يىلى روسىيە تاشقى بىجار تەكشۈرۈش - سىزىش ئەتىرتىنىڭ سىزىغان 80000:1 نىسبەتتە سىزىغان يەر شەكلى خەرىتىسىگە ئاساسەن ، نومغىن رايۇنى — مانجۇرىيىنىڭ زېمىنى ، سوۋېت بىلەن موڭغۇلىيە مەزكۇر رايونغا كىرسە ، چېگرىدىن بۆسۈپ ئۆتكەنلىك بولىدۇ» دەپ قارايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. [51] ئەمما سوۋېت ۋە موڭغۇلىيە ھەربىي تەرەپ «خالخا دەرياسى بولسا ، موڭغۇلىيىنىڭ ئىچكى دەرياسى ، 1734 - يىلى چىڭ ھۆكۈمىتى بېكىتكەن تاشقى موڭغۇلىيە بىلەن ئىچكى موڭغۇلىيەنىڭ مەزكۇر رايۇنىدىكى چېگرىسى خالخا دەرياسىنىڭ شەرقىي ۋە شىمالىنى كېسىپ ئۆتىدۇ. شۇڭا نومغىن رايۇنى موڭغۇلىيىنىڭ زېمىنى ئىچىدە بۇلۇشى كېرەك» دەپ قارايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. [52] شۇنىڭ بىلەن ماھىيەتتە «جاڭگۇفنىڭ ۋەقەسى» گە ئوخشاش ، چېگرا سىزىقىنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشى ئوخشاش بولماسلىق سەۋەبىدىن «نومغىن ۋەقەسى» كېلىپ چىققان .

نومغىن ۋەقەسىنى ئىككى باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ. بىرىنچى باسقۇچ (1939 - يىلى 5 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدىن 31 - كۈنىگىچە)

1939 - يىلى 5 - ئاينىڭ 11 - ، 12 كۈنلىرى ، موڭغۇلىيىنىڭ 60 تەك ئاتلىق ئەسكىرى نومغىن رايۇنىغا كىرىپ ، مانجۇرىيىنىڭ ساقچىلىرى بىلەن تۇتۇشۇپ قالغان . 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ، ياپونىيە ، «مانجۇرىيە - موڭغۇلىيە چېگرا تالاش - تارتىشنى بىر تەرەپ قىلىش تىزىسى» نى ئاساس قىلىپ ، «موڭغۇلىيە قىسمى چېگرىدىن بۆسۈپ ئۆتتى» دەپ ھىساپلاپ ، بىرىنچى تىپتىكى بومباردىمانچى ئايرۇپىلان ئوتتۇرا ئەتىرتىنى ئەۋەتىپ ، موڭغۇلىيە قىسمىنى خالخا دەرياسىنىڭ غەربىگە قوغلىۋەتكەن . ئەمما ئۇزۇن ئۆتمەي ، سوۋېت - موڭغۇل بىرلەشمە ئارمىيىسى يەنە شەرقىي رايۇنىغا بېسىپ كىرگەن . 5 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ، ياپونىيە مانجۇرىيە ئارمىيىسى بىلەن سوۋېت - موڭغۇلىيە ئارمىيىسى تۇتۇشۇپ قالغان بولۇپ ، ياپونىيە قىسمى سوۋېت تانكا قىسىملىرى تەرىپىدىن قورشاۋغا چۈشۈپ قالغان . 5 - ئاينىڭ 31 - كۈنى ئامالسىز خەيلارغا چېكىنگەن .

دەل مۇشۇ ۋاقىتتا 1939 - يىلى 5 - ئاينىڭ 31 - كۈنى سوۋېت مېنىستىرلار كېڭىشىنىڭ رەئىسى مولوتوف (1890 - 1986) ، ئۈچىنچى قېتىملىق ئەڭ ئالىي سوۋېتلەر كېڭىشىدە : «سوۋېت - موڭغۇلىيە ئوتتۇرىسىدىكى كېلىشىمگە ئاساسەن ، بىز موڭغۇلىيىنىڭ چېگرىسىنى قوغداشقا ياردەم بېرىمىز . بۇ بىزنىڭ باش تارتىپ

بولمايدىغان مەجبۇرىيىتىمىز. بىز موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتى بىلەن ئېمزالىغان ئۆزئارا ياردەم بېرىش كېلىشىمىگە يۈكسەك ئەھمىيەت بېرىمىز. بىز شۇنى تەكىتلەيمىزكى، سوۋېت - موڭغۇلىيە ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى ئۆزئارا كېلىشىمگە ئاساسەن، بىز موڭغۇلىيە چېگرىسىنى خۇددى ئۆزىمىزنىڭ چېگرىسىنى قوغدىغانغا ئوخشاش قوغدايمىز» [53] دەپ جاكارلىغان. بۇ ئادەمگە سىتالىننىڭ 1939 - يىلى 3 - ئاينىڭ 10 - كۈنى پارتىيىنىڭ 18 - قۇرۇلتىيىدا، سوۋېتنىڭ تاشقى سىياسىتى توغرىسىدا: « بىز ھازىر ياكى كەلگۈسىدە تىنچلىقتا باشتىن - ئاخىر چىڭ تۇرىمىز، پەقەت باشقا دۆلەتلەر دۆلىتىمىزنىڭ مەنپەئەتىگە زىيان يەتكۈزمىسلا، بۇ سىياسىتىمىزنى ئىزچىل يۈرگۈزۈمىز» دەپ جاكارلىغان [54] بولۇپ، بۇ سوۋېتنىڭ بۇ ۋەقەگە نىسبەتەن موڭغۇلىيىدە ئىقتىسادى قالاق، نوپۇسى ئاز (ئەينى ۋاقىتتا ئادىمى 800000 ئەتراپىدا ئىدى) بۇ دۆلەتنى ئاللىقاچان تېزگىنلەپ، موڭغۇلىيىنىڭ مەنپەئەتىنى ئۆزىنىڭ مەنپەئەتىگە ئايلاندۇرۇۋالغانلىقىنى شۇنداقلا بۇ مەنپەئەتنى قوغداش ئۈچۈن ئۇرۇشتىن يانمايدىغانلىقىدەك مەيدانىنى ئىپادىلىگەن.

ئىككىنچى باسقۇچ (1939 - يىلى 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 9 - ئاينىڭ 16 - كۈنىگىچە).

6 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، سوۋېت ئەسكىرى كۈچى يۆتكەپ، 6 - ئاينىڭ 19 - كۈنىگە كەلگەندە، تەخمىنەن 30 ئايرۇپىلانىنى نومغىن رايونىدىكى ياپونىيىنىڭ گەنجۇئىر بۇتخانىسى، ئامۇگۇلاڭ قاتارلىق ياپونىيە بازىسىنى بومباردىمان قىلىشقا بۇيرۇق بەرگەن. سوۋېت ھەربىي تەرەپ خالغا دەرياسىنىڭ ئىككى تەرىپىگە بازى قۇرۇپ، 20 زەمبىرەك، 30 تانكا ۋە 500 ئېغىر تىپتىكى ماشىنىلارنى ئورۇنلاشتۇرغان. 6 - ئاينىڭ 22 -، 24 - كۈنلىرى سوۋېت ئېلگىرى - كېيىن بولۇپ 95 دانە ۋە 60 دانە ئايرۇپىلانىنى ئىشقا سېلىپ، ياپونىيىنىڭ بازىسىنى بومباردىمان قىلغان. ياپونىيە ئايرۇپىلانلىرىمۇ قايتۇرما زەربە بېرىپ، شىددەتلىك ھاۋا ئۇرۇشىنى ئېلىپ بارغان. 6 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ياپونىيە ئارمىيىسى 119 ئايرۇپىلانىنى ئىشقا سېلىپ، سوۋېتنىڭ تاموسىك ئايرىدۇرۇمنى بومباردىمان قىلغان بولۇپ، بۇ ئاسىيا ھاۋا ئارمىيە ئۇرۇش تارىخىدا، تۇنجى بولۇپ كولىكتىپ ھالدا دۈشمەن ئايرىدۇرۇمىغا قىلىنغان مۇۋەپپەقىيەتلىك ئۇرۇش بولۇپ. ياپونىيە تەرەپنىڭ ئاشكارلىشىغا ئاساسلانغاندا، بۇ قېتىمقى تۇيۇقسىز ھاۋا ھۇجۇمى تۈپەيلىدىن سوۋېت 140 ئايرۇپىلانىدىن ئايرىلغان. [55] شۇ سەۋەبتىن سوۋېت بىر مەزگىلگىچە ھاۋانى كونترول قىلىش ئىقتىدارىدىن

ئايرىلغان. لېكىن سوۋېت Y-16 تىپلىق كۈرەشچى ئايرۇپىلانى جەڭگە سېلىپ ئۇرۇشنىڭ تەشەببۇسكارلىق ھوقوقىنى يەنە قولغا ئېلىۋالغان. سوۋېت ھاۋا ئارمىيىسى ئەينى ۋاقىتتا دۇنيادىكى ئەڭ ئىلغار بولغان قوش سەپ تۈزەپ ھۇجۇم قىلىش شەكلىنى قوللىنىپ كانتون ئارمىيىسىنى ئامالسىز ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغان.

— سوۋېت قىزىل ئارمىيە گېنېرالى ژۇكوف

7-ئاينىڭ 2-كۈنى، ياپونىيە خالغا دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىدىكى سوۋېت موڭغۇل ئارمىيىسىگە ھۇجۇم تەشكىللىگەن بولسىمۇ، لېكىن قورشاۋغا چۈشۈپ قالغان. 7-ئاينىڭ 3-كۈنى كەچتە، ياپونىيىنىڭ 4-تانكا بىرلەشمە قوشۇنى، ھاۋا رايونىنىڭ ماسلىشىشى بىلەن سوۋېتنىڭ 36-ماتۇرلاشقان قىسمىنى ئېغىر زىيانغا ئۇچراتقۇزغان. بۇ بىر قېتىملىق مۇۋەپپەقىيەتلىك زەربە بولۇپ، بۇ ياپون تانكا قىسمىنىڭ پۈتكۈل «نومغىن ۋە قەسى» دىكى بىردىنبىر غەلبىسى بولۇپ قالغان. چۈنكى، ئۇلار ئەتىسى «سوۋېت تانكا ئاتىسى» دەپ ئاتالغان ژوكوفنىڭ رەھبەرلىكىدىكى تانكا قىسىملىرى بىلەن تۇتۇشۇپ قالغان. 7 كۋادىرات كېلىدىغان ئۇرۇش مەيدانىدا، مىڭغا يېقىن ھەر خىل تىپتىكى ئۇرۇش قۇراللىرى ئىشلىتىلىپ، ئاسىيا تارىخىدىكى تۇنجى قېتىملىق زور كۆلەمدىكى تانكا ئۇرۇشى يۈز بەرگەن. سوۋېتنىڭ BT-7, BT-6, T-130, T-26 تىپلىق تانكا ۋە BA-6, BA-10 تىپلىق بىرونىۋىك قاتارلىق ھەر خىل تىپتىكى ئۇرۇش قوراللىرى، ئۆز ئارا ماسلىشىپ، نومغىن رايۇنىنى يېڭى قوراللارنى تەجىربە قېلىدىغان تەجىربە مەيدانىغا ئايلاندۇرۇپ قويغان. [56] بۇ، كىشىگە 1936-يىلىدىن، 1939-يىلىغىچە داۋاملاشقان ئىسپانىيە ئىچكى ئۇرۇشىدا، ئىسپانىيەنىڭ، سوۋېت مۇتەخەسسسلرنىڭ تەجىربە ئېتىزىغا ئايلىنىپ قالغانلىقىدەك پاكىتىنى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلىغان.

بۇ قېتىمقى تانكا ئۇرۇشى «دۆلەت گۆھىرى» دەپ ئاتالغان ياپونىيىنىڭ 1-تانكا دىۋىزىيىسىنى (بۇ قىسىم ئەينى ۋاقىتتا پۈتكۈل ياپونىيىدىكى بىرلا تانكا دىۋىزىيىسى بولۇپ، ئەزەلدىن ئىشلىتىلىپ باقمىغان) تېزلا ھالاكەتكە دۇچار بولغان. شۇنىڭدىن كېيىن، ياپونىيە تانكا قىسمى ئاساسىي جەھەتتىن پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالغان. بۇ «دۆلەت گۆھىرى» دەپ ئاتالغان تانكا قىسمىنىڭ مەغلۇبىيىتى، توكيونى قاتتىق چۆچۈتۈۋەتكەن. شۇنداقلا، «بۇنداق باھاسى يۇقۇرى تانكىنى

ئالدىراپ ئىشلەتمەسلىك كېرەككەن» [57] دېگەن ئويغا كەلتۈرۈپ قويغان .
7- ئاينىڭ 15- كۈنى، كانتون ئارمىيىسىدە ، ئۆلۈم-يېتىم كۆپ بولۇپ
كەتكەچكە ، مانجۇرىيەدە تۇرۇشلۇق ھەر قايسى توپچىلار قىسمىنى يۆتكەپ
ئەكەلگەن . 7- ئاينىڭ 23- كۈنى ، ياپونىيە ئارمىيىسى بىلەن سوۋېت-موڭغۇل
ئارمىيىسى ئۈچ كۈن داۋاملاشقان زەمبىرەك ئۇرۇشى ئېلىپ بارغان . بۇنداق ئۇزۇنغا
سۇزۇلغان زەمبىرەك ئۇرۇشى ، ياپونىيە قۇرۇقلۇق ئارمىيە تارىخىدا تۇنجى قېتىم
بولۇپ ، ياپونىيە توپچىلار قىسمى ئېلگىرى ، بۇنداق يۇقىرى مۇساپىلىق ئېتىش
مەشىقىنى قىلىپ باقمىغان بولغاچقا ، تەجرىبىسىزلىك سەۋەبىدىن ، سوۋېتنىڭ
شىددەتلىك ھۇجۇمى ئاستىدا ، ئېغىر زەربىگە ئۇچۇرغان .

ھاۋا ، تانكا ، زەمبىرەك ئۇرۇشلىرىدا ، ياپونىيە ئارمىيىسى ئارقا - ئارقىدىن
مەغلۇبىيەتكە ئۇچىرىغاندىن كېيىن ، ساموراي روھىنىڭ تەسىرىگە قاتتىق ئۇچىرىغان
ياپون ئەسكەرلىرى ، باتۇرلۇق روھى بىلەن ئۆزىنى ئۇنتىغان ھالدا ، كېچىلىك
ئادەمبومبا ھۇجۇمى تەشكىللىگەن بولسىمۇ ، سوۋېت تەرەپتىن سېزىلىپ قىلىپ
نورغۇن جەڭچى قۇربان بولغان . ئۇرۇشتىن كېيىنكى ستاستىكىغا ئاساسلانغاندا ،
كانتون ئارمىيىسى بىر قانچە قېتىملىق چوڭ كۆلەملىك كېچىلىك ئادەمبومبا ھۇجۇمى
تەشكىللىگەن بولۇپ ، ئۇرۇشتا قۇربان بولغانلار 5000دىن ئاشقان . سوۋېت تەرەپتىن
263ئادەم ئۆلۈپ سوۋېت ئارمىيىسىنى ئىككى - ئۈچ كىلومېتر كەينىگە چېكىندۈرگەن .
8- ئاينىڭ 3- كۈنىدىن باشلاپ ، كانتون ئارمىيىسى ئۇرۇشنىڭ ئۇزۇنغا
سۇزۇلۇپ كېتىپ ، قىش مەزگىلىدە ، ئۇرۇشنىڭ تېخىمۇ جاپالىق بولىدىغانلىقىنى كۆزدە
تۇتۇپ ، قىشتىن ئۆتۈش تەييارلىقىنى ئىشلىگەن بولسا ، سوۋېت-موڭغۇل ئارمىيىسى 7-
ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ ، چوڭ كۆلەملىك ئەسكەر ۋە ھەربىي ماددىي ئەشيا لارنى
يۆتكەپ ، زۇكوفنىڭ قۇماندانلىقىدا ، چوڭ كۆلەملىك ھۇجۇمغا تەييارلىق قىلغان .
بىر قاتار مەغلۇبىيەت ، ياپونىيە ئەسكەر سانىنى ئازايتتۇرۇپتەكەچكە ، 8- ئايدا
ياپونىيە قۇماندانلىق قىسمى خالاچىندىكى قىسىمغا بولغان ياردەمنى كۆپەيتىپ ،
ياپونىيە بىرلەشمە ئارمىيىسىدىكى دى چوۋلىن قۇماندانلىقىدىكى 6- ، 7- ، 23- دىۋىزىيە
ۋە بىر مانجۇرىيە برىگادىسى ، ئۈچ ئېغىر تىپتىكى توپچىلار قىسمى ، ئۈچ ئاتلىق قىسىم
ھەم بىر مۇنچە ياردەمچى قىسمىنى ئەۋەتىپ ئومۇمىي ئەسكەرىي كۈچى 7500 ،
500زەمبىرەك ، 182تانكا ، 300دىن ئارتۇق ئايرۇپىلاندىن تەشكىل قىلىنغان قوشۇن
ۋە ھەربىي لازىمەتلىكلەر بىلەن كۈچەيتكەن .

8- ئايلاردا، سوۋېت - موڭغۇل بىرلەشمە قۇماندانلىق فىلوتىنىڭ 1- قىسمى ياپونىيلىكلەر بىلەن توقۇنۇشۇپ قالغان. قوشۇنغا زۇكوف قۇماندانلىق قىلغان بولۇپ، 57، 82 - پىيادىلەر دىۋىزىسى، 36- ماتۇرلاشقان دىۋىزىسى، پىيادە ئەسكەرلەر 1- پىلوتچىلار بىرگادىسى، 7، 8، 9- برونۋېكلار بىرگادىسى 6، 11- تانكا بېرگادىسى، موڭغۇلىيىنىڭ 6، 8- ئاتلىق ئەسكەرلەر دىۋىزىسى، 82 - گىراناتچىلار بىرگادىسى ھەم 212 - پاراشۇتچىلار بىرگادىسى بولۇپ، ئومۇمىي ئەسكەر كۈچى 110 مىڭ، 498 تانكا، 385 برونۋېك، 542 زەمبىرەك ۋە مىنامىوت، 515 ئۇرۇش ئايرۇپىلانى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇرۇشنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، سوۋېت 28 كۆۋرۈك، 63 ئايرۇدۇرۇم، 585 ترانسپورت ماشىنىسى ئارقىلىق ماددىي ئەشيالارنى توشۇغان. [58] ھەر ئىككىلا تەرەپتىن قارىغاندا، ھەل قىلغۇچ ئۇرۇشقا تەييارلانغان بولۇپ، كۈچ سېلىشتۇرمىسى روشەن ھالدا سوۋېتقا پايدىلىق بولغان.

سوۋېت باش شىتابدىكىلەر ئالدىدىن قول سېلىش ئىستراتېگىيىسى بىلەن ئومۇمىيۈزلۈك ئۇرۇش قوزغاش ۋاقتىنى 8 - ئاينىڭ 20 - كۈنى (يەكشەنبە) گە بېكىتكەن. ئەينى ۋاقىتتىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، ياپونىيە ئالدىنقى سەپتىكى كوماندىر - جەڭچىلەرنىڭ تەڭدىن تولىسى نۆۋەتلىشىپ، خەيلارغا بېرىپ دەپ ئېلىۋاتقان بولۇپ، ھۇجۇم بۇيرۇقى كېچە سائەت 2 دىن 45 مىنۇت ئۆتكەندە، پۈتۈن ئۇرۇش سېپىگە يەتكۈزۈلۈپ، ياپونىيە ھەربىي گازارىمى جىمجىتلىققا چۆككەندە، سوۋېت ئارمىيىسى زور كۆلەملىك تۇيۇقسىز ھۇجۇمنى باشلىۋەتكەن، سائەت 5 تىن 45 مىنۇت ئۆتكەندە، سوۋېت ئارمىيىسى 153 بومباردىمانچى ئايرۇپىلاننىڭ قوغدىشى ئاستىدا، ياپونىيە بازىسىنى بومباردىمان قىلىپ، ئارقىدىنلا 2 سائەت زەمبىرەك بىلەن ھۇجۇم قىلغان. سائەت 9 دا، يەنە بىر قېتىم 15 مىنۇت بومباردىمانچى ئايرۇپىلان ۋە توپچىلار قىسمىنى تەڭ ئىشقا سېلىپ، ياپونىيە ئالدىنقى سېپىدىكى توپچىلار قىسمى، كۈزەتكۈچىلەر قىسمى، خەۋەرلىشىش پونكىتى قاتارلىق ئىستراتېگىيىلىك ئورۇنلارنى ۋەيران قىلىۋەتكەن بولۇپ ئارقىدىنلا، 203 - پاراشۇتچىلار قىسمىنى، ياپونىيە ئارقا سېپىنى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچۇرتىشقا ئەۋەتكەن.

بۇنداق تۇيۇقسىز زەربە ياپونىيە - مانجۇرىيە قىسمىنى گاڭگىرتىپلا قويغان بولۇپ، بىر يېرىم سائەت ئىچىدە، بىر تال زەمبىرەك، بىر تال ئايرۇپىلانمۇ قايتۇرما زەربىگە ئۆتمىگەن. [59] بۇنىڭدىن ياپونىيە قىسمىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە،

گاڭگىراپ قالغانلىقىنى كۈرۈۋېلىش تەس ئەمەس. ئوخشاش ۋاقىتتا، ياپونىيە قۇماندانلىرى، سوۋېت ئاساسى كۈچىنىڭ نەدىلىكىنى بىلەلمەي خاتالىشىپ، مەغلۇبىيەتنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتكەن. 24-كۈنى ياپونىيە قىسمى قورشىۋىغا چۈشۈپ قېلىش خەۋىپىگە ئۇچرىغان ھەم شۇ كۈنى سوۋېتنىڭ زەربىدارلار قىسمى ئارقا-ئارقىدىن ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، ياپونىيە قىسمىنىڭ ھەربىي بازىسىدىن تېخى ئايرىلمىغان پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، توپ-زەمبىرەكلەرنى ئىشقا سېلىپ، يۇشۇرۇنۇشقا ئۈلگۈرەلمىگەن ياپونىيە ئارمىيىسىنىڭ نورغۇن ئادىمىنى ئۆلتۈرگەن بولۇپ، ئۇرۇشتىن كېيىن بۇ كۈندىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا: «سول قانات ھۇجۇمچى قىسمىدىن پەقەت 7 ھەربىي ئوفىستىر، 87 جەڭچىلا قالغان. پولك باشلىقى شياۋلىن شياۋجاڭنىڭ ئوڭ پۈتى ئۈزۈلۈپ كەتكەن بولۇپ، مېڭشقا ئامالسىز قالغان. لىن تىيەن باشچىلىقىدىكى ئوڭ قانات ھۇجۇمچى قىسمى سوۋېتنىڭ پىستىرمىسىغا چۈشۈپ قېلىپ، پۈتۈن سەپ بويىچە قۇربان بولغان» دەپ خاتىرىلەنگەن. [60] 8-ئاينىڭ 24-كۈنىدىن 27-كۈنىگىچە، ياپونىيە 14-پىيادىلەر بىرىگادىسىنى قورشىۋىنى بۆسۈپ ئۆتۈشكە يۆتكىگەن، لېكىن سوۋېتنىڭ 57-پىيادىلەر دىۋىزىيىسىدىكىلەر تەرىپىدىن مەغلۇپ بولغان. 25-كۈنىدىن 31-كۈنىگىچە، ياپونىيە ئارمىيىسى قورشىۋىغا چۈشۈپ قالغان بولۇپ، ياپونىيە ئارمىيىسىگە ئاخىرقى قېتىملىق ھۇجۇم قوزغىغان بولسىمۇ. ياپونىيە ئارمىيىسىدىن پەقەت 2000دىن كۆپرەك ئەسكەر قورشىۋىنى بۆسۈپ ئۆتكەندىن باشقا، بارلىق قىسىم ھالاك بولغان. [61]

ئەينى ۋاقىتتا ياپونىيە نومىغىندا، ئۇرۇشنىڭ ئەڭ جاپالىق مەزگىلدە تۇرۇۋاتقاندا، «مۇشۇ ئەسەردىكى ئەڭ چوڭ دىپلوماتىيە بومبىسى» دەپ ئاتالغان، [62] گېرمان-سوۋېت «ئۆزئارا تاجاۋۇزچىلىق قىلىشماسلىق» شەرتنامىسى 8-ئاينىڭ 23-كۈنى ئىمزالىنىپ ياپونىيىلىكلەرنى گاڭگىرتىپ قويغان، بۇ شەرتنامە ئېمزالانغاندىن كېيىن، «ياپونىيىنىڭ ياۋرۇپا سىياسىتىنىڭ پۈتكۈل ئاساسىنى ۋەيران قىلىپ، 1936-يىلى «كوممۇنىزىمدىن مۇداپىئەلىنىش كېلىشىمنامىسى» تۈزۈلگەندىن بۇيانقى كۈنىسى قۇيۇقلىشىۋاتقان گېرمانىيە-ياپونىيە ھەمكارلىقىغا ئاز دېگەندىمۇ ۋاقىتنىچە ئاخىرلىشىش باسقۇچىغا ئاپىرىپ قويۇپلا قالماستىن، يەنە ياپونىيە سىياسىتىنىڭ يېڭى بىر باسقۇچىغا قەدەم قويغانلىقىنىڭ بەلگىسى بولۇپ قالغان». [63]

9-ئاينىڭ 3-كۈنى، ياپونىيە قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىنىڭ ئاساسىي قاتلامدىكىلىرى كانتون ئارمىيىسىگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئەسلىدە ياردەمچى قوشۇننى كۈتۈپ،

قايتىدىن ھۇجۇم قىلىش پىلانىنى بىكار قىلغان. 9-ئاينىڭ 9-كۈنى، ياپونىيە سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى دوڭ شياڭ ماۋدى، موسكۋادا سوۋېت تاشقى ئىشلار بۆلۈمى بىلەن نومغىن ۋەقەسىنى توختىتىش سۆھبىتىنى باشلىغان. 9-ئاينىڭ 16-كۈنى، ياپونىيە - سوۋېت ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمى ئىمزالانغان. كېلىشىمگە ئاساسەن ياپونىيە - مانجۇرىيە ئارمىيىسى بىلەن سوۋېت - موڭغۇلىيە ئارمىيىسى 9-ئاينىڭ 16-كۈنى چۈشتىن بۇرۇن سائەت 2 دە (موسكۋا ۋاقتى) بارلىق ھەربىي ھەرىكەتلەرنى توختاتقان. موڭغۇلىيە ۋە مانجۇرىيەنىڭ خالاچىن دەرياسى بويىدىكى رايونىدا چېگرا بەلگىلىنىپ، ئىككى تەرەپتىن تەشكىل تاپقان بىرلەشمە ھەيئەتلەر بارلىققا كېلىپ ئىككى تەرەپ ئۆزئارا تىنچلىق مۇناسىۋىتىنى ساقلاش؛ ئۆزئارا زېمىن پۈتۈنلىكىگە ھۆرمەت قىلىش ۋە ئۆزئارا تاجاۋۇزچىلىق قىلىشىماسلىق؛ ياپونىيە تەرەپ موڭغۇلىيەنىڭ نومغىن رايونىغا ئىگىلىك يۈرگۈزۈشنى ئېتىراپ قىلىش قاتارلىقلارنى بەلگىلىگەن.

ياپونىيەنىڭ ئۇرۇشقا قاتناشقان ئەسكەر سانى توغرىسىدا، ياپونىيە ئالىمى لىن سەنلاڭ: «كانتون ئارمىيىسى ۋە سوۋېت يىراق شەرق ئارمىيىسى» دېگەن كىتابىدا: «ياپونىيەنىڭ ئېلگىرى - كېيىن بولۇپ ئۇرۇشقا قاتناشقان ئەسكەرى كۈچى 15975 ئادەم، ئۆلگەن ۋە ياردار بولغىنى 12200، بۇنىڭ ئىچىدە 4786 ئادەم ئۆلگەن. 5455 ئادەم ياردار بولغان. 639 ئادەم يوقاپ كەتكەن. ئۆلۈش يارىلىنىش نىسبىتى %80 كە يەتكەن» دەپ يازغان. [64] ياپونىيەنىڭ رەسمىي ئېلان قىلغان ئەسكەر سانى توغرىسىدا، ياپونىيە ئارمىيىسىدىن 76000 ئادەم جەڭگە قاتناشقان. ئۇنىڭ ئىچىدە، ئۇرۇشتا ئۆلگەن - ياردار بولغانلار 18000 ئادەم دېيىلگەن بولسا، سوۋېتنىڭ ئېلان قىلغان ستاتىستىكىسىدا، پەقەت ئۇرۇشتا ئۆلگەنلەرلا، ئاز دېگەندىمۇ 18300 ئادەم، ئەسلىگە چۈشكەنلەر 464 ئادەم دېيىلگەن. [65] جۇڭگولۇق ئالىملارنىڭ خاتىرىلىشىچە: «ئۇرۇشقا قاتناشقان ياپونىيە ئارمىيىسىنىڭ 6 - ھەربىي دوختورخانىسىدىكى نومغىن ۋەقەسىدىكى ئۆلۈم - يېتىم ستاتىستىكىسىغا ئاساسلانغاندا، ياپونىيە ئارمىيىسىدىن 7696 ئادەم ئۆلگەن، 8647 ئادەم يارلانغان، 1021 ئادەم يوقاپ كەتكەن» دەپ خاتىرىلەنگەن. [66] 1966 - يىلى 10 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىكى ياپونىيە ياسۇكانى بۇزۇرگاھىنى تاۋاپ قىلىش مۇراسىمىدا، «نومغىن ۋەقەسىدە، قۇربان بولغانلارنىڭ روھىنى ئەمىن تاپقۇزۇش مۇراسىمى» دا: «ياپونىيە ئارمىيىسىدىن جەڭدە قۇربان بولغانلار 18000 ئادەم، ئومۇمىي جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا،

ياپونىيىنىڭ ھەرخىل سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن ئۆلگەن - ياردار بولغانلار 40000 ئادەمدىن ئاشىدۇ» دېيىلگەن. [67] بولۇپمۇ يۇقىرى قاتلام ئەمەلدارلىرىنىڭ ئۆلۈش - يارىلىنىش ئەھۋالى كۆرۈلۈپ باقمىغان دەرىجىدە كۆپ بولۇپ، ياپونىيە گېزىتىدە: «كۆپ ساندىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ مۇنداق زور كۆلەمدە، ئۆلۈش - يارىلىنىش ئەھۋالى روسىيە - ياپونىيە ئۇرۇشتىن كېيىن كۆرۈلۈپ باقمىغان» دەپ ھەسرەتلەنگەن. [68]

سوۋېت ئالىملىرى ئېلان قىلغان قورال - ياراق جەھەتتىكى ئەھۋالى مۇنداق بولۇپ: «ياپونىيە ئايرۇپىلانىدىن 700 نى ئېتىپ چۈشۈرگەن، سوۋېت - موڭغۇلىيە بىرلەشمە ئارمىيىسى 200 دىن ئارتۇق زەمبىرەك، 340 پىلمۇت، 1200 دىن ئارتۇق مىلتىق، 2مىليون پاي ئوق ئولجا ئېلىنغان» [69] دېيىلگەن بولسا، ياپونىيىنىڭ ئۇرۇشتىن كېيىنكى سىتاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا: «نومغىن ھاۋا ئۇرۇشىدا، سوۋېتنىڭ 400 ئايرۇپىلانى ئېتىپ چۈشۈرۈلگەن، ياپونىيە تەرەپتىن پەقەت 162 ئايرۇپىلان زىيانغا ئۇچرىغان» دېيىلگەن. [70] بۇ ئىككى سىتاتىستىكىدا پەرق چوڭ بولۇپ، سوۋېت تەرەپ تامۇسىك ئايرىدۇرومىدا قانچىلىك ئايرۇپىلانىنىڭ ۋەيران قىلىۋېتىلگەنلىكىنى سىتاتىستىكا قىلىشنى ساقىت قىلغان.

III نومغىن ۋەقەسىنىڭ تەسىرى

ياپونىيىنىڭ بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇشى بىر قانچە ئامىلغا مۇناسىۋەتلىك:

بىرىنچىدىن، سوۋېتنى سەل چاغلىغان. ئۇرۇشنىڭ دەسلەپىدە، ياپونىيە «چوڭ تازلاش» تىن كېيىن سوۋېتنىڭ كۈچى ئاجىزلاپ كەتتى دەپ ھىساپلاپ، ياپونىيىنىڭ بىر دىۋىزىيىسى، سوۋېتنىڭ ئۈچ دىۋىزىيىسىگە تەڭ كېلەلەيدۇ، دەپ جاكارلىغان. ئۇرۇشتىن كېيىن ياپونىيە پىسخولوگىيە ئورگىنىنىڭ تەكشۈرۈشىگە ئاساسلانغاندا: «ئوفېستىر - ئەسكەرلەرنىڭ %90 تىن كۆپرەكى سوۋېتنىڭ ئەھۋالىنى ئازراقمۇ بىلمەيدىغان بولۇپ، ئاساسسىز ھالدا، دۈشمەننى سەل چاغلىغانلىقى» مەلۇم بولغان. [71]

ئىككىنچىدىن، ياپونىيە ھەربىي تەرەپتىكى ئىتتىپاقسىزلىق. قۇرۇقلۇق

ئارمىيىسى بىلەن دېڭىز ئارمىيىسى ئوتتۇرىسىدا ، ئۇزاق مۇددەت زىددىيەت مەۋجۇت بولۇپ ، قۇرۇقلۇق ئارمىيىسى شىمالغا ئىلگىرلەشنى : دېڭىز ئارمىيىسى جەنۇبقا ئىلگىرلەشنى تەشەببۇس قىلغان بولۇپ ، ئۇرۇشنىڭ ھالقىلىق ۋاقىتلىرىدا ، ئۆزلىنىڭ ئىقتىدارىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشقا توسالغۇ بولغان .

ئۈچىنچىدىن ، ياپونىيىنىڭ مانجۇرىيىدىكى قوراللىرى ماھىيەت خاراكتېرلىك ياخشىلىنىشقا ئېرىشەلمىگەن . گەرچە قورال - ياراقلارنى زامانىۋىلاشتۇرۇشقا ئىرادە باغلىغان بولسىمۇ ، لېكىن ياپونىيە تەسلىم بولغىچە ، ياپونىيىنىڭ ماشىنىلىشى ، بېرونىۋىكىلىشى ، ئەسكەرلىرىنىڭ قورال - ياراقلىرىنىڭ ئاپتوماتىلىشى قاتارلىق جەھەتلەردىن سوۋېتتىن ناھايىتى تۆۋەن ھالەتتە بولغان . بۇ توغرىسىدا ژۇكوف : «بىز خالغا دەرياسى بۇيىدا تۇتىشىپ قالغان ياپونىيە ئەسكەرلىرى ياخشى مەشىقلەنگەن ، بولۇپمۇ يېقىن ئارلىقتىكى ئۇرۇشتا ، ئۇلار ئىنتىزامنى ساقلاپ ، بۇيرۇقنى قەتئىيلىك بىلەن ئىجرا قىلىپ ، قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلدى . مۇداپىئە جېڭىدە ياپونىيىنىڭ تېخنىكا ئەسلىھەلىرى قالاق ئىكەن . بىزنىڭ مۇنتىزىم ئارمىيىمىز ناھايىتى ياخشى جەڭ قىلدى . تانكا قىسمىمىز ئۆزىنىڭ ناھايىتى مۇنەۋۋەرلىكىنى نامايەن قىلدى . بىزنىڭ زەمبىرەكچىلەر قىسمىمىز ھەر قايسى جەھەتلەردىن ياپونىيىدىن يۇقىرى ئورۇندا تۇردىكەن . بىزنىڭ قىسمىمىز ئومۇمىي جەھەتتىن ئېيتقاندا ، ياپونىيە ئارمىيىسىدىن كۆپ كۈچلۈككەن» دەپ باھا بەرگەن . [72] بۇ توغرىسىدا ، ژۇكوفنىڭ تانكا قىسمىنىڭ ، «دۆلەت گۆھىرى» دەپ ئاتالغان ياپونىيە تانكا قىسمىنى مەغلۇپ قىلغانلىقىنى ھەمدە زەمبىرەك ئۇرۇشىدا ياپونىيە ئارمىيىسىنىڭ بۇ قېتىمقى جەڭنى خاتىرىلەپ : «سوۋېت ئارمىيىسىنىڭ زەربە بېرىشى كۈچى ئويلىغىنىمىزدىن زور دەرىجىدە كۈچلۈك بولۇپ ، مەركەزلىشىش دەرىجىسى يۇقىرى ، ۋاقتى ئۇزۇنغا سوزۇلغان زەمبىرەك ئۇرۇشىنى بىز بۇرۇن كۆرۈپ باقمىغان بولۇپ ، ئىس - تۈتەك ئۇرۇش مەيدانىنى قاپلاپ ، ئىككى - ئۈچ مېتىر ئارلىقتىكى جايىنى ئاران كۆرگىلى بولىدۇ . ئىسنىڭ قۇيۇقلۇق دەرىجىسى كۆرۈش سېزىقىمىزنى توسىۋالغان ، ھەممىلا يەردە يارىلانغانلار ، قۇربان بولغانلار ۋە ۋەيران بولۇپ ئىشلىتىشكە بولمايدىغان زەمبىرەكلەر كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ» [73] دەپ ھەسرەتلىنىشى بۇنى ئىسپاتلىغان . تۆتىنچىدىن ، ئەسكىرى كۈچى يېتەرسىز بولغان . سىستاستىكىغا ئاساسلانغاندا ، 1937 - يىلىدىن 1939 - يىلغىچە بولغان ئارلىقتا ، ياپونىيە مانجۇرىيىدىكى ئەسكىرىنى 5 دىۋىزىيىدىن 9 دىۋىزىيەگە كۆپەيتكەن بولسىمۇ ، لېكىن

سوۋېت يىراق شەرقىتىكى قىسىمىنى 20 دىۋىزىيىدىن 30 دىۋىزىيىگە كۆپەيتىگەن. [74] ئەسكىرى كۈچتىن ئېپىتقاندا، ياپونىيە خېلىلا پاسىپ ئەھۋالدا چۈشۈپ قالغان. بەشىنچىدىن، جىددى ۋاقىتتا ياردەمگە ئېرىشەلمىگەن. ئەينى ۋاقىتتا، ياپونىيىنىڭ قۇرۇقلۇق، ھاۋا ئارمىيىسىنىڭ ئاساسلىق كۈچى ۋۇخەن - گۇاڭجۇ ئۇرۇش سېپىدا بولغاچقا، كانتون ئارمىيىسىدىكىلەر جىددى ۋە زۆرۈر ياردەمگە ئېرىشەلمىگەن بولۇپ، 1939 - يىلى 8 - ئاينىڭ 30 - كۈنى نومغىندىكى ياپون ئارمىيىسى يوقىلىش خاراكتېرلىك قورشىۋىغا چۈشۈپ قالغان جىددى پەيتتە، ياپونىيە باش شىتاب بۆلۈم باشلىقى مارشال زەي رىن چىن ۋاڭ، كانتون ئارمىيىسىنىڭ قۇماندانى جىتتىيەن چىيەنگە، قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىنىڭ 343 - نۇمۇرلۇق بۇيرۇقى يەنى «قۇماندانلىق شىتابىدىكىلەرنىڭ مەقسىتى جۇڭگو توقۇنۇشىنى بىر تەرەپ قىلىش، ئېمپىرىيەنىڭ بىر قىسمى بولغان مانجۇرىيىدە، سوۋېتتىن مۇداپىئەلىنىپ، شىمالنىڭ تىنچلىقىنى ساقلاش، نومغىن ۋە قەسىنى ئامالنىڭ بارىچە كېڭەيتىۋەتمەسلىك، تېزلىكتە ۋەقەنى ئاخىرلاشتۇرۇش» نى ئورۇنلاشتۇرۇشقا بۇيرۇق قىلغان. [75]

ئالتىنچى، ئۇرۇشتىكى قۇماندانلىق توغرا بولمىغان. 8 - ئاينىڭ 20 - كۈنى زوكوف ئالدىن قول سېلىش ئىستىگىراتىيىسى بىلەن تۇيۇقسىز ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، ياپونىيە ئارمىيىسىنى قاتتىق چۆچۈتۈۋەتكەن پەيتتە، ياپونىيە قۇماندانلىرى، قارشى تەرەپنىڭ ئاساسلىق ھۇجۇم يۆنىلىشى ئۆزلىرىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە، دەپ ھۆكۈم چىقىرىپ، مەغلۇبىيەتنى تېخىمۇ چوڭايتىۋەتكەن.

يەتتىنچى، دىپلوماتىيە جەھەتتە مەغلۇب بولغان. «نومغىن ۋەقەسى» ھەل قىلغۇچ باسقۇچقا كىرگەندە، 1939 - يىلى 8 - ئاينىڭ 23 - كۈنى «سوۋېت - گېرمان ئۆزئارا تاجاۋۇز قىلىش ماسلىق شەرتنامىسى» ئېمزالىنىپ، ياپونىيە ھۆكۈمىتىنى قاتتىق ھەيران قالدۇرغان. ئەمەلىيەتتە 1936 - يىلى 11 - ئاينىڭ 25 - كۈنى، گېرمانىيە - ياپونىيە مۇددىتى بەش يىل بولغان «خەلقئارا ئىنتېرناتسىئونالنىڭ مۇداپىئەلىنىش كېلىشىم نامىسى» ۋە سوۋېتكە قارىتىلغان «مەخپىي قۇشۇمچە كېلىشىم» ئېمزالىغان بولۇپ، ھۆججەتتە: «كېلىشىم كۈچكە ئىگە بولغان مۇددەت ئىچىدە، كېلىشىم تۈزگەن ئىككى دۆلەت قارشى تەرەپنىڭ ماقۇللىقىنى ئالماي تۇرۇپ، سوۋېت بىلەن مەزكۇر كېلىشىمنىڭ روھىغا خىلاپلىق قىلىدىغان ھەرقانداق سىياسىي شەرتنامە تۈزۈشكە بولمايدۇ.» [76] دەپ بەلگىلەنگەن بولۇپ، بۇ ئەسلىدە گېرمانىيە بىلەن بىرلىشىپ «خەلقئارا ئىنتېرناتسىئونالنىڭ» نىڭ باش شىتابى بولغان سوۋېتتىن ئورتاق

مۇداپىئەلىنىش ئىستىكىدە تۇرغان ياپونىيە ئۈچۈن ئوچۇق ئاسماندا ھاۋا گۈلدۈرلىگەندەك ئىش بولۇپ، ياپونىيە ھۆكۈمىتى خەلقئارادا يېتىم قالغان. سوۋېتتىن بۇ قېتىملىق غەلبىسى - ھەربىي ئەسلىھەلىرىنىڭ خىللىقى ۋە كۆپلۈكى، ئادەم سانىنىڭ كۆپلۈكى، تەييارلىقنىڭ پۇختا بولۇشى، يېڭى تېخنىكىنى قوللانغانلىقى، ئارقا سەپ قىسمىدىكىلەرنىڭ ئۈزلۈكسىز ياردەم بېرىشى، تۇيۇقسىز ھۇجۇم قوزغىشى، ژوگوفنىڭ توغرا قوماندانلىقى ۋە دىپلوماتىيە جەھەتتىكى غەلبىسى قاتارلىق ئامىللارغا باغلاشقا بولىدۇ.

مەزكۇر ئۇرۇش ئىككى دۆلەتكە چوڭ تەسىرلەرنى ئېلىپ كەلگەن. «نومىغن ۋەقەسى» دىكى مەغلۇبىيەت ياپونىيە ئۈچۈن ئېغىر زەربە بولغان بولۇپ، دىپلوماتىيە ۋە ھەربىي جەھەتتىكى مەغلۇبىيەت پېڭ جاۋ ئىچكى كابىنېتنى كولىكتىپ ئېستىپا بېرىشكە مەجبۇر قىلىپلا قالماستىن، بۇ يەنىمۇ ئىلگىرلىگەن ھالدا «ياپونىيە ھۆكۈمرانلار گۇروھىنىڭ ئۆزگىرىشچان خەلقئارا ۋەزىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارىنىڭ ئاجىزلىقى» نى كۆرسىتىپ بەرگەن. [77] كانتون ئارمىيىسىنىڭ ئەڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارى جىتتىيەن جىيەنجى ئىستىپا بەرگەن. ئاساسلىق ئۇرۇشقا قاتناشقان 23 - دىۋىزىيىنىڭ باشلىقى شاۋسۇڭ يۈەن داۋ قوماندانلىقتا خاتالىق ئۆتكۈزۈلگەنلىكى ئۈچۈن ئارقا سەپكە يۆتكىۋېتىلگەن، كېيىن ئۆلتۈرۈۋالغان. ئوخشاشلا جازاغا ئۇچرىغانلاردىن يەنە ياپونىيە باش شىتاب قىسمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، ئۇرۇش مىنىستىرى، بۆلۈم باشلىقى قاتارلىق بىر تۈركۈم يۇقىرى دەرىجىلىك قوماندانلار بولغان. [78] «نومىغن ۋەقەسى» دىكى مەغلۇبىيەت ياپونلارنى سوۋېتتىن ھەربىي كۈچىنىڭ زورلىقىنى تونۇتقۇزغان بولۇپ، خۇددى ياپونىيە باش ۋەزىرى جىنۋې ۋېنىمو: «ياپونىيە نومىغن توقۇنۇشىدىن سوۋېتتىن ھەربىي كۈچىنى چوڭقۇر چۈشىنىپ يەتتى شۇنداقلا، ياپونىيە تېخنىكا، ھەربىي ئەسلىھە، ماتۇرلىشىش جەھەتلەردە، سوۋېتتىن سەۋىيىسىگە يېتىش ئۈچۈن ئاز دېگەندە، ئىككى يىل كېتىدىكەن» دېيىشكە مەجبۇر بولغان. [79] شۇنداقلا، بۇ مەغلۇبىيەت ھەربىي ۋە سىياسىي ساھەدىكىلەرنى «سوۋېت بىلەن تۇتۇشۇش تەۋەككۈلچىلىككەن» دېگەن ئويغا كەلتۈرۈپ قويغان. بۇنىڭ بىلەن قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىدىكىلەرنىڭ يۈزى چۈشۈپ، دېڭىز ئارمىيىسىدىكىلەرنىڭ «جەنۇپقا ئېلگىرلەش» ئېستراتېگىيىسى ئۈستۈنلۈكنى ئېگەللىگەن.

گەرچە بۇ ئۇرۇشتا، قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىنىڭ يۈزى چۈشكەن بولسىمۇ، لېكىن ھاۋا

ئارمىيىسى يۈز تاپقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ 1939 - يىلى 6 - ئاينىڭ 27 - كۈنىدىكى تامۇسك ئايرىدۇرۇمىنى بومباردىمان قىلىپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشى بۇنىڭ تىپىك مىسالى بولۇپ، بۇ قېتىمقى ھاۋا ئۇرۇشىدا، سوۋېتنىڭ 124 ئايرۇپىلانى ئېتىپ چۈشۈرگەن. پۈتكۈل «نومىن ۋە قەسى» دە، سوۋېتنىڭ 400 ئايرۇپىلانى پاقاقلۇۋەتكەن. لېكىن ئۆزلىرىدىن پەقەت 162 ئايرۇپىلان زىيانغا ئۇچرىغان. بۇ قېتىمقى ۋەقەدە، نۇرغۇن كوزېر ئۇچقۇچىلار بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن: يوۋيۈەن خوڭداۋ 6 - ئاينىڭ 27 - كۈنى، بىر كۈن ئىچىدىلا، ئۆزى يالغۇز سوۋېتنىڭ 11 ئايرۇپىلانى ئېتىپ چۈشۈرۈپ، ياپونىيىدىكى بىرىنچى نۇمۇرلۇق كوزېر ئۇچقۇچى بولۇپ قالغان. [80] ياپونىيە ئارمىيىسىدىكى ئۈچىنچى كوزېر ئۇچقۇچىمۇ بۇ ۋەقەدە مەيدانغا كەلگەن. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش، ياپونىيە ئۇچقۇچىلىرىنىڭ ساپاسىنىڭ يۇقىرلىقى، شەخسىي تېخنىكاغا پېشىشلىقىنى ئىسپاتلىغان. يەنە كېلىپ بۇ ئۇچقۇچىلار «پىيورىل خاربۇر پورتى»غا ھۇجۇم قىلىپ مۇۋاپپىقىيەت قازانغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ ئېقتىدارىنى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلىغان.

سوۋېت نومىن ۋە قەسىدە غەلبىنى قولغا كەلتۈرگەن بولۇپ، بۇ قېتىملىق توقۇنۇش ئارقىلىق قۇرۇقلۇق، ھاۋا ئارمىيىسىنىڭ ھەر خىل يېڭى تىپتىكى قوراللىرىنىڭ قىرغىنچىلىق كۈچىنى تەكشۈرۈپ بېقىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان. «چوڭ تازلاش» تىن كېيىن يېڭى ئۆستۈرگەن ئوفېستىر - ئەسكەرلىرىنى چىنىقتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ جەڭگىۋارلىقىنى يۇقۇرى كۆتۈرگەن. بۇلۇپمۇ، بىر ئەۋلاد گېنېرال ژوكوف مەيدانغا چىقىپ، ئىككى يىلدىن كېيىن يۈز بەرگەن سوۋېتنى قوغداش ئۇرۇشى جەريانىدا ئۆچمەس تۆھپە قوشقان (ھالبۇكى ژوكوفنىڭ نامىنى نومىن ۋە قەسى چىقارغان). شۇنداقلا، سوۋېت تەرەپ بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ئىشلەتكەن بارلىق تېخنىكىلارنى سوۋېت - گېرمان ئۇرۇشىدا ئۇمۇميۈزلۈك قوللىنىپ، گېرمانلارنى زەربىگە ئۇچۇراتقۇزغان.

ئۇرۇشتىن كېيىن، ياپونىيە ھەربىي تەرەپ «چېگرا رايۇن ئېھتىيات ئاساسى نوقتىسى» نى تۈزۈپ چىققان. شۇنداقلا باش شىتابنىڭ بۇيرۇقىغا بوي سۇنماي، چېگرىدىن ئۆتكەن سوۋېت - مۇڭغۇلىيە قىسمىغا كەسكىن تەدبىر قوللىنىشنى تەشەببۇس قىلغان كانتون ئارمىيىسىنىڭ قۇماندانى جى تىيەن چىيەنجىنىڭ ئورنىغا، مېيجىن مېيجىلاڭنى تەيىنلىگەن. ئۇ ياپونىيە - سوۋېت چېگرىسىدا، قايتىدىن قۇراللىق توقۇنۇشنىڭ يۈز بېرىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن چېگرىدا، «توقۇنۇشنى پەسەيتىش

رايونى» نى قۇرۇپ چىققان. شۇنداق بولغاچقا ، ئۇ قۇماندان بولغان (1939 - يىلى 9 - ئايدىن ، 1944 - يىلى 7 - ئايغىچە) مەزگىلىدە ، چېگرىدا قايتا قوراللىق توقۇنۇش يۈز بەرمىگەن .

نومغىن ۋە قەسى ، ياپونىيە ھەربىي تەرەپ ئىستىراتىگىيىسىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەچكە ، ياۋرۇپا ئۇرۇشى پارتىلىغاندا ، ياپونىيە ئابۇ ئىچكى كابىنتى بايانات ئېلان قىلىپ : « ياپونىيە ئېمپىرىيىسى ياۋرۇپا ئۇرۇشىغا قاتناشمايدۇ ، كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ ، جۇڭگو ۋە قەسىنى ھەل قىلىدۇ » دەپ جاكارلىغان . [81]

ئارقىدىنلا ، ئاكتىپ ھالدا سوۋېت بىلەن دىپلوماتىك مۇناسىۋەتنى كۈچەيتىپ ، 1939 - يىلى 12 - ئاينىڭ 31 - كۈنى ، ياپونىيە - سوۋېت ئارىسىدىكى بېلىقچىلىق سودىسى مەسلىسىدە ، سوۋېتنى قايىل قىلغان ھەمدە سوۋېتنى بۇ سودىنىڭ ۋاقتىنى 1940 - يىلى 12 - ئاينىڭ 31 - كۈنىگىچە ئۇزارتىشقا ماقۇل قىلغۇزغان . شۇنداق قىلىپ ، ياپونىيە - سوۋېت مۇناسىۋىتى دەسلەپكى قەدەمدە ياخشىلانغان . 1940 - يىلى 4 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ، ياپونىيە تاشقى ئىشلار ۋەزىرى يوۋتسەن ، سوۋېتنىڭ ياپونىيەدە تۇرۇشلۇق تۇلۇق ھۇقۇقلۇق ۋەكىلى سىمانن بىلەن سۆھبەتلەشكەن ۋاقتتا ، ياپونىيە - سوۋېت مۇناسىۋىتىنى يەنە بىر قەدەم ياخشىلاش ئارزۇسى بارلىقىنى ئاشكارىلىغان . شۇ سەۋەبتىن ، 1940 - يىلى 6 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ، ئىككى تەرەپ كېلىشىمنامە ئېمزالاپ ، موڭغۇلىيە ۋە مانجۇرىيەنىڭ نومغىن رايونىدىكى چېگرىسىنى بېكىتكەن . بۇ نومغىن ئۇرۇشىدىكى « كېلىشىم » نىڭ داۋامى ئىدى . 1940 - يىلى 7 - ئاينىڭ بېشىدا ، ياپونىيە ھۆكۈمىتى سوۋېتتا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى دوڭشىياڭ ماۋدى ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا « ياپون - سوۋېت بىتەرەپلىك شەرتنامىسى » تۈزۈش پىكىرنى ئوتتۇرغا قويغان . سوۋېت تەرەپ ياۋرۇپا ئۇرۇشىنىڭ كۈنسىرى دەھشەتلىك ئېلىپ بېرىلۋاتقانلىقىنى ، ئۇرۇش ئۆزىگە تۇتۇشۇپ كەتسە مۆلچەرلىگۈسىز زىيان ئېلىپ كېلىدىغانلىقىنى كۆرۈپ يېتىپ بۇ كېلىشىمگە قۇشۇلغان . شۇنداق قىلىپ ، 1941 - يىلى 4 - ئاينىڭ 13 - كۈنى « ياپون - سوۋېت بىتەرەپلىك شەرتنامىسى » ئېمزالانغان . بۇ شەرتنامە ئېمزالانغاندىن كېيىن ، ستالىن شەخسەن ئۆزى پويىز ئىستانسىسىغا بېرىپ ، ياپونىيە تاشقى ئىشلار ۋەزىرى سوڭگاۋنى ئۇزىتىپ قويغان ھەمدە ، كىشىلەر توپى ئارىسىدىن گېرمانىيىنىڭ موسكۋادا تۇرۇشلۇق ياردەمچى ھەربىي ئەمەلدارى ھانىس . كىرىسپوسنى تېپىپ ، ئۇنىڭ بىلەن قىزغىن ھالدا قول كۆرۈشكەن ھەمدە ، ئۇنىڭغا : « بىز كەلگۈسىدە ، دوستقا ئايلىنىمىز » دېگەن . [82] بۇ ستالىننىڭ

ئېلگىرى جاكارلىغان «فاشىستلارغا قارشى تۇرۇش» توغرىسىدىكى باياناتىغا تۈپتىن خىلاپ بولۇپ، ئۇنىڭ ئارقا - ئارقىدىن ئىككى ئوق مەركىزى دۆلىتى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشى، «خەلقئارا ئېنتىرناتسىئونالزىم» روھىغا ئېغىر بۇزغۇنچىلىق قىلغانلىق بولۇپ، بۇ سوۋېتنىڭ ئۇزاق يىللاردىن بۇيان ياپونىيەگە يولغا قويغان مادارىچىلىق سىياسىتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسى بولۇپ، بۇ خۇددى «سوۋېت - گېرمان تاجاۋۇز قېلىشماسلىق شەرتنامىسى» پۈتكۈل ياۋرۇپا ئۇرۇشىنىڭ پارتىلىشىنى تېزلىتىش ئۈچۈن تەكلىپ قىلىنغان ئوخشاش، ئۇمۇ ياپونىيەنىڭ جۇڭگوغا تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ كىرىشىنى ھەتتا شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ۋە تېنچ ئوكيانغا قاراپ كېڭىيىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بولۇپمۇ، جۇڭگونىڭ ياپونغا قارشى ئۇرۇشىنى تېخىمۇ قىيىنلەشتۈرۈۋەتكەن. بۇ كېلىشىم سەۋەبىدىن سوۋېت، جۇڭگوغا قىلغان ياردىمىنى بارا - بارا ئازايتقان، ئاخىردا بولسا پۈتۈنلەي توختاتقان. شۇنداقلا، 1937 - يىلىدىكى «سوۋېت - جۇڭگو ئۆز ئارا تاجاۋۇز قىلىشماسلىق شەرتنامىسى» نىڭ ئىككىنچى ماددىسىدىكى «شەرتنامە تۈزۈشكەن ئىككى دۆلەتنىڭ بىرى، بىر ياكى بىر نەچچە ئۈچىنچى دۆلەتنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىغاندا، شەرتنامە تۈزۈشكەن يەنە بىر دۆلەتنىڭ پۈتكۈل توقۇنۇش مەزگىلىدە، مەزكۇر ئۈچىنچى دۆلەت بىلەن بىۋاسىتە ياكى ۋاسىتىلىك ھالدا ھەرقانداق شەكىلدە ھەمكارلىشىپ ھەمدە ھەرقانداق ھەرىكەتتە بولۇپ ياكى ھەرقانداق كېلىشىم ئېمزالاپ، مەزكۇر تاجاۋۇزچى دۆلەتنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا ئۇچرىغۇچى شەرتنامە تۈزۈشكەن دۆلەتكە پايدىسىز ھالەتنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشقا بولمايدۇ» [83] دېگەن روھىغا ئېغىر خىلاپلىق قىلغان. شۇنداقلا، خەلقئارا سەھنىدە رۇسلار ئىشەنچسىز دېگەن ھەقىقەتنى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلىغان.

خۇلاسە

ئۇمۇملاشتۇرغاندا، نومغىن ۋە قەسى — سوۋېت - ياپۇن ئىككى دۆلەتنىڭ يىراق شەرق رايونىدىكى مەنپەئەتنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك زىددىيىتى ۋە تېرىكشىنىڭ بىر قېتىملىق پارتىلىشى بولۇپ، بۇ ۋەقەنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى، ئىككى تەرەپ چېگرا سىزىقىنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى ۋە كانتون ئارمىيىسىنىڭ مەركەزنىڭ بۇيرۇقىغا خىلاپلىق قىلىپ، چېگرا تالاش - تارتىشىغا نىسبەتەن قاتتىق پوزىتسىيە تۇتقانلىقىدىن «كېلىپ چىققان. بۇ ۋەقە جەريانىدا، سوۋېت بىر

تەرەپتىن، پۈتۈن دۇنياغا تىنچلىقنى تەرغىب قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ياپونىيىگە سىياسىي، ھەربىي ۋە دىپلوماتىيە جەھەتتە ئۈزلۈكسىز بېسىم شەكىللەندۈرۈپ، شەرقىي شىمالىي ئاسىيانىڭ مۇقۇمسىزلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئامىللارنى پەيدا قىلغان. بۇ ۋەقەدىن كېيىن، ياپونىيە ۋە سوۋېت ئىككىلىسىلا دۇنيا ۋەزىيىتىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە ئۆز دۆلەت مەنپەئەتىگە ئاساسەن، دۆلەت سىياسىتىنى تۈزۈپ چىققان. بۇ ۋەقەدىكى مەغلۇبىيەت ياپونىيىگە نىسبەتەن، خۇددى ئەنگىلىيىلىك تەتقىقاتچى M. مانسىيۇ ئېيتقاندا: «نومىغن ۋەقەسىدە، سوۋېتنىڭ غەلبە قىلىشى نۇرغۇن تەسىرلەرنى ئېلىپ كەلدى. مەسىلەن، 1941-يىلى 6-ئايدا، گېرمانىيە ئارمىيىسى سوۋېتقا كىرگەندە، ياپونىيە ھۆكۈمىتى گېرمانىيە بىلەن ھەمكارلىشىشقا جۈرئەت قىلالماسلىقىمۇ، بۇ ۋەقەنىڭ تەسىردىن بولغان» [84] دېگەندەك بولۇپ، ياپونىيە ھۆكۈمىتىنىڭ «ياپون - سوۋېت بىتەرەپلىك شەرتنامىسى» تۈزۈشگە تۈرتكە بولغان. شۇنداقلا، ئىككى دۆلەتكە چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىپ، ئىككىلا دۆلەتنى ئىككى سەپتە ئۇرۇش قىلىشىدىن ساقلاپ قالغان بولۇپ، ئىككى دۆلەتنىڭ يىراق شەرق سىياسىتى ۋە ئىستراتېگىيىسىگە چوڭقۇر ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلگەن. بۇ ۋەقەنىڭ ئاقىۋىتى ھەتتا ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا، موسكۋا ھەل قىلغۇچ جېڭىدا، سوۋېتنىڭ يىراق شەرقتىكى 20 ئاسىيا دىۋىزىيىسىنى ياۋرۇپاغا ئۇرۇش مەيدانىغا يۆتكەپ، غەلبىنى قولغا كەلتۈرۈشگە كاپالەتلىك قىلىپ، ياۋرۇپا ئۇرۇشى شۇنداقلا دۇنيا ئۇرۇشى ۋەزىيىتىگە زور تەسىرلەرنى ئېلىپ كەلگەن

ئىزاھاتلار:

[1] [55] [56] [59] [60] [68] [71] [73] [78] سۇڭ بىن ساۋپىڭ (ياپونىيە)، خۋايى، لى تاۋخۇي تەرجىمىسى: «نومىغن - ياپونىيىنىڭ بىرىنچى قېتىملىق مەغلۇبىيىتى» شەندۇڭ خەلق نەشرىياتى، 2005-يىلى 5-ئاي 1-نەشرى. [2] [3] [12] [13] [51] لى فەن: «نومىغن ۋەقەسىنىڭ پارتىلاش سەۋەبى ۋە ياپون - سوۋېت مۇناسىۋىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى». «تارىخ تەتقىقاتى»، 2003-يىلى 10-سان، 40، 41، 42-بەتلەر. [4] [36] [39] [41] [48] [52] ۋاڭ چۈن لياڭ: «ياپون - سوۋېت ئوتتۇرىسىدىكى جاڭگۇفنىڭ ۋەقەسى ۋە نومىغن ۋەقەسى» توغرىسىدا، «لياۋچىڭ

- ئونۋېرسىتېتى ژۇرنىلى» (ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى)، 2004-يىلى 1-سان 36-، 38-، 39- بەتلەر .
- [5] [6] ۋاڭ چۇن لىياڭ : «يالتا كېلىشىمى مەخپىي تارىخىنىڭ كېلىشىم مەنبەسى ۋە خاراكتېرى» توغرىسىدا، «شەندۇڭ مائارىپ ئىنستىتوتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1999-يىلى 3-سان، 50-بەت .
- [7] [11] [18] [35] [38] يۇرپىيى مىخايلوۋىچ گالپىنوۋىچ : «ئىككى گېنراللىموس سىتالىن ۋە جياڭ جېشى» ئۇيغۇرچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002-يىلى 3-ئاي 1-نەشرى .
- [8] ۋاڭ شاۋ جاڭ : «ئىككى قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشىدىكى سوۋېت - ياپون مۇناسىۋىتىگە تەسىر كۆرسەتكەن نېفىت ئامىلى» . «شەرقىي شىمال ئاسىيا مۇنبىرى»، 2003-يىلى 11-ئاي 6-سان .
- [9] ئا • ئا • يىگورىن (روسىيە) : «1921-، 1928-يىللاردىكى سوۋېت نېفىت سانائىتى»، موسكۋا، روسىيە دۆلەتلىك ئىنسانشۇناسلىق نەشرىياتى، 1999-يىلى 110-بەت .
- [10] [47] جياڭ جېشى : «سوۋېت روسىيىسى جۇڭگودا»، فىرانكفورت، 1961-يىلى نەشرى، 94-، 96-، 103-، 105-بەتلەر .
- [14] چاڭ شىيەن بىن : «سوۋېت مۇرەسسەچىلىك سىياسىتىنىڭ پەيدا بولۇشى، تەرەققىي قىلىشى ۋە ئاخىرلىشىشى» . «نەنكاڭ پېداگوگىكا ئونۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2003-يىلى 6-سان، 57-بەت .
- [15] شى چۇن يەن جىيەن (ياپونىيە) : «ياپونىيە دىپلوماتىيە تارىخى»، (15-قىسىم)، توكيو، لۇداۋ تىنچلىق تەتقىقات بۆلۈمى نەشرىياتى، 1970-يىلى 128-بەت .
- [16] «جۇڭگو شەرقىي شىمالنىڭ 14 يىللىق مۇستەملىكىلىنىش تارىخى تېزىسى»، بېيجىڭ، جۇڭگو چوڭ ئىنسىكلوپېدىيىسى نەشرىياتى، 1990-يىلى، 59-بەت .
- [17] جۇخوڭ شېي : «ئوتتۇرا شەرق تۆمۈر يولىنىڭ ھالاكىتىگە نەزەر»، «شەرق ژۇرنىلى»، مىنگونىڭ 24-يىلى، 31، (22).
- [19] [29] شېن ۋېن يوك : «نومغىن ۋە قەسنىڭ ياپونىيىنىڭ جەنۇب - شىمال تەرەپكە ئېلگىرىلەش سىياسىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى»، «تاڭشەن پېداگوگىكا ئىنستىتوتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2008-يىلى 11-ئاي، 6-سان 109-، 110-بەتلەر .

- [20] [26] [37] [40] [42] [45] [46] [49] [64] لىن سەنلاڭ : « كانتون ئارمىيىسى ۋە سوۋېت يېراق شەرق ئارمىيىسى » ، جىلىن خەلق نەشرىياتى ، 1979 - يىل ، 49 - ، 60 - ، 72 - ، 78 - ، 80 - ، 85 - ، 94 - ، 98 - ، 115 - ، 123 - بەتلەر .
- [21] جياۋتيەنگۇ (ياپونىيە) : « ھازىرقى زامان تارىخى ماتېرىياللىرى (10 - قىسىم) ياپون - جۇڭگو ئۇرۇشى » ، ياپونچە نەشرىدىكى ماتېرىياللاردىن چۈشەندۈرۈش ، 1973 - يىل نەشرى ، 16 - ، 17 - بەتلەر .
- [22] [23] [24] لى فەن : « ياپون - سوۋېت مۇناسىۋەت تارىخى : 1917 - يىلدىن 1991 - يىلغىچە » ، بېيجىڭ خەلق نەشرىياتى ، 2005 - يىل نەشرى ، 87 - ، 88 - ، 102 - بەتلەر .
- [25] « دۇنيانىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان تارىخى (كېيىنكى قىسىم) » ، خەلق مائارىپ نەشرىياتى ، 1996 - يىل 7 - ئاي 2 - نەشرى .
- [27] سۇن سۇڭ جۇنفۇ (ياپونىيە) : « ياپونىيە باش قۇماندانلىق شتابى » بېيجىڭ ، ھەربىي ئىلم - پەن نەشرىياتى ، 1985 - يىل نەشرى .
- [28] فۇدەن ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكولتېتى : « 1931 - 1945 - يىلدىكى ياپونىيە ئېمپىرىيىسىنىڭ چەتئەلگە تاجاۋۇز قىلىش تارىخى ماتېرىياللىرى » ، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى ، 1983 - يىل نەشرى ، 199 - ، 200 - بەتلەر .
- [30] لاۋرېنسكى قاتارلىقلار (سوۋېت) : « ياپونىيە ئۇرۇش جىنايەتچىلىرىنى ئاۋۋال سوتلاش كېرەك »
- بېيجىڭ ، دۇنيا بىلىم نەشرىياتى ، 1955 - يىل نەشرى ، 265 - بەت .
- [31] تاۋۋىنچۈن قاتارلىقلار : « ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدىكى جۇڭگونىڭ تاشقى مۇناسىۋىتى » ، بېيجىڭ ، جۇڭگو كوممۇنىستىك تارىخى نەشرىياتى ، 1995 - يىل نەشرى ، 86 - بەت .
- [32] [33] [34] جون. ۋ. گارۋېر (ئامېرىكا) : « رەقىپلەر ۋە ئىتتىپاقداشلار » ، ئۇيغۇرچە ، شىنجاڭ ياش - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى ، 1994 - يىل 12 - ئاي 1 - نەشرى .
- [43] لى شىۋ فاڭ ، ۋاشىمن : « ياپونىيىنىڭ جەنۇبقا يۈرۈش قىلىش سەۋەبى توغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە » ، « خوڭ خې ئىنستىتوتى ژۇرنىلى » ، 2006 - يىل 12 - ئاي ، 6 - سان ، 48 - بەت .
- [44] « دۇنيا تارىخى » ، بېيجىڭ ، 1980 - يىل 4 - ئاي نەشرى ، 11 - بەت .
- [50] [74] ياپونىيە دۆلەت مۇداپىئە ئىدارىسى دۆلەت مۇداپىئە ئورنى ئۇرۇش

ئىشخانىسى :

- «ئۇرۇش توپلىمى، 9-جىلىد جىناھ ۋەقەسى قۇرۇقلۇق ئارمىيە ئۇرۇشى 3-قىسىم» ، توكيو، 1975-يىلى نەشرى، 147-بەت.
- [53] [69] سوۋېت ئاكادېمىيىسى، موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى ئىلم - پەن ھەيئىتى، «موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى تارىخى» بېيجىڭ، ئىلم - پەن نەشرىياتى، 1958-يىلى، 324، 325-بەتلەر.
- [54] سىتالىن : «پارتىيەنىڭ 18-قېتىملىق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىسى سوۋېت كومپارتىيىسى مەركىزى خىزمىتى توغۇرلۇق ئومۇمىي دوكلات (سىتالىن تاللانما ئەسەرلىرى ئالدىنقى قىسىم)» ، بېيجىڭ، خەلق نەشرىياتى، 1962-يىلى، 219-بەت .
- [58] ت.ئا.دېپلىن : « ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى تارىخى » ، شاڭخەي تەرجىمە نەشرىياتى، 1981-يىلى، 36-بەت.
- [61] ھەربىي پەن-تېخنىكا ئىنىستىتوتى، ۋەزىيەت تارىخ تەتقىقات بۆلۈمى : «ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى چوڭ ئىشلار خاتېرىسى، مەنبەسى، تەرەققىياتى ۋە ئاقىۋىتى» ، بېيجىڭ، ئازادلىق ئارمىيە نەشرىياتى، 1990-يىلى، 234-بەت.
- [62] ستوئارت، خىيۇس (ئامېرىكا) : «ياۋروپا ھازىرقى زامان تارىخى» ، سودا ئىشلىرى نەشرىياتى، 1984-يىلى نەشرى، 395-بەت.
- [63] توپىنى (ئەنگىلىيە) : «1939-يىلى، دۇنيا ئۇرۇشى ھارپىسىدا» ، شاڭخەي تەرجىمە نەشرىياتى، 1984-يىلى نەشرى، 1148-بەت.
- [65] [84] پاۋىل سىلاۋوۋىچ تۈزگەن، جىياتىڭ شىڭگۇاڭ تەرجىمىسى؛ «ياپون - سوۋېت ئۇرۇش يولىغا قاراپ، نومغىندىن كۆبى ئارىلىغىچە» ، توكيو ئورتاق ئالاقە جەمئىيىتى، 1999-يىلى، 175، 179-بەتلەر.
- [66] [67] [79] لى چۈن پىڭ قاتارلىقلار: «نومغىن ۋەقەسى» ، جىلىن مەدەنىيەت تارىخى نەشرىياتى، 1988-يىلى نەشرى، 353-بەت.
- [70] كىرىستوف. چات : «ھاۋا ئۇرۇشى توپلىمى» ، بېيجىڭ، دۆلەت مۇداپىئە ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2003-يىلى نەشرى، 84-بەت .
- [72] «مارشال زۇكوفنىڭ ئەسلىمىسى (سوۋېت)» ، بېيجىڭ، جۇڭگو تاشقى تەرجىمە نەشرىياتى شىركىتى، 1985-يىلى نەشرى، 188-بەت .
- [75] ۋۇ يۇ چىن، چى شىسەدوڭ : «دۇنيا تارىخى - ھازىرقى زامان تارىخى (

ئالدىنقى قىسىم)»، بېيجىڭ ، ئالىي مائارىپ نەشرىياتى ، 1997 - يىل نەشرى ، 312 - بەت .

[76] بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى خەلقئارا سىياسىي فاكولتېتى تۈزگەن : « خەلقئارا مۇناسىۋەتلەر تارىخى ماتېرىياللىرىدىن تاللانما » (ئالدىنقى قىسىم ، ھازىرقى زامان بۆلىكى) ، 359 - بەت .

[77] تىڭ يۈەن جاڭ : « ياپونىيە يېقىنقى ھازىرقى زامان تارىخى » (ئۈچىنچى قىسىم) ، بېيجىڭ ، سودا ئىشلىرى نەشرىياتى ، 1983 - يىل ، 37 - بەت .

[80] جىياڭ دوڭ : « ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىكى كوزېر ئۇچقۇچى » ، ھەربىي ئىشلار ماتېرىياللىرى ، 1992 - يىل 5 - سانى ، 25 - بەت .

[81] شېن فۇچىڭ سەنلاڭ (ياپونىيە) : « ياپونىيە دىپلوماتىيە تارىخى (كېيىنكى قىسىم) » ، بېيجىڭ ، سودا نەشرىياتى ، 1992 - يىل .

[82] لويس ، فېشىر : « ستالىننىڭ ھاياتى ۋە ئۆلۈمى » ، بېيجىڭ ، جۇڭگو سىياسىي - قانۇن ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1989 - يىل نەشرى ، 203 - بەت .

[83] « جۇڭگو - سوۋېت مۇناسىۋىتىگە دائىر ھۆججەتلەر (1917 - يىلدىن 1957 - يىلغىچە) » ، موسكۋا ، 1959 - يىل نەشرى ، 161 - ، 162 - بەتلەر .

پايدىلانمىلار:

جون . ۋ. گارۋېر (ئامېرىكا) : « رەقپىلەر ۋە ئىتتىپاقداشلار » ، ئۇيغۇرچە ، شىنجاڭ ياش - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى ، 1994 - يىل 12 - ئاي 1 - نەشرى .
يۈربىيى مىخايلوۋىچ گالېنوۋىچ : « ئىككى گېنېراللىموس ستالىن ۋە جىياڭ جېشى » ئۇيغۇرچە ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2002 - يىل 3 - ئاي 1 - نەشرى .

بەشكېرەمنىڭ تارىخ — جۇغراپىيىسى

مۇھەممەدئىمىن قۇربان تۇغلۇق

بەشكېرەم قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، يېزا مەركىزىنىڭ قەشقەر شەھىرى مەركىزى بىلەن بولغان ئارىلىقى 15 كىلومېتىر كېلىدۇ. شەرقتە ئاققاش يېزىسى بىلەن، غەربتە قەشقەر ۋىلايەتلىك ئايرودۇرۇم بىلەن، جەنۇب تەرەپتە ئاۋات يېزىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. شىمالدا قۇمالتاغ تىزمىسى ئارقىلىق قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ئاتۇش ناھىيىسى بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. يەر تۈزۈلۈشى شىمالىي تەرىپى ئېگىز، دېڭىز يۈزىدىن ئوتتۇرىچە ئىگىزلىكى 1298 مېتىر، يەرقاتلىمى ئاساسەن لاتقا تۇپراق، سۈپتى ئوتتۇرا ئەت تۇپراق، ئومۇمىي يەر مەيدانى 242.93 كۇۋادىرات كىلومېتىر (364394 مو)، ھاۋا كىلىماتى مۆتىدىل، تۆت پەسىل ئېنىق، يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 13°C ، ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرىسى 42.3°C ، ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرىسى نۆلدىن تۆۋەن 25.3°C ، قۇياش نۇرى يېتەرلىك، ھۆل يېغىن مىقدارى 50-60 مىللىمېتىر، كۈننىڭ يىللىق يورۇتۇش ۋاقتى 2800-2900 سائەت ئەتراپىدا بولۇپ، قىراۋسىز مەزگىلى 220-240 كۈنگىچە بولىدۇ. بۈگۈنكى بەشكېرەمنىڭ ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 55 مىڭ مودىن ئارتۇقراق بولۇپ، ئاساسلىق سۇ مەنبەسى چاقماق دەرياسى ۋە قىزىل دەرياسىدىن ئىبارەت. قەھرىمان، باتۇر بەشكېرەم خەلقى ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىن بېرى چاقماق دەرياسىنىڭ تاشتىن - تاشقا ئۇرۇلۇپ تاۋلانغان، ئىللىق قۇياش نۇرلىرىدا پاكلانغان «ئەركەك سۇ» لىرىنىڭ خاسىيىتى بىلەن ئەۋلادمۇ ئەۋلات كۈرەش قىلىش نەتىجىسىدە ئۆزلىرىنىڭ ھالال ئەجرى بىلەن چاقماق دەريا ۋادىسىدىكى قەدىمىي ماكان - بەشكېرەمنى بەرپا قىلغان.

بەشكېرەمنىڭ قاچان بىنا بولغانلىقى ھەققىدە ئېنىق تارىخىي مەلۇمات يوق. ئەمما بەشكېرەمگە دائىر رىۋايەتلەر، جۈملىدىن «چاقماق دەرياسى ھەققىدە رىۋايەت»، «ئاپراسىياپ ھەققىدە رىۋايەت»، «خانئۆي ھەققىدە رىۋايەت»، «خانئۆي مەلىكىسى ھەققىدە رىۋايەت»، «توققۇز ھۇجرا ھەققىدە رىۋايەت» ۋە «بەشكېرەم سەيلىسى ھەققىدە رىۋايەت» قاتارلىق جانلىق تارىخىي ماتېرىياللاردىكى تارىخىي ئۇچۇرلاردىن قارىغاندا قەدىمكى يۇرتلارنىڭ بىرى بەشكېرەمنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى V، VI ئەسىرلەر ئارىلىقىدا، ئوردو كەنت - خانئۆيگە يانداش ھالدا بارلىققا كەلگەنلىكىنى، چاقماق دەريا ۋادىسىدا بۇددىزم راسا ئەۋجىگە چىققان مەزگىللەردە بەلگىلىك تەرەققىيات دەۋرىگە كىرگەنلىكىنى، قارخانىيلار دەۋرىگە كەلگەندە ناھايىتى گۈللىنىپ خاقانلارنىڭ باغ سەيلىسى قىلىدىغان بېھىشتەك سەيلىگاھىغا ئايلانغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس.

3

ئەڭ قەدىمكى يۇرت ناملىرىدىن بىرى «بەشكېرەم» ئاتالغۇسى كەڭ ھەم تار مەنىدە قوللىنىلىپ كېلىنگەن تارىخىي ئاتالغۇ بولۇپ، كەڭ مەنىدە غەربىي شىمالدا چاقماق دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى قىيالىققا جايلاشقان ئۈچ بۇرھان مىڭئۆيى ئالدىدىكى تۈتۈرگىدىن شەرقتە ئاققاش، پەيزاۋاتقىچە، شىمالدا قۇمال تاغ تىزمىسىدىن تارتىپ جەنۇبتا تۈمەن دەرياسى بىلەن قىزىل دەرياسىنىڭ بويلىرىغىچە بولغان قەدىمكى دەۋرلەردە چاقماق دەريا سۈيى بىلەن ياشنىغان بوستانلىقنىڭ؛ مۇنداقچە ئېيتقاندا ھازىرقى بەشكېرەم، ئاۋات، قوغان، يېڭىئۆستەڭ، دۆلەتباغ، نەزەرباغ، خاڭدى، ئاققاش قاتارلىق يېزىلارنىڭ دائىرىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قەدىمكى «بەشكېرەم ھاكىم بەگلىكى» نىڭ، تار مەنىدە بۈگۈنكى بەشكېرەم يېزىسىنىڭ نامىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ نام مەيلى كەڭ مەنىدە ياكى تار مەنىدە قوللىنىلىشتىن قەتئىنەزەر قەدىمدىن ھازىرغىچە تۆۋەندىكىدەك چۈشەندۈرۈلۈپ كەلدى.

1. «بەشكېرەم» ئەسلى «بېھىشكەرەم» بولۇپ، «جەننەت» مەنىسىدىكى پارسچە سۆز «بېھىشت» [1] بىلەن «باغ، تال، تەك» مەنىسىدىكى ئەرەبچە سۆز «كەرەم» [2] نىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن. ئۇ «جەننەت بېغى» ياكى «بېھىشباغ»

دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

2. «بەشكېرەم» ئەسلى «بېھشكېرەم» ياكى «بېھشكېرام» بولۇپ جەننەت مەنىسىدىكى پارسچە سۆز «بېھشت» بىلەن «ئۇلۇغ، كاتتا، سىخى، مەرد» مەنىسىدىكى ئەرەبچە سۆز «كەرەم» ياكى «كېرام» [3] نىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن. ئۇ «ئۇلۇغ بېھشت» ياكى «كاتتا جەننەت» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

3. «بەشكېرەم» ئەسلى «بېھشكۆرەم» ياكى «بېھشكۆرۈم» بولۇپ، «جەننەت» مەنىسىدىكى پارسچە سۆز «بېھشت» بىلەن «كۆرۈنۈش» مەنىسىدىكى ئۇيغۇرچە سۆز «كۆرەم» («كۆرۈم») [4] نىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن. ئۇ «بېھشتەك كۆرۈندىغان ماكان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

4. «بەشكېرەم» ئەسلى «بېھشكەرەم» بولۇپ «تال باراڭ، باراڭ ياغىچى» مەنىسىدىكى پارسچە سۆز «بېدش» [5] بىلەن «باغ، تال، تەك (ئۈزۈم)» مەنىسىدىكى ئەرەبچە سۆز «كەرەم» نىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن بولۇپ «د» تاۋۇشى «ي» تاۋۇشىغا ئالمىشىپ، «بېھشكەرەم» بولغان. (بۇنداق «د» تاۋۇشى بىلەن «ي» تاۋۇشىنىڭ ئالمىشىشى قەدىمكى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئورتاق ھادىسە. مەسلەن، ئاداقچىچە - ئاياققىچە ...) بۇ «بېدشلىك باغ»، «تال باراڭلىق جاي»، «ئۈزۈمزار ماكان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

يۇقىرىدىكى چۈشەندۈرۈشلەردىن باشقا بەزى تەتقىقات ماتېرىياللىرىدىكى ئۇچۇرلارغا قارىغاندا [6]، «بەشكېرەم» دېگەن سۆزنى «بەش» سانى بىلەن «باغ ۋە بېدشكە ئارتىلغان ئۈزۈم» مەنىسىدىكى «كەرەم» سۆزىنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن بولۇپ، بۇ يۈرۈتتا «بەشلا باغ بارلىققا كەلگەندىن كېيىن قويۇلغان» دەپ چۈشەندۈرۈلگەنلەرمۇ بار ئىكەن.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، يۇقىرىدىكى چۈشەندۈرۈشلەرنىڭ ھەممىسى ئوخشىتىش، سۈپەتلەش مەنىسىدە بولۇپ، ئۇلار خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن رىۋايەتلەرگە ۋە باشقا كىشىلەرنىڭ ئىلمىي پەرىزىگە ئاساسەن ئوتتۇرىغا قويۇلغاندىن باشقا، بۇ چۈشەندۈرۈشلەردە بەشكېرەمنىڭ «ھەممىلا يېرى باغ بىلەن قاپلانغان مېۋە - چىۋە ماكانى» بولۇشتەك ئەڭ گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكى مەركىزى ئورونغا قويۇلغان. شۇڭا، خېلى نوپۇزلۇق تەزكىرىلەردىمۇ يۇقىرىدىكى چۈشەندۈرۈشلەر ئوموملاشتۇرۇلغان ھالدا «بەشكېرەم ئەسلىدە «بېھشكېرەم» دېگەن سۆز بولۇپ، «جەننەتكە ئوخشاش مېۋە - چىۋىلەر مول جاي» دېگەن بولىدۇ. بەشكېرەم خەلقى ئاتا - بوۋىلىرىدىن تارتىپ

مېۋىلىك كۆچەت يېتىشتۈرۈپ، باغ بەرپا قىلىشقا ئەھمىيەت بەرگۈچىگە، بۇ جايدىكى مېۋىلەرنىڭ تۈرى كۆپ، سۈپىتى ياخشى، ھۆل ھەم قۇرۇق مېۋىگە ئىش قوشىدۇ. بۇ جاينىڭ مەنزىرىسىمۇ ناھايىتى گۈزەل، ئۇزاق تارىختىن بېرى كىشلەر بۇ جاينى «مېۋە-چىۋە ماكانى» دەپ ئاتاپ كەلگەن. تىل يېزىقىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ «بېھىشكېرەم» دېگەن بۇ سۆز «بەشكېرەم» گە ئۆزگىرىپ، شۇ بويىچە ئاتىلىپ كەلمەكتە، دەپ خاتىرىلەنگەن» [7].

بىراق، دىققەت قىلىشقا تىگىشلىك موھىم مەسىلە شۇكى، يۇقىرىدىكى چۈشەندۈرۈشلەرنىڭ ھەممىسىدە ئۇيغۇر ۋەتىنىدىكى بىر ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ نامى «شالغۇت بىرىكمە» سۈپىتىدە شەرھىلەنگەن. بۇ ئەلۋەتتە ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان دەسلەپكى چاغلاردىكى ئومۇميۈزلۈك «ئىسلاملىشىش» تەشەببۇسىنىڭ نەتىجىسى. ئۇنداق ئىكەن، بۇ قەدىمكى يۇرۇت نامىنىڭ ئىسلامىيەتتىن ئلگىرىكى تەلەپپۇزى، تىل تەۋەلىكى ۋە مەنىسى قانداق؟

تارىخىي خاتىرىلەر ۋە بەزى تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا «بەشكېرەم» ھەرگىزمۇ ئەرەبچە، پارىسچە سۆزلەردىن بىرىككەن سۆز بولماستىن، بەلكى قەدىمكى ۋاقىتلاردا ئەجدادلىرىمىز «بەشكېرەم» دەپ تەلەپپۇز قىلىپ كەلگەن ئېنىق ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ ھىسابلىنىدۇ [8]. كونكرېت ئېپىتقاندا «بەشكېرەم» نىڭ ئەسلى «بەشكەرەم» بولۇپ، ئۇ «بەش» بىلەن «كەرەم» دىن ئىبارەت ئىككى سۆزنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن. ئۇلۇغ تىلشۇناس ئالىم مەھمۇد قەشقىرى ئۆزىنىڭ شاھانە ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «بەش» دېگەن سۆزنى «ساناقتىكى بەش سانى» [9] دەپ ئىزاھلىسا، «كەرەم» دېگەن سۆزنى «گەمە» دەپ ئىزاھلىغان [10]. شۇنىڭدەك «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لوغىتى» دە «كەرەم» دېگەن سۆز «گېرەم»، «گەمە» [11] دەپ ئىزاھلىغان. ئۇنىڭدىن باشقا، ئاتاقلىق ئۇيغۇر تارىخچىسى شاھ مەھمۇد جوراسىنىڭ «تارىخى رەشىدى زەيلى» («سەئىدىيە خاندانلىق تارىخىغا دائىر ماتىرىياللار» دېگەن نامدا نەشر قىلىنغان) ناملىق ئەسىرىدە [12]، موللا مىرسالىھ قەشقەرنىڭ «چىڭگىزنامە» دېگەن ئەسىرىدە [13] ھەم ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ يىرىك ناماياندىلىرىدىن مۇھەممەد سىدىق زەلىلىنىڭ «سەپەرنامە» داستانىدا [14] ۋە ئابدۇرېھىم نىزارى داستانلىرىنىڭ «دىباچە» قىسمىدا [15] بۇ ئەزىز يۇرتنىڭ نامى «بەشكەرەم» شەكىلدە خاتىرىلەنگەن. مانا بۇ تارىخىي مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، «بەشكېرەم» (بەشكەرەم) ھازىرقى تىلىمىزدا «بەش گەمە» دېگەن

مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ مەنە يەنە ئۆز نۆۋىتىدە بەشكېرەم خەلقىنىڭ ئەڭ ئىپتىدائى دەۋرلەردىكى ئولتۇراق ئۆي مەدەنىيىتىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىدۇ. ئەمدى «بەشكېرەم» دىن ئىبارەت قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆزنىڭ خەلق چۈشەنچىسىدە ئەرەب، پارس تىللىرىغا مەنسۇپ دەپ قاراپ كېلىنەنلىكىگە كەلسەك، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە دىنىي ئۆلىمالارنىڭ ئەرەب، پارس تىللىرىنى بىر تەرەپلىمە ھالدا كۈچەپ تەشەببۇس قىلىشى بىلەن نۇرغۇن ئەرەب، پارسچە ئاتالغۇلار ئانا تىلىمىزغا ئېقىپ كىرگەن. كىشلەر ئېڭىدىكى دىنغا بولغان ئېتىقاد ۋە ھۆرمەت تۈپەيلىدىن نۇرغۇن ئۇيغۇرچە ئاتالغۇلارنىڭ ئورنىنى تەدرىجى يوسۇندا ئەرەب، پارسچە ئاتالغۇلار ئىگىلىگەن ياكى قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆز ئاتالغۇلار زورلاپ ئەرەب، پارس تىللىرىغا تەدبىق قىلىنىپ شەرھلەنگەن. يەنە كېلىپ تارىخىي ماتېرىياللاردا ئىيتىلىشچە، سۇتۇق بۇغراخان مۇسۇلمان بولۇپ، ئىسلام دىنىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئۈچۈن پائالىيەت ئېلىپ بارغان مەزگىللەردە قارخانىيلار خاندانلىقىنىڭ پايتەختى بەشكېرەم خانئۆيىدە [16] بولغاچقا ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى بۇ يۇرۇتتا تېخىمۇ قويۇق ئىدى. شۇڭا ئىسلام ئەقىدىسى نىسبەتەن كۈچلۈك بولغان بىر قىسىم ئۆلىمالار «بەشكېرەم» سۆزىنى خۇداغا تېخىمۇ يېقىن قىلىپ كۆرسىتىش ئۈچۈن ئەرەب، پارس لۇغەتلىرىدىن جاۋاپ ئىزدىگەن. تاكى XIX ئەسىرگىچە بولغان تارىخىي ۋە ئەدەبىي خاتىرىلەردە «بەشكېرەم» تەلەپپۇزى بىلەن خاتىرىلەنگەن «بەشكېرەم» سۆزىنىڭ «بېھشكېرەم»، «بېھشكۆرەم»، «بېھشكۆرۈم»، «بېدىشكېرەم» ياكى «بېھشكېرەم» قاتارلىق شالغۇت بىرىكمىلەرگە ئاھاڭ جەھەتتىن يېقىن كېلىدىغانلىقى يۇقىرىدىكى «ئىزدىنىش» لەرگە تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا «يول» ئېچىپ بەرگەن. ئوندىن باشقا مېھنەتكەش ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ ھالال ئەجرى بىلەن بۇ يۇرۇتتا مەيدانغا كەلگەن ئۇزاق تارىخقا ئىگە باغۋەنچىلىك ئىگىلىكى «بەشكېرەم» سۆزىگە ئەرەب، پارس تىل تەۋەلىكى بويىچە بېرىلگەن «باغ ۋە باغۋەنچىلىككە دائىر مەنە ۋە شەرھىي» لەرنى نىسبىي تارىخىي ئۇيغۇنلۇققا ئىگە قىلغان. شۇڭا، جەمئىيەت ۋە تىل تەرەققىياتى نوقتىسىدىن كىشلەرنىڭ ئىدىيە-ئىتىقادىنىڭ يېڭىلىنىشى نەتىجىسىدە «بەشكېرەم» سۆزىنىڭ تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى ئەكس ئەتتۈرگەن ھالدا يۇقىرىدىكىدەك يېڭى مەنە ۋە شەرھلەرگە ئىگە بولغانلىقىنى ئىنكار قىلغىلى بولمايدۇ.

يۇقىرىدىكى بايان ۋە مۇھاكىمىلەردىن، بۇ ئەزىز يۇرتنىڭ دەۋرلەردىن بۇيانقى تارىخىي قىسمەتلىرى ۋە ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلىرى داۋامىدا «بەشكېرەم» ئاتالغۇسىنىڭ «بەشكەمە» دېگەندىن ئىبارەت ئېتنوگرافىيىلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە قەدىمكى مەنىسىدىن باشقا ھازىرقىدەك، كۆپ ئەسىرلىك باغۋەنچىلىك ئىگىلىكى تارىخىغا ماس كېلىدىغان «بېھىش باغلىرىدەك گۈزەل ماكان» دېگەن ئوخشىتىش ۋە سۈپەتلەش خاراكتېرىدىكى يېڭى مەنىگە ئىگە بولغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

4

بەشكېرەم قەشقەر دىيارىدىكى ئەڭ قەدىمكى يۇرتلارنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتىدە ئۆزىگە خاس تارىخى تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە نۇرغۇن قەدىمكى يادىكارلىقلارنى بۈگۈنكى دەۋرگە يەتكۈزۈپ بەرگەن. بۈگۈنكى بەشكېرەم دائىرىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، يىل دەۋرى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5-ئەسىردىن 3-ئەسىرگىچە بولغان ۋاقىتقا توغرا كېلىدىغان لايلىقتىكى تاش دۆۋىلەنگەن قەبرىلەر، يىل دەۋرى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5-ئەسىردىن مىلادى 13-ئەسىرلەر ئارىلىقىدىكى ۋاقىتقا توغرا كېلىدىغان ھەم 1957-يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن «ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى» دەپ ئېلان قىلىنغان خانئۆي قەدىمكى شەھەر خارابىسى، يىل دەۋرى مىلادى 2-ئەسىردىن 9-ئەسىرگىچە بولغان ھەم 2001-يىلى «دۆلەت دەرىجىلىك نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان يادىكارلىق ئورنى» دەپ ئېلان قىلىنغان مورا بۇددا مۇنارى خارابىسى، يىل دەۋرى مىلادى 3-ئەسىردىن 9-ئەسىرگىچە بولغان ۋاقىتقا توغرا كېلىدىغان كەپتەر خانى بۇددا ئىبادەتخانىسى خارابىسى، يىل دەۋرى مىلادى 6-ئەسىردىن 9-ئەسىرگىچە توغرا كېلىدىغان تاك-تاك تىم خارابىسى ۋە بۇدخانا خارابىسى، يىل دەۋرى مىلادى 3-ئەسىردىن 13-ئەسىرگىچە بولغان ۋاقىتقا توغرا كېلىدىغان جاڭگال ئىزى، كارىز ئىزى، قاراخانىيلار دەۋرىگە ئائىت بۈۋى مەريەم خېنىم مازىرى، قىزىلجى خېنىم مازىرى، سۇلتان مەجدد خوجام مازىرى، بۇئانام مازىرى، تار ھەم ئۈزۈنلۇقتا يىراق-يېقىنغا مەشھۇر تاغ يولى - ئىت يولى بىلەن يىپەك يولىنىڭ قالدۇقى بولغان ئۇلۇغ يول قاتارلىق تارىخىي يادىكارلىقلارنى ساناشقا بولىدۇ. شۇنىڭدەك، قەدىمكى بەشكېرەم دائىرىسىدىن

ئېيتقاندا، يەنە ئۇلارغا قوشۇپ، يىل دەۋرى تەخمىنەن مىلادى 3-ئەسىردىن 9-ئەسىرگىچە بولغان ۋاقىتقا توغرا كېلىدىغان دەقىيانۇس شەھىرى ئىبادەتخانىسى ۋە دەقىيانۇس شەھىرى تاش دۆۋىلەنگەن قەبرىلىرى، ئۈچ بۇرھان مىڭ ئۆيى، تۈگمەن خارابىسى، ياۋىلىق ئىزى، قاراخانىيلار دەۋرىگە توغرا كېلىدىغان ئوسمان بۇغراخان مازىرى، قىلىچ بۇغراخان مازىرى، ئابدۇللا بۇغراخان مازىرى، قاراخان پادىشاھىم مازىرى، سىدىق بۇغراخان مازىرى، ھۈسەيىن پەيزۇللا خوجام مازىرى، شام پادىشاھ مازىرى، قارا ساقال ئاتام مازىرى، سۇلتان سسۈزۈك ۋەلىيۇللا مازىرى، خوجىلار دەۋرىگە توغرا كېلىدىغان زىلەيخا بېگىم مازىرى، ئاپاق خوجا مازىرى، تۆت ئوغۇل ئاتام مازىرى، يېقىنقى دەۋرلەرگە توغرا كېلىدىغان ياۋىلىق ئۆتەڭ ئىزى قاتارلىق مەدەنىيەت ئىزلىرىنى تىلغا ئېلىشقا بولىدۇ [17].

5

تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، سەئىدىيە خانىدانلىقى دەۋرىدە سۇلتانلارنىڭ قول ئاستىدا ھاكىم بەگلەر تەيىلەنگەن [18]. «قورنغار رايونىنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇ دەۋردە يېڭىسار، بارچۇق (مارالبېشى)، پەيزاۋات، قاغىلىق، ئاتۇش، يورۇڭقاش، قارقاش، چىرىيە، كىرىيە قاتارلىق جايلار بىلەن بىر قاتاردا بەشكىرەمگىمۇ ھاكىم بەگ قويغان [19]. بەشكىرەم ھاكىم بەگلىكىنىڭ مەركىزى قازىرقتا بولۇپ، ھاكىم بەگ شۇ يەردە تۇرغان. بۇ دەۋردە بەشكىرەم ھاكىم بەگلىكىنىڭ زېمىن دائىرىسى ئارا ياڭاق، تاغ بويى، پايىناپ، ئاۋات، قوغان قاتارلىق بەش چوڭ رايوندىن تەشكىل تاپقان. ئارا ياڭاق مەركىزى رايون بولۇپ، ئۇ قازىرىقنى مەركەز قىلغان ھالدا قازىرىق، بۇچى، چۇمبۇس، شامپادىشاھ، قارا ساقال، كىچىك ئېرىق، سوزاق (باش سوزاق، ئاياغ سوزاق، تىل سوزاق)، تۆۋەنكى ھويلا، توقاي قاتارلىق كەنتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. پايىناپ رايونى چاكسا، قۇمبېتىق، يىڭىچىكە، يالاڭ، چىتلىق، يامانلا - ئامانلا، بويلا، قارلۇق - قالدۇق، گۈلكەنت - كۇكاڭ، يىچا، سىدىر، بەش توغراق، خانئۆي، مىرابلىق قاتارلىق كەنتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. تاغ بويى رايونى چوگۇر، ساپئېرىق، ئۇچتالا - ئىشچانلا، سايباغ، قۇمباغ، لەڭگەر، بايلا، بەگئېرىق - بېغىرىق، ئەسكە - يېڭىئاۋات قاتارلىق كەنتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئاۋات رايونى كۆكچى، باغھويلا،

تۈگمەن بېشى، قاتار قىشلاق، غەزەنە بويى، چاگاھ، مازار ئالدى، يار بېشى، بوغاش، خاپانلا قاتارلىق كەنتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. قوغان رايونى قاسساپ مەھەللىسى، قۇتۇبىدىن مازار، موللازادە، موللاخېنىم، قوش كۆل، ياغدۇ – ھەزرىت، تار بوغۇز، ئارسلانخان، قەدىم جاي قاتارلىق كەنتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ھاكىم بەگلىك مەركىزى قازىرىقنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەركىزىي رايون تاغ بويى، پايىناپ، ئاۋات، قوغان رايونىنىڭ ئوتتۇرىسىغا – ئارىسىغا جايلاشقانلىقتىن «ئارا ياڭاق» دەپ ئاتالغان. سەئىدە خاندانلىقى دەۋرىدىكى ھاكىم بەگلەرنىڭ قول ئاستىدا يەنە ھەر بىر رايوننىڭ مەمۇرىي ئەمەلدارى، بەگلەر تۇراتتى [20]. شۇنداق بولغاچقا بەشكېرەم بەگلىكىنىڭ ئارايانچاق، قوغان، ئاۋات، پايىناپ، تاغ بويى رايونلىرىغىمۇ ھاكىم بەگنىڭ قول ئاستىدا ئايرىم-ئايرىم بەگلەر قويۇلغان. بەگلەرنىڭ قول ئاستىدا ھەر بىر كەنتكە بىردىن يۈز بېشى، ھەر بىر مەھەللىگە ئون بېشى قويۇلغان. سۇ ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان مىراب بەگ، ئۇنىڭ قول ئاستىدا ھەر قايسى رايونلارغا كۆك بېشى، مەھەللىلەرگە داققال قويۇلغان. ھاكىم بەگلىكتە ھاكىم بەگدىن باشقا ئۇنىڭغا ياردەملىشىپ ھۆكۈمەتنىڭ قانۇنىنى ئىجرا قىلغۇچى بەگ – پاشىپا بەگلەرمۇ قويۇلغان. پاشىپا بەگ قانۇنىي مەسلىھەتلەرنى بىر تەرەپ قىلغان. ھاكىم بەگلىكتە يەنە مەھكىمە شەرتى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، مۇپتى ئاخۇنۇم، ئەلەم ئاخۇنۇم، قازى، رەئىس ئاخۇنۇملار شەرىئەتكە دائىر مەسلىھەتلەرنى باشقۇرغان. ھاكىم بەگدىن باشقا ئەمەلدارلارنىڭ مەخسۇس ھۆكۈمەت تامغىسى يوق بولۇپ، پەقەت قولدىكى ئۈزۈككە ئويۇلغان شەخسىي مۆھۈرى بولغان ...

بەشكېرەم ھاكىم بەگلىكىدىكى كەنتلەرنىڭ دائىرىسى سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىن كېيىن ئۆزلىكىگە كېڭەيگەن ۋە كۆپەيگەن. خوجىلار دەۋرىدىكى ئاۋات ئۆستىڭىنىڭ ئومۇمىي يۈزلۈك رىمۇنت قىلىنىپ، كېڭەيتىپ چېپىلىشى، زوھۇرىدىن ھاكىم قەشقەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان 19-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمى كېيىنكى چارىكىدىكى تۈمەن دەريا سۈيىنى بەشكېرەم ھاكىم بەگلىكىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى بىنا يەرلەرگە باشلاپ تۈمەن بۈگۈنكى يېڭىئۆستەڭ يېزىسىنىڭ بىنا قىلىنىشى [21]، قوغان رايونى قۇتۇبىدىن مازار كەنتىنىڭ غەربىدىكى بوزلۇقتا يەر ئېچىلىشى (شۇ چاغدىن باشلاپ بۇ يەرنىڭ نامى «بوز يەر» دېگەن مەنىدە «荒地» - خاڭدى دەپ ئاتىلىپ، بۈگۈنكى كۈندە بىر كىچىك يېزىنىڭ نامى بولۇپ قالغان) ۋە خانئۆي قاتارلىق جايلاردا يەر ئېچىشى [22]، شۇنىڭدەك، زوھۇرىدىن ھاكىم بەگنىڭ

بەشكېرەمنىڭ قوغان رايونى دۆلەتباغ تەۋەسىگە بىر قىسىم تۇرپانلىقلارنى ئولتۇراقلاشتۇرۇشى (بۈگۈنكى دۆلەتباغ تەۋەسىدىكى «تۇرپان كوچىسى» كەنتى شۇ چاغدا پەيدا بولغان [23]) ۋە بىر قىسىم ئاھالىلەرنى يېڭىئۆستەڭگە ھەم ئۇنىڭ ئايغىدىكى ئاققاشقىچە ئورۇنلاشتۇرۇشى قاتارلىق بىر قاتار ئىش-پائالىيەتلەر نەتىجىسىدە بەشكېرەم ھاكىم بەگلىكى تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە كېڭەيگەن. ئەمما زوھۇرىدىن ھاكىم بەگ دەۋرىدىن كېيىنكى ئاخىرقى قېتىملىق خوجىلار ۋەقەسىدىن كېيىن بەشكېرەم ھاكىم بەگلىكى بۆلۈۋېتىلگەن. شۇڭا ياقۇپ بەگ قورچاق ھاكىمىيىتى دەۋرىگە دائىر تارىخى ماتېرىياللاردا بولسا ئاۋات، قوغان قاتارلىق رايونلارنىڭ بەشكېرەمدىن مۇستەسنا ھالدا تاناپ بېجى تاپشۇرىدىغانلىقى قەيت قىلىنغان [24].

بەشكېرەم ھاكىم بەگلىكى تاكى يۇرتىمىز ئازاد بولغانغا قەدەر داۋاملاشقان ھەم ئىگىرىكىدە كلا كونا شەھەر ناھىيىسىگە تەۋە بولغان. 1954-يىلى كۇكاڭ، يىچا، سىدىر، مىرابلىق، بويلا، بەشتوغراق، خانئۆي، ساپئېرىق، ئۇچتالا (ئىشچانلا)، چۈگۈر، سايباغ، لەڭگەر، قومباغ، بايلا، بېغىرىق، ئەسكە (يېڭى ئاۋات) قاتارلىق 16 كەنت بەشكېرەمگە قالدۇرۇلۇپ، چاكسا، قۇمپېتىق، يالاڭ، يېڭىچىكە، چىتلىق، يامانلا، قالدۇق قاتارلىق يەتتە كەنت ئاۋات يېزىسىغا؛ بۇچا، قازىرىق، چۈمبۇس، شامپادىشاھ، قاراساقال، كىچىك ئېرىق، باش سوزاق، ئاياغ سوزاق، تىل سوزاق، توقاي، تۆەنكى ھويلا، چۆجەباش، ئاچچىق ئوي قاتارلىق 13 كەنت قوغان يېزىسىغا قوشۇۋېتىلىپ، بەشكېرەم بەگلىكى بەشكېرەم يېزىسىغا ئۆزگەرتىلگەن [25] ھەم يېزا مەركىزى قازىرىقتىن سىدىر كەنتىگە يۆتكەلگەن. 1960-يىلى سىدىر كەنتىدىن ھازىرقى ئورنى بېغىرىق كەنتىنىڭ توقاي مەھەللىسىگە يۆتكەلگەن. 1976-يىلى قەشقەر شەھىرىگە تەۋە بولغان. 1982-يىلى يەنە كونا شەھەر ناھىيىسىگە تەۋە بولغان. سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىرىش قۇرۇلۇش جەريانىدا، نۇپۇسنىڭ كۆپىيىشى، يېزا ئىگىلىك تەرەققىياتى ۋە كۆلىمىنىڭ ئۈزلۈكسىز كىڭىيىشىگە ئەگىشىپ، 15 كەنتنىڭ بەزىلىرى بۆلۈنگەن ۋە بەزى يېڭى كەنت، مەيدانلار بارلىققا كەلگەن. 1998-يىلىدىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، پۈتۈن يېزا بويىچە 26 كەنت، 196 مەھەلە (تەبىئى كەنت) بولۇپ، ئومۇمى ئائىلە 8800 گە، نۇپۇس 43892 نەپەرگە يەتكەن. 1998-يىلىنىڭ ئاخىرىدا بەشكېرەم يېزىسىنىڭ كۇكاڭ، ساي (يۇقىرىقى ساپئېرىق)، ساپئېرىق، ئىشچان، چۈگۈر قاتارلىق بەش كەنتى قەشقەر شەھىرىنىڭ

قوغان يېزىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن. شۇنىڭ بىلەن بەشكېرەم باش سېدىر، ئاياغ سىدىر، بويلا، يىچا، قاتارلىق 21-كەنت، مەھەللە، ئائىلە، نوپۇسقا ئىگە يېزىغا ئايلانغان.

2010-يىلىدىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، پۈتۈن يېزا بويىچە 21 كەنت، 145 مەھەللە (تەبىئى كەنت) بولۇپ، ئۇمۇمى ئائىلە 8800 گە، نوپۇس 43892 نەپەرگە يەتكەن.

6

بەشكېرەملىكلەر ئېتىنىك تەركىب جەھەتتىن قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ياغما قەبىلىسى بىلەن قارلۇق قەبىلىسىگە ۋە ئوغۇز قەبىلىسىگە مەنسۇپ. چۈنكى قەدىمكى قەشقەر خانىئۆي شەھىرىنى ئوردۇكەنت قىلغان قاراخانلار خاندانلىقىنى ئۇيغۇر ياغمىلىرى قۇرغان بولۇپ، ئوردۇكەنت - خانىئۆيدە ۋە ئۇنى ئۆز ئىچىگە ئالغان چاقماق دەريا ۋادىسىدىكى بەشكېرەم بوستانلىقىدا ياشىغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدە ياغمىلار بىلەن قارلۇقلارنىڭ ئورنى ۋە سالمىقى ئالاھىدە گەۋدىلىك بولغان. «ھۇدۇدۇلئالەم» دىكى «قەدىمكى قەشقەرنىڭ سەردارلىرى قارلۇقلار ۋە ياغمىلار ئىدى» [26] دېگەن تارىخىي مەلۇماتتىن، قەدىمكى قەشقەر شەھىرىدە ياغمىلار بىلەن قارلۇقلارنىڭ تەڭ مەۋجۇد بولۇپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. چاقماق دەريا ۋادىسىدىكى قەدىمكى يۇرت - بەشكېرەمدە قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىن بولغان «قارلۇق» لارنىڭ نامىدىن كەلگەن، جانلىق تىلدىكى ئۆزگىرىش ئاساسىدا «قالۇق» ئاتىلىپ كىلىۋاتقان [27] يەر نامىنىڭ مەۋجۇتلۇقىمۇ «ھۇدۇدۇلئالەم» دىكى مەلۇماتلارنى تارىخىي ئەمەلىيەت ئاساسىغا ئىگە قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا بەزى تەتقىقات ماتېرىياللىرىدا: «قارلۇقلار سابەگ، تاشلى، بويلا قاتارلىق ئۈچ ئۇرۇققا بۆلۈنەتتى» [28] دەپ يېزىلغان بولۇپ، بەشكېرەمدە يەنە قارلۇق قەبىلىسىنىڭ ئۇرۇقلىرىدىن بىرى «بويلا» نامى بىلەن ئاتالغان كەنتىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكىنىمىزدەك «قارلۇق» قەبىلە نامىدىن كەلگەن «قالۇق» دەپ ئاتىلىدىغان كەنت بىلەن تۇتاش (قوشنا) ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت ئەمەلىي پاكىت چاقماق دەريا ۋادىسىدىكى بەشكېرەم بوستانلىقىدا ئۇيغۇر قارلۇق قەبىلىسىنىڭمۇ ئولتۇراقلىشىپ ياشاپ كەنگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، چاقماق

دەريا ۋادىسىدا «ياۋىلىق» دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر يەر نامى بولۇپ، بۇ ناممۇ ھەم قەبىلە نامىدۇر. چۈنكى ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى» دا «yawa» بىلەن «yava» سۆزىگە ئوخشاشلا «ئوغۇز قەبىلىلىرىدىن بىرىنىڭ ئىسمى» [29] دەپ ئىزاھ بەرگەن. شۇڭا، بىز يۇقىرىدىكى تارىخىي-ئېتنوگرافىيەلىك پاكىتلار ئاساسىدا بەشكېرەم خەلقىنى قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىن ياغمىلار، قارلۇقلار ۋە ئوغۇزلارنىڭ ئەۋلادى دەيمىز.

7

بەشكېرەم خەلقى ئىلىم-مەرىپەتنى سۆيىدۇ. بىلىم ئەھلىنى ھۆرمەتلەپ قەدىرىنى قىلىدۇ، چوڭ-كىچىك سورۇنلاردا تۆرگە تەكلىپ قىلىدۇ. پەرزەنتلىرىنى ئىلاجى بار ھۈنەر-كەسپ ئەھلى قىلىشقا تىرىشىدۇ. ئېلىم-بېرىم، سودا-سېتىق ئىشلىرىدا توغرا، ئادىل بولۇشنى ياقتۇرىدۇ ۋە تەكىتلەيدۇ. كىشىلىك مۇناسىۋەتتە ئەقىدە-ئېتىقادنى ئۆلچەم، سەمىمىيلىكنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. دوستلۇقنى قەدىرلەپ، ۋاپادارلىقنى بىرىنچى ئورۇنغا قويدۇ. مۇستەقىل ئىش قىلىشنى ياخشى كورىدۇ. كۆڭلىگە پۈككەن ئىشنىڭ توغرىلىقىغا ئىشەنچ قىلالسا، قانچىلىك جاپالىق بولۇشىدىن قەتئىنەزەر ۋۇجۇدقا چىقىرىشقا تىرىشىدۇ. تۈرلۈك ۋەقە-ھادىسەلەرگە ئۆزىگە لايىق تەپەككۈر يۈرگۈزۈپ خۇلاسىە چىقىرىش، پۇرسەت تاپسىلا مەلۇم باھانە-سەۋەبلەر بىلەن يىراق-يېقىننى ئايلىنىپ «شەھەر كۆرۈش»، سودا-سېتىق ئىشلىرىغا ماھىر بولۇش بەشكېرەملىكلەرنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكى بولۇپ، ئۆزلىرى يولۇقتۇرغان شەيئى-ھادىسەلەرگە خېلى ئەقىلگە مۇۋاپىق باھا بېرەلەيدۇ. ئۆز ئىشىغا پۇختا بولۇپ، سىنىقىدىن ئۆتمىگەن كىشىگە مەيلى ئۇ كىم بولۇشىدىن قەتئىنەزەر، كۆڭلىدىكىنى ئېيتمايدۇ. كۆرگەنلا كىشىگە دەرد تۆكمەيدۇ. ھەقىقەت ئالدىدا راستچىل، دوستلار ئالدىدا سەمىمىي، دۈشمەن ئالدىدا شەپقەتسىز ۋە قەتئى بولۇپ، ئاغزى چىڭ، سىر ساقلايدۇ. شۇڭا، «بەشكېرەملىكنىڭ بەش تىلى بار، تىلىنىڭ تېگىدە يەنە تىلى بار» دېگەن ئىدىيۇم يىراق-يېقىنغا كەڭ تارقالغان.

* * *

بەشكېرەملىكلەر ناھايىتى مېھماندوست، مېھمان چىقىرىش («چاقىرىش»

دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا ئومۇميۈزلۈك «قىچقىرىش» دېگەن سۆزنى ئىشلىتىدۇ) تىن ئاۋۋال ئۆي ۋە ھۆيلا-ئارامنى مەھەللىلەرگىچە چىنىدەك تازىلاپ، ئۆزىگە يارىشا تەييارلىق قىلىپ ئاندىن قىچقىرىدۇ. مېھمان باشلاشتا ئەر مېھمان بولسا ئۆيدىن ئەر چىقىپ، ئەر-ئايال مېھمان بولسا ئەر-ئايال چىقىپ مەھەللىدە قىزغىن قارشى ئالىدۇ. ئۇلارنى (ئات، ئېشەك ھارۋىلىرىنى) قوللىرىدىن ئېلىپ ئوبدان جايلاشتۇرىدۇ. ئۆيگە ئەرلەر ئالدىدا، ئاياللار ئارقىدا كىرىدۇ. مېھمانلار بىر ئائىلە كىشىلىرى ياكى ئۇرۇق-تۇغقان بولسا بىر ئۆيگە باشلىنىپ، ئەرلەر باشتا، ئاياللار ئەرلەردىن كىيىن ئولتۇرىدۇ، بولمىسا ئەرلەر بىلەن ئاياللار ئايرىم-ئايرىم ئۆيلەرگە باشلىنىپ ياش تەرتىپى بويىچە چوڭلار تۆردە، ئاندىن كىچىكلەر ئولتۇرىدۇ. مېھمانلار فاتىھە ئوقۇپ دۇئا قىلىپ بولغاندىن كېيىن ئۆي ئىگىلىرى پەگادا قول باغلاپ تۇرۇپ «تېنىچ كىلىشىلمۇ (كەلدىڭىزمۇ؟)» دەپ ئەھۋال سورايدۇ. مېھمانمۇ يېرىم ئۆرە بولۇپ «تېنىچ تۇرۇشۇپلا! (تىنىچ تۇرۇپسىز!)» دەيدۇ ۋە ئىككى تەرەپ قايتىدىن تېنىچ-ئامانلىق سورىشىدۇ. چوڭلاردىن باشلاپ (ئەر-ئايال بىر ئۆيدە ئولتۇرغان بولسا ئەرلەردىن باشلاپ) قولغا ئۈچ قېتىم سۇ بېرىلگەندىن كىيىن داستىخان سېلىنىدۇ. داستىخان ئاۋۋال ئەر مېھمانلارغا، ئاندىن ئايال مېھمانلارغا سېلىنىپ، ئالدى بىلەن خون نان (دەستلەنگەن چوڭ نان)، ساڭزا-قۇيماق، بوغۇرساق، پىچىنە-باقالى قاتارلىق ئۇن يىمەكلىكلىرى، ھەرخىل مۇراببالار ۋە قېتىق-قايماق، تۈرلۈك مېۋە-چىۋىلەر، قوغۇن-تاۋۇزلار، ئاخىرىدا قەن-گېزەكلەر تەرتىپ بىلەن تىزىلىدۇ. تەييارلانغان نازۇ-نېئىمەتلەر تەرتىپ بىلەن ئەكىرىلىپ بولۇنغاندىن كېيىن ساھىپخان: «خوش، قېنى مەزەگە بېقىشىسلا (بېقىڭلار!)» دەپ مېھمانلارنى داستىخانغا تەكلىپ قىلىدۇ. بەشكېرەملىكلەرنىڭ داستىخاندىكى ئەدەب-ئەخلاق قارشى نىسبەتەن مۇقىم، تەلىپى قاتتىق بولۇپ، ساھىپخان تەكلىپ قىلىشتىن بورۇن ھېچكىم داستىخانغا قول سۇنمايدۇ. تەكلىپتىن كېيىن تۆردىن-چوڭلاردىن باشلاپ داستىخانغا قول سۇنۇش باشلىنىدۇ. «مەزە» دىن كېيىن تاماق تارتىلىدۇ. ئاۋۋال «سۇيۇق» (شورپا، ئۈگرە ياكى چۆچۈرە...)، ئاندىن «قويۇق» (پولۇ، مانتا...) ئاش تارتىلغاندىن كېيىن داستىخان ئاخىرلىشىدۇ. بەشكېرەمدە مېھمان قىچقىرغاندا ئومۇمەن تاماق قويۇق-سۇيۇق ئېتىلىدۇ. بىرخىل تاماق ئېتىپ مېھمان چاقىرىش كەمدىن-كەم ئۇچرايدۇ. دوست-بىرادەرلەر، ئەل-ئاغىنىلەرنىڭ مېھماندارچىلىق پائالىيىتىدە بولسا مېھمانلارنىڭ تاۋىغا يارىشا خىلمۇ-

خىل تائاملارنى ئېتىپ كۆڭلىنى ئالدى. تاماق تارتىش تەرتىپى ئانچە ئېتىبارغا ئېلىنىپ كەتمەيدۇ. لېكىن بۇ ئايرىم ئەھۋال. داستىخان يىغىلغاندىن كېيىن مېھمانلارنىڭ قولغا يەنە سۇ بېرىپ ئۇزىتىش بەشكىرەملىكلەرنىڭ ئورتاق ئەنئەنىۋى ئادەتلىرىدىن بىرى بولۇپ، پاكىزلىكنى سۆيۈش ۋە قەدىرلەش روھىنىڭ مېھماندارچىلىق پائالىيەتلىرىدىكى يەنە بىر مۇھىم ئىپادىسىدۇر.

بەشكىرەملىكلەر قولۇم - قوشنىلار بىلەن ناھايىتى ئىناق ئۆتىدۇ. كۈندىلىك تۇرمۇشىدا بىر - بىرىگە سەمىمىي ياردەم قىلىپ، «يىراقنى يېقىن، مۇشكۈلنى ئاسان» قىلىشىدۇ. توي - تۆكۈن، نەزىر - چىراغ ئىشلىرىدا ھەرقانچە مۇھىم ئىشلىرى بولغان تەقدىردىمۇ قويۇپ تۇرۇپ كېچە - كۈندۈز، ئىسسىق - سوغۇق دېمەستىن بىجانبىل ياردەم بېرىدۇ. ئۆز ئارا تاماق سۇنۇشۇپ قوشنىدارچىلىقنى كۈچەيتىدۇ. بىر - بىرىنىڭ ئۆيىگە مېھمان كەلسە، «بارنى ئايماي، يوققا كايماي» ئۆزىگە يارىشا تەييارلىق قىلىپ قىچقىرىۋېلىشىدۇ. ئۆي - جاي ئىشلىرىغا ئوخشاش چوڭ ئىشلاردا قولۇم - قوشنىلار ئورتاق ھەمكارلىشىدۇ. يەنى تام ئىتىلگەن كۈندە مەھەللىدىكى ئەرلەر تولۇق دېگۈدەك قاتنىشىپ ئەمگەك قىلىشىپ بەرسە، ئاياللار چۈشلۈك تاماققا ئۈلگۈرتۈپ داستىخان راسلاپ (بىرەر لىگەن پولو، مانتا - سامسا، قۇيماق...) كېلىپ ھال سورايدۇ. ياغاچچى، تامچى ئۈستىلارنى سېلىپ ئۆي ياپتۇرۇش، تام سوقۇش ھەم سۇۋاش قاتارلىق ئىشلارغا چۈشكەن كۈنلەردىمۇ قولۇم - قوشنىلار يەنە «لىگەن» ئېتىپ يوقلايدۇ ياكى ئۆي ئىگىلىرى بىلەن ئۈستىلارنى قوشۇپ بىرەر ۋاق تاماققا قىچقىرىۋالىدۇ. بەزى تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىنى، ئۇلاغ - ئۈلمەك (ئات، قېچىر، ئېشەك...) لىرىنى، قاتناش قۇراللىرىنى (ۋېلىسپىت، ھارۋا...) «سېنىڭ»، «مېنىڭ» دېمەي ئورتاق ئىشلىتىدۇ. پۇل - پۈچەك، ئوزۇق - تولۇك لازىم بولسا ئۆتنە - يېرىم قىلىشىدۇ. قىسقىسى، بەشكىرەم خەلقى بارلىق ئۇيغۇر قېرىنداشلىرىغا ئوخشاش «يىراقتىكى تۇغقاندىن يېقىندىكى قوشنا ئەلا» دەپ قاراپ، قولۇم - قوشنىلىرىنى ھۆرمەتلەيدۇ.

بەشكىرەمدە ئۇلۇغ ئاي، ئۇلۇغ كۈنلەرگە، ھېيت - ئايەملەرگە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىلىدۇ. بەشكىرەملىكلەر ئىسلام كالىندارى بويىچە ھەر يىلى شەئبان (8 - ئاي) نىڭ 15 - كۈنى كەچتە ئايەملىك ياغ پۇرتىتىدۇ. ياشلار، بالىلار قاپاق كۆيدۈرۈپ «ئايەم كەلدى تۇيدۇڭلارمۇ؟ پىتىرقۇيماق قۇيدىڭلارمۇ؟...» دەپ ۋەششەمسى توۋلايدۇ. كېچىسى بىر بۆلۈك ئىخلاسمەنلەر ئۆلىمالار ۋە بۈۋىلەرنىڭ باشچىلىقىدا

بىرەر يەرگە جەم بولۇپ زىكرى - سۆھبەت قۇرۇپ ئىبادەت بىلەن تاڭ ئاتقۇزىدۇ. بۇ «تۈنەك» دەپ ئاتىلىدۇ. ئەتىسى ئەتىگەندە ئاتا - ئانا، ئۇرۇق - تۇغقانلارنىڭ قەبرىسىنى يوقلايدۇ. رامزان كىرگەندىن كېيىن ئۇرۇق - تۇغقانلار، ئەھلى مەھەللە ئۆزىگە يارىشا تەييارلىق قىلىشىپ، بىر - بىرنىڭ ئۆيىدە «ئېغىز ئېچىشىدۇ» (ئىپتار قىلىشىدۇ). ئۇششاق بالىلار ياش قۇرامى بويىچە ئۆيەر - بۇ يەرگە يىغىلىشىپ ئۆز مەھەللىسىدە «رامزان ئىيتىش» پائالىيىتى قىلىشىدۇ. قول ئىلكىدە بارلار يۇرتتىكى ئىگە چاقىسى يوق، غېرىپ - غۇرۋالارنى پۇل - پۈچەك، ئوزۇق - تۈلۈك، كىيىم - كىچەك، ئوتۇن - كۆمۈر دېگەندەك نەرسىلەر بىلەن يوقلايدۇ. ھەر بىر ئۇرۇق - جەمەتتىكىلەر مۇ ئۆز ئىچىدىكى ئىقتىسادى ئەھۋالى تۆۋەن تۇغقانلىرىنى ئۆز ئەھۋالىغا يارىشا يوقلاپ ئەھۋال سورايدۇ. رامزان ئاخىرلىشىدىغان ئاخشىمى ھەممە ئائىلىدە دىگۈدەك ياغ پۇرتىلىدۇ. ساڭزا، قۇيماق، بوغۇرساق... سېلىنىپ، روزا ھېيت تەييارلىقى قىلىنىدۇ. بۇ كۈنى ھەرقانداق ئادەم ئۆز ئۆيىدە ئائىلە ئەھۋالىغا يارىشا كاتتا داستىخان تەييارلاپ «تۈز بىلەن ئېغىز ئېچىپ» رامزاننى ئۇزۇتۇپ قويدۇ. روزا ھېيت كۈنى قېرى - ياش، ئەر - ئاياللار ئاتا - ئانىلارنىڭ تۇپراق بېشىنى زىيارەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ روھىغا ئاتا پ دۇئا - تىلاۋەت قىلىپ قايتىدۇ. ئاياللار سۈبھى يورۇش بىلەن تەڭ قەبرىستانلىققا چىقىپ ئەرلەر ناماز بامداتتىن قايتقۇچە يېنىپ بولۇشىدۇ. ئەرلەر بولسا مەھەللە ئىمامى ۋە مەزىنلىرىنىڭ باشچىلىقىدا جامائەت بولۇپ چىقىشىدۇ. روزا ھېيت نامىزىدىن كېيىن ياشلار ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىگە، يەنى كىچىك ئائىلىدىكىلەر چوڭ ئائىلىگە يىغىلىپ، ئاتا - ئانىلىرىنىڭ ۋە باشقا قېرىنداشلىرىنىڭ روزا ھېيتىنى قۇتلۇقلايدۇ. ئاندىن ئۇرۇق - تۇغقانلار ئۆزئارا بىر - بىرىنىڭ ئۆيلىرىگە ۋە قولۇم - قوشنىلارنىڭ ئۆيلىرىگە پەتەلەپ بېرىشىدۇ. قۇربان ھېيتتا بولسا ھەر بىر ئائىلە ئۆزىنىڭ ئىقتىسادى ئەھۋالىغا يارىشا «قۇربانلىق» قىلىدۇ. قۇربانلىق قىلىشقا قۇدرىتى يەتمىگەن تۇغقانلار قۇربانلىق قىلغان تۇغقانلارنىڭ ئۆيىگە كېلىپ ھېيتلايدۇ. قۇربان ھېيتىنىڭ تەييارلىقى ۋە باشقا پائالىيەتلىرى ئومومەن روزا ھېيتىنىڭ تەييارلىقى ۋە پائالىيەتلىرى بىلەن ئوخشاش بولىدۇ. ھېيت كۈنلىرى يىراق يېقىندىكى ئۇرۇق - تۇغقانلار بىر يەرگە جەم بولغاچقا، پۈتۈن يۇرت شادلىققا چۆمگەن بولىدۇ.

بەشكېرەمدە يەنە ھەريىلى مەۋلۇت ئېيى (ھىجرىيە كاللىندارى بويىچە رەبىئۇل ئەۋۋەل 3 - ئاي)دا پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنى ياد ئېتىپ «مەۋلۇت ئوقۇش» ئادىتى

بار.

ئۇنىڭدىن باشقا، بەشكېرەملىكلەر ھەريىلى 3-ئاينىڭ 21-كۈنى نورۇز بايرىمىنى تەبرىكلەپ، ھەر قايسى كەنت، مەھەللە ياكى يېزا بويىچە بىر يەرگە جەم بولۇپ چېلىشىش، ئوغلاق تارتىشىش، قوچقار سوقۇشتۇرۇش قاتارلىق پائالىيەتلەرنى ئۆتكۈزىدۇ. كەچلىكى ھەممە ئۆيدە يىڭى تەرگەن كۆك (بېدە كۆكى) بىلەن «كۆك ئېشى» ئېتىپ ئىچىشىدۇ. قىزلار كۆك چۆچۈرىسى ئېتىپ ئاتا-ئانىلىرىغا ۋە يېقىن ھامما-تاغلىرىغا «يېڭىلىق» تۇتىدۇ. نورۇز بايرىمىدىن كېيىن ئەھلى يۇرت باغ-ۋاران ئىشلىرىغا بىراقلا ئاتلىنىدۇ.

بەشكېرەمدە قىز-يىگىتلەر توي قىلىش يىشىغا يەتكەندە ئاتا-ئانىلار ئوغۇل-قىزىنىڭ ئارزۇسى بويىچە «بېشىنى ئوڭلاپ» قويدۇ. نىكاھ ئىشلىرىدا ئادەمگەرچىلىكنى ئاساس، ئەخلاق-پەزىلەتنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. ئۇلار: «ئادەمگەرچىلىكى بولسىلا قالغان نەرسىلەر تېپىلىدۇ» دەپ قارايدۇ. ئوغۇل چوڭ قىلغان ئاتا-ئانىلار ئوغلىنى ئۆيلەشتىن ئىلگىرى ئالدى بىلەن ئۇرۇق-تۇغقانلار ئارىسىغا ياكى مەھەللە-كويغا «دىققەت قىلىپ» ئۆزلىرىگە مۇناسىپ كىشى ئىزدەيدۇ. بۇ «لايىق ئىزدەش» دەپ ئاتىلىدۇ. بىرەر «لايىق» نى كۆڭۈلگە پۈككەندىن كېيىن ئوغلىغا كىشى قويۇپ «پىكىرى» نى ئالىدۇ. ئاندىن قىزنىڭ ئاتا-ئانىسىغا ياكى ئۇلارنىڭ ئاساسلىق تۇغقانلىرىغا ئۆزلىرىنىڭ قۇدا بولۇش ئارزۇسىنى بىلدۈرىدۇ ۋە ياكى ئۆزلىرىنىڭ بىرەر تۇغقىنىنى ياكى شۇ يۇرتتىكى بىرەر «ئىش قاملاشتۇرىدىغان» ئادەمنى قىزنىڭ ئائىلىسىگە ئەۋەتىدۇ. بۇ «ئەلچى قويۇش» دەپ ئاتىلىدۇ. قىزنىڭ ئانىسى ئەلچىگە قىزنىڭ پىكىرىنى ئالغان ئاساستا جاۋاب بىرىدۇ. قىزنىڭ ئاتا-ئانىسىنىڭ پىكىرىگە ئاساسەن مەلۇم بىر كۈنى ئوغۇلنىڭ ئاتا-ئانىسى قىز تەرەپنى ئالدىن خەۋەرلەندۈرۈۋەتكەندىن كېيىن ئەڭ يېقىن قىرىنداشلىرىدىن ياكى ئۇرۇق-تۇغقانلىرىدىن ئىككى-ئۈچ كىشىنى ئېلىپ، ئۆزىگە يارىشا داستىخان تەييارلاپ قىزنىڭ ئۆيىگە بارىدۇ. قىزنىڭ ئاتا-ئانىسىمۇ ئەڭ يېقىن تۇغقانلىرىدىن بىر-ئىككى كىشىنى قوشۇپ چاقىرىپ ئەھۋالغا مۇناسىپ تەييارلىق بىلەن قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ. بۇ ئارىدا يىگىتنىڭ ئاتا-ئانىسى ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، قول باغلاپ «پالانچى گۈل(قىز)نى بالا قىلىۋالايلى، دەپ سوراپ كەپتۇق» دەپ كۆڭۈل قويدۇ. قىزنىڭ ئاتا-ئانىسىمۇ «ئوبدان بوپتۇ، بالا سىلىدىن ئايلانسۇن! رەھمەت» دېگەندەك گەپلەر بىلەن كۆڭۈل قايتۇرىدۇ. بۇ «قىز سوراڭ» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى مەلۇم

بىر كۈنى ئوغۇلنىڭ ئاتا-ئانىسى ئۇرۇق-تۇغقانلار، قۇلۇم-قوشنىلار ۋە يۇرت ئاقساقاللىرىدىن بولۇپ 15-20 ئەرنى ۋە 10-15 ئايالنى ئېلىپ قىزنىڭ ئۆيىگە كىلىدۇ. قىزنىڭ ئاتا-ئانىسىمۇ يېقىنلىرىدىن سەككىز-ئون ئەر-ئايال مېھماننى قوشۇپ چاقىرىپ «قويۇق-سۇيۇق» ئېتىپ قىزغىن كۈتىۋالىدۇ. مۇشۇ سورۇندا ئوغۇل تەرەپنىڭ ئاساسلىق تۇغقانلىرىدىن بىرى ئورۇندىن تۇرۇپ «جامائەت ھەربىرلىرىگە پالانچى ئاكىمنىڭ XXX قىزىنى پۇستانچى ئاكىملارغا (بالا قىلىۋالساق)، ئۆزئارا ئۇرۇق-تۇغقان بولۇپ ئۆتۈشسەك دەيدىغان مەسلىھەتمىز بار ئىدى» دېگەندىن كېيىن، قىزنىڭ ئاتا-ئانىسىمۇ «كۆڭۈل سىناپ ئادەم ئېتىپ كېلىشكەنلىرىگە رەھمەت، ئالدىلىرىغا ئۆز لايىقىدا چىقالمىدۇق» دېگەندەك گەپلەرنى قىلىدۇ. جامائەتمۇ چىرايلىق سۆزلەر بىلەن پىكىر يۈرگۈزۈپ «ئىككى تەرەپ توغرا تىپىشقان، بالىلار رازى بولۇشقان بولسا بىزنىڭ باشقا پىكىرىمىز يوق» دېيىشىدۇ. قىز تەرەپمۇ يەنە «بالىلىرىمنىڭ رىسقى پۈتۈلگەن بولسا، ئەھلى جامائەتمۇ توغرا تاپقان بولسا بىزمۇ قوشۇلدۇق» دەپ رازىلىق بېرىدۇ. بۇچاغدا ئوغۇل تەرەپنىڭ تۇغقانلىرى ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ قول باغلاپ «ھەشقاللا» دەيدۇ. ئاخىرىدا جامائەت ئىككى تەرەپنىڭ بەزى تەييارلىقلىرىنى سۈرۈشتۈرۈپ بىلگەندىن كېيىن، ھەر ئىككى تەرەپنى كۆپ چىقىمدار قىلدۇرما سىلىقنى كۆزدە تۇتۇپ، «ئۇزۇننى كېسىپ، قىسقىسىغا ئۇلاپ»، «كۆپى كېتىدۇ، ئېزى يېتىدۇ» دېگەندەك سۆزلەر بىلەن ئوغۇل تەرەپنىڭ ئېقتىسادى ئەھۋالىغا يارىشا توغرا كېتەرلىك ئاش-سۇ، كىيىم-كېچەك ۋە باشقا لازىمەتلىكلەرنى بەلگىلەپ بېرىپ قايتىشىدۇ. بۇ «مەسلىھەت چىيى» دەپ ئاتىلىدۇ. توي كۈنى بېكىتىلگەندىن كېيىن ئوغۇل تەرەپ ۋە قىز تەرەپنىڭ ئەڭ يېقىن تۇغقانلىرى ئايرىم-ئايرىم ھالدا توي بولغان ئۆيگە كېلىپ تەييارلىق قىلىشىپ بېرىدۇ. تويدىن ئىككى كۈن بۇرۇن بولغۇسى توي ئىگىلىرى بامدات نامازدىن يانغان مەھەللە جامائەتلىرىگە «ئىنشائاللاھ، پالانچى كۈنى توغرا قوپۇۋاتىمىز، خەۋەر تېپىپ قىلىشىسلا!» دەپ ئومۇميۈزلۈك خەۋەرلەندۈرىدۇ ۋە ئۇرۇق-تۇغقانلىرىنىڭ ئۆيگە ئادەم ئەۋەتىدۇ (باغاق ئەۋەتىدۇ)، قۇلۇم-قوشنىلار ۋە مەھەللە جامائەتلىرى توي بولىدىغان ئائىلىگە ئىلگىرى ئاخىرى كىرىشىپ «تويغا قوپۇشۇپلا، مۇبارەك بولسۇن!» دەپ ئەھۋال سورىشىدۇ ۋە تەييارلىق ئىشلىرىغا ياردەملىشىپ بېرىدۇ. «ئەتە توي بولىدۇ» دېگەن كۈنى ئوغۇل تەرەپ ئۈچ-تۆت ئادەمنى بەلگىلەپ بەلگىلىك مىقداردا گۈرۈچ، ياغ، سەۋزە،

قوي(كالا) قاتارلىق نەرسىلەرنى قىز تەرەپكە ئەۋەتىدۇ. بۇ «ئاش سۇيى» دەپ ئاتىلىدۇ. (بەزى كەنتلەردە «ئاش سۇيى» ئېلىپ بېرىلمايدۇ). قىزنىڭ ئاتا-ئانىسى «ئاش سۇيى» ئېلىپ بارغانلارنى لايىقىدا كۈتۈۋالغاندىن كېيىن، شۇ ئاساستا «قازان قاينىتىش» نىڭ تەييارلىقىنى پۈتتۈرىدۇ. توي كۈنى ھەر ئىككى تەرەپتە ئۆزلىرىنىڭ مېھمانلىرىغا يارىشا قازان ئېسىلىپ مېھمان كۈتۈلىدۇ. ئەھلى جامائەت ناماز بامداتتىن كېيىنلا توپغا كېلىشكە باشلايدۇ. جامەئەت ئۇزاپ بولغاندىن كېيىن ئەھلى ئاياللار كېلىشكە باشلايدۇ، بۇ كۈنى ئەتتىگەندىن باشلاپ يىگىتنىڭ دوستلىرى ئوغۇلنىڭ ئۆيىگە يىغىلىپ، ناخشا مۇزىكا ساداسى ئىچىدە توي نەغمىسى قىلىشىدۇ. چۈشتىن كېيىن توي بولغان يىگىت دوستلىرى ۋە ئۇرۇق تۇغقانلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا ناخشا - مۇزىكا ساداسى ئىچىدە شادلىق ساماسى بىلەن قىزنىڭ ئۆيىگە مېھمانغا بارىدۇ. قىزنىڭ ئۆيىدە بىرنەچچە مەيدان ئۇسۇل، مەشرەپ قىلغاندىن كېيىن داستىخان سېلىنىپ قىزغىن كۈتۈۋېلىنىدۇ. ئۇزاش ئالدىدا فاتىمە(نىكاھ) ئوقۇلىدۇ ۋە چىرايلىق ئۇزىتىپ قويۇلىدۇ. (بەشكەرەمنىڭ بىرنەچچە كەنتتە قىزلىق تەرەپنىڭ ئۆيىگە «ئاش سۇيى» ئېلىپ بارمايدىغان، قىزنىڭ ئۆيىدە قازان ئېسىلمايدىغان، تويى بولغان يىگىت دوستلىرى بىلەن قىزنىڭ ئۆيىگە بارمايدىغان، قىز كۆچۈرۈپ كېلىنكەندىن كېيىن ئوغۇلنىڭ ئۆيىدە نىكاھ ئوقۇلىدىغان ئادەتمۇ بار. لېكىن بۇ ئايرىم ئەھۋال). يىگىت ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى قايتىپ كەلگەندىن كېيىن يىگىتنىڭ ئانىسى ئۇرۇق - تۇغقان ۋە ئەھلى مەھەلە ئاياللىرىنى ئېلىپ قىزنىڭ ئۆيىگە بارىدۇ. كۆڭۈلدىكىدەك كۈتۈۋېلىنغاندىن كېيىن «كېلىنچەك» نى ئېلىپ قايتىدۇ. قىزنىڭ ئانىسى ئۇرۇق - تۇغقان، ئەھلى مەھەلە ئاياللىرى ۋە قىزنىڭ دوستلىرىدىن بولۇپ 40 قىز يەڭگىسى(ساق 40 بولۇشى تەلەپ قىلىنمايدۇ) نى قوشۇپ، شادلىق يىغىسى بىلەن ئۇزىتىپ قويىدۇ. بۇ «قىزپۆتكەش» (قىز كۆچۈرۈش) دەپ ئاتىلىدۇ. قىز يۆتكۈۋېتىلەر ئوغۇل تەرەپنىڭ مەھەللىسىگە كەلگەندە قۇلۇم - قوشنىلار يولغا تانا تارتىدىغان، گۈلخان ياقىدىغان، ئوغۇلنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى يەنە كۆۋرۈككە گۈلخان يېقىپ، دەرۋازىنى تاقىۋېلىپ، قىز يەڭگىسى سۆيۈنچە بەرمىگۈچە يول - كۆۋرۈكتىن ئۆتكۈزمەيدىغان ۋە دەرۋازىدىن كىرگۈزمەيدىغان ئادەت بار. يىگىت دوستلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا شادلىق ساماسى بىلەن قىز كۆچۈرگۈچىلەرنى، جۈملىدىن، جورىسىنى قارشى ئالىدۇ. ئۆيگە كىرىش ئالدىدا پايانداز سېلىنىدۇ، بېشىغا چاچقۇ چېچىلىدۇ. قىز كۆچۈرگۈچىلەر «كېلىنچەك» نى ئارىغا ئېلىپ مېھمانخانا ئۆيىگە

جايلىشىپ بولغاندىن كېيىن ، قىز يەڭگىسى (ئاچىسى ياكى ھاممىسى) بىر كىيىملىك رەخت بىلەن كېلىنچەكنىڭ قېيىنئانىسىنىڭ بويىغا ئېغىزى بىلەن قوشۇپ يۆگەپ قويدۇ. بۇ «قېيىنئانىسىنىڭ كېلىنچەككە قاتتىق يىرىك - گەپ سۆزلەرنى قىلىپ قېلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش» مەقسىتىدىكى قائىدە بولۇپ «ئېغىز تېڭىش» دەپ ئاتىلىدۇ. ئېغىز تېڭىش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن يىگىتنىڭ ھەدىسى ياكى سىڭلىسى (شۇ دېمەتلىك تۇغقىنى) ئوتتۇرىغا چىقىپ چىرايلىق ئۇسسۇل ئويناپ (ئۇسسۇل ئوينىغاننى دوراپ پىرقىراپ) كېلىنچەكنىڭ يۈزىدىكى ياپقۇنى ئاچىدۇ. (قىزنىڭ يۈزىگە يېپىلغان رەخت يۈز ئاچقان ھەمىشە تەئەللۇق - ئا) سورۇندىكىلەر بىردەك «مۇبارەك بولسۇن!» دەپ قۇتلۇقلىشىدۇ. بۇ «يۈز ئاچقۇ» دەپ ئاتىلىدۇ. يۈز ئاچقۇدىن كېيىن قولىغا سۇ بېرىلىپ ، داستىخان سېلىنىپ ، كېلىنچەك يەڭگىلىرى بىلەن قولۇم - قوشنىلار كۈتۈۋېلىنىدۇ. كۈتۈۋېلىشتىن كېيىن «قىز يۆتكەش» كە قاتناشقان قولۇم - قوشنىلار ۋە بىر قىسىم تۇغقانلار تېنچ - ئامانلىق تىلەپ قايتىشىدۇ. ساھىپخان (يىگىتنىڭ ئاتا - ئانىسى) لار «كېلىنچەك» بىلەن قىز يەڭگىلىرىنى يەنە قايتىدىن كۈتۈۋالغاندىن كېيىن قىز يەڭگىسى كېلىنچەكنى ئوغۇلنىڭ ھۇجرىسىغا ئەكىرىپ قويدۇ..... ئەتىسى ئەتتىگەندە قىز تەرەپتىن يېقىن بىر ئايال تۇغقىنى كۈيئۇغۇل تەرەپنىڭ ئۆيىگە ئاش - مانتا (پولۇ ۋە پىتىر مانتا) دىن تەييارلانغان داستىخان ئېلىپ بارىدۇ. بۇ «ناشتىلىق» دەپ ئاتىلىدۇ. قىز ئەتتىگەندە ناھايىتى ئوبدان كۈتۈۋېلىنىدۇ. ئاندىن «قىرىق يەڭگە» ئىچىدىكى قىز تەرەپنىڭ يېقىن تۇغقانلىرىدىن بىر نەچچىسى كېلىنچەك بىلەن قېلىپ قالغان يەڭگىلەر ئۇزايىدۇ. چۈشتىن كېيىن كېلىنچەكنىڭ دوستلىرى بىلەن ئاتا - ئانىسى تەرەپتىكى ئەھلى مەھەللە ئاياللىرى جەم بولۇپ كۈيئۇغۇل تەرەپكە مېھمانغا كېلىدۇ. بۇ «ئىسسىقلىق» دەپ ئاتىلىدۇ.

«ئىسسىقلىق» نىڭ ئەتىسى ياكى بىرنەچچە كۈن كېيىن كېلىن تەرەپ كۈيئۇغۇل ۋە ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسىنى مېھمانغا چاقىرىدۇ. كۈيئۇغۇل دوست - بۇرادەرلىرى بىلەن ، ئاتا - ئانىسى ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ، قولۇم - قوشنىلىرى بىلەن بارىدۇ. كېلىننىڭ ئاتا - ئانىسى مال (قوي) ئۆلتۈرۈپ كاتتا - داستىخان راسلاپ ئوبدان كۈتۈپ ئۇزىتىپ قويدۇ. بۇ «چىللاق» دەپ ئاتىلىدۇ. چىللاقتا كۈيئۇغۇل بىلەن قېيىنئانا ئۆز - ئارا داستىخان (قەن - گىزەك ، بىرەر كىيىملىك رەخت) ئالماشتۇرۇپ كۆرۈشىدۇ. بۇ بۇندىن كېيىنكى پات - پات تارتىنماي كۆرۈشۈپ تۇرۇشنىڭ مۇقەددىمىسى بولىدۇ.

«چىللاق» نىڭ ئالدى كەينىدە (كۆپىنچە بۇرۇن) كېلىن تەرەپتىن مەلۇم ئايال ئالايتەن داستىخان راسلاپ كۈيۈڭۈل تەرەپكە كېلىپ ئەھۋال سورايدۇ. بۇ «يوقلاق» دەپ ئاتىلىدۇ. چىللاقتىن كېيىن (كۆپىنچە ئەتە) كېلىنچەكنىڭ ئاتا - ئانىلىرى كۈيۈڭۈل تەرەپنى يەنە مېھمانغا چاقىرىدۇ. كۈيۈڭۈل ئەڭ يېقىن دوستلىرىدىن ئىككى - ئۈچىنى ئېلىپ، ئاتا - ئانىسى، ئۆي ئىچىدىكىلەر ۋە يېقىن تۇغقانلاردىن بىر نەچچە يىلەن قوشۇلۇپ ئەر - ئايال بىرلىكتە بارىدۇ. ساھىبخانلار بۇلارنى «چىللاق» تىنمۇ كاتتىراق داستىخان سېلىپ كۈتۈۋالىدۇ ۋە ئىززەت - ئىكرام بىلەن ئۈزىتىپ قويدۇ. بۇ «سالام» دەپ ئاتىلىدۇ. سالام تۈگەپ مەلۇم مەزگىلدىن كېيىن كۈيۈڭۈل تەرەپ قۇدىلىرىنى (كېلىنچەكنىڭ ئاتا - ئانىسىنى) «بىر چۆگۈن چېيىمىز بار ئىدى، ئىچىپ كېتىشىلە!» دەپ چىللايدۇ. ئۇلارمۇ ئۇرۇق تۇغقان، قولۇم - قوشنىلاردىن تەركىب تاپقان ئەر - ئايال مېھمانلارنى ئېلىپ بارىدۇ. كۈيۈڭۈل تەرەپمۇ كاتتا داستىخان تەييارلاپ، مال (قوي) ئۆلتۈرۈپ قىزغىن كۈتۈۋېلىپ، ئىززەت - ئىكرام بىلەن ئۈزىتىپ قويدۇ. بۇ «قۇدا چىللىقى» دەپ ئاتىلىدۇ. «قۇدا چىللىقى» قىلىشتىكى مەقسەت مۇنداق:

يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك بەشكېرەمنىڭ توي - تۆكۈن ئادەتلىرىدە ئومۇمەن ئاساسلىق پائالىيەتلەرنىڭ كۆپ قىسمى قىز تەرەپ ئائىلىسىدە بولغاچقا، كېلىنچەكنىڭ ئاز بىر قىسىم تۇغقانلىرى، يەنى «قىز يۆتكەش»، «ناشتىلىق ئېلىپ بېرىش»، «ئىسسىقلىق» ۋە «يوقلاق» قا قاتناشقان ئايال تۇغقانلىرىدىن باشقا تۇغقانلىرى، جۈملىدىن ئاتا - ئانىسى، قېرىنداشلىرى كۈيۈڭۈلنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنى ۋە مۇناسىۋەتلىك يىراق - يېقىن تۇغقانلىرىنى ئاساسى جەھەتتىن بىلمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىككى تەرەپنىڭ بۇندىن كېيىنكى بېرىپ كېلىشىگە «يول ئېچىش»، يېڭى تۇغقانلار بىلەن تونۇشۇش ئارقىلىق «تۇغقاندارچىلىق» نى كۈچەيتىش زۆرۈر. دەل مۇشۇ زورۇرىيەتتىن «قۇدا چىللىقى» قىلىش ئومۇمىي ئادەتكە ئايلانغان. «قۇدا چىللىقى» دىن كېيىن توغرا مۇناسىۋەتلىك پائالىيەت ۋە ئادەتلەر ئاساسى جەھەتتىن تۈگەيدۇ.

يۇقىرىدىكىلەردىن باشقا، يېڭى توپلاشقان ئىككى تەرەپنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ئۆزىگە يارىشا تەييارلىق قىلىپ، ئىككى تەرەپتىكى مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرنى ئۆيلىرىگە قىچقىرىپ، جەمەتلەر ئارا بېرىش - كېلىشىگە ئاساس سالىدىغان، توپىدىن كېيىنكى تۇنجى رامىزان ئېيىدا قىز تەرەپ كۈيۈڭۈل تەرەپنىڭ ئائىلىسى ۋە ئۇرۇق -

تۇغقانلىرىنى قىچقىرىپ «ئىپتار قىلدۇرۇش» ، تۇنجى ھېيتتا خېلى كەڭ كۆلەملىك «ھىيت پەتسى» قىلدۇرۇش ، ئىككىنچى ھېيتتا كىچىكرەك دائىرىدە «ھىيت پەتسى» قىلدۇرۇش ئارقىلىق ئىككى تەرەپنىڭ تۇغقاندارچىلىقىنى كۈچەيتىپ ، ئۆز-ئارا بېرىش كېلىشىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ئادەتلەرمۇ بار. ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىكى ، توي باشلىنىپ ئاخىرلاشقۇچە بولغان ئارلىقتىكى بارلىق «بېرىش-كېلىش» لەردە ، مېھماندارچىلىقلاردا ساھىبخان تەرەپ ئاساسلىق مېھمانلارغا ئۆز لايىقىدا رەخت ، كىيىم-كىچەك ، زىبۇ-زىننەت بۇيۇملىرى قاتارلىقلار ئارقىلىق «كۆڭۈل قۇيۇپ» ، ئاندىن ئىززەت-ئىكرام بىلەن ئۈزىتىپ قويدۇ.

* * * * *

تويىدىن كېيىن ، ئەر-خوتۇنلار ناھايىتى ئىناق ئۆتىدۇ. ئىقتىسادىي ئەھۋالنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىنەزەر ، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە بىر-بىرىگە ھەمدەم بولۇپ ، بىر بىرىنى قوللاپ-قۇۋەتلەپ ، ئىشەنچ ۋە مۇھەببەتنى ئاساس قىلىپ مەڭگۈلۈك ئەر-خوتۇن بولۇشقا تىرىشىدۇ. ئائىلە ئىشلىرى باغ-ۋاران ، ئېتىز-ئېرىق ئىشلىرىنى بىرلىكتە قىلىشىپ تۇرمۇشىغا يېڭى مەزمۇنلارنى قوشىدۇ.

ئېرى ئايالنى «سەن» ، قېيىن ئانىسىنى «ئاچا» ياكى «ئانا» ، قىيىن ئاتىسىنى «ئاكا» ياكى «دادا» دەيدۇ. ئايالى ئېرىنى «سىز» ياكى «سىلى» ، قېيىن ئانىسىنى «ئانا» ياكى «ئاپا» ، قېيىن ئاتىسىنى بولسا «دادا» دەيدۇ. ئەر-ئايال بىلەن قىيىن ئانا ۋە قىيىن ئاتا ئوتتۇرىسىدا قاتتىق پەردە شەپ(شەرمى-ھايا) بولىدۇ. ئۇلار بىر بىرىنى رەنجىتىپ قويۇشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن سۆز-ھەركەتلىرىدە ئەدەب-قائىدىگە بەكمۇ ئېتىبار بېرىدۇ.

بەشكېرەملىكلەر پەرزەنتىنى ئۇرۇق جەمەتنى مەڭگۈلۈككە ئىگە قىلىدىغان «كوچەت» دەپ قارايدۇ. شۇڭا ، ئاتا-ئانىلار ئۆز كېلىنىنىڭ ئىككى قات بولغانلىقىنى سەزگەن ھامان چەكسىز شادلىق ئىچىدە ئۇنى ياخشى ئارام ئالدۇرۇشقا ۋە ئالاھىدە ئوبدان ئوزۇقلاندۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئۆيىنىڭ ئېغىر-يېنىك ئىشلىرىغا قاتنىشىشىنى چەكلەيدۇ. كېلىنچەكنىڭ تۇنجى پەرزەنتىنى ئۆز ئانىسىنىڭ ئۆيىدە يەڭگىشى ئومۇمىي ئادەتكە ئايلانغان بولۇپ ، ئاي-كۈنى يېقىنلاشقاندا ئانىسى ئۇرۇق-تۇغقان ، قولۇم-قوشنىلاردىن 10-12 ئايالنى ھەمراھ قىلىپ كېلىپ ، قىزىنى

ئۆز ئۆيىگە يۆتكەيدۇ. قېيىنئانىسىمۇ لايىقىدا تەييارلىق قىلىپ، ئۇلارنى ياخشى ئۇزىتىپ قويدۇ. شۇندىن كېيىن كېلىنچەك كۆزى يورغىچە ئىككى ئارىدا «بېرىپ - كېلىپ» تۇرىدۇ. ساق - سالامەت كۆزى يورغان كۈنى يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن بوۋاقنىڭ دادىسىغا ۋە چوڭ دادا - چوڭ ئانىسىغا خوش خەۋەر يەتكۈزۈشكە ئادەم ماڭدۇرىدۇ. ئۇلارمۇ چەكسىز شادلىق ئىچىدە خەۋەرچىگە سۆيۈنچە بېرىدۇ. بوۋاق توغۇلۇپ ئەتىسى ياكى ئۆگۈنى (ئۈچ كۈن ئىچىدە) بوۋاقنىڭ دادىسى ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر ھەم يېقىن تۇغقانلىرى ئۆزىگە يارىشا سوۋغا - سالام بىلەن كېلىپ، ئەھۋال سوراپ مۇبارەكلەيدۇ. ساھىبخان قۇدىلار خېلى تەييارلىق قىلىپ ئۇلارنى كۈتۈۋالىدۇ. ئاندىن بوۋاقنىڭ چوڭ دادىلىرى ياكى بىللە كەلگەن ئاقساقاللاردىن بىرەرى ئىسلام ئەقىدىسى بويىچە ئاۋۋال تاھارەت ئېلىپ، ئىككى رەكەت شۈكۈرى نامىزى ئوقۇغاندىن كېيىن، پاكىز كۆرپىگە زاكىداپ يۆگەلگەن بوۋاقنى «بىسىمىلاھىررەخمانىررەھىم» دەپ قولغا ئېلىپ، ئۇنىڭ ئوڭ قۇلقىغا «ئەزان» ئېيتىپ، سول قۇلقىغا «تەگبىر» ئېيتىپ: «ئۆزلىرىنىڭ ئىسمى ئاسمان - زېمىندىكى بارلىق پەرىشتىلەرنىڭ گۇۋاھلىقى بىلەن پالانچى ئاخۇن، (گۈل ياكى خېنىم) بولغاي!» دەپ، بوۋاققا ئۇزۇن ئۆمۈر تىلەپ جايىنامازدا يۈمىلىتىدۇ. ئولتۇرغانلار بوۋاقنى ئىسمىنى ئاتاپ ئەركىلىتىپ قويۇپ قايتىدۇ. ساھىبخان كۈيۈڭۈل ۋە قودىلارغا ئۆز لايىقىدا «رەخت» قويۇپ، ئىززەت - ئىكرام بىلەن ئۇزىتىپ قويدۇ. بۇ «ئات تويى» دەپ ئاتىلىدۇ.

بەشكېرەملىكلەر كوپىنچە ھاللاردا پەرزەنتلىرىگە ئۇيغۇر ئىسلام مەدەنىيىتى بويىچە ئىسىم قويىشىدۇ. يەنى ئوغۇل پەرزەنتلىرىگە ئاللاھنىڭ سۈپەت نامىلىرى (99 گۈزەل ئىسمى)غا «ئابدۇ» نى قوشۇش ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن ئىسىملارنى ۋە ئىسلام تارىخىدىكى پەيغەمبەرلەرنىڭ ۋە ساھابىلەرنىڭ ئىسىملىرىنى قويسا، قىزلارغا ئۇيغۇرچە «خان» («خېنىم»)، «ئەرەبچە» «نسا» ۋە پارسچە «گۈل» دېگەن سۆزلەر قوشۇلغان گۈزەل، مەنىلىك ئىسىملارنى قويۇشىدۇ. «ئات تويى» دىن كېيىن ئۇرۇق - تۇغقان، قولىم - قوشنا ئاياللار ئۆزىگە يارىشا سوۋغا ۋە داستىخان راسلاپ بېرىپ، بىرەر كىيىملىك رەخت، كىيىم - كىچەك، بىرەر باش ياغلىق چاغلىق نەرسىلەرنى بوۋاقنىڭ يۈزىگە يېپىپ مۇبارەكلەيدۇ. بۇ «تۇغۇت كورۇش» دەپ ئاتىلىدۇ. كۆرگىلى كەلگەنلەر بوۋاقنىڭ ئوغۇل - قىزلىقىنى توغرىدىن - توغرا سورىماستىن، «بالىڭىز بۆرىمۇ ياكى تۈلكىمۇ؟» دەپ سورايدۇ. ئانا بالىسى ئوغۇل بولسا «بۆرە»،

قىزبولسا «تۈلكە» دەپ جاۋاب بىرىدۇ. تۇغۇت كورۇشكە كەلگەنلەر مۇۋاپىق كۆتۈۋېلىنغاندىن كېيىن ئۈزىتىپ قويۇلىدۇ. (دىققەت! بەشكېرەمدە «تۇغۇت كۆرۈش» كە ئەرلەر قاتناشمايدۇ!).

ئات توپىدىن باشلاپ 40 كۈن ئىچىدە كېلىنچەك ئانىسىنىڭ ئۆپىدە ئوبدان كۈتۈلىدۇ. قېيىنئانىسى داستىخان(ئاش-تاماق، قەن-گىزەك) ئېلىپ بېرىپ پات-پات يوقلايدۇ ۋە شارائىت يار بەرگەن ئاساستا بىر نەچچە كۈن بېقىشىپ بېرىدۇ. ئېرىمۇ(تۇغۇتلۇق ئايالنىڭ يولىدىشى) كالا-پاقالچاق ۋە گۆش قاتارلىق ئوزۇقلۇق قىممىتى يۇقىرى يىمەكلىكلەر بىلەن يوقلاپ تۇرىدۇ. بوۋاق تۇغۇلۇپ 40 كۈنلۈك بولغاندا بوۋاقنىڭ چوڭ ئانىسى(ئانا تەرەپ) 40 نەپەر بالىنى (بەش ياشتىن يۇقىرى 12 ياشتىن تۆۋەن) ئۆيىگە يىغىپ ئۇلارغا داستىخان سېلىپ كۈتۈۋالىدۇ. ئاندىن بوۋاقنىڭ ئۆمرىنىڭ ئۇزۇن بولۇشىنى تىلەپ تەييارلىغان «ئېقىن سۇ» نى، سۆزى شېرىن ۋە تاتلىق بولۇشىنى تىلەپ تەييارلىغان «ناۋات سۈيى» نى، ئەھلى ئىمانلىق بولۇشىنى تىلەپ تەييارلىغان «سورەھ فاتىھە دېمىدىسى» نى، ئەھلى ناماز، ئەھلى جامائەت بولۇشىنى تىلەپ مەسچىتنىڭ كاكۈلى(سۇۋاق لاي) قوشۇپ تەييارلىغان «كاكۈل سۈيى» نى، ئاچچىقى يامان، غورۇر-ۋىجدانلىق بولۇشىنى تىلەپ شاپتۇل مېغىزنى قوشۇپ تەييارلىغان «مېغىز سۈيى» نى، پۇلدار، باي، دۆلەتمەن بولۇشىنى تىلەپ تەييارلىغان «ئالتۇن سۈيى» ۋە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامدەك خۇشبۇي تەنلىك بولۇشىنى تىلەپ تەييارلىغان «ئارچا(ئادراسمان) سۈيى» نى قوشۇپ تەييارلىغان «قىرىق سۈيى» بىلەن بوۋاقنى يۇيىدۇ. (غۇسلى-تاھارەت ئالدۇردۇ). دىققەت قىلىشقا ئەرزىدىغىنى شۇكى، «قىرىق سۈيى» قۇيۇشقا ئۆمرىدە پەقەت بىر نىكاھلىق بولۇپ، كۆپ پەرزەنت كۆرگەن ھەم پەرزەنتلىرى ھايات بولغان، ئاغزىدا ئىلمى بار(ئوقۇمۇشلۇق) بىرەر مۇمىن مۇسۇلمان ئايال تەكلىپ قىلىنىدۇ. قىرىق سۈيى قۇيۇلۇپ بوۋاق يۇيۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئالدىن تەييارلاپ قويۇلغان قىرىق توقاچنى ھېلىقى قىرىق بالغا بىرمۇ-بىر تارقىتىپ بېرىدۇ. بۇ «قىرىقنى چىقىرىش» دەپ ئاتىلىدۇ.

بوۋاقنىڭ قىرىق چىقىرىلغاندىن كېيىن كىلىنچەكنىڭ قېيىنئانىسى ئالدىن كېلىشىۋالغىنى بويىچە ئورۇق-تۇغقان، قولۇم-قوشنىلاردىن بولۇپ 40 ئايالنىڭ ھەمراھلىقىدا تەييارلانغان كىم-كىچەك، زىبۇ-زىننەت جاپدۇقلىرىنى ئېلىپ، ئۆز لايىقىدا داستىخان قىلىپ «قىزى» («كېلىن بالىسى») بىلەن «نەۋرىسى» نى

يۆتكىگىلى بارىدۇ. ساھىبخان قودىلارمۇ ئۆزىگە يارىشا كاتتا تەييارلىق قىلىپ مېھمانلارنى قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ. مېھمانلار ئۇزاش ئالدىدا ئۇلار يەنە ئۆزلىرى تەييارلىغان قىزى بىلەن نەۋرىسىنىڭ ئۈستىباش، زىبۇ-زىننەتلىرىنى قوشۇپ، نەۋرىسى ئۈچۈن ئالاھىدە بۆشۈك چاپدۇپ چىرايلىق ئۈزىتىپ قويدۇ. بۇ «بۆشۈك تويى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئوغۇل پەرزەنتلەرنى ئارزۇلاپ كىچىككىنە سېكىلەك (چاچ) قويۇپ قويدىغان ئادەتلەرمۇ قىسمەن ساقلانغان. قىزلار يەتتە ياشقىچە بولغان ئارلىقتا قۇللىق تەشتۈرۈلىدۇ. ئوغۇللار يەتتە ياشقا كىرگەندە «سۈننەت تويى» قىلىنىپ، يۇرتقا ئاش تارتىلىدۇ. ئۇرۇق-تۇغقانلار ۋە قۇلۇم-قوشنىلار ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا يارىشا سوۋغا-سالام بىلەن مۇبارەكلەيدۇ. ئۇزۇن ئۆمۈر تىلەيدۇ.

* * *

بەشكېرەملىكلەرنىڭ ئادىتىدە ئوغۇللار ئۆيلىنىپ بىرەر پەرزەنت كۆرگۈچە ئاتا-ئانىسى بىلەن بىر قورۇدا تۇرۇپ، ئاش-تاماق ۋە ئىش-ئىمگەكتە بىللە بولىدۇ. پەرزەنتلىك بولغاندىن كېيىن چوڭ ئۆيىدىكىلەر مەلۇم ئورۇنغا بىر يۇرۇش قورۇ-جاي سېلىپ بېرىپ، مۇۋاپىق پەيتتە ئەھۋالىغا يارىشا ئائىلە جابدۇقلىرى ۋە ئۆي سايمانلىرى بىلەن ئۆي ئايرىپ بېرىدۇ (ئەگەر يالغۇز ئوغۇل بولسا ئۆي ئايرىماي، ئاتا-ئانىسى بىلەن بىر قورۇدا تۇرىدۇ. ئاتا-ئانىسىنىڭ ئېغىرىنى يېنىك، يېقىن يېقىن قىلىدۇ. بارلىق باردى-كەلدىسىگە ئىگە بولىدۇ). بۇ «بۆلەك قىلىش» دەپ ئاتىلىدۇ. بۆلەك قىلىنغان ياش ئەر-خوتۇنلار چوڭ-چوڭ ئىشلاردا چوڭ ئائىلىنىڭ ھىماتى ئاستىدا ئاتا-ئانا، بىرتۇغقان قېرىنداشلىرىنىڭ مەسلىھەتى بويىچە ئىش قىلسا، ئادەتتىكى ئىشلاردا ئۆز ئالدىغا يول تۇتۇپ تىرىكچىلىك قىلىدۇ ۋە ھالال ئەمگىكى بىلەن ھايات كەچۈرۈشكە تىرىشىدۇ. ئەر-ئايال ئىككى تەرەپتىكى چوڭ ئائىلە ۋە ئۇرۇق-تۇغقانلىرىمۇ قاراپ تۇرماي، ئۆز ئارا مەسلىھەتلىشىپ، بەلگىلىك مىقداردا كىگىز-كېچەك، ئورۇن-كۆرپە، چىنە-قاچا، قازان-قۇمۇچ ۋە باشقا ئائىلە سايمانلىرىنى تاييارلىشىپ، خاسىيەتلىك بىركۈننى تاللاپ «بۆلەك قىلىنغان» لارنىڭ يېڭى ئۆيىگە بارىدۇ ھەم «ئاز بولسىمۇ كۆپكە تاۋاپ قىلىپ، ئۆيۈڭلارنى چاپدۇۋېلىڭلار!...» دېيىشىپ كۆڭۈل قويدۇ. ساھىبخانلارمۇ ئاتا-ئانىسىغا، ئۇرۇق-تۇغقانلىرىغا رەھمەت ئېيتىپ، ئىمكەنسىيەتنىڭ بارىچە قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ. بۇ «ئۆي

مۇبارەكلەش» دەپ ئاتىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن يېڭى ئۆي خېلىلا كۆركەملىشىپ، ئۆي سايمانلىرى ۋە ئائىلە جابدۇقلىرىنىڭ خىجالتىنى تارتمايدىغان بولىدۇ. پەرزەنتلىرىنىڭ كۆپىيىشى ۋە ئۆزلىرىنىڭ تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا بۇ «يېڭى ئۆي» تەدرىجى مۇكەممەللىشىدۇ.

بەشكېرەمدە قورۇ جاي، ھويلا - ئارام ۋە باغ - ۋارانلارغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلىدۇ. بىر يۈرۈش ئۆي دېگەندە ئاساسەن ئۈچ ئېغىزلىق ئۆي كۆزدە تۇتۇلۇپ (يېقىنقى يىللاردىن بىرى بىر يۈرۈش ئۆي دېگەندە بەش ئېغىز ئۆي كۆزدە تۇتۇلىدىغان بولدى)، ئوتتۇرسىغا دالان («دەلىزە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ). بىر تەرەپكە مېھمان ئۆيى، يەنە بىر تەرەپكە تۇرمۇش ئۆيى (ئاشخانا) ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. ئۆيلەرنىڭ تېمى لاي كېسەكلەردىن قوپۇرۇلغان بولۇپ، ئۈستى ئومۇمەن باسما كەۋزىلىك، ۋاسسا جۈپ يېپىلىدۇ. دالان ۋە مېھمانخانا ئۆيگە نەپىس گۈل نەققىشلەر ئويۇلۇپ كۆركەم بوياق بېرىلىدۇ، تام - تورۇسلار ناھايىتى سىپتا گەجلىنىدۇ. كۆپۈنچە ئۆيلەرگە سۇپا باغلىنىپ سەرەمجانلاشتۇرۇلىدۇ. ئۆي سەرەمجانلىرى نىسبەتەن ئاددى - ساددا بولسىمۇ، چوڭ سۈپەت، ئارتۇقچە ھەشەم - دەرەم جابدۇقلار يوق بولۇپ، كىرگەن كىشىگە بىر خىل ئازادە كەيپىيات بەخش ئېتىدۇ. ھويلىغىمۇ سۇپا باغلىنىپ، ھەيۋەتلىك پېشايۋان يېپىلىدۇ. ھويلا مەراسىم كەڭ ۋە ئازادە بولۇپ، ئالدىغا تال (ئۈزۈم) قويۇلىدۇ. تال ئارتىلىدىغان باراڭ (بېدىش) پېشايۋانغا تۇتاش ياسالغاچقا، ياز كۈنلىرى ھويلىغا ئاپتاپ چۈشمەيدۇ. بۇنىڭ بىلەن ھويلا ئارامنىڭ ھاۋاسى ناھايىتى سالقىن بولىدۇ. مۇشۇنداق گۈزەل مۇھىتنى ئىزچىل كاپالەتكە ئىگە قىلىش ۋە باشقا ئىشلىرىنى ئۈزلۈكسىز ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن بەشكېرەملىكلەر ھەر كۈنى سەھەر تۇرۇپ ئاياللار ئۆي ۋە ھويلا - ئارامنىڭ تازىلىقىنى قىلسا، ئەرلەر باغ - ۋاراننىڭ ئىشلىرىنى قىلىدۇ.

باغ - ۋاران پەرىيا قىلىش بەشكېرەمنىڭ ئەڭ تىپىك ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ ئۇزاق يىللىق باغۋەنچىلىك تارىخىنىڭ نەمۇنىسىدۇر. بەشكېرەمدە ھەرقاندا بىر ئائىلە يېڭىدىن پەيدا بولغاندا ئالدى بىلەن ھويلىسىغا تال (ئۈزۈم) قويۇپ، باغ ئەھيا قىلىشنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچىدۇ. ئاندىن تالنىڭ كەينىگە ئانار، ئەنجۈر ياكى ئۆرۈك، شاپتۇل قاتارلىق مېۋىلەرنى قويۇش ئارقىلىق بىر كىچىك مېۋىزىلىق بەرىيا قىلىدۇ. بارا - بارا ئۆز ئىلكىدىكى يەرلەرنىڭ تەبىئىي تۇپراق ئەھۋالى ۋە سۇ شارائىتىغا ئاساسەن بولغۇسى باغ قوشنىلىرىنىڭ باغ

قورۇلۇشىغا ماسلاشقان ھالدا(ئانار، ئۈزۈم، ئەنجۈر قاتارلىق قىشتا كۆمۈلىدىغان مېۋىلەرنى ئۆرۈك، شاپتۇل، بېھە ياكى ئالما، ئامۇت قاتارلىق قىشتا كۆمۈلمەيدىغان ئۆرە مېۋىلەر بىلەن كىرىشتۈرۈپ قويۇشقا بولمايدۇ. شۇڭا، باغۋەنلەر باغ ئەھيا قىلىشتىن ئىلگىرى بولغۇسى باغ خوشنىلىرى بىلەن قانداق مېۋىلەرنى ماسلاشتۇرۇپ قويۇشنى ئالدىن مەسلىھەتلىشىدۇ ياكى نىسبەتەن بۇرۇنراق باغ قىلىش قەدىمىنى باسقان قوشنىلار قانداق مېۋە قويغان بولسا، كېيىنرەك باغ قىلماقچى بولغان خوشنا شۇنداق مېۋىلەرنى قويىدۇ ياكى شۇنىڭغا ماسلاشتۇرۇپ قويۇشلىرى شەرت. ئەگەر ئۇنداق بولمىغاندا، مېۋىلەردىن مول-ھوسۇل ئالغىلى بولمايدۇ-ئاپتۇر) ھويلىسىدىكى باغ-ۋاراننى ئۆزلۈكسىز كېڭەيتىپ، مېۋە تۈرلىرىنى كۆپەيتىدۇ، كۆلەملەشتۈرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ھەر يىلى 6-ئايدىكى «ئۆرۈك سەيلىسى» دىن باشلىنىپ، ئۆز ئارا ئۇلىنىپ داۋاملىشىدىغان «شاپتۇل سەيلىسى»، «ئەنجۈر سەيلىسى»، «ئانار-ئۈزۈم سەيلىسى» قاتارلىق ئۇزۇن تارىخقا ئىگە «بەشكېرەم سەيلىسى» گە ئاساس سېلىنىدۇ. چۈنكى «بەشكېرەم سەيلىسى» ماھىيەتتە مېۋە سەيلىسى بولۇپ، مېۋە-چېۋىلەر مەي باغلىغان مەزگىللەردە باغ-ۋارانلار يىراق-يېقىندىن كەلگەن مېھمانلارنىڭ سەيلىگاھىغا ئايلىنىدۇ.

* * *

يۇرتتا بىرەر كىشى تۈگەپ كەتسە، ئالدى بىلەن يېقىن تۇغقانلارغا ۋە يۇرتنىڭ ئىمام-مەزىنلىرى قاتارلىق ئاقساقاللارغا خەۋەر قىلىنىدۇ. يۇرت ئاقساقاللىرى خەۋەر تاپقان ھامان كېچە-كۈندۈز، ئىسسىق-سوغۇق دېمەستىن ئۆلۈم بولغان ئۆيگە كېلىپ، مۇسبەتدارلارغا تەسەللى بەرگەندىن كېيىن مەرھۇمنىڭ ئاخىرەتلىك ئىشلىرىنى تەييارلايدۇ. بىر قىسىم ئۇرۇق-تۇغقانلار بىلەن قوشنىلارنىڭ ياردىمىدە يىراق-يېقىندىكى تۇغقانلار ۋە يۇرت جامائەتلىرىگە خەۋەر يەتكۈزۈشىدۇ. مەرھۇمنىڭ ئاخىرەتلىك ئىشلىرى پۈتكەندىن كېيىن ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ۋە مۇناسىۋەتلىك ئۇرۇق-تۇغقان، قولۇم-قوشنىلىرى «ھازا ئاچىدۇ». جامائەتلەر بولسا بىر-بىرلەپ كېلىشىپ، ھازىدارلارغا تەسەللى بېرىپ، مەرھۇمنىڭ مىيىت نامىزىغا قاتنىشىدۇ. مىيىتى دەپنە قىلىشقا يىراقتىن كەلگەن جامائەتلەر قايتىپ كەتسىمۇ، ئۇرۇق-تۇغقان،

قولۇم - خوشنا ، ئەھلى مەھەللە دېگۈدەك قاتنىشىدۇ . مېيىتنى مەرھۇمنىڭ ئەڭ يېقىن ئادەملىرى (ئوغۇللىرى ياكى بىر تۇغقانلىرى) دىن بىرى يەرلىكىگە ئەكىرىدۇ . يەرلىكىگە قويۇپ بولغاندىن كېيىن جامائەت مەرھۇمغا ئاتاپ دۇئا - تىلاۋەت قىلىپ ئۆيلىرىگە قايتىشىدۇ . مېيىت ئۇزىتىلىپ ئۈچ كۈنگىچە ئۇرۇق - تۇغقانلار ، قولۇم - قوشنىلار ۋە مەرھۇمنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى يېقىنلىرى مۇسبەتدار ئائىلىگە يىغىلىپ ئولتۇرۇشىدۇ . ئۆلىمالار قۇرئان تىلاۋەت ، ئەمىر - مەرۇپ قىلىشىپ ھازىدارلارغا تەسەللى بېرىدۇ . ئۈچ كۈنگىچە مۇسبەتلىك ئۆيدە قازان ئېسىلمايدۇ . قولۇم - قوشنىلار ھازىدارلارغا تاماق ئېتىپ ئەكىرىدۇ ياكى ئۆيىگە قىچقىرىۋالىدۇ . مېيىت ئۇزىتىلىپ يەتتە كۈن ئىچىدە چوڭ تەييارلىق بىلەن «يەتتە نەزىرسى» ئۆتكۈزۈلىدۇ . ئۇرۇق - تۇغقان ھازىدارلارنى ئۇلارنىڭ قولۇم - قوشنىلىرى ۋە مەھەللە جامائەتلىرى «يۆتكەپ» قويۇشىدۇ . (ئەرلەرنى ئەرلەر ، ئاياللارنى ئاياللار ئۆزلىرى يۆتكەيدۇ) . مەرھۇمنىڭ قېرىنداشلىرى ياكى يېقىن تۇغقانلىرى 40 كۈنگىچە ماتەم تۇتىدۇ . (بۇ جەرياندا ئۆز ئۆيلىرىگە بېرىپ - كېلىپ تۇرۇشىدۇ) . ھەر پەيشەنبە چۈشتىن كېيىن «ئازنا ئاخشىمى» قىلىنىدۇ . ئۇرۇق - تۇغقانلار ، مەھەللە جامائەتلىرى كېلىپ قاتنىشىدۇ . ئالتە «ئازنا ئاخشىمى» ئۆتكۈزۈلگەندىن كېيىن ، يەنى مەرھۇم يەرلىكىدە ياتقىنىغا دەل 40 كۈن بولغاندا (بەزى ھاللاردا بىر ئىككى كۈن كەم قالسا مەيلى ، ئەمما ئېشىپ كەتمەيدۇ) . مەرھۇمنىڭ «40 نەزىرسى» ئۆتكۈزۈلىدۇ . چوڭ ھازىدارلارنىڭ «قارسى ئۇشتۇلۇپ» ، يۆتكەپ قويۇلىدۇ . 40 كۈن ئىچىدە ھەر جۈمە كۈنى جۈمە نامىزىدىن كېيىن ئەرلەر ، شەنبە كۈنى ئەتىگەندە ئاياللار تۇپراق بېشىغا چىقىپ دۇئا - تىلاۋەت قىلىشىپ قايتىدۇ . ئەمما قەبرىستانلىقتا يىغلاش قەتئىي چەكلىنىدۇ . ئۇندىن باشقا «چۈشكە كىرىپ قالغان كۈن» لەردە ، ئۇلۇغ ئاي ، ئۇلۇغ كۈنلەردە تۇپراق بېشىغا چىقىپ زىيارەت قىلدۇ ، قەبرىگە دان (بۇغداي ، قوناق ، تېرىق ...) چىچىلدۇ . بىرىلدىن كېيىن «يىل نەزىرسى» قىلىنىدۇ .

* * *

بەشكېرەم خەلقى گەرچە ئۇزاق تارىخقا ۋە پارلاق مەدەنىيەتكە ئىگە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ناھايىتى ئاز بىر قىسمى بولسىمۇ ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا مىللىتىمىزنىڭ

قەدىمكى دەۋرلەردىكى تۈرلۈك ئىتقاد ئادەتلىرى ساقلانغان. ئۇنىڭ بىر قەدەر گەۋدىلىكلىرى تۈۋەندىكىچە:

1. «كۆك مۇقەددەسلىكى» ئادىتى ساقلانغان. مەسلەن: «كۆك (ئاسمان)كە قاراپ تۈكۈرسە يامان بولدۇ» دەپ قاراش؛ «كۆك تۇرۇپتۇ»، «ئاي تۇرۇپتۇ» دەپ كۈن بىلەن ئاينى گۇۋاھلىققا تارتىپ قەسەم قىلىش؛ قۇرغاقچىلىق بولغان كۈنلەردە زاراخەتمە قىلىپ كۆكتىن يامغۇر تىلەش ...

2. «سۈنى ئۇلۇغلاش» ئادىتى ساقلانغان. مەسلەن: «سۈنى ئىسراپ قىلسا، سۇغا چوڭ - كىچىك تەرەت قىلسا يامان بولدۇ» دەپ قاراش. سۈنى قەدىرلەش توغرىسىدا ئاتا بوۋىلىرىمىز «بەشكېرەمنىڭ سۈيىنى ئىچىپ ئۆت» دېگەن ماقالىنى مىراس قالدۇرۇشقان.

3. «ئۆسۈملۈكلەرنى ئۇلۇغلاش» ئادىتى ساقلانغان. مەسلەن: يېڭىدىن ياسالغان قورۇ - جاي، ھەددىدىن زىيادە بولۇق ھەم ئوخشىغان مېۋىلەرگە «كۆز تەگمىسۇن» دەپ ئادىراسمان ئېسىپ قويۇش؛ سودا ئىشلىرىنىڭ روناق تېپىشىنى تىلەپ ئارچا ياغىچى، ئالما قېقى ياكى ئادىراسمان قاتارلىقلاردا ئىسرىق سېپىلىش ...

4. «ئوتنى ئۇلۇغلاش» ئادىتى ساقلانغان. مەسلەن: «ئوتقا تۈكۈرسە، كۈلگە تەرەت قىلسا يامان بولدۇ» دەپ قاراش؛ شۇنىڭدەك ئايەم كېچىسى قاپاق كۆيدۈرۈپ «ۋەششەمسى» توۋلاش؛ ئاغرىق - سىلاقلارغا ئاتاپ «ئوت كۆچۈرۈش»، «ئوتلاپ قېقىش»، «نوكتا قويۇش» ۋە مېپىت جان ئۈزگەن ئۆيگە «چىراغ يېقىش» < ....

5. «تۈتۈپ مەدەنىيىتى» نىڭ تەسىرى ساقلانغان. مەسلەن: «بۆرە ھوشۇقنى ئېسۋالغان ئادەمنى قارا باسمايدۇ» دەپ قاراش؛ تۇغۇتلۇق ئايالدىن «بالىڭىز بۆرمۇ ياكى تۈلكىمۇ؟» (ئوغۇلمۇ ياكى قىزىمۇ؟) دەپ سوراش؛ «بۆرە ھوشۇقنى ساقلىغان ئادەم ئامەتلىك بولدۇ» دەپ قاراش؛ ھەتتا «بۆرە ھوشۇقىدا قىمار ئوينىغان ئادەم ئۇتۇۋالدى» دەپ قاراش؛ «يەرنى يوغان بىر ئۆكۈز مۇڭگۈزى بىلەن كۆتۈرۈپ تۇرالمىش، بىر مۇڭگۈزى تېلىپ كېتىپ، يەنە بىر مۇڭگۈزىگە ئالغۇچە بولغان ئارلىقتا يەر تەۋرەپ كېتەرمىش ...» دەپ قاراش ۋە «يىلان مۇڭگۈزى تېپۋالغان كىشى مەرتىۋىلىك (پادىشاھ) بولدۇ» دەپ قاراش ...

6. «تۇپراقنى ئۇلۇغلاش» ئادىتى ساقلانغان. مەسلەن: قىلغان سۆزىدىن يېنىۋالماسلىقى ئۈچۈن تۇپراقنى گۇۋاھلىققا تارتىش، يەنى قوللىرىنى يەرگە سۇۋاپ

ئاندىن قول بېرىشى؛ خىجالەتچىلىك ئىچىدە قالغاندا «مەن ئۇ ياكى بۇ ئىشنى قىلسام (قىلمسام) مېنى يەر يۇتسۇن» دېگەندەك ئىبارىلەر بىلەن ئەھدۇ پەيمان قىلىش ...

7. «تۇز بىلەن ناننى ئۇلۇغلاش» ئادىتى ساقلانغان. مەسلەن: نىكاھ فاتىھەسى ئوقۇلغاندا كۆڭۈل رىشتىلىرىنىڭ مەڭگۈلۈك چېكىلىشىنى ئۈمىد قىلىپ، بىر بۇردا ناننى تۇزغا مېلەپ، ئاندىن ئىككىگە بۆلۈپ نىكاھلانغۇچىلارغا يېگۈزۈش؛ «تۇز تۇرۇپتۇ»، «نان تۇرۇپتۇ» دەپ نان بىلەن تۇزنى گۇۋاھلىققا تارتىش ...
8. «تاق ساننى ئۇلۇغلاش» ئادىتى ساقلانغان. مەسلەن: مېھمانلارنىڭ قولىغا سۇ بەرگەندە ئۈچ قېتىم سۇ قويۇش؛ ئۆي ياپقاندا سالغان ياغاچلىرى سانى تاق بولۇش (5، 7، 9، 11 ...). بوۋاقنىڭ «قىرىقىنى چىقىرىش» ئۈچۈن تەييارلىغان «قىرىق سۈيى» گە سېلىنغان نەرسىلەرنىڭ سانى تاق بولۇش ...
9. «قىرىق مۇقەددەسلىك» ئادىتى ساقلانغان. مەسلەن: پەرزەنت تۇغۇلۇپ، قىرىقىنچى كۈنى «قىرىق سۈيى» قويۇپ، «قىرىقىنى چىقىرىش»؛ توپدا «قىز يۆتكەش» كە كەلگەندە قىزنىڭ ئانىسى «قىرىق يەڭگە» ئەۋەتىش؛ ئۆلۈپ كەتكەن قېرىنداشلىرى ئۈچۈن «قىرىق كۈن ماتەم تۇتۇش» ۋە قىرىق كۈندىن كېيىن مەرھۇمنىڭ «قىرىق نەزىرىسى» نى قىلىش ...

ئىزاھاتلار:

- [1] «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىن قىسقىچە سۆزلۈك» 73-بەت. مىللەتلەر نەشرىياتى 1986-يىلى نەشرى.
- [2] «مۇھەممەد سالىھ: «ئەرەبچە ئۇيغۇرچە قىسقىچە لوغەت» 311-بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1992-يىلى نەشرى.
- [3] «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىن قىسقىچە سۆزلۈك» 489-بەت. مىللەتلەر نەشرىياتى 1986-يىلى نەشرى.
- [4] «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لوغىتى» 351-بەت. شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1989-يىلى نەشرى.
- [5] «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىن قىسقىچە سۆزلۈك» 74-بەت. مىللەتلەر

- نەشرىياتى 1986 - يىلى نەشرى .
- [6] سۇلتان مامۇت: «يۇرتىمىزدىكى يەر ناملىرىغا دائىر ئىزدىنىشلەر» 49 - بەت .
قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1999 - يىلى نەشرى .
- [7] «كوناشەھەر ناھىيىسىنىڭ يەر ناملىرى خەرىتىلىك تەزكىرىسى» 277 - بەت .
- [8] سۇلتان مامۇت: «يۇرتىمىزدىكى يەر ناملىرىغا دائىر ئىزدىنىشلەر» 50 -
بەت . قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1999 - يىلى نەشرى .
- [9] مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 - توم 420 - بەت . شىنجاڭ
خەلق نەشرىياتى 1981 - يىلى نەشرى .
- [10] يۇقىرىقى ئەسەر ، 3 - توم 172 - بەت .
- [11] «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى» < 338 - بەت . شىنجاڭ ياشلار -
ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1989 - يىلى نەشرى .
- [12] شاھ مەھمۇد جوراس: «سەئىدىيە خاندانلىقى تارىخىغا دائىر
ماتېرىياللار» < 42 - بەت . قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988 - يىلى نەشرى .
- [13] موللامرسالھ قەشقەرى: «چىڭگىزنامە» < 112 - بەت . قەشقەر ئۇيغۇر
نەشرىياتى 1986 - يىلى نەشرى .
- [14] مۇھەممەد سىدىق زەلىلى: «دىۋان زەلىلى» < 599 - بەت . مىللەتلەر
نەشرىياتى 1985 - يىلى نەشرى .
- [15] ئابدۇرېھىم نىزارى: «نىزارى داستانلىرى» < 75 - بەت . مىللەتلەر
نەشرىياتى 1985 - يىلى نەشرى .
- [16] مۇھەممەدئىمىن قۇربان تۇغلۇق: «خانئۆي - قەدىمكى قەشقەرنىڭ
مەركىزى» < ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» < 2002 - يىلى 5 - سان .
- [17] مۇھەممەدئىمىن قۇربان تۇغلۇق: «چاقماق دەريا ۋادىسىدىكى مەدەنىيەت
ئىزلىرى» < ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» < 2003 - يىلى 4 - سان .
- [18] ئەنۋەر بايتۇر ، خەيرىنسا سىدىق: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ
تارىخى» < 1010 - بەت . مىللەتلەر نەشرىياتى 1991 - يىلى نەشرى .
- [19] «قورغار رايونىنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» < 39 - جلد .
- [20] ئەنۋەر بايتۇر ، خەيرىنسا سىدىق: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ
تارىخى» < 1010 - بەت . مىللەتلەر نەشرىياتى 1991 - يىلى نەشرى .
- [21] غەيرەتجان ئوسمان: «يۇرت شەجەرىسى - يېڭىئۆستەڭ يېزىسىنىڭ بىنا

- بولۇشى، < > ، < > (كوناشەھەر تارىخ ماتېرىياللىرى) < > دا ئېلان قىلىنغان .
- [22] ئىبراھىم نىياز: < > (تارىختىن قىسقىچە بايانلار) < > بەت .
- [23] < > (قەشقەر شەھىرىنىڭ يەر ناملىرى خەرىتىلىك تەزكىرىسى) < >
- [24] ئا. ن كورۇپاتكىن: < > (قەشقەرىيە) < > - بەت .
- [25] < > (قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىنىڭ يەر ناملىرى خەرىتىلىك تەزكىرىسى) < > گە قاراڭ .
- [26] < > (ھۇدۇدۇلئالەم) < > 95 - ، 96 - بەت . لوندون 1970 - يىلى ئېنگىلىزچە نەشرى . ۋېي لياڭتاۋ: < > (قاراخانلار تارىخىدىن بايان) < > ناملىق كىتابنىڭ 68 - بېتىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل .
- [27] ئۇيغۇر تىلىدا بەزى بىر بوغۇملۇق ياكى كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەردىكى بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن < > (ر) < > تاۋۇشىنىڭ تەلەپپۇز جەريانىدا چۈشۈپ قېلىشى نورمال ھادىسە . مەسىلەن: ئانارلىق - ئانا:لىق ، ئوغۇرلۇق - ئوغۇ:لۇق ، قارلۇق - قا:لۇق . . . . . دېگەنلەرگە ئوخشاش - ئاپتور .
- [28] شەرىپىدىن ئۆمەر: < > (ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن ئوچىرىكلار) < > 300 - بەت . شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981 - يىلى نەشرى .
- [29] مەھمۇد قەشقەرى: < > (تۈركى تىللار دىۋانى) < > 3 - توم ، 30 بەت . شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1984 - يىلى نەشرى .
- [30] ئابدۇكېرىم راھمان ، رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا ، شېرىپ خۇشتار: < > (ئۇيغۇر ئۆرپ - ئادەتلىرى) < > . شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1996 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى .

«چاقماق دەريا ۋادىسىدىكى مەرىپەت بۆشۈكى» ناملىق كىتابتىن

ئاپتۇر: قەشقەر شەھەرلىك بەشكېرەم ئوتتۇرا مەكتەپتىن
مۇھەممەدئىمىن قۇربان تۇغلۇق

چۇقان ۋە لىخانوپ ئۇيغۇرلار ھەققىدە

(ھەببۇللا ئېلى)

15-16. ئەسەرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەۋلىيائى - ئەززەم، مازايى ماشايىقلارغا بولغان ئېتىقاد ھەددىدىن زىيادە كۈچىيىپ كەتتى، ھەتتا ئايرىم شەخسلەرگە، ئۇلارنىڭ قەبرە - مەقبەلىرىگە چوقۇنۇپ سەجدە قىلىش، ئۇلار يولىدا قۇربان بولۇشنى قانداقتۇر «شەرەپ» بىلىشتەك ھەرىكەت ۋە ھادىسىلەر يېڭى - يېڭى شەكىللەردە مەيدانغا چىقتى، بەلكى كەڭ كۆلەمدە قانات يايدى. بۇھال تەبىئىي ھالدا شىنجاڭنىڭ جەنۇبىغىمۇ قىسىلىپ سىڭىپ كىرىپ يېپىلىشقا باشلىدى.

ئىمام رىزا (ئەرەپ) نەسلىدىن دەپ ئاتالغان غوجا مەخدۇم (مەخدۇم ئەززەم) ئۆزىنىڭ ئەۋلىيا ۋە ئۆلىمالىق شۆھرىتىنى بۇخارادا قازانغان ئىدى. ئۇ 15 - ئەسىرنىڭ بېشىدا قەشقەرگە كېلىپ، خانلار ۋە خان جەمەتىنىڭ چەكسىز ئىززەت ھۆرمىتىگە مۇيەسسەر بولدى. خەلق ئۇنى ئەۋلىيا دەپ بىلىپ ئۇنىڭغا ئېتىقاد ۋە ئېھتىرام بىلدۈردى. شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى يۇقىرى تەبىئە كىشىلىرى ئۇنىڭغا ھەم ئۇنىڭ ئائىلە - تاۋابىئات، ئەھلى - ئەھيانلىرىغا نۇرغۇن - نۇرغۇن مال - مۈلۈك، يەر جاي، پۇل - پۈچەك سوۋغا قىلدى. بۇ ھاپىز دۇنيانىڭ كۈچىدە غوجا (غوجام) نىڭ ئىجدىمائىيەتتە تۇتقان ئورنى بىراقلا كۆتۈرلۈپ كەتتى. دىنىي، سىياسى، ئىقتىسادى تەسىرى قەۋەتلا مۇستەھكەملەندى... غوجا مەخدۇمنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغۇللىرى - غوجا ئىمامى كالان بىلەن غوجا ئىسھاق ۋەلى ئاتىسىنىڭ تەسىرىدە يۈز تاپتى. ئۇلار تەسەۋۋۇپ (سوپىزىم) تەلىماتى ۋە ئۆزلىرىنى ياقلايدىغان دىنى ئەقىدىلەرنى كەڭ دائىرىدە تارقىتىش مەقسىتىدە ھەرقايسىسى ئۆز ئەتراپىغا مۇرت، دەرۋىش، مۇجتەھىد ۋە سوپىلارنى توپلىدى. كېيىنچە بۇ ئاكا - ئۇكا ئىككىيلەن ئەينى ۋاقىتتىكى شىنجاڭ مۇسۇلمانلىرىنىڭ داھىيسى بولۇپ قالدى. ئىمامى كالان بىلەن ئىسھاق ۋەلىنىڭ ئۆز ئالدىغا توپلىغان تەرەپدارلىرى كۆپىيىپ، بارا - بارا بۇلار

ئىككى سىياسى گورۇھ بولۇپ ئايرىلدى. ئىمامى كالان باش بولغان مەزھەپ «ئاق تاغلىقلار» (قەشقەردە)، ئىسھاق ۋەلى باش بولغان مەزھەپ «قارا تاغلىقلار» (يەكەندە) دەپ ئاتالدى. (بۇ ئىككى شەھەرنىڭ ھۆكۈمران دائىرلىرى ئالدى بىلەن باش بولۇپ قوشۇلۇپ، كۆپچىلىك، ئاۋام - خەلقنىڭ ئەنە ئاشۇ ئىككى غوجام ئەتراپىغا بۆلۈنۈپ گورۇھلىشىشىغا تۈرۈتكە بولدى) تەبىئىكى غوجاملارنىڭ «ئۇلۇغۇر» ناملىرى جەمئىيەت، ئىدارە، مەمۇرى ۋە سىياسى ئىشلارنىڭ ھەممىسىگە بېرىپ چىتىلدى. چۈنكى جامائەت ئىشلىرى پۈتۈنلەي دېگۈدەك شەرىئەت ئاساسىدا ماڭغاچقا، ھەرقانداق بىر مەسىلىنى غوجاملارنىڭ ھۆكۈمى ۋە ئەمرى بىلەن بىرپاقلق قىلىشقا توغرا كېلەتتى. شۇنداق قىلىپ غوجا ئەۋلاتلىرى ھەم دىنىي ھەم مۈلكى ئىدارىلەر (ئورگانلار) نىڭ ئەڭ ئالىي دەرىجىلىك باشلىقلىرى بولۇشقا تايىن تاپتى. كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىپ بېرىۋاتقان ئۆزئارا جەڭگى جېدەل، پىتنە ئېغۇ، دىنىي تەسىردائىرە تالىشىش نەتىجىسىدە پۈتكۈل جەنۇبى شىنجاڭ سۈنئىي رەۋىشتە ئەنە شۇنداق ئىككى سىياسى گورۇھقا بۆلۈنۈپ كەتتى، نادان خەلق كىم بەختلىك ھايات ۋە سائادەتلىك ئاخىرەتنى ۋەدە قىلسا شۇنىڭ كەيىگە خۇددى بىر قوتان قوي پادىسىدەك ئەگىشىپ كىرىپ كېتىۋېرەتتى، ئەزىز جانلىرىنى پىدا قىلىشقا تەييار ئىدى. لېكىن ھاكىمدارلار، مۇستەبىت يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرى خەلقنىڭ ئازادلىق، بەختلىك تۇرمۇش ئۈچۈن قىلىۋاتقان ھەركەتلىرىدىن ناھايىتى ئەپلىك چارىلەر بىلەن ئۆز مەنپەئەتى ئۈچۈن پايدىلىناتتى. شۇڭا ئۈزلۈكسىز داۋام قىلغان پاراكەندىچىلىك ھېچبىر مەسىلە كىسىز ۋە ئايىغى ئۈزۈلمەس تالاش - تارتىش، جاڭجاللار ئاقىۋەت چوڭ سىياسى غەۋغاغا ئايلىنىپ، ئالتە شەھەر دائىرسىدە زور قان تۆكۈلۈش باشلىنىپ كەتتى. بۇ توختاۋسىز ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە خەلقنىڭ ئىقتىسادى تۇرمىشى زەئىپلەشتى، تۈرلۈك - تۈمەن جاھالەتلىك ئۆرۈپ ئادەتلەر ۋە مۇستەبىت ئىدارە تەرتىۋىدە ئۇيغۇر مەدىنىيىتى زەئىپلىككە ئۇچرىدى. ئىچكى تاشقى ۋەزىيەت مۇرەككەپلەشتى، ئەمەلىي كۈچ خورىدى. بارا - بارا ئەھۋال شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتتىكى، بۇ ئىككى دىنىي ۋە سىياسى گورۇھ ئىدارىسىدىكى خەلقلەر بىر - بىرىگە قوشۇلۇپ كەتمىسۇن ئۈچۈن ھەرقايسى تەرەپ كىشىلىرى ئالاھىدە رەڭلىك ۋە شەكىللىك كىيىم كىيىدىغان بولدى. (مەسلەن: قەشقەردىكى ئىمامى كالان ئاھالىسى ئاق قالپاق كىيسە، يەكەندىكى ئىسھاق ۋەلى ئاھالىسى قارا قالپاق كىيىدى). مانا شۇ سەۋەبتىن قەشقەر ۋە يەكەن ئەتراپىدىكى تاغلار ياكى يەرلەرنىڭ قۇرۇلۇشىغا قاراپ،

بۇئىككى تەرەپ كىشىلىرى «ئاق تاغلىق» (ئىشقىيە چىلەر)، «قارا تاغلىق» (ئىسهاقىيە چىلەر) دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. ئەنە شۇ «ئاق تاغلىق» «قارا تاغلىق» گوروللىرى ئوتتۇرىسىدىكى قانلىق پاجىئەلەر ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇقەددەس تارىخىغا چۈشكەن ئەڭ ھاقارەتلىك قارا داغلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇ ئىچكى غەۋغالاردىن پايدىلانغان جۇڭغارلار [ئۇيرات مۇڭغۇل قەبىلىلىرى ئىتتىپاقى، 17- ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئۇيراتلار يەنە ھەركەتلەندى. گەنسۇ ئەتراپلىرىدا، قارا ئېرتىشتا، شەمەي ئەتراپىدا چېچىلىپ، كۆچۈپ يۈرگەن ئۇيراتلارنىڭ چورۇس، تورغائۇت (تۇرغۇت)، غوشۇت قەبىلىلىرى قۇنتەيجى (كۈنتەيجى، قونتاجى) باشچىلىقىدا تىبەتكە توپلاندى. شىمالىي ياقتا قالغان مۇڭغۇل قەبىلىلىرىنى باتۇرخارتەيجى بىرلەشتۈردى. 1659- يىلى بۇ قەبىلىلەر دىنى باتۇر سەنگە سۆيگەر دېگەن كىشىلەر باشچىلىقىدا جۇڭغارىيەنى - شىمالىي شىنجاڭنى ئىشغال قىلدى. بۇقۇردا كۆرسىتىلگەن تۆت قەبىلىنىڭ ئومۇمىي نامى «ئۇيراتلار»؛ ئېلى (ئالمالىخ)، ئۈرۈمچى، بارىكۆل، ئىمىل (تارباغىتاي) ۋە قورقارا ئوس قاتارلىق جايلار «جۇڭغارىيە» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. [شىنجاڭنىڭ جەنۇبى قىسمىنى نىسبەتەن ئوڭاي ئىشغال قىلدى. دەرۋەقە جەنۇبى شىنجاڭنى غوجاملارنىڭ بىر گورۇھ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆزىگە ئىتائەت قىلدۇردى. لېكىن شۇنىڭلىق بىلەنمۇ خەلقنىڭ غوجاملارغا بولغان ئىشتىياقى ئۆچمىدى. چۈنكى نادان ئاۋام - خەلق يۇقىرى ھۆكۈمران قاتلاملارنىڭ قايمۇقتۇرشى بىلەن پەقەت غوجاملارلا ھەقىقىي بەخت ئېلىپ كەلگۈچى نىجادلىق كۈچ دەپ قارايتتى.

18- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا قەشقەر ھاكىمدارى ئىسمائىل (قارا تاغلىق تەرەپتارى) ئاق تاغلىق غوجا نەسلىدىن (ئىشان كالانىڭ ئوغلى) بولغان ھىدايۇتۇللا (ئاپپاق غوجا) بىلەن ھۆكۈمرانلىق تالىشىپ ئىككى ئوتتۇرىدا مۇجادىلە كۈچەيدى. ئىسمائىل ئاپپاق غوجىنى يەڭدى. ئاپپاق غوجا 1678- يىلى كەشمىر ئەرقىلىق تىبەتكە بېرىپ، مۇڭغۇل دالاي لاماغا ئەرز سۇنۇپ ياردەم سورىدى. دالاي لاما ئېلىدا (غۇلجىدا) تۇرغان جۇڭغار ھاكىمدارى قۇنتەيجى غالىدغا قارىتىپ بۇيرۇق يېزىپ بەردى. ئاپپاق غوجا بۇ بۇيرۇقنى ئېلىپ ئېلىغا كەلدى ھەم غالىدنىڭ قوشۇپ بەرگەن ئەسكەرلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ جەنۇبى شىنجاڭغا يول ئالدى. يول بويى تۇرپان ھاكىمدارلىرى خانلار نەسلىدىن بولغان ئابدۇرېشىت ئۆز ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ جۇڭغارلارغا قوشۇلدى. قاتتىق جەڭلەردىن كېيىن يەكەندە تۇرغان قارا تاغلىقلار (قارا

تاغلىق غوجىلار) كەشمىرگە قاچتى. قەشقەر خانى ئىسمائىل ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن ئەسىرگە چۈشتى. شۇنداق قىلىپ غوجاملارنىڭ بىر گورۇھىنىڭ ياردىمى بىلەن جۇڭغارلار جەنۇبى شىنجاڭغا بېسىپ كىردى. جۇڭغارلار ئاپپاق غوجىنى قەشقەرگە، ئابدۇرېشىتنى يەكەنگە ھاكىمدار قىلىپ قويۇپ، نۇرغۇن ئولجىلارنى، قەشقەر خانىنى ئائىلىسى بىلەن ئېلىپ ئېلىغا يېنىپ كەتتى. ئالتە شەھەر خەلقى غالدانغا سېلىق (يىلىغا 400 مىڭ تەڭگە ۋە باشقا نەرسىلەر) تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. لېكىن ئىدارە تەرتىپلىرى ۋە ئاپراتلار ئىلگىرىكى ھالىتىدە تۇرىۋەردى. جۇڭغارلار سېلىق ئېلىشتىن باشقا ئىچكى ئىشلارغا كۆپ ئارلاشمىدى.

ئاپپاق غوجا ئابدۇرەشىتتىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ ئۆزىنى پۈتۈن ئالتە شەھەرگە خان دەپ ئېلان قىلدى. كۆپ ئۆتمەي خەلق ئارىسىدا «جۇڭغارلارنى ئەگەشتۈرۈپ كېلىپ، خەلقنى ئازاپقا دۇچار قىلدى.» دېگەندەك ئاپپاق غوجىغا قارشى نارازىلىق كۈچەيدى. شۇڭا ئاپپاق غوجا دۆلەت ئىشىدىن ئىستىپا بېرىپ، ئۆزى ئۈستىدە پەقەت دىنى - روھانىيلىق ۋەزىپىنىلا قالدۇردى. ئىسمايىل خانىنىڭ ئۈچ تۇرپاندىكى ئىنىسى مۇھەممەت ئىمىنى چاقىرىپ ئۆز ئورنىغا خان قىلىپ قويدى. ۋە ئاپپاق خوجا مۇھەممەت ئىمىننى جۇڭغارلارغا قارشى غازات قىلىشقا دەۋەت قىلدى. مۇھەممەت ئىمىن ئەسكەر توپلاپ جۇڭغارلار ئىگەللەپ ياتقان تېكەس، يۇلتۇز ئەتراپىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنى ھالاكەتكە ئۇچراتتى. نۇرغۇن ئولجىلارنى 30 مىڭ مۇڭغۇلنى ئەسىر ئېلىپ ياندى. لېكىن بىر تەرەپتىن ئوردا ئىچىدىكى ئاق تاغلىق جوجىلارنىڭ پىتىنە پاساتلىدى، ئىككىنچى تەرەپتىن جۇڭغارلارنىڭ ئۈچ ئېلىشقا تەييارلىنىۋاتقانلىق خەۋىرى مۇھەممەت ئىمىننى تاققا چىقىشقا مەجبۇر قىلدى. كۆپ ئۆتمەي ئۆز ئادەملىرىنىڭ بىرى تەرىپىدىن (ئەلۋەتتە قارشى تەرەپنىڭ تاپشۇرقى بىلەن) قەتلى قىلىندى. بۇھال شۇنى كۆرسىتىدىكى ئاپپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى خەلقنىڭ نارازىلىقىنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن مانا مۇشۇنداق سىياسى تەكتىكا قوللانغان. مۇھەممەت ئىمىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن يەنى 1680 - يىللاردا ئاپپاق خوجا ھاكىمىيەتنى قولىغا ئېلىپ ئۆزىنى يەنە خان دەپ ئېلان قىلدى. ئاپپاق خوجا ئۆلگەندىن كېيىن 1710 - يىللىرى خوجاملار نەسلىدىن بىر ئايال (خانم پادشاھ) خانلىق تالاشتى. مۇرتلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئوغلى مەھدىگە خانلىق ئېلىش مەقسىتىدە ئاپپاق خوجىنىڭ ئوغلى يەھيانى قەتلى قىلدۇردى. ئاپپاق خوجىنىڭ كىچىك ئوغلى ئەھمەت خوجا تاققا قىچىپ قۇتۇلدى. ئاندىن خانم پادشاھمۇ شۇ

مۇرىتلارنىڭ بىر گورۇھىنىڭ قولىدا قەتلى قىلىندى. پۇرسەتنى پايدىلانغان مۇھەممەت ئىمىنىڭ ئىنىسى مۇھەممەت مومىن (ئاق باش خان ياكى ئىسمائىل خانىنىڭ يەنە بىر ئىنىسى) ئۆزىنى خان دەپ ئىلان قىلدى، ئاق باش خان خوجەنىتتە قاچقۇندا يۈرگەن قارا تاغلىق خوجىلاردىن بولغان دانىيال خوجىنى چاقىرىۋالدى. قەشقەرخەلقى ئاپپاق خوجىنى ئومۇمەن ئىمامى كالان نەسلىنى كۆپ ھۆرمەت قىلاتتى، شۇڭلاشقا ئەھمەت خوجىنى خان قىلىپ تىكىلىدى. قەشقەر ۋە يەكەن ئوتتۇرسىدا يەنە قانلىق پاجىئەلەر ئەۋجەئالدى. ئاق تاغلىق خان تەرەپدارلىرى قىرغىزلار بىلەن ئىتىپاق تۈزۈپ، يەكەننى مۇھاسىرە قىلدى. ئاق باش خان خوجامەھدى بىلەن ھىندىستانغا قاچتى، يەكەنگە قىرغىز ھاشىم ھاكىم بولدى. ھاشىم باشلىق قىرغىزلار ئەمدىلىكتە قارا تاغلىقلارغا (دانىيال خوجىغا) يان باستى، ئۇزاق مۇدەتلىك قانلىق پاجىئەلەردىن كېيىن دانىيال خوجا بارلىق يەكەن ۋە خوتەن ۋىلايەتلىرىگە ئىگە بولۇپ قەشقەرنى ئىشغال قىلىشقا تەييارلاندى. شۇ چاغدا مۇھەممەت ئىمىن باشلىق قەشقەرلىكلەرنىڭ جۇڭغارلارغا بەرگەن قاتتىق زەبىسىگە جاۋابەن ئۆچ ئېلىش مەقسىدىدە جۇڭغار ھاكىمدارلىرى ئالتە شەھەرگە قاراپ ماڭدى. دانىيال خوجا باشلىق قارا تاغلىق گورۇھىنىڭ ھاكىمدارلىرىنى ئۆزلىرىگە مايىل قىلىپ، ئۇلار بىرلىشىپ قەشقەرگە ھوجۇم قىلدى. قەشقەر خەلقى قەھرىمانلىق بىلەن ئۆز شەھەرنى ھىمايە قىلدى. ئۇزۇن مۇدەتلىك جەڭلەردىن مۇھاسىردىن كېيىن قەشقەر ئاخىرى تەسلىم بولدى. جۇڭغارلار قوزغىلاڭغا پائال قاتناشقانلارنى قاتتىق جازالىدى. ئەمدى جۇڭغارلارنىڭ ياردىمى بىلەن قارا تاغلىق خوجىلار ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتتى. جۇڭغارلار ئولجا ئېلىپ، خەلىقنى بۇلاپ - تالاپ، مال دۇنياغا غەرىق بولۇپ، ھەر ئىككى تەرەپنىڭ خان (خوجىلىرىنى) ئائىلىرى بىلەن ئىلىغا ئېلىپ كەتتى بۇنىڭدىن مەقسەت بىرىنچىدىن خوجىلارنى گۆرۈرە تۇتۇپ، خەلىقنىڭ جۇڭغارلارغا قارشى جەڭ قىلماسلىقىنى تەمىن ئېتىش. ئىككىنچىدىن ئالتە شەھەرنى ئۆزلىرىگە تېخىمۇ ئىتائەت قىلدۇرۇش ئىدى. غالدان ئۆلگەندىن كېيىن ئورنىغا سابان ئارابتان ھاكىمدار بولدى. ھەم 1720 - يىلى دانىيال خوجىنى پۈتۈن ئالتە شەھەرگە ھاكىمدار قىلىپ ئەۋەتتى دانىيال خوجا يەكەننى پايتەخت قىلىپ ئالتە شەھەرگە ھەممە جايلىرىغا ئۆز تەرەپدارلىرىدىن ھاكىم ۋە باشقا ئەمەلدارلىرىنى تەيىنلىدى. دانىيال خوجا ئۆلگەندە، ئۇنىڭ ئورنىغا جۇڭغار ھاكىمدارنى خالدان دانىيالنىڭ تۆت ئوغلىنى تۆت شەھەرگە ھاكىم قىلىپ تەيىنلىدى. (يەكەنگە خوجا جاھان، ئاقسۇغا

ئايۇپ خوجا، قەشقەرگە يۈسۈپ خوجا، خوتەنگە ئابدۇللا خوجا، ھاكىم بولۇشتى. (شۇ كۈنلەردە (1750 - يىللىرى) بىر تەرەپتىن جۇڭغالار ئارسىدا خانلىق تالىشىش ئاساسىدا ئىچكى ماجرالار كۈچەيدى. جۇڭغالارنىڭ بىر تەرەپى (ئامۇر سانلىق باشلىق (مانجۇ خانى بۇغدا خانىدىن ياردەم سورىدى. ئىككىنچى تەرەپتىن خەلىق ئۈستىدىكى ئېغىرچىلىقلار، جۇڭغالارنىڭ ئېلىق - سېلىق ئاخىرقى چەككە يەتتى...) قەشقەر ھاكىمدارى يۈسۈپ خوجا باشلىق خانلىق دۆلىتى قورۇش تەييارلىقى باشلاندى. ھەربى ئىستىھكاملار قورۇلۇپ ئەسكىرى كۈچلەر تەييارلاندى. بۇ ھەرىكەتكە يەكەن ھاكىمدارى (خوجى) قوشۇلدى. ئاقسۇ چوڭلىرىدىن ئابدۇللا ۋاھاپ، ۋە ئۈچ تۇرپان ھاكىمى خوجا سىدىق ئاسلىق قىلدى. بۇلار جۇڭغار ھاكىمدارلىرىغا قەشقەر ھاكىمدارى باشلىق بولۇۋاتقان تەييارلىق پىلانىنى مەلۇم قىلدى. جۇڭغالارنىڭ يول يورىقى بىلەن يەنە شۇلار قەشقەر ئىشىك ئاغىسى (مۇئاۋىن ھاكىم) خۇدا يار بەرگىنى ۋە ئاتۇش بېگى ئابدۇساتتارنى دەي - دەيگە سېلىپ يۈسۈپ خوجىنى قەتلى قىلىش يولىغا چۈشۈردى. بۇ سۇيىقەستلىك پىلان قەشقەر ھۆكۈمىتىگە مەلۇم بولۇپ قېلىپ خۇدا يار بەگ ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قېلىندى. ئابدۇساتتار بولسا قېچىپ قۇتۇلۇپ ئىلىغا كېلىپ جۇڭغالارغا ئەھۋالنى ئېيتتى. جۇڭغالار ئالتە شەھەرگە نۇرغۇن ئەسكەر ئەۋەتمەيلا (ئۇ كۈنلەردە جۇڭغار ھاكىملىرى ئۆز ئىچىدە ئىتىپاقسىزلىق ۋە جىدەل غوۋغالار بىلەن بولۇپ كېتىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسيانىنى باسقۇدەك كۈچكە مالىك ئەمەس ئىدى.) بىر ئاز ساقچى بىلەن ۋەكىللەر ئۆمىگى ئەۋەتتى. ۋەكىللەرگە جۇڭغالارغا ئىشەنچلىك كىشىلەر ياردىمى بىلەن خوجىلارنى تۇتۇش، قالغان سېلىقلارنى يىغىش تاپشۇرۇلغانىدى. ۋەكىللەر كۇچا ئارقىلىق يەكەنگە باردى، ھەم ھاكىم ئەزىز بەگنىڭ ياردىمى بىلەن جاھان خوجىنى تۇتۇپ باغلىۋالدى، شۇ ئارىدا يۈسۈپ خوجىنىڭ مۇراجىتى بىلەن قەشقەر ۋە خوتەن خەلىقى قوزغىلاڭغا ئاتلاندى. جۇڭغار ۋەكىللىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ سېتىلغانلارنى گۇمران قىلىپ جاھان خوجىنى بوشتىۋالدى. جاھان خوجىنىڭ مۆمىن، كۆڭۈل چەكلىكىدىن ئەزىز بەگكە ئوخشاش كىشىلەر بەنلا جازالانماي قالدى. ۋەھالەنكى خەلىق بۇلارنى جازالاشنى قاتتىق تەلەپ قىلغانىدى. شۇ چاغلاردا مانجۇلار (چىڭ سۇلاسى ھاكىمىيى (شىنجاڭنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا پائال ئارلىشىپ، بەنە مۇرەسسە يۈرگۈزۈشكە باشلىغانىدى. « ئۇنىڭغا يونىغان » دىگەندەك، جۇڭغار يەدە يېڭى ھادىسلەر پەيدا بولدى. جۇڭغار ھاكىمدارلىقىدىن خانلىق تالاشقان ئامور سانا بېيجىڭغا بېرىپ بۇغدا

خاندىن ياردەم سوراپ ، مانجۇ ئەسكەرلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ ئىلىغا ئېلىپ كەلدى ۋە 1750-يىللىرى بولغان جەڭلەر نەتىجىسىدە ھاكىمىيەتنى ئۆز قولىغا ئالدى. ئالتە شەھەرنى قايتا ئىشغال قىلىش ئۈچۈن ھەركەت قوللاندى. ئەھمەد خوجىنىڭ تۇتقۇنىدىكى ئوغۇللىرى بۇرھانىدىن خوجا ۋە خوجىلىرىنى ئىلغار (ئىرەن قابۇرغىدىن) كەلتۈرۈپ ، ئۇلارغا ھاكىمدارلىقنى ۋەدە قىلىپ ئۆزىگە مايىل قىلدى. مۇڭغۇل ، مانجۇ ۋە باشقا مىللەتلەردىن ئەسكەر يىغىپ بۇرھانىدىن بىلەن (ئۇچاغدا ئىنىسى گۆرەگە ئېلىپ قېلىپ) ئالتە شەھەرگە ئاتلاندى. ئاقسۇ ۋە ئۈچتۇرپان ھاكىمدارلىرى بۇرھانىدىنغا قوشۇلدى. قارا تاغلىق خوجىلار يەكەن ، قەشقەر ، خوتەن خەلقىدىن ھەم قىرغىزلاردىن ئەسكىرى كۈچ توپلاپ بۇرھانىدىنغا قارشى ئاتلاندى. قىرغىزلار بىلەن ئاق تاغلىقلارنىڭ چوڭلىرىنىڭ بىر قىسمى خائىنلىق قىلىپ بۇرھانىدىن تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. ئۇرۇشتا جۇڭغالارغا ۋە مانجۇلارغا قول چوماق بولغان بۇرھانىدىن ۋە باشقا ھۆكۈمران قاتلاملارنىڭ كۈچى غالىپ كېلىپ ، قارا تاغلىقلار چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. شۇكۈنلەردە ۋاپات بولغان يۈسۈپ خوجا ئورنىغا ئابدۇللاخوجا ھاكىمدار بولغان ۋە بوخوجا ئۆز ئىنىسى مولان خوجا باشچىلىقىدا ئاقسۇغا ئادەم ئەۋەتكەنىدى. ئاقسۇدىكى مەغلۇبىيەتتىن كېيىن مولان خوجا ، يەكيا خوجا (جاھان خوجىنىڭ ئوغلى) بىرلىكتە قوقانغا قاچتى. يەكەن خەلقى جاھان خوجا رەھبەرلىكىدە قوزغىلاڭ كۆتۈردى. ئۇلار بۇرھانىدىن خوجىنى قورچاق قىلىپ كەلگەن مانجۇ ۋە جۇڭغار ئەسكەرلىرى بىلەن قەھرىمانلارچە جەڭ قىلدى. بۇرھانىدىن خوجا مانجۇ ئەسكەر باشلىقلىرىنىڭ تەلۋىپى بىلەن جاھان خوجىسىغا خەت يېزىپ ، مانجۇلارغا تەسلىم بولۇشقا ئۈندىدى. جاھان خوجا خەلقىنىڭ قەتئىي تەلپى بىلەن بۇ تەكلىپنى رەت قىلدى. ۋە «ئاخىرقى تامچە قېنىمىز قالغىچە جەڭ قىلىمىز» دەپ جاۋاب قايتۇردى .

يەنە شۇ يەكەن ھاكىمى ئەزىزبەگ ئىشك ئاغا نىياز بەگلەر تېخىمۇ چوڭ مەنەسەپ ۋە ئىنئام ئېلىش ئۈمۈدى بىلەن (ئۇلارغا مانجۇلار تەرىپىدىن شۇنداق مەنەسەپلەر ۋەدە قىلىنغان ئىدى) دۈشمەن تەرەپكە سېتىلدى. بۇلار جەڭلەر راسا قىزىپ ، دۈشمەنلەر ھالاكەتكە ئۇچىراپ چېكىنىشكە ئاز قالغان ھالقىلىق پەيتتە جەڭچىلەر ئارىسىدا ئالاقزادىلىك پەيدا قىلدى. ئۇلار ئۆزلىرى ئارقىسىغا بىر توپ تۇراقسىز ، مەھسەلەتسىز كىشىلەرنى ئەگەشتۈرۈپ قاچتى ، ھەم شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىۋەتتى. نەتىجىدە مانجۇ ۋە جۇڭغار ئەسكەرلىرى شەھەر ئىچىگە سەلدەك ئېلىپ

كەلدى .

يول باشچىسىز قالغان جەڭچىلەر تېرى - پېرەڭ بولۇپ پېتىراپ كەتتى يەكەن تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولدى. شۇنداق قىلىپ 1755 - يىللىرى يەنە ئاق تاغلىق خوجىلارنى ۋاستە قىلىپ، ئالتە شەھەرنى مانجۇ، جۇڭغالار ئىشغال قىلدى، شۇ چاغلاردا يەنە جۇڭغارلار بىلەن مانجۇلارنىڭ ئارىسىمۇ بۇزۇلدى. ئامۇرسانا مانجۇلارنىڭ كۈچى بىلەن ھاكىمىيەتكە ئىگە بولىۋېلىپ ئۆزىگە كۈچ توپلىدى ۋە مانجۇ ئەسكەرلىرىنى تارمار قىلدى. مانجۇ خانلىقى جۇڭغارلاردىن ئىنتىقام ئېلىش باھانىسى بىلەن ناھايىتى كۆپ، خىل قوراللانغان ئەسكەرلەرنى ئەۋەتتى. جۇڭغار خانلىقى بىر تەرەپتىن شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئازادلىق كۆرەشلىرى، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزلىرىنىڭ ئىچكى ماجىراللىرى سەۋەبتىن بەكلا زەئىپلەشكەندى، پۇرسەتتىن پايدىلانغان مانجۇ قوشۇنلىرى جۇڭغارىيە زېمىنىغا بېسىپ كىردى. جۇڭغار (موڭغۇل)لارنى قىرغىن قىلدى. ئامۇرسانا ئۆز يېقىنلىرى بىلەن روسىيەگە قاچتى قېچىپ ئۆلگۈرەلمىگەن مۇڭغۇللار قېرىپ تاشلاندى. (شۇ قېتىمدا بىر مىليوندىن ئوشۇق موڭغۇل قېرىن قىلىنغان)

شىنجاڭ خەلقى مانجۇ - موڭغۇللار ئىشغالىيەتكە قاتتىق نارازى بولدى ۋە بۇرھاندىن باشلىق خوجىلارنى ئۆزلىرىنىڭ مانجۇ پەرەسلىك سىياسىتىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر قىلدى

1756 - يىللىرىدىن باشلاپ بۇرھاندىن ۋە خان خوجىلار باشچىلىقىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مانجۇ ھاكىمىيەتكە قارشى قوزغىلاڭلىرى باشلاندى، ئۈچ يىل داۋام قىلغان كۆرەش نەتىجىسىدە مانجۇ باسقۇنچىلىرى بىر قانچە قېتىم يېڭىلىپ چېكىندى ۋە جەنۇبى شىنجاڭ خەلقى ئازادلىق تۇغىنى قارىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا شىمالى شىنجاڭنى ھەم ئازاد قىلىشقا ھەرىكەتلەندى. لېكىن، بىر تەرەپتىن خوجىلارنىڭ ئىچكى جەھەتتىكى ئىدارە تەرتىپسىزلىكى گوروھۋازلىق كۆرەشلىرى ۋە ئۇيغۇر خەلقى ئۈستىدىكى ئېغىرچىلىقلارنىڭ يەنىمۇ كۈچىيىپ كەتكەنلىكى كۆرەش ئىرادىسىنىڭ بوشىشىپ زەئىپلىشىشىگە سەۋەب بولدى. يەنە بىر تەرەپتىن مانجۇ مۇستەملىكىچىلىرى كەڭ كۆلەمدە ھەربىي كۈچ توپلىدى. ۋە ھەر قاچان تەييار تۇرغانلاردىن پايدىلاندى، نەتىجىدە 1758 - يىلى مانجۇ گېنىرالى جاۋخۇي مۇئاۋىن گېنىرال فۇدى باشچىلىقىدا بېسىپ كىرگەن زور قوشۇن شىنجاڭنى ھېچ كۈچىمەيلا ئىگەللىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ شىنجاڭ خەلقى 78 يىل ھۆكۈم سۈرگەن جۇڭغارلاردىن قۇتۇلۇپ مانجۇ

ھوكۇمرانلىغىغا تۇتۇلدى .

مەغلۇبىيەتكە ئۇچىراپ قاچقان شىنجاڭدىكى خوجا ئەۋلاتلىرىدىن بۇرھانىدىن ۋە خان خوجىلار باشچىلىقىدىكى تۆت خوجا بەدەخشانغا باردى. ئۇ يەرنىڭ ھاكىمدارى سۇلتان شاھ مانجۇلارغا خوشامەت قىلىپ ھەم ئۆز تەسىردار ئىزىنى كېڭەيتىش مەقسىتىدە خوجىلارنى تۇتۇپ ئۆلتۈردى، ئۇلارنىڭ باشلىرىنى ئارقىلىرىدىن قوغلاپ كەلگەن مانجۇلارغا تەغدىم قىلدى. قالغان تۆت خوجا جەڭلەردە شەھىد بولدى. ئاپپاق خوجا نەسىلىدىن بولغان بۇرھانىدىننىڭ ياش ئوغلى سامساق خوجا قېچىپ قۇتۇلۇپ ئائىلە ۋە يېقىنلىرى بىلەن قوقان خاندانلىقىنىڭ ھىمايىسىگە يېرىۋالدى. «19 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا قوقان ۋە مەرغىلانغان قېچىپ بارغان قەشقەر خوجىلىرىنىڭ ئەۋلادلىرى 800 كىشىدىن ئېشىپ كەتتى.» («ۋەلىغا بوپ ئەسەرلىرى 1958 - يىل ئالمۇتا بەشىرى. 52 بەت) مانجۇ ھاكىمدارلىرى قوزغىلاڭغا قاتناشقانلارغا قاتتىق جازا چارىلىرىنى قوللاندى. خەلق ئۈستىدىكى ئېلىق - سېلىق، ئالۋان ياساق ھەدىدىن ئاشتى ئازادلىق قوزغىلاڭلىرىدا جان پىدالىق كۆرسەتەنلەرنى مانجۇلار ئېنىقلاپ چىقىپ «خەتەرلىك ئۇنسۇرلار» تىزىملىكىگە ئالدى... مانجۇ زالىملىرىنىڭ زۇلىمىغا چىدىمىغان شىنجاڭ خەلقى يەنە قوزغىلىپ، جەڭ مەيدانلىرىغا مۇقەددەس قانىلىرىنى تۆكۈشنى داۋام ئەتكۈزدى. 1765 - يىللىرى ئۈچتۇرپان خەلقى ئازادلىق تۇغىنى كۆتۈرۈپ چىقتى. مانجۇ ئەمەلدارلىرىنى، ساقچى ۋە ئەسكەرلىرىنى تارمار قىلىپ شەھەر ۋە پۈتۈن ناھىيىنى ئازات قىلدى. ئاقسۇ ۋە كۇچادىن ئەۋەتىلگەن مانجۇ ئەسكەرلىرىمۇ يېڭىلىپ قاچتى. ئەمما بۇ قوزغىلاڭغا شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرى بىردەك ئىشتراك قىلالماي قىلدى، چۈنكى قوزغىلاڭنىڭ تەشكىلى رەھبەرلىكى ۋە ئېنىق پروگراممىسى يوق ئىدى. شۇڭا مۇزارتىنى ئېشىپ ئۆتكەن 10 مىڭ مانجۇ ئەسكەرى ئۈچتۇرپاننى مۇھاسىرگە ئالدى. ئۈچتۇرپان خەلقى قەھرىمانلارچە مۇداپىيە تۈزۈمىنى داۋام قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۈچ ئاي مۇھاسىرىدىن كېيىن ئاچ يالاڭغاچلىققا دۇچار بولغان شەھەر يېڭىلدى. شەھەرگە بېسىپ كىرگەن باسقۇنچىلار بىلەن خەلق ئاخىرقى مىنۇتقىچە قەھرىمانلىق كۆرسىتىپ جەڭ قىلدى. چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئەمرى بىلەن بۇلارنىڭ ئورنىغا ھەر قايسى جايلاردىن ئاھالە كۆچۈرۈپ كېلىپ جايلاشتۇرۇلدى، شۇنىڭدىن كېيىن 60 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە شىنجاڭدا كەڭ مىقياسدا ئازادلىق ھەرىكىتى بولمىغىنى بىلەن ئۇششاق - چۈشەك، ئۇ يەر - بۇ يەرلەردە قوزغىلاڭلار بولۇپ تۇرىدى. مانجۇ ھاكىمىيىتى بارغانسېرى قاتتىق

قوللۇق سىياسەت يۈرگۈزدى، خەلقنىڭ ئىقتىسادى ۋە جىسمانىي كۈچى بىلەن سېپىل ئىستېكاملارنى كۆپەيتىپ، خەلق ئۈستىدىكى سېلىق، ئالۋاڭ ياساقلارنى كۈچەيتتى. خەلقنىڭ ئىقتىسادى تۇرمۇشى كۈندىن كۈنگە يامانلاشتى. ھەر يىلى يۈزلىگەن، مىڭلىغان كەمبەغەل مەدىكارلار ئوقەت ئىزلەپ جان باقماق ئۈچۈن ئوتتورا ئاسىياغا ئېشىقا باشلىدى. گۆدەك سامساق خوجا چوڭ بولدى. ئۇ ئاتىسىنىڭ ئىنتىغا مىنى ئېلىش نىيىتىدە تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ كۈچ يىغدى. ئالتە شەھەر خەلقنىڭ خوجاملىرىغا بولغان ئېتىقادى تېخى ساقلانغان ئىدى، بولۇپمۇ كېيىنكى جەڭلەردە قۇربان بولغان خوجاملارنىڭ خاتىرىسى خەلىقتىكى بۇ ئىدىقاتىنى يەنىمۇ كۈچەيتكەندى، شۇڭلاشقا خەلق خوجاملارنىڭ كېلىشىنى ۋە ئۆزلىرىگە يېتەكچىلىك قىلىشىنى كۈتەتتى. 1816-يىلى قارا تاغلىق زىياۋۇدۇن باشچىلىقىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى، قىرغىزلارنىڭ بىر قىسمى قوزغىلاڭغا قوشۇلدى. قاتتىق جەڭلەردىن كېيىن قوزغىلاڭچىلارنىڭ كۈچى ئاجىز كېلىپ مەغلۇبىيەتكە ئۇچىرىدى. زىياۋۇدۇن جەڭدە شەھىد بولدى. ئۇنىڭ بىر گۆدەك ئوغلىنى مانجۇ ئەمەلدارلىرى بېيجىڭغا ئېلىپ كېتىپ بالاغەتكە يەتكەندە دارغا ئاستى. بۇ ۋەقە خەلقنىڭ قاتتىق غەزەپ - نەپرەت ئوتىنى لاۋۇلداتتى. قەشقەرىيە خەلقى تاقەتسىزلىك بىلەن ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ باشلىشى، سامساق خوجىنىڭ كېلىشىنى كۈتەتتى، 1820-يىلى سامساق خوجا ۋاپات بولدى. (شۇ يىلى قوقان خانى ئۆمەربۇ ۋاپات بولغانىدى). سامساق خوجىنىڭ مەدىيۇسۇپ خوجا، باھاۋۇدۇن خوجاۋە جاھانگىر خوجا دىگەن ئۈچ ئوغلى بار ئىدى، جاھانگىر خوجا زەردىلىك، زېرەك، قاپل ۋە تەشكىلاتچى بولۇپ يېتىشىپ چىقتى، شىنجاڭدىن چىققان ئۇيغۇرلارغا - مەدىكار، ئوقەتچىلەرگە، ئۆزبېك، تاجىك، قىرغىز خەلقىنىڭ ياردىمى ۋە تىلەك داشلىقىغا تايانغان جاھانگىر خوجا قوقان خانىنىڭ روخسىز تەڭرى تېغىغا قېچىپ چىقتى. (چۈنكى ئۇ چاغلاردا شىنجاڭ بىلەن ئوتتورا ئاسىيا ئارىسىدا قىزىق كېتىۋاتقان سودا ئالاقىسى ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە سۇلاشقاندى. قوقان خانلىقى شىنجاڭ ئارقىلىق مانجۇ خانلىقى بىلەن كەڭ كۆلەمدە سودا ئالاقىسى ۋۇرگۈزۈۋاتقانلىقىدىن تولىمۇ مىننەتدار ئىدى. مانجۇلار بولسا بۇنداق سودىدىن مەنپەئەتدار بولۇشتىن باشقا جوجاملارنىڭ خەتەرلىك كۈچ ئىكەنلىكىنى بىلەتتى ۋە بۇ كۈچنى پەقەت قوقان خانلىرى ئوتتۇرىسىدا پۈتۈم ھاسىل قىلىنغانىدى. بۇ كېلىشىمدە قوقان خانى ئۆمەر خوجىلارنى بوجى قىلىپ ئۆز پايدىسىنى تەمىن ئەتتى، كېلىشىم بويىچە خوجا ئەۋلاتلىرىنى دائىملىق تەقىپ ئاستىدا تۇتۇپ تۇرۇش بەدلىگە

مانجۇ خانلىقى ھەر يىلى 200 يامبۇ تۆلەپ تۇردى. شۇنىڭ بىلەن قوقان ھۆكۈمىتى. خوجاملارنى قەشقەرىيەگە ئەۋەتمەي، تېخىمۇ چىڭ تۇتىدىغان بولغاندى. ھەم شۇ يەردە كۈچ توپلىدى. قوقان خانلىرى مانجۇ تەرەپتە بولسۇمۇ، خەلق قوزغىلاڭچىلار تەرەپتە بولغاچقا، خەلقنىڭ نارازىلىقىدىن قورقۇپ جاھانگىر خوجىغا قارشى قاتتىق ۋە قەتتى چارە كۆرەلمىدى، جاھانگىر خوجا ئۇيغۇر، ئۆزبېك، تاجىك، قىرغىزلاردىن كۈچ توپلاپ 1825-يىلى قەشقەرگە بىرىنچى قېتىم ھۇجۇم قىلدى. لېكىن جاھانگىر خوجىنىڭ كۈچىنىڭ ئاجىزلىقى، مانجۇلارنىڭ ئايغاچچىلار ئارقىلىق ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىشى نەتىجىسىدە قەشقەرنى ئالالمىدى. جاھانگىر خوجا تەڭرى تېغىغا چېكىنىپ، قايتىدىن كۈچ توپلاشقا كىرىشتى. قەشقەر ئەتراپىدا قوزغالغان خەلقتىن يېڭى كۈچلەر قوشۇلدى. مانجۇ ھاكىمىيىتى قوغلاشقا ئەۋەتكەن 500 ئەسكەر بىر تاغ قىلىچلىغىدا جاھانگىر خوجا ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن قورشىۋالغان ئېلىنىدى ھەم تامام قىرىپ تاشلاندى. بۇلارنىڭ قوراللىرى بىلەن قوراللانغان قوزغىلاڭچىلارنىڭ كۈچى ھەسەلەپ ئاشتى، پۇختا تەييارلىقتىن كېيىن 1826-يىلى ئەتىيازدا جاھانگىر خوجا يەنە لەشكەر تارتىپ قەشقەرگە يەنە ئاتلاندى شۇ چاغدىكى جەنۇبى شىنجاڭنىڭ ھەربى ۋە دۆلەت ھاكىمدارى (جاڭجۈن) نىڭ بىۋاسىتە قوماندانلىغىدا قوزغىلاڭچىلارغا قارشى مانجۇ ئەسكەرلىرى چىقتى، قاتتىق جەڭلەردىن كېيىن مانجۇ ئەسكەرلىرى يېڭىلىپ قاچتى ۋە گۈلباغ (يېڭى شەھەر) سېپىلغا بېكىنىۋالدى. قەشقەر ۋە قەشقەر ئەتراپىدىكى پۈتۈن خەلق قوزغىلىپ جاھانگىر خوجا سېپىگە قوشۇلدى، تېخى تەجىربىسىز، يۇمشاق كۆڭۈل، تەقۋادار ۋە ياۋاش جاھانگىر خوجا مانجۇچە رەسەلەرگە نىسبەتەن قاتتىق سىياسەت قوللانمىدى، شۇنداقلا پۈتۈن ئالتە شەھەرنى ئازات قىلىش يولىدا قەتئى ۋە تېز چارە كۆرمىدى. جاھانگىر خوجا باشچىلىقىدا قەشقەر ئازات قىلىنغاندىن كېيىن قوقان خانى «ياردەم بىرىمىز دەپ» 15 مىڭ ئەسكەر ئەۋەتتى. قوقان خانىنىڭ مەقسىدى شۇنىڭدىن ئىبارەت ئىدىكى، جاھانگىر خوجا قەشقەرنى ئىگەللىگەندىن كېيىن مانجۇلار بەربىر ئۆزلىرىگە ئىلگىرىكىدەك مۇئامىلە قىلمايدىغانلىقىنى ۋە ئىشەنمەيدىغانلىقىنى بىلەتتى. شۇڭا بۇلار ئىش بولغاندىن كېيىن ئالتە شەھەرنى ئۆز تەسىرىدە تۇتۇش ۋە ئۆزبېك خەلقىنىڭ ئۇيغۇر خەلقىگە ياردەم قىلىشىنى تەلەپ قىلغان ئەپكارى ئومۇمىيەسىنى خاتىرجەملىنىدۈرۈش يۈزىدىن قەشقەرگە ئەسكەر ئەۋەتكەندى، لېكىن قوقان ئەسكەرلىرىنىڭ باشلىقلىرى ئولجا ئېلىش، بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشتەك تەرتىپسىزلىكلەر بىلەن مەشغۇل بولغاچقا خەلق نارازى

بولدى. شۇڭلاشقا قوقان ئەسكەرلىرى ئاران 12 كۈن تۇرۇپلا 70 كۈن مۇھاسىرىدە تۇرغان مانجۇ ئەسكەرلىرى تەسلىم بولدى. ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىغانلىرى جەڭدە ئۆلتۈرۈلدى، قالغانلىرى ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ ئىمان ئېيتتى. يوقۇردا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن تارىخى ۋەقەلەرگە، بولۇپمۇ 1750-يىللىرىدىن كېيىنكى (مانجۇلار ئىستىلاسىدىن كېيىنكى) دەۋرلەرگە توختىلىپ قىسقىچە مۇلاھىزە قىلىپ كۆرىدىغان بولساق يەنە شۇ نەرسە ئېنىق بولۇپ قالدۇكى مانجۇ خانلىقى شىنجاڭنى پۈتۈنلەي ئۆز ئىلكىگە ئالغاندىن كېيىن يەنە قانائەت قىلماي، غەرىپكە قاراپ كېڭەيتمەكچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ سۈيىقەستنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىدى. چۈنكى شۇ چاغدىكى شىنجاڭنىڭ ئىچكى-تاشقى ۋەزىيىتى بۇنىڭغا زادىلا يار بەرمەيتتى. توجتاۋسىز رەۋىشتە، ئۆيەر-بۇيەرلەردە بولۇپ تۇرغان خەلق قوزغىلاڭلىرى مانجۇلارنىڭ شىنجاڭدىكى ئەمىلى كۈچىنى خىلىلا خورىتىۋەتكەندى. مەسىلەن: 1825-1827-يىللىرىدىكى جاھانگىر غوجا باشچىلىقىدا ئېلىپ بېرىلغان ئۇيغۇر خەلىق قوزغىلىڭى بۇنىڭغا داللىل. بۇنىڭغا چۇقان مۇنداق دەپ يازغان: «جاھانگىر غوجا قوزغىلىڭىدىن كىيىن شۇڭغىچە ئاسىيا خەلقى ئالدىدا «يېڭىلىمەس كۈچ» بۇلۇپ كەلگەن مانجۇلارنىڭ كارامىتى ئاشكارا بۇلۇپ قالدى، قەشقەر ۋە تەنپەرۋەرلىرىنىڭ روھى كۆتۈرۈلۈپ، ئۆز ۋەتىنىنىڭ مۇستەقىللىقى ۋە خەلقىنىڭ ئەركىنلىكىنى قايتۇرۇپ ئېلىشقا يېڭىدىن-يېڭى ئىشەنچ پەيدا قىلدى.» جاھانگىر غوجا قوزغىلىڭىدىن كىيىن قوقان خانلىقى بىلەن مانجۇلار ئوتتۇرىسىدىكى شەرتنامە بۇزۇلۇپ، قوقانلىقلار شىنجاڭدىكى مەنپەئەتتىن ئايرىلىپ قالدى. قەشقەر خەلقىنىڭ ئازاتلىق ھەرىكەتلىرىدىن پايدىلانغان قوقان خانى-مەدەلى خان (مۇھەممەت ئېلى خان) جاھانگىر غوجانىڭ ئاكىسى مەدەلى خاننى قىلىپ تىكلەش مەقسىتىدىن 1830-يىلى مانجۇلارغا قارشى «غازات» ئېلان قىلدى. بۇقېتىم قوزغىلاڭچىلار غالىپ كېلىپ مانجۇلار ھالاكەتكە ئۇچىرىدى. لېكىن شۇ چاغدىكى بۇخارا ۋە قوقان خانلىرى ئارىسىدىكى ئاداۋەت، زىممىسىدىن زۇلۇم ۋە ئېغىرچىلىق چۈشمىگەن شىنجاڭ خەلقىنىڭ قوقان ھاكىمىيىتىگە سەمىمىي ئىتائەت قىلماي قويغانلىقى سەۋەپلىك قوقان خانلىقى مانجۇلار بىلەن يەنە (قايتا) پۈتۈمگە كەلدى.

1846-يىلى قوقاندا باشلانغان ئىچكى غەۋغا دىن پايدىلانغان غوجا ئەۋلاتلىرى 1847-يىلى قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ قەشقەر شەھىرىنى ئىگىلىدى. بۇماجرا شىنجاڭ تارىخىدا «يەتتە غوجا يېغىلىقى» دەپ ئاتالدى. لېكىن، غوجا

ئەۋلاتلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئۇزاققا بارمىدى. سەۋەبى غوجا ئەۋلاتلىرى خەلققە زىمىن ئىگىلىرىگە يان بېسىش ئورنىغا ئۆزلىرىنىڭ شەخسىيە تىپىلىك ۋە نەپسانىيە تىپىلىكى بىلەنلا بۆلۈپ كىتىپ، خەلقنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ، ئىشەنچىدىن قالغانىدى. شۇنىڭ بىلەن ئاقىۋەت ھالاكەتكە ئۇچىرىدى.

چۇقان شىنجاڭنىڭ ئۆتكەن دەۋرلەر تارىخىنى بايان قىلىش بىلەن بىرگە يەنە 1857-يىلى ۋەقەنىمۇ تولۇق قىلىپ تەسۋىرلىگەن. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىلمى تارىخى ئەسەرلىرىدە شىنجاڭدىكى سىياسى، ئىجتىمائى ھەرىكەتلەرنىڭ دىنى ھەرىكەتلەر بىلەن چەمبەرچەس باغلىنىشلىق ئىكەنلىكىنى تولۇق ئىسپاتلاپ ئۆتكەن. لىكىن شۇنى ئەستىن چىقارماسلىق كېرەككى، چۇقان شىنجاڭنىڭ شۇ زامانلاردىكى سىياسى تۇرمۇشىدا غوجا ئەۋلاتلىرىنىڭ تۇتقان ئورنىنى كۆرسەتكەندە، بۇمەسىلىنى قوزغىلاڭنىڭ ئاساسى كۈچى بولغان خەلقنى ئايرىۋەتمەيدۇ، ئەكسىچە غوجا ئەۋلاتلىرىنىڭ ئۆز ھاكىمىيىتىنى تىكلەش يولىدىكى ھەرىكەتلىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مانجۇ ئىستىبدادىن قۇتۇلۇش يولىدا باشلىغان ھەرىكىتى بىلەن توغرا كىلىپ قالدى دەپ چۈشەندۈرىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ قەشقەرگە قىلغان ساياھىتىدىن كىيىن يازغان ماقالىلىرىدە ۋە رەسمىي ھۆججەتلىرىدە شىنجاڭدىكى تارىخى ۋەقەلەرنى ئەنە شۇنداق تەھلىل قىلىدۇ. چۇقان شىنجاڭ خەلقىنىڭ بۇ قوزغىلاڭلىرىنى قانداقتۇر «غەۋغا» ئەمەس، بەلكى ئېزىلگەن مىللەت ۋە ئېزىلگەن خەلقنىڭ ئەزگۈچى ھاكىم مىللەتكە قارشى ھەقىقىي ئازاتلىق كۆرىشى دەپ قارايدۇ.

چۇقان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سىياسى ۋە ئەركىنلىك يولىدا ئېلىپ بارغان كۆرەشلىرىگە قېرىنداشلارچە سەمىمىي ھېسداشلىق قىلىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇ: «قەشقەر خەلقىنىڭ ئاساسى خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى - ئۇلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىكىدە» دەپ يازىدۇ.

چۇقان 1864-يىلى يازغان بىر ماقالىسىدە يەنە مۇنداق دەيدۇ: «قانداقلا بولمىسۇن ھەر بىر خەلقنىڭ ئۆز يولىدا تەرەققىي ئېتىشى ئۈچۈن كېرەكلىك نەرسە - ئۆزىنى ئۆزى ھىمايە قىلىش، ئۆزىنى ئۆزى ئىدارە قىلىش...»
17 - ئەسىرنىڭ يېرىمىغا كەلگەندە مانجۇلار پۈتۈن جۇڭگودا ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىپ غەربى دىيارغا كۆز تىكىدۇ. ئەنە شۇ سىياسەت تۈرتكىسىدە ئۇلار 1757 - يىلى مۇڭغۇللارنىڭ كۆپچىلىكىنى قىرىپ تاشلاپ، جۇڭغارىيىنى بېسىۋالىدۇ ۋە شۇ يىلى

شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلارنىمۇ ئۆز ئىلكىگە ئېلىش ئۈچۈن ھەربىي ھەرىكەت باشلايدۇ، لىكىن ئۇيغۇر خەلقى مانجۇلارغا قارشى ئىككى يىلغىچە قاتتىق تىرىشىپ كۆرەش ئېلىپ بارىدۇ، ئوتتۇرىدىكى ھەربىي كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا پەرق زور بولغاچقا مانجۇلار 1759-يىلى شىنجاڭنىڭ جەنۇبى قىسمىنىمۇ ئاخىرى ئۆز تەسىر دائىرىسىگە ئېلىۋالىدۇ.

مانجۇلارنىڭ جۇڭغارىيە بىلەن جەنۇبى شىنجاڭنى شۇنچە تېز ئىشغال قىلالىشىغا ئۇلارنىڭ قانداقتۇر «كۈچلۈك» بولغانلىقىدىن ئەمەس، بەلكى شۇ چاغدا شىنجاڭدا مەركەزلەشكەن قۇدرەتلىك ھاكىمىيەتنىڭ بولمىغانلىقى، ئەكسىچە شىنجاڭنىڭ بىر نەچچە چوڭ كىچىك ۋىلايەتلەرگە بۆلۈنۈپ پارچە-پارچە ئۇششاق يەرلىك بەگلىك ھالىتىدە تۇرغانلىقى سەۋەپ بولغانىدى. بۇ بەگلىكلەر ئوتتۇرىسىدا ئۆز ئارا ئىتتىپاقسىزلىق، مەسلەكسىز، ئايىغى چىقماس جەڭگى-جېدەللەر بۇلۇپ تۇراتتى. جۇڭغارىيە ياكى جەنۇبى شىنجاڭ رايونلىرىدا مەركەزلەشكەن خەلق ھاكىمىيىتى ياكى خەلق ئۆملىكى يوق ئىدى.

مانجۇ خانلىقى ئىدارىسىدىكى جۇڭگو خەلقى ئوتتۇرا تەسىر فېئوداللىق مۇناسىۋەتلىرى ئاساسىدا ياشاپ، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە خېلىلا ئارقىدا قالغانىدى. شۇڭا بۇ ئەلدە ئەكسىل ھەرىكەتلىك، خۇراپاتلىق، نادانلىق ۋە مۇستەبىت ھاكىمىيەتچىلىك چوڭ ئورۇن ئېلىپ كەلدى. مانجۇ ھاكىمدارلىرى ئۆزلىرىنى قانداقتۇر «غوجا» ۋە «ئالى دەرىجىلىك» مىللەت دەپ، شىنجاڭدىكى كەڭ ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەرنى «قۇل» ھېساپلاپ كەلدى. مانجۇ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئېزىش شەكىللىرى تۈرلۈك-تۈمەن يوللار بىلەن ماڭدى. پەقەت سودا-سېتىق ئىشلىرىنىلا ئېلىپ ئېيتساق، مانجۇ خانلىقى مانجۇ سودىگەرلىرىگە كەڭ ھوقۇقلارنى بېرىپ، ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەتتىن بولغان سودىگەرلەرگە ئەركىنلىك بىلەن سودا-سېتىق ئىشلىرى ئېلىپ بېرىشىغا ئىمكانىيەت بەرمەيتتى... مانجۇ مەنساپدارلىرىنىڭ چوڭدىن كىچىكىگىچە ھەممىسى يەرلىك خەلقلەرنىڭ ئۇششاق ۋە ئوتتۇرا ھال سودىگەرلىرىنى بۇلاپ-تالاپ، يالماپ يۇتۇپ كەلدى. ھەربىر مانجۇ ئەمەلدارلىرى ھەرقانداق يەردىكى ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ دۇكانلىرىدىن مال ئالسا ھەقسىز تارتىۋېلىشقا ياكى ئاشخانلىرىدىن تاماق يېسە ھەقسىز يېيىشكە ئۆزلىرىنى تولۇق ھوقۇقلۇق دەپ ھېسابلايتتى. بۇھەقتە مەشھۇر سەيباھ ۋە ئالىم چۇقان ۋەلىخانوپ مۇنداق يازىدۇ: «مانجۇ مەمۇرلىرى خەلقنى تالايدۇ، ماللىرىنى تارتىۋالىدۇ

ۋە ھاقارەت قىلىدۇ... دۇكانلاردىن ماللارنى ھەق تۆلمەي ئالىدۇ ۋە ئاشپۇزۇللاردا ھەق تۆلمەي تاماق يەيدۇ...». شۇنىڭ بىلەن بىللە مانجۇ ھاكىمدارلىرى ئەشەددى پارىخورلار بولۇپ، ئۇلار ھېچقانداق ئىشنى پارسىز قىلمايدۇ. بۇ پارىخورچىلىقتىن ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى تولىمۇ خورلۇق كۆرەتتى. چۈنكى ئۇلارنىڭ پارە بېرىشكە چېغى يەتمەيتتى ۋە ئۆزىنىڭ ھەقلىق سۆزىنى ھېچبىر دەۋرە ئۆتكۈزەلمەيتتى، شۇڭلاشقا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ «بېگىگە يەتكىچە بېلىڭ ئۇشتۇلار» دېگەن ماقالى ئەنە شۇنداق ئېغىر تۇرمۇشنى ئىپادىلەيدۇ. شىنجاڭنى ئىدارە قىلىش ئىشلىرى پۈتۈنلەي مانجۇ ھۆكۈمدارلىرىنىڭ قولىدا بولۇپ، ئۇلار ھەربىر مەنسەپ ئورنىنى پارسىز بەرمەيتتى. كىمنىڭ پۇلى كۆپ بولسا مەيلى ئۇ قانداق ئادەم بولسۇن مەنسەپنى شۇنىڭغا سېتىپ بېرەتتى. بۇھەقتە موللا موسا سايرامى مۇنداق دەپ يازىدۇ: «قەيەردە بى نام، بى نشان ئوغرى قىمارۋاز ۋە سەرگەردانلار بولسىلەرمۇ پۇل بەرسىلا مەنسەپ بەردىلەر... خوتەنلىك رۇستەم بەگدىن ئىككى مىڭ يامبۇ ئالىپ يار كەنتىگە ھاكىم قىلدى، سايت بەگ بىرىمىڭ بەشىۈز يامبۇ بېرىپ ئاقسۇغا ھاكىم بولدى...» («تارىخىي ئەمىنىيە» 42 - 43 - بەتلەر)

ئۇيغۇر خۇيزۇ ۋە باشقا ئېزىلگەن خەلقلەر مانجۇ مەمۇرلىرى تەرىپىدىن ھەر تۈرلۈك خورلۇقلارنى كۆرەتتى. بىرەر مانجۇ ھاكىمدارى كېلىۋاتقان بولسا، ئولتۇرغان بولساڭ ئورنىڭدىن تۇرۇپ، ئاتلىق بولساڭ ئاتتىن چۈشۈپ تازىم قىلىپ تۇرۇشىڭ كېرەك ئىدى. ئەگەر بىرەر سەۋەپ بىلەن ئۇنداق قىلالمىساڭ مانجۇ سېنى خالايدۇ ئوتتۇرىسىدا ھاقارەت قىلىپ قامچا ئاستىغا ئالاتتى. «ئەگەر ئاتلىق كېتىپ بارغان ئۇيغۇر مانجۇنى كۆرگەندە ئاتتىن چۈشمىسە مانجۇ ئۇنى ئۇرۇشقا ئۆزىنى ھەقلىق دەپ قارايدۇ» (ۋەلخانوپ ئەسەرلىرى. 353 - بەت) بۇنىڭدىنمۇ ئېغىر خورلاش شۇ بولدىكى، ئەگەر مانجۇغا ئۇيغۇت ياكى خۇيزۇنىڭ قىزى ۋە خوتۇنى يېقىپ قالسا، ئۇ مانجۇ شۇ زامات زورلۇق بىلەن تارتىۋالاتتى. بۇنداق ۋەھشىيلىكلەرنىڭ مىسالى ئاز بولمىدى. بۇنىڭدىن تاشقىرى مانجۇ مۇستەملىكىچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ھەربىر قەدەملىرىدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىچكى تۇرمۇشىنى، ئۆرپ - ئادەتلىرىنى ۋە دىنى ئېتىقادىنى بۇزۇپ ئاياق ئاستى قىلىپ كەلدى. بۇ مىللىي ئېزىشلەرنىڭ ئەڭ دەھشەتلىك شەكلى ئىدى. بۇتوغۇرلىق ۋەلخانوپ مۇنداق يازىدۇ: «مانجۇلار... شەھەرلەرنى تالايدۇ، ئاتلىرى بىلەن ئاشلىقلارنى چەيلەيدۇ، مەسچىت ۋە مازارلارنى بۇزىدۇ. خوتۇن قىزلارغا زورلۇق قىلىدۇ.» (ۋەلخانوپ ئەسەرلىرى. 44 - بەت).

مانجۇ مۇستەملىكىچىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭلا ئەمەس ، بەلكى باشقا ئېزىلگەن خەلقلەرنىڭمۇ مىللىي تەرتىپلىرىنى بۇزۇپ ، خورلاپ كەلدى . خۇيزۇلارنى ئۇزۇن چاچ قويۇشقا قىزلىرىنى مانجۇلارغا ئەرگە بېرىشكە مەجبۇر قىلدى . ئۇمۇمەن مانجۇلار شىنجاڭنىڭ مەدەنىي تەرەققىياتى ئۈچۈن ھىچقانداق ئىش قىلمىدى . شۇنداق قىلىشىنى ھىچقاچان ئويلاپمۇ باقمىدى . ئەكسىچە ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەسلىدىن بار بولغان مەدەنىيىتىنى دەپسەندە قىلىپ ئۆز ھاكىمىيىتىنى «مەڭگۈ» ساقلاپ قېلىش مەقسىدى بىلەن ئۇيغۇر ۋە باشقا ئېزىلگۈچى خەلقلەرنى نادانلىقتا ، قاراڭغۇلۇقتا تۇتۇپ كەلدى . ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئانا تىلىدا مەكتەپلىرى ، مەتبۇئاتى ۋە سەنئىتى بولمىدى . ئۇيغۇرلارنى مانجۇ تىلىدا سۆزلەشكە ، بالىلىرىنى مانجۇ مەكتەپلىرىدە ئوقۇشقا مەجبۇر قىلدى . مانجۇ خانلىقىنىڭ مۇستەبىت سىياسىتى ئاستىدا شىنجاڭدا ھەرتۈرلۈ يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر پەيدا بولدى . بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەت خەلقلەرى ھېسپاپسىز ئۆلۈم يىتىملارغا دۇچار بولدى . خۇسۇسەن ياش ئۆسمۈر بالىلارنىڭ ئۆلۈم يىتىملىرى ھەيران قالغۇدەك دەرىجىدە كۆپ بولدى . خەلقىنىڭ سالامەتلىكىنى ئاسراش ۋە ساقلىقنى ساقلاش ئۈچۈن ئەڭ مۇھىم بولغان دوختۇرخانىلار (شېپاخانىلار) ، كېسەلخانغا ئوخشاش مۇئەسسەسىلەر تەسىس قىلىنمىدى . دېمەك ، ئۇمۇمەن شىنجاڭ خەلقى ئەڭ ۋەھشىيانە ۋە ئەشەددى مىللىي ئېزىلىشلەر ئاستىدا يەنجىلىپ ياشاپ كەلدى . مانا بۇ ئېزىلىشلەرگە ھەمىشە قەھرىمانلارچە مىللىي ئازاتلىق ھەرىكىتى بىلەن جاۋاب بېرىپ كەلدى . لىكىن كۆپىنچە مەقسەت ئەمەلگە ئاشماي كەلدى . بۇنىڭغا ئىچكى - تاشقى ئامىللار سەۋەپ بولدى . ئىچكى تەرەپتىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، بىرىچىدىن بەزىبىر چوڭ ئۇيغۇر ھاكىملىرى مانجۇ خانلىقى تەرىپىدە تۇرۇپ ، خەلقىنىڭ ئازاتلىق ھەرىكەتلىرىگە قارشى كۆرەش ئېلىپ باردى . مانجۇ ھۆكۈمەتلىرى مانا شۇ سېتىلغان يەرلىك بەگ - ھاكىملارغا تايىنىپ ، ئازاتلىق ھەرىكەتلىرىنى باستۇردى . بۇ ھەقتە ۋەلىخانوپ مۇنداق دەيدۇ : «مانجۇلار پەقەت خەلقىتىن يىراق بولغان ۋە ئۇنى سىقىپ كەلگەن يەرلىك بەگلەرگىلا ئىشىنىدۇ . مانجۇلار مانا شۇ يەرلىك بەگلەرنىڭ مەنپەئىتى بىلەن خەلقىنىڭ مەنپەئىتىنىڭ قوشۇلۇپ كىتىشىدىن قورقىدۇ ، چۈنكى بۇنداق بولغاندا ئۇلار ئۈچۈن ئەڭ چوڭ قورقۇنچ تۇغۇلغان بولار ئىدى .» ئىككىنچىدىن ، ئازاتلىق ھەرىكەتلىرى كېتىۋاتقان ۋاقىتتا ئۇيغۇرلار «ئاق تاغلىق ، قارا تاغلىق» دېگەن ئىككى سىياسىي ، دىنى گورۇھقا بۆلۈنۈپ ، ئۆز ئارا جەڭگى - چېدەل قىلىپ كەلدى . مانجۇ مۇستەبىتلىرى بىرلىك

بولمىغانلىقىدىن ئوبدان پايدىلاندى. ئۈچىنچىدىن، مانجۇ خانلىقى ئېزىلگەن مىللەتلەر ۋە ئېزىلگەن خەلقلەر ئوتتۇرسىدا مىللىي ۋە مەھەللىۋى زىتلىق سىياسىتى يۈرەۋزۈپ كەلدى. ھەر قايسى مىللەتلەر ئوتتۇرسىدا سۈنئىي رەۋىشتە مىللىي زىتلىق تۇغدۇرۇپ ئۇلارنى بىر-بىرىگە قارىمۇ قارشى قىلىپ قويدى. شۇ سەۋەپتىن قوزغىلاڭ پەيتىدە ئېزىلگەن خەلقلەر ئوتتۇرسىدا بىلىك بولمىدى.

مانجۇ خانلىقىنىڭ ۋەھشىيانە مىللىي مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتى تۈپەيلىدىن شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىي بايلىقى تامامەن ۋەيران قىلىنىپ، تەرەققىياتى پۈتۈنلەي توختاپ قالدى. ئۆتكەن زامانلاردا شەرق خەلقلەرنى ئىچىدە باي يۇقىرى مەدەنىيەتلىك بۇلۇپ كەلگەن ئۇيغۇر خەلقى ئەمدىلىكتە ئىقتىسادى، مەدەنىيەتى تولىمۇ ئارقىدا قالغان بىچارە خەلقكە ئايلانغانىدى. ئۇيغۇر خەلقى ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىنلا ئەمەس بەلكى سىياسى جەھەتتىمۇ ئارقىدا قالدى. مانجۇ مۇستەبىتلىرى تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلغان «...ئەشەددى ئېلىق - سېلىقلار، باشباشتاقلق، ئادالەتسىزلىك ۋە قاتتىق جازالار خەلقنىڭ ئىقتىسادىنى، ئىچكى تۇرمۇشىنى ۋە مەنىۋى تەرتىپلىرىنى بۇزۇپ، ۋەيران قىلىپ كەلدى. خەلقنىڭ تەرەققىي قىلىش ھىممىتى ۋە غەيرىتىنى مانجۇ ئەجدىھاللىرىنىڭ تىمساھلىرى بوغۇپ تاشلىدى...» (د. فىدروف «ئىلى ۋىلايىتىنىڭ ھەربىي ستاتىستىكىسىنى تەرىپلەش تەجرىبىسى»). چۇقان ۋە لىخانوپ شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيەتى جەھەتتىن ئارقىدا قېلىش سەۋەپلىرىگە توختىلىپ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «خەلق كەمبەغەل ياشىماقتا، يوقسۇللۇقنىڭ دەردىنى تارتماقتا ۋە ھەمىشە ئەمگەك قىلماقتا. ئەگەر شەرق تۈركىستان خەلقى ئۆز ئەمگەكلىرىنىڭ پايدىسىنى ئۆزى كۆرسە ئىدى، ئۇ ۋاقىتتا، ئىلگىرى قانداق باي خەلق بولغان بولسا شەرق خەلقلەرنى ئىچىدە شۇنداق باي بىر خەلق بولغان بولار ئىدى.» مانجۇ خانلىقىنىڭ شىنجاڭدىكى مۇستەملىكىچىلىكى بىر يېرىم ئەسىر داۋام قىلدى. مانا شۇ ئۇزاق بىر دەۋر ئىچىدە بولغان مىللىي مۇستەبىتلىك ئېزىشلەر شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىي تۇرمۇشىنى ۋەيران قىلىپ شىنجاڭنىڭ ئارقىدا قېلىشىغا سەۋەپ بولدى. مانجۇلار شىنجاڭنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىنى تامامەن ئىشغال قىلىپ بولدىن كىيىن بۇدىياردا ئۆزلىرىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەشكە ھەرىكەت قىلىدۇ ۋە جەنۇبى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا مىللىي ئازاتلىق ھەرىكىتىگە قاتناشقانلارنى تۇتقۇن ۋە سۈرگۈن قىلىشقا كىرىشىدۇ. مانجۇلار جۇڭغارىيىدە ئوتتۇرا ئاسىياغا قارىتا

مۇداخىلە يۈرگۈزۈشكە شارائىت ھازىرلاش ئۈچۈن 40 مىڭغا يېقىن ئادەمنى ئەسكەرلىككە تۇتىدۇ. مانا بۇ ئەسكەرلەرنى بۇرۇن ئورنىشىۋالغان مانجۇشېبەلەردىن تەركىپ تاپقان ئەسكەرلەرنى بېقىش، ئۇلار ئۈچۈن قەلئە قورغان سېلىش، ئۆي ئىمارەت سېلىش ئۈچۈن نۇرغۇن ئىشچى كۈچى كېرەك بۇلۇپ قالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مانجۇلار ئۇيغۇرلارنى شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي رايونلىرىدىن جۇڭغارىيەنىڭ ئىلى ۋىلايىتىگە مەجبۇرى ھالدا كۆچۈرۈشكە كىرىشىدۇ.

ئۇيغۇرلارنى جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئىلىغا كۆچۈرۈش 1760-يىلدىن باشلىنىدۇ ۋە شۇ يىلى ئاقسۇ شەھىرىدىن 300 ئادەم كۆچۈرىلىدۇ. ئۈچتۇرپان قوزغىلىڭىدىن 1767-يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۈچتۇرپان، ئاقسۇ، كۇچا، خوتەن، يەكەن قۇمۇل ۋە باشقا شەھەرلەردىن 6000 تۈتۈن ئىلىغا كۆچۈرىلىدۇ. <> (بۇ كۆچۈرۈلگەن ئۇيغۇرلار ئىلىنىڭ قاينۇق، قاش، بولابورغۇس، جىرغىلاڭ، تاشئۆستەڭ، بايتوقاي، غونوغاي، دارولدامتۇ، ئارا ئۆستەڭ، دىگەن جايلارغا جەمى 1000 تۈتۈن ئاھالە ئورۇنلاشتۇرىلىدۇ.) <> رلدۇمان : <> (چىن ھۆكۈمىتىنىڭ 18-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى شەرقى تۈركىستاندا تۇتقان ئۇيغۇرلار ئاڭدارسىياسىتى) <> ئېنىقراق ئىيتقاندا ئۇيغۇرلارنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئىلىغا كۆچۈرۈلۈشى چىيەنلۇڭ خان دەۋرىدە باشلانغان بۇلۇپ تۇرپانلىق ئىمىن ۋاڭ بۇ قېتىمقى ئاھالە كۆچۈرۈشتە مانجۇ ھۆكۈمىتىگە جان جەھلى بىلەن ئىشلەپ چوڭ ياردەم قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى موسا مانجۇلارغا خۇددى ئۆز ئاتىسىغا ئوخشاش ئىشلەپ چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن ئىلىدا ئۇيغۇرلارغا ھاكىم قىلىپ تەيىنلىنىدۇ. كىيىن بۇ 1000 ئائىلە ئۇيغۇرلاردىن باشقا يەنە 2000 ئۆيلۈك ئادەم ئىلىنىڭ نىلقا، توققۇزتارا ۋە باشقا جايلارغا كۆچۈرۈلۈپ، جەنۇبىي ۋە شەرقى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلاردىن ئىلىغا كۆچۈرۈلگەن ئائىلە جەمى 8000 غا يېتىدۇ. دېمەك ھازىرقى ئىلى ئۇيغۇرلىرى 18-ئەسىردە شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي ۋە شەرقى رايونلىرىدىن مەجبۇرى كۆچۈرۈلگەن ئۇيغۇرلاردۇر.

ئىلىغا كۆچۈرۈلگەن بۇ ئۇيغۇرلار ئاساسەن دېھقانچىلىق بىلەن مانجۇ ئەسكەرلىرىنى بېقىش مەجبۇرىيىتىنى ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ. بۇ ئۇيغۇرلار مانجۇ مۇستەبىت ھاكىمىيىتى ئۈچۈن دېھقانچىلىق قىلغانلىقتىن ئۇلار بۇلارنى <> (تارانجى) <> دەپ ئاتايدۇ. بۇ ھوقوقسىز ئىلى ئۇيغۇرلىرى دېھقانچىلىق قىلىپ تاپقان ھوسولنىڭ تولىسىنى مانجۇ ھاكىمىيىتىگە تاپشۇرۇپ ئاچ-يالىڭاچ تۇرمۇش

كەچۇرۇشكە مەجبۇر بولىدۇ.

ئىلىدىكى شەھەرلەر، قەلئەلەر، ئۆستەڭلەر، يوللارنىڭ ھەممىسى ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ قېنى ۋە ماڭلىپىدىن ئاققان ئىسسىق تەرلىرى بىلەن قۇرۇلغاندۇر. بۇ ھەقتە فىدروف « ئىلى ۋىلايىتىنىڭ ھەربى ئىستاتىستىكا تەرتىپى » دىگەن ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ : « ئىلى ۋىلايىتىدە مانجۇلار ھاكىمىيىتى ئۈچۈن ئىمارەتلەر، قەلئەلەر سېلىش ئۆستەڭلەر چىپىش ۋە يول ياساش، كۆۋرۈك ياساش ئىشلىرى ئۈچۈن نۇرغۇن ئىشچى كۈچىنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ تەلەپنى قاندۇرۇش ئۈچۈن مانجۇلار قەشقەرىيە مۇسۇلمانلىرىدىن 8-10 مىليونغا يېقىن ئائىلە ئىلىغا كۆچۈرىلىدۇ. بۇلار « تارانچىلار » دەپ ئاتىلىدۇ. » .

مانجۇ قەبىلىلىرىدىن بولغان ئىلى شىبەلىرىدىن بىرى 1864-يىلى ئىلىدا بولغان خۇيزۇ ۋە ئۇيغۇر قوزغىلىڭى ھەققىدە مانجۇ تىلىدا خاتىرە يېزىپ قالدۇرىدۇ. بۇ خاتىرىنى غۇلجا شەھىرىدە ياشاپ كەلگەن دىتالوف روس تىلىغا تەرجىمە قىلىدۇ. شىبە ئۆزىنىڭ خاتىرىسىدە مۇنداق دەيدۇ: « مانجۇلار بىر ئەسىر بويى تارانچىلارنىڭ نېپىنى يەپ، دۆلەتتىن ياشى ئايلىق ئېلىپ، شەھەرلەردە غەمىسىز، بۇزۇقچىلىق قىلىپ ياشاپ كەلدى... » .

چوقان ۋە لىخانوپ ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ كورەشلىرى ھەققىدە تۆۋەندىكىلەرنى بايان قىلىدۇ .

19- ئەسىرنىڭ 40- يىللىرىدا مانجۇلارغا ۋە چەتئەل جاھانگىرلىرىغا قارشى ئېلىپ بېرىلغان تەيپىنىڭ تىيەنگو ئىنقىلابى تۈرۈتكىسى ئارقىسىدا ھەر قايسى جايلاردىمۇ ئېزىلگەن مىللەتلەر ۋە ئېزىلگەن خەلىقنىڭ مانجۇ ئىستىدات ھاكىمىيىتىگە قارشى مىللى ئازاتلىق قوزغىلاڭلىرى باشلىنىدۇ. 1862- يىلى خۇيزۇ خەلقى ئازاتلىق قوزغىلاڭلىرىغا ئاتلىنىدۇ. شىنجاڭدا ئۈرۈمچى- ماناس خۇيزۇلىرىمۇ قوزغىلاڭ كۆتىرىدۇ.

1863- يىلى ئازاتلىق قوزغىلاڭ شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدا باشلىنىپ دەسلەپ راشىدىن ھاجىم (راشىدىن خوجام) باشچىلىقىدا كۇچا خەلقى مىللى ئازاتلىق تۇغىنى كۆتىرىپ چىقىدۇ. 1864- يىلى ئازاتلىق قوزغىلىڭى جەنۇبى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا كېڭىيىدۇ. شۇ يىلى ئىلى ۋىلايىتىدىكى خۇيزۇلار بىلەن ئۇيغۇرلارمۇ قوزغىلاڭغا ئاتلىنىدۇ. ئىلى ۋىلايىتىدە شۇ دەۋىردە ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمى مىرزەمەزات ۋە ئۇنىڭ مۇئاۋىنى ئابدۇرۇسۇل بەگ ئىدى. ئىلى جاڭجۈنى چاڭ چىڭ مىرزەمەزاتتىن

قوشۇمچە سېلىق تۆلەشنى تەلەپ قىلىدۇ ھاكىم مىرزەمىزات بۇ قوشۇمچە سېلىقنى تۆلەش ئىمكانىيىتى يوق دەپ جاۋاب قايتۇرۇش بىلەن جىياڭجۈن گۈنى زىندانغا تاشلاپ ئورنىغا ئابدۇرۇسۇل بەگنى ھاكىم قىلىپ بەلگىلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە جىياڭجۈننىڭ خۇيزۇلارنى يوقۇتۇش مەقسىتىدە يوشۇرۇن تەييارلىق كۆرۈۋاتقانلىقى خۇيزۇلارغا مەلۇم بولۇپ قالىدۇ. خۇيزۇلار تەييارلىقسىز تەخىرسىزلا قوزغىلاڭ باشلىۋىتىدۇ. لىكىن بۇ قوزغىلاڭ تىزلا باستۇرىلىدۇ. ئۇنىڭ يولباشچىلىرىدىن يەن سىن فى تالار دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرىلىدۇ. بۇ ۋەقەدىن كېيىن خۇيزۇلارنىڭ چوڭلىرىدىن ئاشۇر ئاخۇن، غەنجە ئاخۇن، ئىمىيل ئاخۇن، ۋە ياقۇپ ئاخۇن يەنە بىر ئىسمى (ماۋەنشىن) لار ئابدۇرۇسۇل ھاكىمغا مۇراجەت ياردەم سورايدۇ. ئابدۇرۇسۇل بەگ قازى نەسىردىن ئاخۇنۇم ۋە باشقا يۇرت چوڭلىرى بىلەن كېڭەش. نەسىردىن ئاخۇنۇم ئابدۇرۇسۇل بەگكە: «خۇيزۇلارغا ياردەم بېرىش ۋە ئىسلام ئۈچۈن قوراللىق كۆرەش قىلىش كېرەك» دېگەن مەسلىھەتنى بېرىدۇ. بۇ كېڭەشكە ئىشتىراك قىلغۇچىلار خۇيزۇلار بىلەن بىرلىشىش ئازاتلىق ئۈچۈن قوراللىق كۆرەشنى باشلىۋىتىش ھەققىدە پىكىر بىرلىگكە كېلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئىلى ئۇيغۇرلىرى بىلەن خۇيزۇلارنىڭ بىرلەشمە قوراللىق قوزغىلىڭى باشلىنىپ كېتىدۇ. ئابدۇرۇسۇل بەگ تەييارلىقنى تېزلا پۈتتۈرۈپ تاشلىۋىتىشكە، ئارا ئۆستەڭ، ئۇلاستاي، دادامتۇ كەتمەن، غالىجات، غونۇغاي، توققۇز تارا ۋە باشقا يېزىلىرىدىن ئەسكەر ئالىدۇ. دەل شۇ پەيتتە ئېلى جىياڭجۈننىڭ بۇيرىقى بويىچە تۇرغۇتلاردىن بىرىنىڭ ئىككى يۈز ئات ئېلىپ كۈرەگە كېتىپ بارغان ساغالداي بىلەن ۋۇدارىن ئاتلىرى بىلەن قولغا چۈشىدۇ. مانا بۇ ئەسكەرلەرنىڭ بىر قىسمى شىبەلەرنىڭ سومونلىرىغا، ئىككىنچى قىسمى تېكەست تەرەپتىن كېلىپ مانجۇلارغا ياردەم بېرىدىغان مۇڭغۇللارغا قارشى تۇرۇشقا، ئۈچىنچى قىسمى مانجۇلارنىڭ كۈچلۈك قەلبەسى بولغان بايانداينى ئېلىشقا ئورۇنلاشتۇرىلىدۇ. ئاساسلىق كۈچ بايانداي قەلبەسىگە قارشى ھەرىكەت قىلىپ، قوزغىلاڭچى جەڭچىلەر ناھايىتى تېزلىكتە بايانداي قەلبەسىنى قورشىۋالىدۇ. بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ جىياڭجۈن چاڭچىڭ قانداقلا بولمىسۇن ئۇيغۇرلار بىلەن خۇيزۇلارنىڭ بىرلىگىنى بۇزۇش پىلانى تۈزىدۇ. شۇ مەقسەد بىلەن جىياڭجۈن زىنداندا ياتقان مەمىزاتنى بوشىتىپ ئۇنىڭغا: «ئۇيغۇرلار ئۈستىدىكى قوشۇمچە سېلىقنى ئېلىپ تاشلاي، سېنىڭ ھاكىملىق مەنسىپىڭنى قايتۇرۇپ بېرەي، ئۇرغۇرلار قوزغىلاڭنى توختاتسۇن، ئۇيغۇرلار تۇڭگانلارغا قارشى

ھەرىكەت قىلسا، مەن ئۇلار ئۈچۈن كەڭچىللىك تۇغدۇرۇپ بېرىمەن ... » دەپ مەزامزاتقا مۇراجىئەت قىلىدۇ. جىياڭجۇننىڭ بۇ تەكلىپى مەزامزاتقا پايدىلىق بولسىمۇ، لېكىن ئۇ جىياڭجۇننىڭ بۇ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىشقا راھىيە بېرىدۇ. چۈنكى قوزغىلاڭ ئۇچاغدا ئومۇمى خەلق ھەرىكىتىگە ئايلىنىپ كەتكەن ئىدى. شۇڭا مەزامزات قوزغىلاڭچىلار تەرەپتە تۇرۇشقا مەجبۇر ئىدى.

خەلق ئىنقىلابى ھەرىكىتىنىڭ كۈچىيىشى بىلەن چوڭلار يەنە كېڭەش ئۆتكۈزۈپ قوزغىلاڭنى تېخىمۇ كەڭ كۆلەمدە ۋە ئاداققىچە ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن كۈچلۈك بىر رەھبەرلىك ئاپراتى - ھۆكۈمەت تەشكىل قىلىشنىڭ زۆرۈرلىكىنى تونۇش لازىملىقى ئوتتۇرىغا قويىلىدۇ. ھەمدە بۇ قەھەتتە پىكىر بىردەكلىكى ھاسىل قىلىنىدۇ. چوڭلار كېڭەشنىڭ قارارى بويىچە قازى نەسىردىن ئاخۇن قازى كالان، مەزامزات سۇلتان، ئابدۇرۇسۇل بەگ ئەمىر، موللا شەۋكەت ئاخۇن قازى موفىتى قىلىپ بەلگىلىنىدۇ. ئېلىدا كۆتىرىلگەن قوزغىلاڭ جەريانىدا چوڭلار ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا مەنپەئەت پەرەسلىك، بىر-بىرىنى كۆرەلمەسلىك كۈچلۈك بولۇپ، قوزغىلاڭنىڭ ۋاقتى ناھايىتى ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كېتىدۇ. بۇچاغدا ئەخمەتخان دېگەن بىر غوجا (غوجىلار نەسلىدىن) پەيدا بولۇپ، بۇقېتىمقى قوزغىلاڭدىن پايدىلىنىپ ئۆز شەخسى غەرىزىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى كۆڭلىگە پۈككەن ئىدى. نادان خەلق ئەخمەتخاننىڭ غوجىلىقىغا ئىشىنىپ ئۇنى ھۆرمەتلەيتتى. ھەتتا ئۇ مەزامزاتنىمۇ ئۆزىگە مايىل قىلىۋالغان ئىدى. مەزامزات بولسا ئۆزىنىڭ شەخسى غەرىزىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا ئەخمەتخان غوجىدىن ياردەم ئېلىشقا تولۇق كۆزى يېتەتتى. سۇلتان مەزامزات شەخسى مەنپەئەتىنى چىقىش قىلىپ، قوزغىلاڭدا ياخشى ئىشتىراك قىلىپ كېلىۋاتقان ئابدۇرۇسۇل بەگ بىلەن ئۇنىڭ قېيىن ئاتىسى ئەخمەت غەزىنىچى بەگنىڭ ئابرويلىق بولۇپ كېتىشىدىن قورقاتتى. ئۇ مەنسەپ ۋە ئابرويىدىن ئايرىلىپ قالماسلىق ئۈچۈن قېيىن ئاتا - كۈيىنغۇل ئىككەيلەننى يوقىتىش سۇيقەيستىنى پىلانلايدۇ. مانا بۇ قارارىيەت مەزامزات پىلانلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا ئەخمەتخان غوجا بىلەن بىللە (ئۇلار يېقىن دوست بولۇپ قالغان ئىدى) ھەرىكەت باشلايدۇ. نەتىجىدە ئەخمەتخان غوجا غەزىنىچى بەگنى ئۆلتۈرىدۇ. ئابدۇرۇسۇل بەگ بۇنىڭدىن قاتتىق غەزەپلىنىدۇ، لېكىن ئەخمەت غوجىغا قارشى ھەرىكەت قوللىنىش مۇمكىن بولماي قالىدۇ. مەزامزات بىلەن ئەخمەت غوجا ئەخمەت غەزىنىچى بەگنى ئۆلتۈرۈش بىلەنلا قانائەت قىلمايدۇ. ئۇلار ئابدۇرۇسۇل بەگنى، ئىسھاق بەگنى، قازى نەسىردىن ئاخۇننى يوقىتىش چارىلىرىنى تېپىشقا كىرىشىدۇ.

شۇ پەيتتە قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئالدىدا تۇرغان جىددى ۋەزىپە كۈچلۈك دۈشمەن يوشۇرۇنغان بايانداي قەلئەسىنى ئېلىش ئىدى. بايانداي قەلئەسىنى ئېلىشتا باتۇرلۇق كۆرسەتكەن كىشى - مەشھۇر ئۇيغۇر خەلق قوشاقچىسى سادىر پالۋان بولىدۇ. سادىر پالۋان بۇ ئازادلىق قوزغىلاڭغا ئاددى خەلق يول باشچىسى سۈپىتىدە قاتنىشىدۇ. ئۇ بايانداي قەلئەسىنىڭ ئېگىز ھەم قېلىن سېپىلىنى دورا كۈچى بىلەن پارتىلىتىپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئومۇمى ھۇجۇم باشلىشىغا ئوڭايلىق شارائىت تۇغدۇرىدۇ. شۇنداق قىلىپ جەڭچىلەر سادىر پالۋان، ئابدۇرۇسۇل بەگ ۋە باشقىلارنىڭ باشچىلىقىدا 1866-يىلى 3-ئاينىڭ 8-كۈنى بايانداي قەلئەسىنى ئىشغال قىلىدۇ.

بايانداي قەلئەسىنى ئېلىشتا ئومۇمى جەھەتتىن ھەربىي رەھبەرلىك قىلغان كىشى ئەمىر ئابدۇرۇسۇل بەگ ئىدى. قەلئە ئېلىنغاندىن كېيىن ئابدۇرۇسۇل بەگنىڭ ئىناۋىتى بىراقلا يۇقىرى كۆتىرىلىپ كېتىدۇ، خەلق ئارىسىدا چوڭ ھۆرمەتكە ئىگە بولىدۇ. ئەمىر ئابدۇرۇسۇل بەگنىڭ ئابرويلىق بولۇپ كېتىشى سۇلتان مەزامرات ئۈچۈن تولمۇ قايغۇلۇق ئىش بولىدۇ. چۈنكى مەنسەپ پەرەس مەزامرات سۇلتانلىقتىن ئايرىلىپ قېلىشتىن ئەنسىرگەن ئىدى. ئۇ پەقەت ئۆزىنىڭ مەنپەئەتىنىلا ئويلايتتى. ئۇشۇنچىلىك قارانىيەت ئىدىكى، سۇلتانلىق مەنسىپىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، قوزغىلاڭدا چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەن خەلق ئوتتۇرىسىدا چوڭقۇر مۇھەببەتكە، ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغان ئەمىر ئابدۇرۇسۇل بەگنى يوقىتىش چارىسىنى ئىزدەيدۇ. شۇ مەقسەت بىلەن ئۇ ھېلىقى ئەخمەت غوجىغا ئابدۇرۇسۇل بەگنى ۋە ئۇنىڭ دوستى ئىسھاق بەگنى قەتلە قىلىشنى تاپشۇرىدۇ. ئەخمەتخان غوجا سۇلتاننىڭ بۇ تەكلىپىنى چىن دىل بىلەن قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭغا: «ئابدۇرۇسۇل بەگنى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن، ئۇنى قارىلايدىغان بىر پارچە يالغان ھۆججەت توغرىلاش لازىم. چۈنكى ئابدۇرۇسۇل بەگنىڭ ئەسكەرلەر ئارىسىدا ئابرويى كۈچلۈك، بولمىسا ئىشىمىز ئەمەلگە ئاشمايدۇ.» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار مانجۇ تىلىدا بىر پارچە ھۆججەت تەييارلاپ، تۆھمەت بىلەن ئابدۇرۇسۇل بەگنى ئۆلتۈرۈشكە كىرىشىدۇ. بۇ سۇيقەستلىك ئىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىمۇ ئەخمەتخان غوجا ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ. ئەخمەتخان غوجا ئۆز شايكىلىرى بىلەن ئەمىر ئابدۇرۇسۇل بەگنىڭ چېدىرىغا بېرىپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈش يېرىدە تۇيۇقسىزلا غەنجەر سېلىپ ئۆلتۈرىدۇ. ئاندىن يەنە ئىسھاق بەگنىمۇ ئۆلتۈرۈپ، ئابدۇرۇسۇل بەگنىڭ ئەڭ يېقىن ئادىمى بولغان خەلق ئارىسىدا ئىززەتلىك ھېسابلانغان قازى نەسىدىن ئاخۇنۇمنى قازى كالانلىق مەنسىۋىدىن ئېلىپ تاشلاپ

زىندانغا سالىدۇ. شۇنداق قىلىپ مەزامزات بىلەن ئەخمەتخان غوجا ئۆزلىرىنىڭ مەقسىتىنى ئاخىرى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ ۋە ئىككىسى ئېلىنى ئوڭچە سورىماقچى بولىدۇ. مەلۇم ۋاقىتتىن كېيىن غۇلجىدا پوچى مەھمۇد («قېرى غوجا»، يەنە بەزى مەنبەلەردە «ئافغانىستانلىق مەھمۇد ئەھمەدخان» دېيىلگەن) دېگەن بىر كىشى پەيدا بولىدۇ. بۇ كىشى ئۆزىنى غوجاملار نەسلىدىن قىلىپ كۆرسىتىدۇ. نادان خەلق ئۇنى «غوجا» دەپ ئىشىنىدۇ ۋە ئۇنىڭغا ئاتاپ نەزىر-چىراغلار بېرىدۇ. مەھمۇد ئۆزىنىڭ ياغاچتىن زەمبىرەك ياسىيالايدىغانلىقىنى خەلقكە جاكار قىلىدۇ. ئۆزىنىڭ بار ھۈنەر ۋە ھىيلىلىرىنى ئىشقا سېلىپ، نادان خەلقنى ئالدىماقچى بولىدۇ. ئۇنىڭ ئەسلى مەقسىدى بۇ ئىنقىلابتىن پايدىلىنىپ مەنسەپ ئورنىغا ئىگە بولۇش ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ بىرىنچى بولۇپ مۆجىزە يارىتىپ، ياغاچتىن زەمبىرەك (پو) ياساپ بولىۋاتقان جەڭلەرگە قاتنىشىدۇ. شۇڭا خەلق ئۇنىڭغا «پوچى مەھمۇد» دېگەن لەقەمنى بېرىدۇ. ئۇ بارا-بارا ئۆز ئەتراپىغا بىر قىسىم ئادەملەرنى توپلايدۇ. لېكىن ئۇنىڭ ياسىغان ياغاچ زەمبىرەكلىرى بىر قېتىم ئېتىش بىلەنلا پاچاقلىنىپ كېتىدۇ. مەھمۇد بۇنىڭ بىلەن كۆزلىگەن مەقسىدىگە يېتىش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ھېس قىلىپ، باشقا بىر چارە ئىزلەيدۇ. ئۇ ئاخىر زىنداندا ياتقان قازى نەسىردىن ئاخۇمنى قۇتقۇزۇپ چىقىشقا كىرىشىدۇ. ئۇنىڭ نەسىردىن ئاخۇنۇمنى قۇتقۇزۇشتىكى مەقسىدى - ئۇنىڭ ئابرويى بىلەن خەلقنىڭ راينى ئۆزىگە مايىل قىلىپ، چوڭ مەنسەپكە - سۇلتانلىققا ئېرىشىشتىن ئىبارەت پىلانلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئىدى.

پوچى مەھمۇد ئۆز ئادەملىرىنىڭ ياردىمى بىلەن نەسىردىن ئاخۇنۇمنى زىنداندىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقىدۇ. سۇلتان مەزامزات پوچى مەھمۇدنىڭ بۇ ئىشىغا ھەيران بولۇپ، نەسىردىن ئاخۇنۇمنى يوقىتىش كويىغا كىرىدۇ. شۇ ئەسنادا ئەخمەتخان غوجا پوچى مەھمۇد بىلەن ئالاقە باغلاپ ئۇنىڭ بىلەن دوست بولىدۇ. سۇلتان مەزامزات نەسىردىن ئاخۇنۇمنى ئۆلتۈرۈشنىڭ كويىدا بولغان بولسا، پوچى مەھمۇد بىلەن ئەخمەتخان غوجا سۇلتاننى ئۆلتۈرۈپ سۇلتانلىقنى قولغا ئېلىشنىڭ كويىدا بولىدۇ. نەتىجىدە سۇلتان مەزامزات نەسىردىن ئاخۇنۇمنى ئۆلتۈرىدۇ. پوچى مەھمۇد بىلەن ئەخمەتخان غوجا بىرلىشىپ سۇلتاننى ئۆلتۈرۈش قەستىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن پوچى مەھمۇد ئۆزىنى سۇلتان دەپ ئېلان قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئېلىدا بىر مەھەل «قېرى غوجا» نىڭ سۇلتانلىقى باشلىنىدۇ. لېكىن پوچى مەھمۇد ۋە ئەخمەتخان غوجا ئۆزلىرىنىڭ شەخسى مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن

ھەركەت قىلغانلىقلىرى ، قىلغان ئىشلىرىنىڭ قارا نىيەتلىك بولۇشى كۆپچىلىك خەلىققە ئوپ-ئوچۇق بولىدۇ. شۇڭا ئەينى دەۋرنىڭ ئابرويۇق كىشىلىرىدىن بولغان شەمسىدىن خەلىپەم يول باشچىلىقى بىلەن ئىنقىلابنىڭ مۇنسىنى تارتىۋالغان بۇ بىر توپ بۇزۇقلارغا قارشى كۆرەش باشلىنىدۇ. بۇكۆرەشكە ئالاھىدە كۈچ چىقارغانلار ئارا ئۆستەڭلىكلەر بۇلۇپ ، ئۇلار ئارانلا 36 كۈن سۇلتان بولغان پوچى مەھمۇدىنى سۇلتانلىقتىن چۈشۈرىدۇ. پوچى مەھمۇدقا ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ. ئەخمەتخان خوجا جازادىن قورقۇپ سۈيدۈڭگە قېچىپ قۇتۇلىدۇ. پوچى مەھمۇدنىڭ سۇلتانلىقى يوق قىلىنغاندىن كىيىن موللا شەۋكەت ئاخۇن سۇلتان ، ئەلا پالۋان (ئەلاخان) ئەسىر بۇلۇپ تەيىنلىنىدۇ. شۇ كۈندىن باشلاپ قوزغىلاڭچىلار نىڭ ئالدىدا مانجۇلارنىڭ ئىككىنچى چوڭ قەلئەسى كۈرەنى ئېلىش ئىشى تۇراتتى . ئۇلار قىسقا ۋەقت ئىچىدە جىددى تەييارلىق قىلىپ ، كۈرەنى ئېلىشقا كىرىشىدۇ. كۈرەنى ئېلىشتا ئومۇمى جەھەتتىن يول باشچىلىقىنى (قوماندانلىقنى) ئەمىر ئەلاخان ئېلىپ بارىدۇ. لېكىن كۈرەنى تېزلا ئالمايدۇ. كۈرەنى ئېلىش يەنە خەلق قەھرىمانى سادىر پالۋانغا تاپشۇرىلىدۇ. سادىر پالۋان كۈرە قەلئەسىنىڭ سېپىلى ئاستىدىن ئۇزۇن لەخمە كېلاپ ، ئۇنىغا دورا قويۇپ پارتىلىتىپ ، سېپىلنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدۇ. كۈرە قەلئەسىدىكى مانجۇ ھاكىمدارلىرى ئومۇميۈزلۈك تەسلىم بولىدۇ. كۈرە قەلئەسى تەسلىم بولغاندىن كېيىن ئەلاخاننىڭ ئەل ئىچىدىكى ئابرويى يۈكسەك دەرىجىدە كۆتىرىلىدۇ. سۇلتان شەۋكەت ئاخۇن بۇھالدىن خاۋاتىرلىنىپ ، قانداقلا بولمىسۇن بىر ئامال قىلىپ ، ئەلاخاننى ئىشىدىن بوشتىتىش چارىسىنى تېپىشقا كىرىشىدۇ. شۇنداق كېتىۋەرسە ئۆزىنىڭ سۇلتانلىق مەنسىۋىدىن ئايرىلىپ قالدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەن ئىدى. چۈنكى سۇلتان شەۋكەت ئاخۇن ئەمىر ئەلاخانغا قارىغاندا تەدبىرسىز ، پاراسەتسىز ئادەم ئىدى ۋە ئۇنىڭ خەلق ئارىسىدا ھۆرمىتى تۆۋەنرەك ئىدى. بىراق سۇلتان شەۋكەت ئاخۇن ئەمىر ئەلاخاننى ئىشتىن بوشتىتىش ئۈچۈن ھېچقانداق سەۋەپ تاپالمىدى. شۇنداقسىمۇ ئۇنى ئەمىرلىك مەنسىۋىدىن ئېلىپ تاشلىدى. كۆپچىللىك خەلق بۇنىڭغا ھەيران بولدى. خەلقنىڭ ئابرويۇق ھۆرمەتلىك ئادەملىرى يىغىلىپ ، سۇلتان شەۋكەت ئاخۇندىن «ئەلاخاننىڭ ئەمىرلىك مەنسىپى قايتۇرۇپ بېرىلسۇن» دەپ قاتتىق تەلەپ قىلدى. سۇلتان بۇنىڭغا كۆنمىدى. شۇنىڭدىن كىيىن كۆپچىللىك خەلق قوزغىلىپ: «شەۋكەت ئاخۇن سۇلتانلىقتىن چۈشسۇن ، بىز ئەلاخاننى سۇلتان قىلىپ كۆتۈردۇق.» دەپ جاكارلىدى. شەۋكەت ئاخۇن كۆپچىللىك خەلىققە قارشى تۇرالمىدى ، ئاخىرى سۇلتانلىق تەختىدىن

چۈشتى. 1867-يىلى ئەلا خان ئىلىغا سۇلتان بۇلۇپ كۆتۈرۈلدى. توختاخۇن ئەمىر بۇلۇپ بەلگىلەندى.

قوزغىلاڭ تامام بۇلۇش ئالدىدا تۇرغان بىرپەيتتە خۇيزۇلارنىڭ يولباشچىسى ياگور ئاخۇن ئۇيغۇر-خۇيزۇ خەلقلەرنىڭ بىرلىگىنى تېخىمۇ كۈچەيتىشنىڭ ئورنىغا، ئەكسىچە يول تۇتۇپ، سۇلتانلىقنى تالىشىپ، پۈتۈپ بولغان ئىشنى بۇزۇشقا ھەرىكەت قىلىدۇ. بۇ ھەرىكەتكە ئەخمەتجان خوجا بىلەن شەۋكەت ئاخۇن قوشۇلۇپ خۇيزۇلارنى ئەلا خاننىڭ سۇلتانلىقىغا قارشى ئۇرۇش قىلىشقا قۇتۇرتىدۇ. شۇۋاقتا ئەمىرلىك مەنسىپىگە رازى بولماي سۇلتانلىقنى تەمە قىلىپ يۈرگەن ئەمىر توختاخۇن ھېلىقى بىر توپ تەرەپكە ئۆتۈپ كىتىدۇ. ياگور ئاخۇننىڭ مەنسىپە رەسلىكى، ئەخمەتجان خوجا، شەۋكەت ئاخۇن، توختاخۇنلارنىڭ ھەرىكىتىنىڭ نەتىجىسىدە ئۇيغۇرلار بىلەن خۇيزۇلار ئوتتۇرىسىدا قانلىق قىرغىن باشلىنىپ كىتىدۇ. لىكىن ئاز سانغا ئىگە بولغان ئۇيغۇرلار بۇ ئۇرۇشتا زور تالاپەت تارتىپ يېڭىلىدۇ. ياگور ئاخۇن ئۆلتۈرىلىدۇ. بۇ ئۇرۇشنىڭ سەۋەپچىلىرى بولغان ئەخمەتجان خوجا، توختاخۇنغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ. شەۋكەت ئاخۇننى بولسا قاپقا سېلىپ ئىلىدە رياسىغا تىرىك تاشلاپ سۇغا غەرق قىلىش جازاسى بېرىلىدۇ.

تامام

بوستان ژورنىلى 1995-يىللىق 1-2-سان

ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى كۈلتۈرەل ئۈزۈكلۈك ھادىسىسى

ئابدۇرەشىد جەلىل قارلۇق

ئابدۇرەشىد جەلىل قارلۇق مەركىزى مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى جەمئىيەتشۇناسلىق دوكتورى يەكچىسى، تۈركىيە ۋە ئاۋسترالىيەلەردىكى كۆرۈنگەن ئۇنىۋېرسىتېتلەرنىڭ تەكلىپلىك ئوقۇتقۇچىسى، ئۇ ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى مۇھىم مەسىلىلەرنى غەيۋەتشۇناسلىق مەتبۇئاتى بويىچە ئەمەس، جەمئىيەتشۇناسلىق ئىلمى ئۇسۇلى بويىچە دىققىتىمىزگە سۇنۇپ كەلمەكتە.

1. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر جەمئىيىتى

19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ئېتىبارەن ئىنسانىيەت دۇنياسى غەربىي ياۋرۇپادا ئوتتۇرىغا چىققان سانائەتلىشىش - زامانىۋىلىشىش دولقۇنىنىڭ تەسىرىدە ئاستا - ئاستا ياكى تېز سۈرئەتتە ئەنئەنىۋى جەمئىيەت ۋە تۇرمۇش شەكلىدىن سانائەتلىشكەن، زامانىۋىلاشقان يېڭى جەمئىيەتكە ئۆتۈشكە باشلىدى. ئالدىن تەرەققىي قىلغان غەربنىڭ كېڭەيمىچىلىكى ۋە بېسىمى تەسىرىدە ئۇلارنىڭ تەرەققىيات ئەندىزىسىنى ئۆرنەك قىلىپ تەرەققىي قىلغان چار روسىيەگە ئوخشاش دۆلەت - ئىمپېرىيەلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا دۇچار بولغان مەركىزىي ياۋرۇ - ئاسىيالىقلار تېخىمۇ چوڭقۇرلىغان ھالدا مۇنقەرز بولۇپ قېلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن سوتسىئال - كۈلتۈرەل قۇرۇلمىسىدا ئىسلاھاتلارنى باشلايدۇ. چېچىلاڭغۇ، تەشكىلاتسىز، چۆككەن ئىقتىسادىي سېستىمىسى ۋە دوگمىلىشىپ دەۋر تەلەپلىرىنى قاندۇرۇشتىن ئۇزاق قالغان مائارىپ سېستىمىسىنى ئۆزگەرتىش، يېڭىدىن تەشكىللەش، غەربتىكى مەنىدە يېڭىدىن مىللەت يارىتىش مەقسىتىدە جەدىتچىلىك دەپ ئاتالغان ھەرىكەتنى باشلايدۇ. قىرىم - قازان - ئىستانبول ئۈبۈلۈڭدا تەرەققىي قىلغان بۇ ھەرىكەت تېز سۈرئەتتە پەرغانە، تارىم ۋادىلىرىغا، قىپچاق دالالىرىغا كېڭىيىدۇ. پەقەت رۇسىيەدە

ئوتتۇرىغا چىققان ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن ، جەدىتچىلىك ھەرىكىتىنىڭ سول قانىتى مەلۇم مەزگىل ئاكتىپ بولغان بولسىمۇ ، ستالىننىڭ بولشېۋىكلار پارتىيىسىدە تامامەن كاتتىباش بولۇشى بىلەن پاسسىپ ھالغا چۈشۈرۈلۈپ ئاقىۋەتتە يوق قىلىندۇ . شۇنداقتمۇ ، بۇ ھەرىكەت تەسىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ زامانىۋى مىللەت بولۇش ئارزۇسى ئۇلارنىڭ ئېسىگە ئۆچمەس تامغا شەكىلدە ئورناپ قالغان بولىدۇ . لېنىننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ستالىننىڭ نەزەرىيىسى ۋە ئىدىئولوگىيىسى رامكىسىدا مەركىزىي ئاسىيالىق ئاھالىلەر يېڭىدىن مىللەتلەرگە ئايرىلىدۇ . بۇ جەرياندا ، تامامەن رۇس مۇستەملىكىسىدە بولمىغان ، لېكىن ئۇلارنىڭ تەسىرىدە قالغان تەڭرىتاغلىقلارمۇ ئۆز نېپسۋىسىنى ئالىدۇ .

شۇنداق قىلىپ ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب - شىمالدا دېھقانچىلىقنى ئاساس ، سودا ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكنى قوشۇمچە تىرىكچىلىك ۋاستىسى قىلغان يەرلىك خەلق 1920 - يىلىدىن كېيىن رۇسلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا يېڭىچە مىللەت يارىتىش دۆلۈتىنىڭ تەسىرى ۋە رۇس تۈركولوگ ، ئىدىئولوگلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە تۈركىي تىللىقلارنىڭ تارىخىدىكى تارىخىي نام «ئۇيغۇر» نامى بىلەن يېڭىدىن زامانىۋى مىللەت بولۇش يولىغا ماڭغان . يۇقىرىدا قەيت قىلىنغاندەك ، ياۋرۇ - ئاسىيا جۇغراپىيىسىدە ئوتتۇرىغا چىققان جەدىتچىلىك ھەرىكىتى ئەسلى ئۆزلىرىدە بار بولغان ، پەقەت ئىسلامىيەتنىڭ ئۈممەت - مىللەت قارشىنىڭ تەسىرىدە سۇسلىشىپ ئاجىزلىغان «بۇدۇن» ياكى «ئۇلۇس» ئېڭى ئاساسىدا ئوخشاش تىل ۋە كۈلتۈر سېستىمىسىدىكى ياۋرۇ - ئاسىيا جۇغراپىيىسىدە تارقىلىپ ئولتۇراقلاشقان تۈركىي تىللىقلاردىن زامانىۋى «تۈرك» مىللىتى يارىتىشقا تىرىشقان بولسىمۇ ، بۇ جۇغراپىيىدە ئوتتۇرىغا چىققان باشقا ئىنقىلابلار نەتىجىسىدە مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغان ئىدى . لېكىن ، بۇ ھەرىكەتنىڭ تەسىرى ناھايىتى چوڭ بولغان . چۈنكى ئۇنىڭدىن بۇرۇن ياكى يەنە شۇ يىللاردا بۇ رايۇندىكى خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ كىملىك ئىدراكىدا ئاۋام (ئاساسەن) دېھقانچىلىق بىلەن مەشغۇل بولىدىغان باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاشلا ، ماكانداشلىقنى ئاساس قىلغان كىملىك كۆز قارىشىنى ياكى «ئۈممەتتى مۇسلىم» دۇنيا قارشى بويىچە ئۆزلىرىنى «كاشغەرلىك» ، «ئاقسۇلۇق» ، «ئەندجانلىق» ، «تۇرپانلىق» ، «خوتەنلىك» .. ياكى «مۇسۇلمان» شەكىلدە تەرىپلىشەن ئىدى . پەقەت بۇ يۇرتلارنىڭ تولغان زىيالىرى تەرىپىدىن «تۈرك» شەكىلدە ئىدراك قىلىنغانلىقى ، باشقۇرغۇچىلىرى تەرىپىدىن بولسا «چەنتۇ» دەپ ئاتالغانلىقى تارىخىي

يادىكارلىقلاردىن مەلۇم.

غەربتە باشلانغان سانائەت ئىنقىلابىدىن كېيىن ئوتتۇرىغا چىققان باشقا ھەرخىل ئىدىئولوگىيىلىك ئىنقىلابلار تېز سۈرئەتتە شەرققە يامرىغان. غەربنىڭ ياكى زامانىۋى مەنىدىكى «مىللەتلىشىش» دولقۇنىنىڭ تەسىرىدە، ياۋرو - ئاسىيادا ياشاۋاتقان تۈرك تىللىقلارنىڭ زىيالىيلىرىمۇ يۇقىرىدا نامى تىلغا ئېلىنغان «جەدىتچىلىك» نامىدىكى زامانىۋىلىشىش ھەرىكىتىنى باشلىتىپ، ئالدىن سانائەتلىشىپ تەرەققىي قىلغان «زامانىۋى مىللەتلەر كارۋىنى»غا قېتىلىشقا تىرىشقان. پەقەت تۈركىي تىللىقلارنىڭ ئەڭ شەرقىدە قالغان تەڭرىتاغلىقلارنىڭ تارىخىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، 18 - ئەسىردە باشلانغان ئىچكى ئۇرۇش ۋە سىرتىنىڭ تاجاۋۇزى نەتىجىسىدە ھالىسىرىغان، قانسىرىغان بۇ ئاھالە رايۇنىنىڭ غەربىدىكى قېرىنداشلىرى، دىنداڭلىرى ئارىسىدا ئوتتۇرىغا چىققان مۇسبەت ئۆزگىرىش ۋە يېڭىلىقلاردىن ئىلھام ئېلىپ ئېنىرگىيە توپلاشقا غەيرەت قىلغانلىقى، غەربىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ كۈنساين زورايغان «جەدىتچىلىك» ھەرىكىتىنىڭ تەسىرىدە، مائارىپ سېستىمىسىنى يېڭىلاشقا، يېڭى نەسىللەرنى ئەسىرنىڭ تەرەققىي ئىلىملىرى بىلەن سۇغۇرۇشقا، تاۋلاشقا تىرىشقانلىقى، مۇساباي پەرزەنتلىرىدەك سۆدىگەرلەرنىڭ ئەنئەنىۋىي «ئال - ساتچىلىق» نى «ئىشلە/ياسا/سات» ئەندىزىسىدىكى سانائەتچىلىككە ئۆزگەرتىش ئارقىلىق جەمئىيەتنىڭ ھەرخىللىشىش ۋە سەرخىللىشىشىغا تۆھپىسىنى قوشقانلىقى بىلىنىدۇ. يەنە مەسئۇد سەبىرىدەك چەت ئەللەردە يىللارچە ھىجرەتتە تۇرۇپ ئىلىم تەھسىل قىلىپ ۋەتەنگە قايتقان يۇرت ئوغلانلىرىنىڭ خەلقنىڭ يارىسىغا داۋا، دەردىگە شىپا بولۇش ئۈچۈن «كەسىپ ئۆزگەرتىش» كە مەجبۇر بولۇپ، كۈلتۈر ۋە سىياسەت سەھنىسىدە ئاكتىپ بولغانلىقى ھەم مەلۇم. بۇلارنىڭ ھەممىسىدە زامانىۋى مىللەت بولۇش، جاھان مىللەتلىرىنىڭ كەينىدە قالماسلىق ئىزتىراپلىرىنىڭ ياكى شانلىق تارىخىدىن ئالغان ئىلھام، مەسئۇلىيەت - ئەجدادىغا لايىق ئەۋلاد، ئەۋلادىغا لايىق ئەجداد بولۇش قايغۇسى ئىتتىرگۈچ ئېنىرگىيە بولغان. بۇلاردىن باشقا، رايۇننىڭ شەرقى ۋە غەربىدە ئوتتۇرىغا چىققان، چىقىۋاتقان ئۆزگىرىشلەرمۇ بۇ جەمئىيەتكە سىرتتىن ھەرخىل شەكىللەردە تەسىر قىلىپ تۇرغانلىقى ئاشكارا ئىدى.

قىسقىسى، ئۆتمۈشتە شانلىق مەدەنىيەت ياراتقان تارىملىقلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئۇشبۇ يىللاردا ئۆز ئوربىتىسىدا مىللىي ئەنئەنىسىگە مۇناسىپ مىللەتلىشىشكە شۇ

قەدەر تېرىشقان بولسىمۇ، ئەسىرلەر مابەينىدە داۋام قىلغان جەڭگى - جېدەللەر (ئىچكى - تاشقى ئۇرۇشلار) جەرياندا ۋەيران بولغان ئىقتىساد، گۇمران بولغان كۈلتۈر - مائارىپ سىستېمىسى ۋە جاھالەت؛ ئوچۇق دېڭىزدىن ئۇزاق جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە ياۋۇز كۈچلەرنىڭ كۆزلىرىنى قىزارتىدىغان سىتراتېگىيىلىك ئورنى ۋە پۈتمەس يەر ئۈستى - ئاستى بايلىقلىرى؛ مەدەنىي مىللەتلەر بىلەن قوشنا بولالمىغانلىقىدەك ... رېئاللىقى ئۇلارنىڭ يۈرەكلىرىگە داغ، كۆزلىرىگە قان ۋە ياشنى، قەلبىگە ئاچچىق نەپىرەتنى بەخشەندە قىلىپ، ئەمەلىيەتتە << چالا ئۆلۈك >> مىللەت قىلىپ قويغان. ئۇيغۇر جەمئىيىتى زامانىۋى مەنىدىكى << مىللەتلىشىش >> نى تاماملىيالمىغانلىقى تۈپەيلى، ئۆزىنىڭ مىللىي ئوربېتىسىغا مۇناسىپ <> زامانىۋىلىشىش >> نى تاماملىيالماسنىلا ج ك پ رەھبەرلىكىدىكى يېڭى دەۋرگە كىرىپ كەلگەن. يېڭى دەۋردە گەرچە ئاپتونومىيىسى بار بولغان بىر مىللەت بولغان بولالمىغان بولسىمۇ، بۇ ھال ئۇلارنىڭ زىيالىيلىرى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن ئېتىبارەن، زامانىدىكى مىللەتلەرگە ئوخشاش زامانىۋى << مىللەت >> بولۇش ئويى ۋە نىشانىدىن خېلىلا ئۇزاققا قالغان مىللەتلىشىش جەريانى بولۇپ قالغانىدى.

كېيىنكى يىللاردىكى، خۇسۇسەن كۈنىمىزدە مەملىكەت مىقياسىدا كۈنساين كۈچەپ ئىجرا بولۇۋاتقان سوتسىئال - كۈلتۈرەل پۈتۈنلىشىش جەريانىدا، بىر قىسىم يېتەكچى ئېقىم زىيالىيلىرى << مىللەت / 民族 >> ئاتالغۇسى ۋە ئىپادە قىلغان ياكى قىلىشى كېرەك بولغان مەنىسىنى مۇنازىرىگە ئېچىپ، بۇ خىل << مىللەت / 民族 >> ئاتالغۇسىنىڭ ئۇيغۇرچە ياكى غەرب تىللىرىدىكى << مىللەت / Nationality >> مەنىسىدە ئەمەس، ئەكسىچە غەرب تىللىرىدىكى << Ethnic Group / ئېتنىك گۇرۇپپا >> ① بولۇشى كېرەكلىكىنى، بۇنى خەنزۇ تىلىدا << 族群 / ئېتنىك گۇرۇپپا >> دەپ ئاتاشنى، << 少数民族 / ئاز سانلىق مىللەتلەر >> نىڭ << 族群 / ئاز سانلىق ئېتنىك گۇرۇپپا >> دەپ ئاتىلىشىنىڭ شەرتلىكىنى كۈچەپ ئوتتۇرىغا قويۇشماقتا. ② بۇ مەنىدىكى << مىللەت >> بىلەن كۈنىمىزدىكى مۇتلەق كۆپ سانلىق ئۇيغۇرلار ئىدراك قىلىۋاتقان << مىللەت >> بىر - بىرىدىن تۈپتىن پەرقلىنىدىغان مەزمۇن ۋە ھوقۇقلارغا ئىگە بولغان. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، يېتەكچى جەمئىيەتتىكى كۆپ سانلىق زىيالىيلارنىڭ كۈتۈشىدە، ئۇيغۇر قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەتلەر نىسبەتەن ئۆزىگە خاس، ئۆزگىچە مۇكەممەل سوتسىئال -

كۈلتۈرەل قۇرۇلمىسى بولغان بىر < < مىللەت > > - < < جەمئىيەت > > ئالاھىدىلىكىدە ئىزچىل تەرەققىي قىلىشنى ئەمەس، ئەكسىچە ئۇ خىل ئالاھىدىلىك ۋە خاسلىقنى ئاستا-ئاستا ياكى تېز سۈرئەتتە يوق قىلىپ، يېتەكچى جەمئىيەت سوتسىئال-كۈلتۈر سېستىمىسىغا ئائىت قىممەتلەرنى كۈلتۈر ئەندىزىلىرىنى كۆپلەپ قۇبۇل قىلىپ كەلگۈسىدە ئۇنىڭ بىر پارچىسىغا ئايلانغان < < ئېتنىك گۇرۇپپا > > يۈنلىشىدە تەرەققىي قىلىشتۇر. كۆپسانلىق ئۇيغۇر زىيالىيسىنىڭ كۈتۈش ياكى ئارزۇسى بولسا خاسلىق ۋە ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قالغان كۆپكۈلتۈرچى (Multicultur / 多元文化) ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە قۇرۇلغان سۇلالە، خانلىق ۋە ئىمپىراتۇرلۇقلارنىڭ ئەسىرلەر مابەينىدىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتى ۋە نەتىجىسىدىن قارايدىغان بولساق، ھەقىقەتەنمۇ تاق خىللىشىش، خۇاشىيا مەركەزچىلىكىدە پۈتۈنلىشىش جەريانى ئىكەنلىكى بىلىنىدۇ. كېيىنكى 60 يىللىق تەرەققىيات مۇساپىسىدىكى، خۇسۇسەن بازار ئىقتىسادى دەۋرىگە كىرىلگەن 20 يىللىق جەرياندا مەملىكەت مىقياسىدىكى مىللەتلەرنىڭ بارغانسېرى < < ئېتنىك گۇرۇپپا > > كىملىكى يۈنلىشىدە ئىلگىرلەۋاتقانلىقى ياكى بۇ يۈنلىشىشكە يېشىل چىراغ يېقىلغانلىق رىئاللىقى ناھايىتى رۇشەن كۆزگە چېلىقىدۇ. كۆپ مىللەتلىك ئەنئەنىسىگە ماس كۆپكۈلتۈرچىلىكنىڭ (Multicultur // 多元文化) ۋاز كېچىلىۋاتقانلىقى، يەنى مىللىي كىملىكلەرنىڭ ئېرىش، كىچىكلەش، ئورۇقلاش ۋە ياكى قېتىلىپ كېتىش باسقۇچىغا قەدەم قويۇلۇۋاتقانلىقى رۇشەنلىشىپ بارماقتا. ئەگەر بۇ خىل تەرەققىيات داۋام قىلىدىغان بولسا، ئاقىۋەتتە ئەسلىدە < < مىللەت > > سۈپىتى ۋە دەرىجىسى بولغان ئاز سانلىق مىللەتلەر يېقىن كىلەچەكتە < < جۇڭخۇا مىللىتى > > ③ تەركىبىدە، بەزى كۈلتۈرەل پەرقلىرى تۈپەيلى ئاساسىي يېتەكچى مىللەتتىن مەلوم جەھەتلەردە (ئېھتىمال پىسخولوگىيە، فىزىئولوگىيە، كۈلتۈر، قىسمى ئۆرپ - ئادەتلەر) پەرقى بولغان مەنىسىگە ماس < < ئېتنىك گۇرۇپپا > > بولۇپ قېلىشى مۇقەررەر. كۈنىمىزدە، جۇڭگۇدىكى ئاساسلىق چوڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ بىرى بولغان ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىنىڭمۇ ئىجرا قىلىنىۋاتقان سىياسەتلەر ۋە يۈنلىشىشلەر نەتىجىسىدە بۇ جەرياننىڭ سىرتىدا قالالمايدىغانلىقى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان ۋە چىقىۋاتقان سوتسىئال - كۈلتۈرەل ئۆزگىرىشلەردىن مەلۇمدۇر.

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى مىللىي ئوربىتىسىدىن ئۇزاقلاشمىغان، مىللىي ئەنئەنىگە باپ كېلىدىغان تەرەققىيات ئەندىزىسى يۇقىرىدا توختالغان

سەۋەپلەر تۈپەيلى كامالىغا يەتمەستىن توختاپ قالغان. لېكىن، جەمئىيەتتە ئۆزگىرىش، پارچىلىنىش ۋە بۆلۈنۈش ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلىغان ئىدى. پەقەت پۈتكۈل ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرىغىچە كېڭەيگەن ۋە جەمئىيىتىنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرىغىچە كېڭەيگەن ۋە مەلۇم بىر خىل ئىدىئولوگىيىنىڭ يېتەكچىلىكىدىكى بىر تۇتاش ئۆزگەرتىش ياكى يېڭىدىن قۇرۇپ چىقىش پەقەتلا 1955 - يىلى قۇرۇلغان ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ۋە بۇ رايون مىقياسىدا ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان رەسمىي ئىدىئولوگىيەنىڭ ئىجرائاتلىرى نەتىجىسىدە يۈز بەرگەن. ئۇيغۇر جەمئىيىتى خېلى ئۇزۇن ئەسىرلەردىن كېيىن تۇنجى قېتىم بىر خىل يېتەكچى ئىدىيەنىڭ رەھبەرلىكىدە بىر تۇتاش ھەرىكەتلەندۈرۈلۈپ، تارىخىدا يېڭىچە بىر سەھىپە ئېچىلغان ياكى ئېچىشقا داۋام قىلىنغان. بۇ خىل ئۆزگىرىش ياكى يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قارىتىلغان ئۆزگەرتىش قاراخانىيلار دەۋرىدىن كېيىن تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا چىققان بولۇشى ھەم ئېھتىمال. مانا مۇشۇ جەرياندا كۈتۈلگەن ھەرخىل سىياسەت ۋە ئىجرائاتلار نەتىجىسىدە، جەمئىيەتتە كۆرۈلمىگەن يېڭىچە گورۇپپىلار، تەبىقىلەر ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلىغان. بولۇپمۇ ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش يىللىرىدىن كېيىن ئۇيغۇر جەمئىيىتى بىر تەرەپتىن گۈللەپ - ياشناش باسقۇچىغا كىرگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ جەريان يەنىلا كامالىغا يېتەلمىگەن. 1980 - يىللارنىڭ باشلىرىدا باشلانغان ھەر ساھەدىكى گۈللەپ - ياشناشنىڭ ئورنىنى 1990 - يىللاردا باشلانغان چېكىنىشلەر ئالغان. سوتسىئال - كۆلتۈرەل قۇرۇلما، رادىكال قارارلار رامكىسىدا قوپاللىق بىلەن ئۆزگەرتىلىشكە باشلانغان. ماقالىمىزدا توختالماقچى بولغان كۆلتۈرەل ئۈزۈكۈمۈ مۇشۇنداق ئۆزگىرىش ياكى ئۆزگەرتىشلەر جەريانىدا ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلىغان

2. كۈنىمىزدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتى

جەمئىيەتتىكى ئۆزگىرىشنى ۋە ئۆزگىرىش ئەسناسىدا ئوتتۇرىغا چىققان ھەرخىل ئىجتىمائىي گورۇپپىلارنى، ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبىيېكتى قىلغان بىلىم - جەمئىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن قارىغىنىمىزدا، مەۋجۇت ئۇيغۇر جەمئىيىتى بۇ بىلىم تەتقىق قىلىدىغان ساناقسىز خام ماتېرىيال مەنبەسىنى

تەمىنلىمەكتە ، پەقەت بۇ مىللەت ئىچىدىن يېتىشكەن زىيالىلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىنىڭ جەمئىيەتشۇناسلىق ، ئىنسانشۇناسلىق ۋە پسخولوگىيە قاتارلىق نازۇك پەنلەردە ئەمەسلىكى بولسا بۇ خىل بايلىقنىڭ قېزىلىشىدا ياكى ئىشلىتىلىشىدە ، تېخىدىنمۇ ئوچۇق قىلىپ ئېيتقىنىمىزدا ، بۇ ھادىسىلەرنى ئۇشبۇ بىلىملەرنىڭ مېتودولوگىيىسى بىلەن تەكشۈرۈپ ، نەزەرىيە رامكىلىرى ئىچىدە تەتقىق ۋە تەھلىل قىلىپ ئەڭ توغرا يەكۈن چىقىرىلمىغانلىقى ، شۇنداقلا مۇناسىۋەتلىك قارار مىخانىزىملىرىغا ئەڭ ئىشەنچلىك ۋە ئوبىيكتىپ مەسلىھەت - تەكلىپلەر بېرىلمىگەنلىكى تۈپەيلى ، مەسىلىلەر يېشىلىمىكى تەس تۈگىنەك - توقىناقلارغا ، ھەتتا جان ئالغۇچى مىكرۇپلارغا ئايلىنىپ بارماقتا .

ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىۋاتقان ياكى چىققان رادىكال ئۆزگىرىشلەر ئەسناسىدا ، مىللىي كۈلتۈرنىڭ مەۋجۇدىيىتى ۋە ئىزچىللىقى ھەمدە كېيىنكى نەسىللەرگە يەتكۈزۈلۈشى جىددىي خىرىسلاشقا دۇچ كەلمەكتە . بۇ جەرياندا ئوتتۇرىغا چىققان ۋە كۈنىمىزدە خەتلىق ئۇيغۇرلار گۇرۇپپىسى ۋە يېڭى نەسىللەردە روشەنلىشىپ بېرىۋاتقان مەسىلىلەرنىڭ مۇھىملىرىدىن بىرى - كۈلتۈرەل ئۈزۈكلۈك (文化断层) ھادىسىسىدۇر . ئوتتۇرىغا چىققان ئۇشبۇ كۈلتۈرەل ئۈزۈكلۈك ھادىسىسىگە قارىتا زىيالىلار ئەستايىدىللىق بىلەن دىئاگنوز قۇيۇپ تىزگىنلىمەيدىغان بولسا ، بۇ ھادىسە ئىزچىل زورىيىپ ئىجتىمائىي مەسىلىگە ئايلىنىشى ۋە شۇنداقلا سوتسىئال - كۈلتۈرەل قۇرۇلمىنى يىمىرىشى ھەم تامامەن مۇمكىن . ماقالىمىزنىڭ تۆۋەندىكى بۆلۈمىدە كۈلتۈرەل ئۈزۈكلۈك ھادىسىسىنى جەمئىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن شەرھىلىگەندىن كېيىن كۈنىمىز ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ كۈنساين كېڭىيىۋاتقان كۈلتۈرەل ئۈزۈكلۈك ھادىسىسى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز . ئېدۋارد تايلىور (Edward Taylor) كۈلتۈرنى شۇ شەكىلدە ئىزاھلىغان ئىدى : ئىنسان بالىسىنىڭ جەمئىيەتنىڭ بىر ئەزاسى بولۇش سۈپىتى بىلەن قولغا كەلتۈرگەن بىلگۈلەر /

كۈلتۈرەل ئۈزۈكلۈك تەبئىي سەۋەبلەر ياكى سۈنئىي ، ئىنسانغا باغلىق سەۋەبلەر تۈپەيلى ، مەلۇم گۇرۇپپىنىڭ ، مىللەت ياكى قەۋمنىڭ كۈلتۈرنىڭ مۇھىم بىر قىسمىنىڭ ياكى مۇتلەق كۆپ قىسمىنىڭ يوقاپ كېتىشىنى ، كېيىنكى نەسىللەرگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلمەسلىكىنى كۆزدە تۇتىدۇ . بۇ خىل جەريان ئادەتتە ئۆزىنىڭكىدىن ۋاز كېچىش ياكى ئۇنىڭ ئورنىغا يات مىللەتلەرنىڭ كۈلتۈرنى تامامەن قوبۇل قىلىش

جەرياندا ئەڭ روشەنلىشىپ بارىدۇ.

ئەمەلىيەتتە ، كۈلتۈرەل ئۈزۈكلۈكنى جەمئىيەتنىڭ پارچىلىنىشى ، ئۈزۈلۈشى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. جەمئىيەتنىڭ پارچىلىنىشى ، ئۈزۈلۈشى بولسا جەمئىيەتنىڭ تەبىقىلىشىشى ۋە بۆلۈنۈشى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. جەمئىيەتنىڭ تەبىقىلىشىشى ۋە بۆلۈنۈشىنىڭ تۈپكى سەۋەبى بولسا ئۇشبۇ جەمئىيەتتە يولغا قويۇلۇۋاتقان سىياسەتلەر ، ئىسلاھاتلار ، ئۆزگەرتىشلەر بولۇشى مۇمكىن. ئۇيغۇر جەمئىيەتىگە قارايدىغان بولساق ، ئۇيغۇر كىملىكىدىكى شەخسلەر ياكى گۇرۇپپىلاردا كۆرۈلۈۋاتقان كۈلتۈرەل ئۈزۈكلۈك ۋە كۈلتۈرەل ياتلىشىشى ھادىسىسى (Cultural Alienation 文化疏离) نىڭ ئەڭ مۇھىم سەۋەبى ، دۆلەت مىقياسىدا ئەۋج ئېلىۋاتقان تاق كۈلتۈرلەشتۈرۈشتۈر. دۆلىتىمىزنىڭ قانۇن ۋە مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىلەردە كۆپ مىللەتلىك دۆلەت ئىكەنلىكى قەيت قىلىنىپ تەكىتلەنگىنى بىلەن ، رىئال ئىجتىمائىي ھاياتتا ۋە ئىجرائىياتتا بولسا بۇنىڭ تەتۈرىسىچە بولۇۋاتقانلىقى تۈپەيلى ، ھەتتا يېتەكچى مىللەتنىڭ ئاست كۈلتۈرلىرى (亚文化) Subculture) ⑤ مۇمەۋجۇدىيىتىنى داۋام قىلدۇرۇشتا چارىسىز قالماقتا. ئاز سانلىق مىللەتلەر كۈلتۈرلىرىدە كۈلتۈرەل ئۈزۈكلۈك ۋە كۈلتۈرەل ياتلىشىشى ھادىسىسى كۈنساين «نۇرمال ھادىسە» تۈسىنى ئېلىۋاتقان بولسا ، ئۆزلىرىنىڭ مىللىي كۈلتۈرلىرىدە يولنى داۋام قىلىشى خالىغانلار «ياقا گۇرۇپپىلار» (marginal group \边缘群体) ياكى سەھراللىق تومپايىلار شەكلىدە ئىدراك قىلىنماقتا. قىسقىسى ، كۈلتۈرەل ئۈزۈكلۈكنىڭ يىلتىزى ياكى مەنبەسى ئۇشبۇ كۈلتۈر تەۋە بولغان جەمئىيەتتە ئوتتۇرىغا چىققان قاتلاملار ئارا ئۈزۈكلۈك ۋە پارچىلىنىشتا. چۈنكى ، جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمى پارچىلىنىشقا ، بۆلۈنۈشكە باشلىغىنىدا ، بولۇپمۇ سىرتقى تەسىرنىڭ ھەيدەكچىلىكى ياكى رەھبەرلىكىدە بۆلۈنۈشكە باشلىغىنىدا ، ئوخشىمىغان ئىجتىمائىي گۇرۇپپا ياكى تەبىقىلەرنىڭ ئوخشىمىغان كۈلتۈر ئاڭقىرىشى شەكىللەنگەن بولىدۇ. بۇلار ماھىيەتتە يەنىلا سىرتقى ئامىللارنىڭ تەسىرىدە بولۇشى مۇمكىن. ئەڭ چوڭقۇر قاتلامدىكى سەۋەپ بولسا ، شەخسنىڭ ئۆزى تەۋە بولغان مىللەتنىڭ كۈلتۈر بايلىقىغا بولغان تونۇشنىڭ يېتەرسىزلىكى ياكى ئۆزى تەۋە بولغان مىللەت كۈلتۈرى بىلەن يېتەرلىك دەرىجىدە ئىجتىمائىيلىشىلمىغانلىقى تۈپەيلى ، كۆپىنچە كۆز ئالدىدىكى مەنپەئەت ۋە ئاساننى تاللاش پىسخىكىسىنىڭ ھەيدەكچىلىكىدە ئۆزلۈكى بىلەن ئالاقىدار بولغان مىللىي كۈلتۈرى ، تىلى ، دىنىدىن

ئۇزاقلىشىشى نەتىجىسىدە بارا - بارا ئانا كۈلتۈرىدىن ياتلىشىشى ۋە بۇنىڭ تەرەققىياتىدا مەلۇم يات كۈلتۈرىنى تېخىمۇ كۆپ ۋە تېز سۈرئەتتە ئۆزلەشتۈرۈش ئارقىلىق تېمىمىز بولغان «كۈلتۈرەل ئۈزۈكلۈك» ھادىسىسىنى ئۆزىدە سادىر قىلىش بىلەن بىرگە كېيىنكى نەسىلدە بۇ جەرياننى تاماملىغان بولىدۇ.

كۈلتۈر بىر مىللەتنىڭ مەۋجۇدىيىتىدە ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. كۈلتۈرنى شەكىللەندۈرگەن تىل، ئەقىدىلەر، قىممەت - قاراش، سەنئەت، ئەخلاق، ئۆرپ - ئادەت، ئەنئەنە ۋە سىموۋۇللار بىر جەمئىيەتنى يەنە بىر جەمئىيەتتىن ئايرىيدىغان «بىز» ۋە «ئۇلار» ئارىسىدىكى چېگرىنى ئوچۇق كۆرسىتىپ بېرىدىغان، بىزنى بىز قىلغان قىممەتلەرنىڭ تامامدۇر. بۇ تۈپەيلى، كۈلتۈر بىر مىللەتنىڭ كوللېكتىپ مېخەزىدە، خاراكتېرىدە تېخىمۇ ئۆزىنى كۆرسىتىدۇ. گېرمانلارنىڭ ئەستايىدىللىقى، فرانسۇزلارنىڭ رومانىكىلىقى، كورىيەلىكلەرنىڭ ئەدەبىياتچانلىقى، تۈركلەرنىڭ مىللەتسۆيەرلىكى بولسا ئۇلارنىڭ مىللىي كۈلتۈرىدىكى خاسلىق بىلەن زىچ ئالاقىداردۇر. بۇ خىل ئالاھىدىلىك ئۇ مىللەت مەنسۇپلىرىنىڭ شۇ مىللەتكە خاس كۈلتۈر مۇھىتىدا ئىجتىمائىيلىشىشى ئەسناسىدا شەكىللەنگەندۇر. كۈلتۈر شەخىسنىڭ قايسى گۇرۇپپىغا، مىللەتكە، دىنغا تەۋەلىكىدە بەلگىلىگۈچىدۇر. مەسىلەن، مەلۇم بىر شەخىس جۇڭگو گراژدانى ۋە خەنزۇچە ئىسىم - فامىلىسى بولغان بىلەن، تامامەن غەربچە قىممەت قاراش ۋە تۇرمۇش ئادىتىنى ئۆزلەشتۈرۈپ، غەرب تىللىرىدا سۆزلىسە، كۈلتۈرەل مەنسۇبىيەت نوقتىسىدىن جۇڭگۇلۇق/ بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان ئۇيغۇر تىللىق ئۇيغۇرلار كېيىنكى يىللاردا سانى تېز سۈرئەتتە كۆپىيىۋاتقان «خەنتىلىق ئۇيغۇرلار» ① غا ۋە سوۋېتلەر ئىتتىپاقى دەۋرىدە رۇس ۋە كۈلتۈرى مۇھىتىدىلا يېتىشكەن رۇس تىللىق ئۇيغۇرلارغا، ئەرەبىستاندىكى ئەرەب تىلى ۋە كۈلتۈرى مۇھىتىدا تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان ئەرەب تىللىق ئۇيغۇرلارغا ئېيىتىلىۋاتقان بولۇپ، بىيولوگىيىلىك ۋە فىزىئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىك جەھەتتىن ئۇيغۇر بولۇپلا قالماستىن، مۇھىمى تىل، كۈلتۈر، ۋە مىللىي مەنسۇبىيەت نوقتىسىدىنمۇ ئۇيغۇر بولغانلاردۇر. بۇ گۇرۇپپىنىڭ بىرىنچى تىلى ئۇيغۇرچە بولۇپ ئۇيغۇر تىلى، كۈلتۈرى، دىنىي ئېتىقادى مۇھىتىدا سوتسىئولوگىيىلىك مەنىدىكى ئىجتىمائىيلىشىشى تاماملىغان، ئىمكانقەدەر ئۇيغۇرچە تەپەككۈر قىلىپ ئۇيغۇرچە مىللىي قىممەت قاراش ۋە ئېستېكىسىنىڭ رامكىسىدا دۇنيا قاراش، مىللەت قاراش شەكىللەندۈرگەن، ئۇيغۇر مىللىي ئەس - خاتىرىسى (national memory)

民族记忆) نى يوقاتمىغانلاردۇر. بۇ گۇرۇپپا ئانا تىلىدا ئەڭ ياخشى بولۇش بىلەن بىرگە خەنزۇچە ، رۇسچە ، ئىنگىلىزچە قاتارلىق يات تىللارنىمۇ ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئۆگەنگەن ۋە كۆپ تىل ئۆگىنىشىنى زۇلۇم ھېس قىلمايدىغان ، رايوننىڭ غەربىدىكى كۈلتۈر ، مەدەنىيەت مەركەزلىرىگە مۇسبەت ھېس - تۇيغۇ بىلەن قارايدىغانلاردۇر. كۈنىمىز ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى كۈلتۈرەل ئۈزۈكلۈك ھادىسىسى ئالدى بىلەن خەنتىللىق ئۇيغۇرلاردا ، رۇس تىللىق ئۇيغۇرلاردا ۋە ئەرەب - ئوردۇ تىللىق ئۇيغۇرلاردا ئوتتۇرىغا چىققان ھادىسىدۇر. كېيىنكى يىللاردا ئىجرا بولۇۋاتقان تاق كۈلتۈرچى ، تاق تىللىق مائارىپ سىياسىتى ۋە ئاتىۋىزىم تەربىيىسى جەريانىدا ئوخشىمىغان گۇرۇپپىلاردا كۆرۈلۈشكە باشلىماقتا. يەنە ئىچكىرىدىكى تولۇق ئوتتۇرىنى تاماملاپ ئىچكىرىدىكى ئۈنۈپرسىتىپىتلاردا بىلىم ئېلىۋاتقان ياشلاردىمۇ بۇ خىل ھادىسىنى كۆزلەملىمەك تەس ئەمەس. خەنتىللىقلار بولسا بىئولوگىيىلىك ۋە فىزىئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىك جەھەتتىن ئۇيغۇر بولسىمۇ ، كۆپىنچە ھاللاردا ئاتا - ئانىسىنىڭ تاللىشى تۈپەيلى خەنزۇ تىللىق مەكتەپلەردە خەنزۇ تىلى ۋە كۈلتۈرىدە سوتسىئولوگىيىلىك مەنىدىكى ئىجتىمائىيلىشىشنى تاماملىغان ، خەنزۇ تىلىنى ئۆزىگە بىرىنچى تىل قىلىپ تاللىغان ، خەنزۇچە تەپەككۈر بىلەن خەنزۇچە قىممەت قاراشنى ئۆزىگە يېتەكچى قىلغان ، خەنزۇچە تۇرمۇش شەكلىنى ئۆزلەشتۈرگەن ، ئاساسەن خەنزۇلار بىلەن ئوخشاش بولغان دۇنيا قاراش ، مىللەت قاراشتا بولغانلار بولۇپ ، ئۇلارنىڭ مىللىي ئەس - خاتىرىسى (national memory \ 民族记忆) كۆپىنچە ئۇيغۇر تىللىقلاردىن تامامەن پەرىقلىقتۇر. ئۇيغۇر تارىخى ، كۈلتۈرى ھەققىدىكى بىلىشلىرى ، كۆز قاراشلىرى ئاساسەن خەنزۇچە بولۇپ ، بۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۇيغۇرلارغا يۇقىرىدىن قارايدۇ ياكى ئۇيغۇر مىللىي كۈلتۈرىنىڭ قوغدىلىشى ، تەرەققىي قىلدۇرۇلۇشى نوقتىسىدا ئۇيغۇر تىللىق ئۇيغۇرلاردىن تۈپتىن پەرىقلىنىدۇ. ھەتتا بەزىلىرى ئۇيغۇر تىللىقلارنى ئىچىنى سىقىدىغان ، خۇشنى قاچۇرىدىغان گۇرۇپپا دەپ قارايدۇ ياكى ئۇلارنىڭمۇ تېزىدىن يېتەكچى مىللەت كۈلتۈرىنى تامامەن قوبۇل قىلىپ ، ئۆزلىرىدەك «قوبۇل قىلىنغان» لار جۈملىسىدىن بولۇشنى ئىستەيدۇ. ئۇيغۇر جانلىق تىلدا مىنكاۋخەن ⑦ دەپ ئاتالغان گۇرۇپپىنىڭ ئىچىدىكى مەلۇم بىر قىسىم كىشىلەر «خەنتىللىق ئۇيغۇر» بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى بىز بۇ يەردە ئېيتىۋاتقان < < خەنتىللىق ئۇيغۇرلار > > گەرچە ئۆزى ئۇيغۇر ئاتا - ئانىدىن تۆرەلگەن بولسىمۇ (ئاتا - ئانا ئۇيغۇر تىللىق بولۇشمۇ ، مىنكاۋخەن بولۇشمۇ ،

ئارىلاش توي قىلغانلار بولۇشمۇ، ھەتتا خۇنەندىكىلەر ياكى ئۇلارغا ئوخشاپ كەتكەن بولۇشمۇ تامامەن مۇمكىن)، يەسلى، باشلانغۇچ، تولۇقسىز، تولۇق ۋە ئۈنۋېرسىتېت مائارىپىنى تامامەن خەنزۇ تىلى يېزىقىدا تاماملىغان، ئاساسەن خەنزۇچە سۆزلەپ، خەنزۇچە يازىدىغان، ئۇيغۇر تىلىنى بىلمەيدىغان ياكى بەكلا ئاز بىلىدىغان، ئىنچىكە تۇيغۇلىرىنى ئۇيغۇر تىلىدا ئىپادە قىلالمايدىغان، ئۇيغۇرلارنىڭ كۈلتۇرى، ئۆرپ - ئادىتى، دىنىي ئېتىقاد - ئەقىدە سىستېمىسىدىن خەۋەرسىز بولغانلارنى كۆزدە تۇتىدۇ. يۇقىرىدىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغان بۇ تىپ زىيالىلار تامامەن خەنزۇ تىلى ۋە يېزىقىدا ئىلمىي ئىشلەپچىقىرىش قىلىدۇ، ئۇيغۇر تىلىدا بولسا خەت ئالاقە قىلالمايدۇ. راۋان ماقالە يازالمايدۇ. مانا بۇ تىپ ئۇيغۇر كىملىكىدىكىلەرنى جەمئىيەتشۇناسلىق نوقتىسىدىن «خەنتىلىق ئۇيغۇرلار» دەپ ئاتايمىز. مىنكاۋخەن گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ بولغانلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى ئۇيغۇر تىلى ۋە كۈلتۇرىدىن خەۋەردار بولۇپلا قالماستىن ھەقىقەتەن ئىككى تىلنى ئوبدان بىلىدىغان، ئۇيغۇر - خەنزۇ مىللەتلىرى ئارىسىدا كۆۋرۈكلۈك رولىنى ئوينايدىغانلاردىكى، ئۇلار يەنە ئۇيغۇر تىلىدا يازالايدۇ ۋە ئوقۇيالايدۇ. شۇڭا مىنكاۋخەنلەرنىڭ ھەممىسىنى قەتئىي سۈرئەتتە «خەن تىللىق ئۇيغۇرلار» دېگىلى بولمايدۇ.

يۇقىرىدا ئالاھىدىلىكى بىلەن بايان قىلىنغان خەنتىللىقلار ئەنە شۇنداق مۇھىتتا ئىجتىمائىيلىشىشنى تاماملىغان بولغاچقا، ئۆزى ئەسلىدە تەۋە بولغان مىللەتنىڭ كۈلتۇرىدە ئىجتىمائىيلىشىشالمىغان، نەتىجىدە ئېغىر دەرىجىدە كۈلتۈرەل ئۈزۈكلۈك ھادىسىسىگە دۇچار بولغان. ئوخشاش شەكىلدە ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلى سۈۋىت ئىتتىپاقى چىگرىسىدا قالغان ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئوتتۇرىغا چىققان روس تىللىقلاردىمۇ كۈلتۈرەل ئۈزۈكلۈك ھادىسىسى ئوتتۇرىغا چىققان. ئازادلىقتىن بۇرۇن ئەرەبىستانغا ھىجرەت قىلغان ئۇيغۇرلار بۇ يەردىكى سوتسىئال - كۈلتۈرەل ۋە سوتسىئال - پولىتىك مۇھىتتا كېيىنكى نەسىللىرىگە ئۆزلىرىنىڭ مىللىي تىلى ۋە كۈلتۈرىنى يەتكۈزۈپ بېرەلمەي، ئۇيغۇر مىللىي كۈلتۈرى نوقتىسىدىن ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىدا كۈلتۈرەل ئۈزۈكلۈك ھادىسىسىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىغا سەۋەپچى بولغان. ئاقىۋەتتە، ئۇلار ئۇيغۇر كىملىكىدىن بەكرەك مۇسۇلمان ئېگىدىكى ئەرەب كىملىكىنى ئۆزلەشتۈرگەن.

يۇقىرىدا توختالغان ئازادلىقتىن كېيىنلا كېلىپ يەرلىشىشكە باشلىغان ئۇيغۇر

زىيالىيلىرى بۇ شەھەردە ياشاۋاتقان 1980 - يىللاردىن كېيىن ھەرخىل شەكىللەردە كېلىپ يەرلەشكەن باشقا ئۇيغۇر گۇرۇپپىلىرىغا نىسبەتەن ئالاھىدە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدا مۇقىم خىزمىتى بار، نوپۇسى ئاللىبۇرۇن بېيجىڭغا كىرىپ بولغان، مۇقىم تۇرالغۇ، ئۆي - مۈلكى بېيجىڭدا، بالا - چاقىلىرىمۇ مۇشۇ يەردە تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان ئالاھىدىلىكى بىلەن قالغان ئىككى گۇرۇپپىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. لېكىن، بۇ ئۈچ گۇرۇپپىنىڭ بېيجىڭدا ياشاۋاتقان كېيىنكى نەسلى دۇچ كەلگەن مەسىلىلەر ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ، بىرىنچى نەسل بىلەن ئىككىنچى نەسل ئارىسىدا كەسكىن دەرىجىدە كۈلتۈرەل ئۈزۈكلۈك ھادىسىسى ئوتتۇرىغا چىققان. بېيجىڭدىكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئارىسىدا ئېلىپ بارغان جەمئىيەت تەكشۈرۈش نەتىجىسىدىن مەلۇم بولۇشىچە، بېيجىڭدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئىككىنچى ئەۋلاد ئۇيغۇرلاردىن ئۇيغۇر تىلىنى نىسبەتەن راۋان سۆزلىيەلەيدىغانلارنىڭ نىسبىتى %21.4، ئادەتتىكى گەپلەرنى قىلالايدىغان ياكى ئاز-پاز ئۇيغۇرچە بىلىدىغانلارنىڭ نىسبىتى بولسا %70؛ ئۇيغۇر يېزىقىدىن ساۋادى بارلارنىڭ نىسبىتى تېخىمۇ تۆۋەن بولۇپ، ئۇيغۇر يېزىقىدىن ساۋادى يوقلارنىڭ نىسبىتى %67.1، ئازراق بىلىدىغانلارنىڭ نىسبىتى %21.4، ياخشى بىلىدىغانلارنىڭ سانى پەقەتلا بىر ياكى %1.4 بولغان. نۇرغۇن ئائىلىلەردە ئىشلىتىلىدىغان ئورتاق تىل گەرچە ئۇيغۇرچە بولسىمۇ، كۆپىنچە ئاتا - ئانا ئۇيغۇرچە سۆزلەيدىغان، بالىلار خەنزۇچە جاۋاپ بېرىدىغان ئەھۋال ئومۇمىي. بولۇپمۇ مۇھىم سۆزلەر ياكى ئىنچىكلىكى بولغان گەپ - سۆزلەر يەنىلا خەنزۇچە بولىدىكەن. بەزى ئاتا - ئانىلار بىلەن پەرزەنتلەر ئارىسىدىكى ئورتاق تىل تامامەن خەنزۇچە، ئىككىنچى ئەۋلاد ئۇيغۇر بالىلىرى ئۆزئارا ئۇچراشقاندا تامامەن خەنزۇچە سۆزلىشىدۇ ياكى ئاز - پاز ئۇيغۇرچىنى ئارلاشتۇرۇپ قويدۇ. ئىككىنچى ئەۋلاد ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي كىملىك تۇيغۇسى ياكى مەلۇماتلىنىش دەرىجىسى تېخىمۇ تۆۋەن. بۇ ھال ئۇلارنىڭ ئائىلە مۇھىتى بىلەن بىۋاسىتە ئالاقىدار بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، تەكشۈرۈش نەتىجىسىدىن مەلۇم بولۇشىچە، بېيجىڭدىكى بىرىنچى ئەۋلاد ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ 1\3 قىسمى ھېچبىر ۋاقتى دىنىي ئىبادەت بىلەن مەشغۇل بولمايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن بولسا، %57.1 پەقەت يىلدا بىر قېتىم (ئېھتىمال ھېيت نامىزى) ياكى بەزەن ئارىلاپ - ئارىلاپ ناماز ئوقۇيدىغانلىقىنى بايقىغان، يەنى ئۇيغۇر زىيالىيسى تامامەن لائىكىلىشىپ ⑤ بولغان. شۇڭا پەرزەنتلىرىدىن بۇ جەھەتتىكى كۈتۈشلىرى ئانچە قاتتىق ياكى ئەتراپلىق بولۇپ

كەتمىگەن .

پەقەت تەكشۈرۈش ۋە مۇلاقاتلىرىمىزدا بىرىنچى ئەۋلاد ئاتا - ئانىلارنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلى ۋە مىللىي كۈلتۈر سەۋىيىسىدىن ئانچە رازى ئەمەسلىكى بايقالدى. ئۇنداقتا، نېمە ئۈچۈن پەرزەنتلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقى سەۋىيىسى ئاتا - ئانىلار كۈتكەندەك دەرىجىدە بولالمىغان؟ كۈلتۈرەل ئۈزۈكلۈك ھادىسىسى نېمە ئۈچۈن بۇ گۇرۇپپىدا تېز سۈرئەتتە ئوتتۇرىغا چىققان؟

بۇ سۇئالنىڭ جاۋابىنى مۇكەممەل بولمىغان ئائىلە تەربىيىسى (مىللىي كۈلتۈر سەزگۈرلۈكىنىڭ يېتەرسىزلىكى، ئاتا - ئانىلارنىڭ تىلى بىلەن ئەمەلىيەتنىڭ بىردەك بولماسلىقى ياكى پەرزەنتلەر ئالدىدىكى نوپۇزىنىڭ يۇقىرى ئەمەسلىكى...) بىلەن بېيجىڭدىكى چوڭ ئىجتىمائىي مۇھىت ۋە مائارىپ سىستېمىسىنىڭ تاق كۈلتۈرچىلىكىدىن، يېتەكچى مىللەتنىڭ قىممەت قاراش سىستېمىسىدىكى ئاز سانلىق مىللەت تىل - يېزىقىغا قارىتا «ئەرزىمەس» ياكى (ئىنگىلىزچە قاتارلىق يات تىللار بىلەن سېلىشتۇرغاندا) ئىقتىسادىي قىممىتى يوق كۆز قارشى تۈپەيلى، بۇ خىل قىممەت قاراش ۋە كۈلتۈر سىستېمىسىدا يېتىشىۋاتقان خەنزۇ بولمىغان يات مىللەت بالىلىرىمۇ ئۆزى پەرقىدە بولماستىن، ئۇشبۇ قىممەت قاراش ۋە تەپەككۈر ئۇسۇللىرىنى ئۆزلەشتۈرۈۋېلىشىدىن ئىزدىشىمىز كېرەك. مانا مۇشۇنداق سەۋەپلەر نەتىجىسىدە ئىككىنچى ئەۋلاد ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى ئانا تىلى ۋە يېزىقىنى ئۆگەنمەسلىك ياكى ئۇنىڭغا سەل قاراش نەتىجىسىنى ئوتتۇرىغا چىقارغان. تەكشۈرۈش جەريانىدا، خېلى كۆپ ساندا ئاتا - ئانىلارنىڭ خەنزۇچە ۋە خەنزۇ كۈلتۈرىنى تونۇش، بىلىش سەۋىيىسىنىڭ چەكلىكلىكى تۈپەيلى، پەرزەنتلىرى بىلەن چوڭقۇر دىئالوگ قۇرالمىغانلىقىغا شاھىد بولدۇق. بۇنىڭدىن باشقا، بېيجىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان مەھەللىسى بولمىغانلىقى تۈپەيلى، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا تەسىرلىشىش كەمچىل بولغان، پەرزەنتلىرىنىڭ دائىم ئۇچرىشىپ تۇرۇش، بىرگە ئويناش پۇرسىتى كۆپ بولمىغان. ئۇيغۇر قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەت بالىلىرى بارىدىغان مەخسۇس مەكتەپلەر بولمىغاچقا، بالىلار ئائىلىسىگە يېقىن خەنزۇ مەكتەپلىرىگە بېرىلگەن، بۇ يەردە يەرلىك بالىلار بىلەن دوستلىشىپ ئۇلارنىڭ چەمبىرىكىدە رول ئېلىشقا، خەنزۇ تىلى ۋە كۈلتۈرى ئىچىدە خەنزۇ ساۋاقداشلىرى بىلەن ئوخشاش دەرىجىدە ئىجتىمائىيلىشىشقا باشلىغان، ئۇيغۇرچە ياكى ئۇيغۇر كۈلتۈرى پەقەتلا ئۆي بىلەن چەكلەنگەن. بالىلارنىڭ ئاتا - ئانىسى بىلەن بىرگە بولىدىغان ۋاقتى، خۇسۇسەن

ئاتا - ئانىسى بىلەن تەسىرلىشىش ۋاقتى، مەكتەپ ۋە جەمئىيەتتىكى بېيجىڭلىقلار بىلەن ئۇچرىشىش، تەسىرلىشىش ۋاقتىدىن بەكلا قىسقا بولغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە بارغانسېرى خۇسۇسەن ئاتا - ئانا بىلەن ئورتاق تىلى ئازىيىپ بارغان، چوڭقۇر دىئالوگ ئىمكانسىزلىشىپ، نەسىل پەرقى (代沟 - Wgeneration gap) چوڭىيىپ بارغان. كىچىك ۋاقىتلىرىدا ئۇيغۇرچە سۆزلىيەلىگەن بالىلار مەكتەپكە كىرگەندىن كېيىن بارغانچە پەقەتلا خەنزۇچە سۆزلەيدىغان، ئۇيغۇرچىنى ئاڭلاپ چۈشىنەلمەيدىغان، لېكىن بىر ئاز مۇرەككەپ جۈملىلەر ۋە ئاتالغۇلارنى چۈشىنەلمەيدىغان بولۇپ قالغان. بۇ ئەھۋالدا، ئاتا - ئانىلارنىڭ ئۇلارغا مەجبۇرەن خەنزۇ تىلىدا سۆزلەشكە ياكى بۇنى ئادەت قىلىشىغا سەۋەپچى بولغان. قىسقىسى، بالىلارنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش جەريانى ۋە سورۇنى (مەكتەپ ۋە جەمئىيەت) ئاقىۋەتتە ئۇلارنىڭ ئانا تىلىدىن ئۇزاقلىشىشىغا، مىللىي كۈلتۈرىدىن خەۋەرسىز قېلىشىغا سەۋەپچى بولۇپ، كۈلتۈرەل ئۈزۈكلۈك ھادىسىسىنى ئوتتۇرىغا چىقارغان. يىغىنچاقلايدىغان بولساق، ئۇيغۇر جەمئىيىتى دېيىلگەندە، كۈنىمىز دۇنياسىدا، ئاساسلىقى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ جەمئىيىتى مەركەز ئېلىنىپ، ئاندىن باشقا رايون ۋە دۆلەتلەردىكى ئۇيغۇرمەھەللىلىرى (社区 / Community) ۋە جامائەتلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ماکرۇ نوقتىدىن كۆزىتىدىغان بولساق، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى كۈلتۈرەل ئۈزۈكلۈكنىڭ ئالدى بىلەن باشقا مىللەتلەر ئىچىدە چېچىلىپ ياشايدىغان ياكى ياقىدا قېلىپ، پەرقلىق كۈلتۈرلەر بىلەن تەسىرلىشىشكە كىرگەن ئۇيغۇرلار گۇرۇپپىسىدا ئالدى بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىدىغانلىقىنى كۆرەلەيمىز.

ئىزاھلار

① بۇ ھەقتىكى نەزەرىيۋى ئىزاھاتىمىز ئۈچۈن قاراڭ: ئابدۇرەشىد جەلىل قارلۇق، «جەمئىيەتشۇناسلىق ۋە ئىنسانشۇناسلىق پەنلىرىدە كۆپ قوللىنىدىغان بەزى ئاتالغۇلارغا ئىزاھات»، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى، 2009 - يىل 5 - سان، 48 - 58 - بەتلەر.

② بۇ خىل كۆزقاراش ياكى نەزەرىيەلەر ئۈچۈن بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتىنىڭ جەمئىيەتشۇناسى مارۇڭ ئېلان قىلغان مۇناسىۋەتلىك ماقالىلەرگە قاراش كۇپايدۇر. لېكىن، بۇ خىل كۆز قاراش دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى مىللەتلەر مەسىلىسىگە كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان خېلى كۆپ سانلىق بىلىم ئادەملىرىنىڭ تەنقىدىگە مۇپتىلا بولماقتا. بۇنىڭ ئۈچۈن بەررى سائۇتماننىڭ (Barry Sautman) جۇڭگونىڭ مىللەتلەر سىياسىتى ھەققىدە يېقىندا ئېلان قىلىنغان ماقالىلىرىگە قارالسۇن بولىدۇ.

③ خەنزۇ تىلى ۋە يېزىقىدىكى «中华民族» نى «جۇڭخۇا مىللەتلىرى» دەپ ئۇيغۇرلاشتۇرغان تەرجىمانلار ياكى «ئاقكۆڭۈل» زىيالىيلارنىڭ ئەمەلىيەتتە خەنزۇچىدىكى بەزى ئاتالغۇلار ۋە ئۇلار كۆرسەتكەن مەنىدىن خەۋەرسىزلىكى ياكى ئۆزلىرىنىڭ «ئىستەك» لىرىنى قېتىپ «تەرجىمە» قىلغانلىقى ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. ئەگەر تەرجىمان ياخشى بولمىسا «ئادەم ئۆلتۈرۈشى» بەرھەقلىقى، ئۇيغۇرلارنىڭ «چالا پەنىي، ئادەم ئۆلتۈرۈر» ماقالىدىن مەلۇم. چۈنكى، خەنزۇ تىلىدا بۇ سۆز ياكى ئاتالغۇ ھەرگىزمۇ كۆپلۈك مەنىسىدە ئەمەستۇر ۋە ئەكسىچە بىرلىك مەنىسىدەدۇر. يەنى غەربلىكلەردە بىر زامانلاردا مودا بولغان «Nation state \ 民族国家» مودېلىغا ماس بولغان دۆلەت يارىتىشنى مەسىلەك قىلغانلار كۆتۈرۈپ چىققان كۆز قاراشتۇر. باشقىچە قىلىپ ئېيتقىنىمىزدا، جۇڭگونىڭ كۆپ مىللەتلىك دۆلەت ئەنئەنىسىنىڭ بۇزۇلۇپ، جۇڭخۇا مىللىتىدىنلا تەشكىل بولىدىغان «مىللەت-دۆلەت» يارىتىش مەپكۇرىسىدىكىلەرنىڭ ھىيلىگەرلىك ياكى ئوچۇق - ئاشكارا ھالدا ئىلگىرى سۈرىۋاتقان ئىدىيىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەستۇر. ئەسلىدە جۇڭگو گىراژدانى، پۇقراسى شەكلىدە مىللەتلەرنىڭ بىرلىكى تەكىتلىنىشى كىرەككەن، مىللەت ياكى مىللەتچىلىك ئېڭى بىلەن پۈتۈنلەشتۈرۈش تەكىتلەنگەنلىكى، پەرقلەرنىڭ يوق قىلىنىش ئاقىۋىتىدە خۇاشىيا مەركەزچىلىكىدە بىر مىللەت بولۇپ يۇغۇرلۇش نىيەت قىلىنماقتا. ئەسلىدە خەنزۇچىدە «中华民族» كۆز قارىشىنى ئىلگىرى سۈرىۋاتقانلارنىڭ ئاز سانلىق ئىكەنلىكى بىلىنمەكتە. بىزنىڭچە بولغاندا، «中华民族» ئاتالغۇسى ياكى ئىبارىسى تېخىدىنمۇ باراۋەر بولۇش بىلەن بىرگە جۇڭگونىڭ كۆپ مىللەتلىك رىئاللىقىدىن چىقىش قىلىنغان بولىدۇ. كۈنىمىزغەرب دۇنياسىدا بۇ خىل تاق مىللەتچىلىكنى مەركەز قىلىپ پۈتۈنلىشىشنىڭ بارغانسېرى ئىنسانىي بولمايدىغانلىقى ئىدراك قىلىنىپ، نۇرغۇن دۆلەتلەر «كۆپكۈلتۈرچىلىك» (Pluralism 多样性/多元主义) نى

دۆلتىنىڭ سىياسىتى قىلىپ، چېگراسى ئىچىدە ھەرخىل مىللەت، ئىرق، ئېتنىك گۇرۇپپا ۋە دىنىي جامائەتلەرنىڭ مەۋجۇدىيىتىنى ئېتىراپ قىلىش بىلەن بىرگە ئۇلارنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن پۇرسەت يارىتىپ بەرمەكتە. باشقا مەملىكەتلەرمۇ، بۇ خىل يۆنىلىشنى مەدەنىيەتنىڭ يۈكسەك پەللىسى دەپ بىلمەكتە ياكى بۇ خىل قىممەت قاراشنى قوغلاشماقتا.

④ كۆلتۈرەل ياتلىشىش: بىر جەمئىيەتتە تىپىك يۈكسەك قىممىتى بار بولغان مەقسەت، ئەقىدە ۋە غايىلەرنى كەمسىتىدىغان بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ خاراكتېرىنى كۆرسىتىدۇ. كەڭ مەنىسى بىلەن ياتلىشىش - ئىنساننىڭ ئۆزى تەۋە بولغان جەمئىيىتى بىلەن، ئەتراپى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىدىكى نورمالسىزلىقلارنى، ئۆزىدىن ئۇزاقلىشىشنى تەكىتلەيدىغان بىر ئاتالغۇدۇر. ئاساسلىقى ئۆزىدىن ئۇزاقلىشىشنى، باغنىڭ بەكلا بوشاپ كېتىشىنى كۆزدە تۇتىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتىدىغان بولساق، بەزى جەمئىيەت ئەزالىرى ئۆزى تەۋە بولغان جەمئىيەتتە يۈكسەك قىممىتى بار بولغان ئەقىدە، كۆزقاراش ۋە ياشاش شەكىللىرىنى كەمسۈندۈرۈشىدا ياكى ئۇنىڭغا رىئايە قىلماي تاپتىن چىققىنىدا جەمئىيەتمۇ ئۇنى يەكلەيدۇ، چەتكە قاقىدۇ. مۇشۇنداق ئەھۋالدا كۆلتۈرەل ياتلىشىش ھادىسىسى ئوتتۇرىغا چىقىدۇ.

⑤ ئاست كۆلتۈر: جەمئىيەتتىكى بىر قىسىم ئەزالار تەرىپىدىنلا قوبۇل قىلىنغان ياكى مۇئەييەن بىر ئىجتىمائىي گۇرۇپپىغا ئائىت بولغان كۆلتۈرلەردۇر. ئاست كۆلتۈر ئادەتتە ئۈست كۆلتۈر بىلەن توقۇنۇشمايدۇ ياكى زىتلاشمايدۇ. يەنى ئاست كۆلتۈرلەر ئاساسىي كۆلتۈرلەردىن پەقەت قىسمەن پەرقلىق بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئاست كۆلتۈردە ئۆلچەملىك بىر ئايرىملىق ۋە ئايرىم بىر ھەمكارلىق - بىرلىك بار. پەقەت ئاست كۆلتۈردىكى بۇ خىل پەرقلەر ئۈست كۆلتۈرگە زىيان سالمايدۇ. ئاست كۆلتۈرنى شەكىللەندۈرگەنلەرنىڭ ئورتاق تەرىپى زامان، ماكان، يېقىنلىق، تۇرالغۇ، خۇشاللىق ۋە ئازاپلار....دۇر.

خەنزۇ كۆلتۈرىنى مىسالغا ئالدىغان بولساق، ئۇنىڭ ئاست كۆلتۈرىنىڭ سانى بەلكىم باشقا مىللەت كۆلتۈرىنىڭكىدىن ئەڭ كۆپ بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، خاككا كۆلتۈرى (客家文化)، كانتون كۆلتۈرى (广东人文化) قاتارلىقلار، ھەتتا ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا ئۇزۇندىن بېرى ياشاپ كەلگەن خەنزۇلارمۇ ئىچكىرىدىكىدىن پەرقلىق قورغاق رايون كۆلتۈرىنى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، خەنزۇ كۆلتۈرىنىڭ ئاست كۆلتۈرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ئېلىپ ئېيتىساق، لوپنۇر

ئۇيغۇرلىرىنىڭ كۈلتۈرى ۋە يەتتە سۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ كۈلتۈرى ئاست كۈلتۈر بولۇپ ھېسابلىنىشى مۇمكىن.

⑥ بۇ ئاتالغۇنى بىز تۇنجى بولۇپ 2005 - يىلى 3 - ئۆكتەبىردىن 5 - ئۆكتەبىرگىچە بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن «مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تىلى - ئەدەبىياتى فاكولتېتى قۇرۇلۇشىنىڭ 2 - يىلى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» دا ئوقۇلغان «تىل بىلەن كۈلتۈرنىڭ مۇناسىۋىتى» ناملىق ماقالىمىزدا ئوتتۇرىغا قويغان ئىدۇق. شۇنداقلا ماقالىمىزدا، ئۇشبۇ گۇرۇپپىنىڭ جەمئىيەتشۇناسلىق نوقتىسىدىن ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى يېڭى بىر ئىجتىمائىي گۇرۇپپا بولۇپ شەكىللىنىۋاتقانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدۇق.

⑦ «مىنكاۋخەن» ئاتالغۇسىغا تىلچىلار ياكى مۇناسىۋەتلىك ئاتالغۇ خادىملىرى تەرىپىدىن ھازىرغىچە مۇۋاپىق ئۇيغۇرچە ئاتالغۇ تاپالمىغانلىقى بولسا باشقىچە ئويلىنىش تەلەپ قىلىدىغان مەسىلىدۇر.

⑧ دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتىغا قاراشلىق ئىدارىلەردىن بېيجىڭدا كومىتېت ئورگىنى، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنۋېرسىتېتى، مىللەتلەر نەشرىياتى، جۇڭگو مىللەتلەر تىل - يېزىقى تەرجىمە مەركىزى، مەركىزىي مىللەتلەر ناخشا - ئۇسۇل ئۆمىكى، مىللەتلەر رەسىملىك ژۇرنىلى، مىللەتلەر كۈلتۈر سارىيى (民族文化宫)، جۇڭگو مىللەتلەر مۇزېيى، مىللەتلەر گېزىتى، مەركىزىي كادىرلار ئىنىستوتى قاتارلىقلار بار.

⑨ لائىلىك (Secular\ 世华): كۈندىلىك ياشامدا، دىن بىلەن جەمئىيەت دۇنياسىنى بىر - بىرىدىن ئايرىش، دىننىڭ ئىنسان ھاياتىدىكى تەسىرىنى مۇمكىن بولغان ئەڭ تۆۋەن دەرىجىگە چۈشۈرۈشتۈر. كۈنىمىز ئۇيغۇر زىيالىيسى سوتسىيالىستىك يېڭى دەۋردە مەركىزىي ئېدىئولوگىيىنىڭ تەلپىگە تولۇق رىئايە قىلىپ، ئەسلىدىكى مەنىۋى مىللەت ئەنئەنىسىدىن ئىزچىل ئۇزاقلىشىپ، ماتېرىيالىست كۆز قاراش ۋە تۇرمۇش پەلسەپىسىنى ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئۆزلەشتۈرۈپ ماڭغان. كۆرۈنۈشتە ئىسلامىدەك كۆرۈنۈشمۇ، ماھىيەتتە ئانچە ئالاقىسى يوقتۇر. بېيجىڭ شەھىرىدىكى دىنىي ئېتىقاد سىياسىتى دۆلىتىمىزنىڭ مۇناسىۋەتلىك دىنىي ئېتىقاد قانۇنلىرىنىڭ روھىي بويىچە دەل ئەمەللىنىشىۋاتقان بولسىمۇ، بۇ يەردە ياشاۋاتقان ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئاساسەن لائىكىچى ئېتىقاد يۆنىلىشىنى تاللىغان. بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشكە قاتناشقانلارنىڭ ئۈچتە بىرى ھېچقاچان دىنىي پائالىيەتكە

قاتناشمىغانلىقىنى بىلدۈرگەن . 27% ئەتراپىدىكىلەر بولسا يىلدا بىر قېتىم دىنى پائالىيەتكە قاتنىشىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن . 11.4% ئەتراپىدىكىلەر ھەر كۈنى ياكى ھەپتىدە بىر قېتىم دىنىي ئىبادەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن .
ئاپتۇر: مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنۋېرسىتېتىنىڭ جەمئىيەتشۇناسلىق فاكولتېتىنىڭ دوتسېنتى ، ماگىستېر ئاسپىرانت يېتەكچىسى ، جەمئىيەتشۇناسلىق پەنلىرى دوكتورى
< شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى > نىڭ 2011 - يىللىق 1 - سانىدىن

ماجارلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ تىل تۇغقانچىلىقى

ئەلى غوپۇر

ماجارلار ۋېنگرىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسلىق ئاھالىسى بولۇپ، دۆلەت ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 97 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنى ماجار دەپ ئاتىغىنىغا ئوخشاش ئۆز دۆلىتىنىمۇ «ماجارلار دۆلىتى» دېگەن مەنىدە «Magyar orszag» (ماجار ئورساگ) دەپ ئاتايدۇ. ھەرگىزمۇ ئۇيغۇرچە بىر قىسىم مەتبۇئاتلاردا يېقىنقى يىللاردىن بېرى يېزىلىۋاتقىنىدەك ئۆزلىرىنى «ھونگار» لار، دۆلىتىنى «ھونگارىيە» دەپ ئاتمايدۇ.

بىزنىڭ تىلىمىزدا ئىستېمال قىلىنىۋاتقان «ۋېنگر» ۋە «ۋېنگرىيە» سۆزلىرى رۇسلارنىڭ ماجارلارنى ئاتىشى بولغان «Vengri» دىن كەلگەن. ماجارلارنى ياۋروپادىكى خەلقلەردىن گېرمانىيىلىكلەر «Ungarn»، ئىنگلىزلار «hungarians»، فرانسۇزلار «hongrois»، ئىتالىيانلار «ungheresi» دەپ ئاتايدۇ. تىلشۇناسلار ئارىسىدا ماجارلارنىڭ تىلىنى ئورال تىل سىستېمىسىغا كىرىدۇ دېگەن قاراش بىر قەدەر ئومۇملاشقان. بۇ خىل قاراش بويىچە فىنلاندى تىلى، ئىستونىيە تىلى، ماجار تىلى ھەمدە ئورال تاغ تىزىمىسىنىڭ ئىككى قاسنىقىدىكى 25 مىليونغا يېقىن كىشىنىڭ 20 خىلغا يېقىن غەيرىي ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسى ۋە غەيرىي تۈرك تىل سىستېمىسىدىكى تىللارنى بۇ گۇرۇھ ئىچىگە ئايرىغان. بۇنىڭ ئىچىدە ماجار تىلىدا سۆزلىشىدىغانلار 15مىليون بولۇپ، بۇ تىل سىستېمىسىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنى تەشكىل قىلغان. بۇ تىل ھازىر «فىن - ئوگۇر» تىل ئائىلىسىدىكى «ئوگۇر» تىل تارمىقىغا تەۋە قىلىپ ئايرىلغان.

ماجار تىلى گەرچە تىلشۇناسلار تەرىپىدىن فىن - ئوگۇر تىلى ئائىلىسىگە تەۋە دەپ ئايرىلغان بىلەن «ئورال تىل سىستېمىسىدىكى ئىككى چوڭ ئاساسلىق تىل بولغان ماجار تىلى بىلەن فىنلاندى تىلى ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىق دەرىجىسى بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا ئىنگلىز تىلى بىلەن رۇس تىلى ئوتتۇرىسىدىكى

مۇناسىۋەتكە ئوخشايدىكەن» (1). يەنە بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە ، «پەقەت ئىنگلىز تىلى بىلەن پارس تىلى ئوتتۇرىسىدىكى ناھايىتى يىراق مۇناسىۋەتتۇر» (2). ھازىر بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار ماجار تىلىدا بىر قىسىم موڭغۇل-تونگۇس تىلى ئېلېمېنتلىرىنىڭ بارلىقىغا قاراپ ، «ۋېنگىرلارنىڭ ئەجدادلىرى» ، يەنى قەدىمكى ماجارلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا بەلگىلىك ساندىكى موڭغۇل تىللىق تەركىبلەر بولۇشى چوقۇم ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ يەنە ماجارلارنىڭ موڭغۇلچە خاراكتېر ئايرىلغاندىن كېيىن ئاندىن ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىدىن ئايرىلغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ ، ئورال تاغلىق رايونى پەقەت ئۇلارنىڭ ياۋروپاغا بېرىشتىن بۇرۇنقى ۋاقىتلىق قارارگاھى بولغان ، ھەرگىزمۇ ئۇلارنىڭ پەيدا بولغان جايى ئەمەس (3) دەپ قارايدۇ .

يەنە بىر قىسىم ئالىملار ماجار تىلىدىكى موڭغۇل تىلى سۆزلىرىنىڭ كېلىشى مەنبەسىنى خۇلاسەلىگەندە «تۈركىي تىلنىڭ ۋاستىلىك رول ئوينىغانلىقى» (4)نى ئوتتۇرىغا قويدۇ . بىزمۇ بۇ خىل قاراشنى قۇۋۋەتلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا تۈركىي تىللارنىڭ ۋاستىچىلىك رولى ، شۇ تىللارنىڭ ئىچىدىكى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ماجار تىلى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ۋە شۇنىڭغا ئالاقىدار بىر قىسىم تارىخىي ۋەقەلەر ئۈستىدە بىر قىسىم مۇلاھىزىلەرنى ئوتتۇرىغا قويمىز . ماجار تىلى بىلەن تۈركىي تىللارنىڭ ، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇناسىۋەت مەسىلىلىرىنى تەتقىق قىلغاندا ، ئالدى بىلەن ماجارلارنىڭ ئېتنىك قۇرۇلمىسىغا دائىر بىر قىسىم مەسىلىلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ .

ماجارلارنىڭ ئېتنىك قۇرۇلمىسىغا دائىر مەسىلىلەردە ئەڭ ئاۋۋال دۇچ كېلىدىغان مەسىلىلەرنىڭ بىرى — ياۋروپاغا كۆچۈپ بارغان ھۇنلار بىلەن ھازىرقى ماجارلارنىڭ ، شۇ ھۇنلار بىلەن ئون ئوگۇرلارنىڭ ھەمدە يەنە ماجارلار بىلەن ئون ئوگۇرلارنىڭ مۇناسىۋەت مەسىلىسىدۇر .

مىلادىيە 91-يىلى ، شىمالىي ھۇنلار خەن سۇلالىسى تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇپ غەربكە كۆچكەندىن كېيىن ، بۇ بىر قىسىم ھۇنلارنىڭ پائالىيىتى تارىخىي ماتېرىياللاردا ئىككى ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت خاتىرىلەنمىگەن . بۇ ۋاقىت ئىچىدە ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ بىر قىسىم مۇھىم ئۆزگىرىشلەر بولغان . مەك گاۋىرىن بۇ ۋەقەلەرنى مۇنداق بايان قىلىدۇ: «غەربكە كۆچكەن ھۇنلار بىر مەھەل تۈركىستان تېررىتورىيىسىدە ئولتۇراقلاشقان بولغانلىقتىن ، شۈبھىسىزكى يەرلىكتىكى نۇرغۇنلىغان ئەسلىدە بار بولغان ئاھالىلەر بىلەن تويلىشىش ئەھۋاللىرى بولغان . بىز كۆپ خىل

سەۋەبلەردىن شۇنىڭغا ئىشىنىمىزكى، ئۇلار ئۈزلۈكسىز تۈردە غەربكە يۆتكىلىۋاتقان ۋاقىتتا، ئالان (Alans) لار بىلەن بەلگىلىك دەرىجىدىكى ئارىلىشىش ئىشى يۈز بەرگەن. ئۇلارنىڭ نەچچە ئەسىرلەردىن بېرى سىبىرىيىنىڭ جەنۇبى ۋە غەربىي جەنۇبىدا ياشاپ كېلىۋاتقان فىنلار ياكى فىن - ئوگۇر قەبىلىلىرى بىلەن قوشۇلۇش دەرىجىسى تېخىمۇ چوڭقۇر بولغان. بۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن مەيلى ماجارلار ئېتنىك جەھەتتىن فىن - ئوگۇرلارغا مەنسۇپ بولسۇن ياكى تۈركىي قوۋملەردىن بولغان ئون ئوگۇرلارغا مەنسۇپ بولسۇن، ئۇلارنىڭ تۈركىي قوۋملەر بىلەن ئېتنىك ۋە تىل جەھەتتە تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ بولۇشى ئەجەبلىنەرلىك ئىش ئەمەس» (5).

مىلادىيە 374 - يىلى غەربكە كۆچكەن ھۇنلار تۇنجى قېتىم دون دەرياسى قىرغاقلىرىدا پەيدا بولۇپ، ياۋروپاغا قارىتا تاجاۋۇزچىلىقنى باشلىغان. ئەمما رىم ئىمپېرىيىسىگە بېسىپ كىرگەن ھۇنلار ۋە ئالانلارنىڭ سانى ئاز بولۇپ، بۇ ۋاقىتتا ھۇنلارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى تېخى ئارقىدا، يەنى جەنۇبىي روسىيە يايلاقلىرىدا ئىدى.

ۋىزانتىيىنىڭ ئەلچىسى ئولىپئودوروس (Olypiodoros) مىلادىيە 412 - يىلى ھۇنلارنىڭ ئاتامانى دونات (donat) نىڭ تۇرالغۇسىنىڭ دىنىپىر دەرياسى بويىدا ئىكەنلىكىنى بايقىغان. ئاتىلا ئۆلگەندىن كېيىن تارمار قىلىنغان ھۇنلارمۇ مەزكۇر رايونغا قېچىپ كېلىشكە ئۇرۇنغان. مىلادىيە 454 - يىلى ئاتىلاننىڭ ئوغلى ئىرنىك نىدال دەرياسى بويىدىكى جەڭدە ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ھۇنلارنىڭ قۇدرىتى يىمىرىلگەن. ئاز بىر قىسىم تارقاق كۆلەمدىكى ھۇنلار ئۆز ئاقساقاللىرىنىڭ باشچىلىقىدا يەنە داۋاملىق ھازىرقى ۋىنگرىيە زېمىنىدا قىلىپ قالغاندىن باشقا، ھۇنلارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى كارپاتىيە تېغىنىڭ شەرقىگە چېكىنىپ، ئۆتكەنكى 70 يىلدا جەنۇبىي روسىيە يايلاقلىرىنى ماكان قىلىپ ياشاپ كەلگەن ھۇن قېرىنداشلىرىغا قوشۇلۇپ كەتكەن. (6)

مىلادىيە 461 - يىلى ئاتىلاننىڭ يەنە بىر ئوغلى دېڭىزىك (Dengesik) غەربكە قارىتا يۈرۈش قىلىپ، ھۇنلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قايتا تىكلەشكە ئۇرۇنغان. 468 - يىلىغا كەلگەندە ئۇلار ئاندىن دوناي دەرياسىدىن ئۆتۈپ شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىگە ھۇجۇم قىلالغان. شەرقىي رىم ئۇرۇشتا غەلبە قىلىپلا قالماي، دېڭىزىك ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى نۇرغۇن كىشى ھاياتىدىن ئايرىلغان. بۇ ۋەقەلىك ئاتىلا ۋە ئۇنىڭ ھۇنلىرى توغرىسىدىكى ئەڭ ئاخىرقى خاتىرىدۇر. (7) ئاتىلا ۋە ئۇنىڭ ھۇنلىرى

ياۋروپادىكى بىر مەزگىللىك شان - شەرەپ ۋە بويسۇندۇرۇشلاردىن كېيىن، ئاخىرى يەنە مەغلۇپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ زور كۆپچىلىكى يەنىلا جەنۇبىي روسىيە يايلاقلىرىغا كۆچۈپ كېلىپ، بۇ يەردىكى يەنە بىر ئىتتىپاق — ئون ئوگۇر ئىتتىپاقىغا قوشۇلۇپ كەتكەن.

ئەمدى بىز «ئون ئوگۇر» نامىنىڭ قانداق قىلىپ ھازىرقى ۋېنگرى (ماجار)لارنىڭ نامىغا ئايلانغانلىقىغا مۇناسىۋەتلىك بايانلارغا قاراپ باقايلى: ھازىرقى ۋېنگرىيىلىكلەرنىڭ ئۆزلىرىنى ئاتىشى بولغان «ماجار» سۆزى ئوگرىيان تىلىدىكى Mansi ياكى magy سۆزىگە، تۈركچە ئۇلانما Eriما نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن magyeri__magyan__magyar بولۇپ بىر چوڭ قەبىلىنىڭ نامىغا ئايلانغان. مەنىسى «ئەر» دېگەنلىكتۇر. غەرب تارىخشۇناسلىرى تەرىپىدىن ئۇلارغا بېرىلگەن نام بولغان Hungarian (لاتىنچە hungarus) مىلادىيە 5 - ئەسىرلەردىكى hungur, on ogur, hun-ogur دىن ئىبارەت تۈرك ئون ئوگۇر-ھۇن ئىتتىپاقىدىكى خەلقلەرنىڭ چەت ئەل تارىخ ماتېرىياللىرىدىكى يەنە بىر ۋارىيانتىدۇر. (8)

روسىيىلىك ئى. برتشنەيدىر (1887 e. bretschnider - يىلى ۋېنگرى (ماجار)لار ئاسىيادىن كەلگەنلەر، ئۇلار بەلكىم ئەسلىدە ۋولگا دەرياسى بويىدىكى بۇلغارلارنىڭ شەرقىدە، ئورال تاغلىرى باغرىدا ئولتۇراقلاشقان دەپ قارىغان. ئەمما ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى توغرىسىدا ئىزدەنمىگەن. قەدىمكى رۇسلار ئۇلارنى «ئوگرلار» ياكى «ئوگرى»لار دەپ ئاتىغان. (9) روسىيىنىڭ سالنامىلىرىدىمۇ مەزكۇر رايوننى «ئوگرا» ياكى «يوگرا» دەپ ئاتىغان. مىلادىيە 9 - ئەسىردە بۇ كىشىلەر مەزكۇر رايوندىن دوناي دەرياسى بويىغا كۆچۈپ بارغان. روسىيىلىك تارىخشۇناس نېستور (Nestor) ئوگرلارنىڭ 898 - يىلى كىيۇغا يېتىپ بارغانلىقىنى تىلغا ئالدى. كلاپروس (klaproth) نىڭ «ئاسىيا تارىخ خاتىرىلىرى» دېگەن ئەسىرىدىكى روسىيىنىڭ سالنامىلىرىدىن ئالغان تۆۋەندىكى نەقىلى كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتىدۇ: 1499 - يىلى روسىيىلىك كېنەز ئىۋان ۋاسلىۋىچ ئوگرا رايونىدا ياشاۋاتقان ئوگۇرلارنى مەغلۇپ قىلغان. كېيىن موسكۋادىكى كرىمۇل سايىنىڭ مەلۇم بىر ئىشىك بېشىغا ئەينى ۋاقىتتىن قېلىپ قالغان بىر لاتىنچە لەۋھە ئېسىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا «ۋېنگىرلارنىڭ كېنەزى جون ۋاسلى» (10) دېگەن خەت يېزىلغان. «ۋېنگىر» سۆزى دەل رۇسچىدىكى «ئوگرا» دىن ئۆزگىرىپ كەلگەن. كارپىنى يەنە ئوگۇرلارنىڭ دوناي دەرياسى بويىدىكى يېڭى تۇرالغۇسىنى Hungaria دەپ ئاتىغان. ئوگۇرلارنىڭ ۋولگا

دەريا ۋادىسىدىكى ئەسلىي زېمىننىڭ نامى «بۈيۈك ئونگارىيە» (magna hungaria) دەپ ئاتىلاتتى. ئوخشاش بىر دەۋردىكى (13 - ئەسىردىكى) ياۋروپالىق سەيياھ روبىروك (rubruck) مۇ ئوگۇرلارنىڭ ئەسلىي ماكانىنى «(11)» (greater hungaria) دەپ ئاتىغان. روسىيە ئالىملىرى «ئوگۇر» دېگەن سۆز تۈركچە «ئون ئوگۇر» دېگەندىن كېلىپ چىققان، «ئون ئوگۇر» دېگىنى «ئون ئوقلار» دېگەنلىك بولىدۇ، بۇ ھازىرقى hungary نىڭ ئەسلىي مەنبەسىدۇر دەپ قارايدۇ. شۇڭا 1964 - يىلى تۈزۈلگەن «بىرتانىيە ئېنسىكلوپېدىيىسى» دىمۇ «ۋېنگىر (hungary) سۆزى سىلاۋىيانلارنىڭ تۈركچىدىكى ئون ئوگۇرلارنى يەنە بىر خىل ئوقۇشىدىن كېلىپ چىققان» (12) دەپ يازغان. «كامبىرىج ئىچكى ئاسىيانىڭ دەسلەپكى مەزگىللەردىكى تارىخى» دا، ماجارلار ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق يازغان: 9 - ئەسىردە ماجارلار ۋە بىر قىسىم تۈركىي قەبىلىلەر قارا دېڭىزنىڭ شىمالىي قىرغاقلىرىدا ئون ئوگۇر (تۈركچە ئون ئوق) دەيدىغان بىر قەبىلە ئىتتىپاقىنى ھاسىل قىلغان. بۇ نام يېقىن قوشنىلىرى بولغان سىلاۋىيانلار تەرىپىدىن بۇزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىپ، ۋېنگىر (Vengr) دەپ ئوقۇلغان. بۇ سۆز ھازىر كىشىلەرگە تونۇش بولغان hungary دۇر (13).

ج. م. خاسسىي (j. m. hussey) «كامبىرىج ئوتتۇرا ئەسىر تارىخى» دا: «ھۇنلار بىلەن ئون ئوگۇرلار مەلۇم قانداشلىق مۇناسىۋەتكە ئىگە خەلق. ۋىزانتىيىنىڭ مىسسىئونېرلىرى 5 - ، 6 - ئەسىرلەردە ھۇنلار، بۇلغارلار ۋە تۈرك خەلقلەرى توغرىسىدا زور ئۇتۇقلارغا ئىگە بولغان. ماجارلار مۇشۇلارنىڭ ئىچىدە بولۇشى تەبىئىي. 463 - يىلى ئەتراپىدا ئون ئوگۇرلار دىن دەرياسى بىلەن كاۋكاز تاغلىرى ئارىلىقىدا ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئۇلار سابىرلار ۋە باشقا ئوگۇرلار بىلەن بىرگە ۋىزانتىيىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ۋىزانتىيىنىڭ دوستانە مۇئامىلىسىگە ئېرىشكەن ۋە ئىمپېرىيىنىڭ شىمالىي چېگرىلىرىدىكى زېمىنلارغا بولغان ئىگىدارچىلىقىنى مۇقىملاشتۇرۇۋالغان» (14) دەپ يازغان. جىيەن بوزەن ئەپەندى «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ۋە ئەجدادلىرىنىڭ غەربكە كۆچۈشى» دېگەن ماقالىسىدە خامىلتوننىڭ ۋىزانتىيە مەنبەلىرىدىن ئىزدەپ تاپقان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىغا دائىر ماتېرىياللىرى ئاساسىدا يېزىپ چىققان «توققۇز ئوغۇز ۋە ئون ئۇيغۇر ھەققىدە تەتقىقات» دېگەن ماقالىسىدىن پايدىلىنىپ، بۇ مەلۇماتلارنى جۇڭگونىڭ كلاسسىك تارىخنامىلىرىدىكى بايانلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ، «غەرب مەنبەلىرىدىكى ئاتالمىش ئون ئوگۇرلار، «ئون ئۇيغۇر» دېگەنگە ۋەكىللىك قىلىدۇ» (15) دەپ شەرھىلىگەن.

ماجارلارنىڭ ئېتنىك جەھەتتىكى مۇرەككەپ ساپاسى ئۇلارنىڭ تىلىدىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. ۋىنگرىيىلىكلەر (ماجارلار) نىڭ تارىخىغا دائىر ئاساسىي بىلىمنى يەنە تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىنمۇ بىلىشكە بولىدۇ. بۇنىڭدا كۆرسىتىلىدىغىنى ماجار تىلىنىڭ ئاساسىي قاتلام قۇرۇلمىسى فىن - ئوگۇر تىللىرىنى مەنبە قىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ تىلى ۋوگۇل (Manshi) ئوستىياكس (chanti) دىن ئىبارەت ھازىر سىبىرىيىدە ياشايدىغان خەلقلەرنىڭ تىلىغا يېقىن كېلىدۇ. ماجارلار بىر مەھەل بۇ خەلقلەر بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغان ۋە ئورال تاغلىرى باغرىدا قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋەتتىمۇ بولغان. ئەمما، ماجار تىلى دەسلەپكى مەزگىللەردە تۈرك تىل ئېلىمىنى بايراق بولغان بىر خىل تىل بولغان ھەمدە ماجارلارمۇ 10 - ئەسىر مەنبەلىرىدە كۆپ خىل تۈركىي خاراكتېرگە ئىگە بولغان، بۇرۇنقى كىشى ۋە قەھرىمانلىرىنىڭ ئىسىملىرىمۇ تۈركچە نام بىلەن ئاتالغان خەلق ئىكەنلىكى كۆرسىتىلگەن. بۇ خىل ئەھۋالدا، فىن - ئوگۇر ماجارلىرى ۋىنگرىيىنى بويسۇندۇرغان ۋاقىتتا، كۈچلۈك تۈرك تەسىرىگە ئىگە بولغان بولىدۇ. بۇنى ۋىزانتىيە مەنبەلىرىدىكى بىر قىسىم ئېتنىك ناملاردىمۇ ئىسپاتلاشقا بولىدۇ. (16)

ئوتتۇرا ياۋروپادىكى قوشنىلىرى ئىچىدە ھېچقانداق تۇغقانلىرى بولمىغان بۇ خەلقنىڭ تىل قۇرۇلمىسىدىن تۈركىي تىلىنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكا ۋە گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنىمۇ تاپقىلى بولىدۇ. ئەمما ئۇلارنى ئېتنىك جەھەتتىن بىۋاسىتە ھالدا قەدىمكى ھۇنلارغا باغلاش پاكىت جەھەتتە كىشىنى تولۇق قايىل قىلالمايدۇ. ھازىرقى ماجارلارنىڭ تىلىدىكى تۈركىي تىل ئامىللىرىنى، ماجارلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشىدىكى ئېتنىك تەركىبلەردىن بولغان ئون ئوگۇرلار ۋە ئاتتىلاننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن جەنۇبىي روسىيە يايلاقلىرىغا قايتىپ كەلگەن ھۇن ئىتتىپاقىدىكى خەلقنىڭ ئارىلىشىشىدىن كېلىپ چىققان دەپ قاراش بىر قەدەر مۇۋاپىق. بۇ سۆزىمىزنى دەلىللەش ئۈچۈن ياۋروپاغا كۆچكەن ھۇنلار ۋە ئۇلارنىڭ تىلىغا مۇناسىۋەتلىك يەنە بىر قىسىم مەسىلىلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ.

مەك گاۋىرىن ھۇنلار بىلەن موڭغۇللارنىڭ تىل ئالاھىدىلىكى ھەمدە ھۇنلارنىڭ قايسى تىل گۇرۇپپىسىغا تەۋە ئىكەنلىكى ئۈستىدە توختىلىپ تۆۋەندىكىدەك يازىدۇ: «موڭغۇلىيىدىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ سۆزلەيدىغىنى بىر خىل ياكى كۆپ خىل تۇرانىيان (ئورال - ئالتاي) تىل سىستېمىسىدىكى تىل بولۇپ، بۇ ئاللىقاچان

كىشىلەرنىڭ ئورتاق ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەن. بىزنىڭ ھازىرقى مەسئۇلىيىتىمىز يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا قەدىمكى موڭغۇلىيىدىكى ئاساسلىق تىلنىڭ زادى ھەر خىل تۇرانىيان تىللىرى ئىچىدىكى قايسى تۈرى ئىكەنلىكىنى بېكىتىش. شۇنىڭ ئۈچۈن، شۇنى بىلىشىمىز كېرەككى، تۇرانىيلارنىڭ تىلى ھەمىشە ئوخشىمىغان بەش خىل تىل ئائىلىسىگە ئايرىلغان. بۇنىڭ بىرىنچىسى فىن - ئوگۇر تىل ئائىلىسى بولۇپ، ھازىر بۇ تىلدا سۆزلىشىدىغانلاردىن ماجارلار، فىنلاندىيە ۋە روسىيىنىڭ شەرقىدە ياشايدىغان ھەرخىل فىنلار بار. ئىككىنچىسى، ساموئىد تىل ئائىلىسى، ھازىر بۇ خىل تىلدا سۆزلىشىدىغانلار سىبىرىيىنىڭ غەربىي ۋە ئۇنىڭغا يېقىن جايلاردا ياشايدىغان كىشىلەر؛ ئۈچىنچىسى، تۈركىي تىللار ئائىلىسى؛ تۆتىنچىسى، موڭغۇل تىلى ئائىلىسى؛ بەشىنچىسى تونگۇس تىلى ئائىلىسى. ھازىر بىز فىن - ئوگۇر، ساموئىد ۋە تونگۇس تىل ئائىلىلىرىنى چىقىرىۋەتسەك، تەكشۈرۈپ ئېنىقلاشقا تېگىشلىكى موڭغۇل ۋە تۈرك تىل ئائىلىسى بولىدۇ. كۆپ يىللاردىن بۇيانقى ئالىملارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسەن، قەدىمكى موڭغۇلىيىدە موڭغۇللار بىلەن تۈركلەرنىڭ تەڭ ياشىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشقا بولىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا، مەزكۇر رايوندا ياشىغان خەلقلەرنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى زادى موڭغۇل ياكى تۈركلەرنىڭ قايسىسىدىن تۈزۈلگەن؟ كېيىنكى ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ مەركىزىي ئامىلى موڭغۇللارمۇ ياكى تۈركلەرمۇ؟...» . ئۇ يەنە بۇ سوئاللىرىنىڭ جاۋابى سۈپىتىدە مۇنداق يازىدۇ: « ھەر قايسى ئەل ئالىملىرى ئۇزاق يىللىق كەسكىن تالاش - تارتىشلار ئارقىلىق يۇقىرىقى مەسىلىلەرگە قارىتا ئۆز شەرھىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتتى، ھازىر كۆپلىگەن مۇتەخەسسسلەر جۇڭگو سالنامىلىرىدىكى خاتىرىلەرگە قوشۇلۇپ، ھۇنلارنىڭ بىر خىل تۈركىي تىلدا سۆزلەيدىغان خەلق ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلدى» (17). ئەمەلىيەتتە ھۇن ئىمپېرىيىسى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىنكى نەچچە ئەسىرلەردىن كېيىن، موڭغۇلىيىدىكى ئاھالىلەر ئارىسىدا موڭغۇل تىل ئائىلىسىدىكى تىللار ئاندىن پەيدىنپەي ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن. بۇ يەكۈن تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن چىقىرىلغان؛ ئەمما بىز بىلىدىغان ھۇنلارنىڭ ئىرقىي ئالاھىدىلىكىگەمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ. بىز ئىشىنىمىزكى، بۇ قەدىمكى ھۇنلار ئىرقىي ۋە تىل جەھەتتە پۈتۈنلەي «تۈرك» ئائىلىسىگە كىرىدۇ. (18)

ھۇنلار ياۋروپاغا كۆچۈپ بارغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ ئاتتىلانىڭ ياۋروپا تارىخىغا كۆرسەتكەن تەسىرى كۈچلۈك بولغانلىقتىن، ئاتتىلا ۋە ئۇنىڭ ھۇنلىرىغا قارىتا ئېلىپ

بېرىلغان تەتقىقاتلار ياۋروپادا بەلگىلىك زور نىسبەتنى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ھۇنلارنىڭ تىلىغا دائىر ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلارمۇ ئاز ئەمەس. بۇلارنىڭ ئىچىدە ج. مەنشن خېلفىن (j. maenchen - helfen) يازغان «ھۇنلارنىڭ دۇنياسى» دېگەن كىتابنىڭ 9 - بابىدا، ھۇنلارنىڭ تىلى بىر قەدەر تەپسىلىي شەرھەلەنگەن بولۇپ، كىتابتا شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىن قېلىپ قالغان ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ تىلىغا ئالاقىدار ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ، ھۇنلارنىڭ تىلىغا قارىتا تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىلمىي قىممىتى ۋە تارىخىي قىممىتى ئىنتايىن يۇقىرى.

خېلفىننىڭ قارىشىچە، ھۇن تىلىنىڭ فونېتىكا سىستېمىسى بىلەن گرىك تىلى ۋە لاتىن تىلىنىڭ فونېتىكا سىستېمىسى ئوخشاش بولمىغان. شۇڭا، باشقا تىللاردىكى يېزىق - بەلگىلەر ئارقىلىق ھۇن تىلىنى تەرجىمە قىلغاندا، ھۇن تىلىدا ئىشلىتىلگەن سۆزلۈكلەر ھەمىشە بۇرمىلانغان. ھۇن تىلىدىكى نۇرغۇنلىغان ناملار ھۇنلارنىڭ ئۆزلىرىنى ئاتىشى ئەمەس، بەلكى مىللەتلەرنىڭ ئۇلارنى ئاتىشىدىن كېلىپ چىققان. شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ دەسلەپكى ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ھۇنلارنىڭ تىلىدىمۇ ئۆزگىرىش يۈز بەرگەن. بەزى ئىسىملار ھەتتا باشقىچە ئاتالغان. (19) خېلفىن يەنە ئاتتىلا خانلىقىدىكى مۇھىم ئەربابلارنىڭ ناملارنى كۆرسىتىش ئارقىلىق، بۇ كىشىلەرنىڭ ئىسىملىرىنىڭ يات مىللەت تىللىرىدىكى ئىسىملارغا ئايلىنىپ كەتكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ، شۇ ئارقىلىق ئەينى ۋاقىتتىكى ھۇنلار تىلىنىڭ ئەبجەش ھالىتىنى چۈشەندۈرگەن. خېلفىن مۇنداق بىر مىسالنى كۆرسىتىدۇ: «ھۇن پادىشاھلىقى يېمىرىلگەندىن كېيىن (مىلادىيە 468 - يىلى)، شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ قوشۇنىدا بىر ھۇن ئوفىتسېرى بار بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى Apsik (apsiq) دەپمۇ يېزىلغان) بولۇپ، بۇ ئالان تىلىدا Apsa (ئات) ۋە تۈرك تىلىدا (تايچاق) دېگەن Ok مەنىدە ئىدى. ئەمما، ئاتتىلا خانلىقىدىكى ھۇنلار ئىچىدە تۈركچە ئىسىملار ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن (20).

ياۋروپادىكى ئالىملار ئارىسىدا بىر مەھەل 5 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرقىي چېگرىلىرىدا پەيدا بولغان « Hun » لارنىڭ جۇڭگونىڭ تارىخنامىلىرىدا خاتىرىلەنگەن ھۇن (匈奴) لار بىلەن بىر خەلق ياكى ئەمەسلىكى توغرىسىدا ئېنىق تەتقىقاتلار بولمىغان. 18 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، فرانسىيىدىن جۇڭگوغا كەلگەن ئەيسا دىنى جەمئىيىتىنىڭ دىن تارقاقچىسى يوسېف مورىيا مايلاك

(Joseph moyria maillac 1669__1748) جۇڭگودا خەنزۇ تىلىنى پىششىق ئۆگەنگەندىن كېيىن ، كاڭ شىنىڭ پەرمانغا بىنائەن «ئۆرنەك قامۇسلار» نى فرانسۇزچىغا تەرجىمە قىلىپ ، 1737 - يىلى لىئون كۇتۇپخانىسىغا ئەۋەتىپ بەرگەن . بۇ كىتاب «جۇڭگو تارىخى» دېگەن نامدا 13 توم بولۇپ 1777__1783 - يىللىرى ئارىلىقىدا پارىژدا نەشرىدىن چىققان . فرانسىيلىك ئالىم م.دېگويىنىس (m. deguignes) مەزكۇر كىتابتىكى شىمالدىكى مەللەتلەرگە دائىر بايانلار ئاساسدا «ھۇنلار ، تۈركلەر ۋە موڭغۇللارنىڭ تارىخى» دېگەن كىتابنى يېزىپ چىقىپ ، hun لار دەل غەربكە كۆچكەن 匈奴 لاردۇر ، دېگەن كۆزقاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان . فرانسىيىدە ئۇزاق مەزگىل تۇرغان شۇ دەۋردىكى ئەنگىلىيلىك ئالىم ئىدۋارد گېبون (Edwaed gibbon 1737__1794) «رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ گۈللىنىشى ۋە زاۋاللىققا يۈز تۇتۇش تارىخى» دېگەن كىتابتا بۇ كۆزقاراشنى يەنىمۇ ئىلگىرىگەن ھالدا دەلىللىگەن . شۇنىڭ بىلەن Hun لار دەل جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى 匈奴 لاردۇر دېگەن كۆزقاراش غەرب دۇنياسىغا كەڭ تارقالغان (21) .

خېلىنمۇ باشقا ئالىملارنىڭ دەلىللىرىدىن ئىسپات ئېلىپ : «ھۇنلار (Huns) بىلەن 匈奴 ئوخشاش بىر مىللەت ، ياۋروپادىكى ھۇنلار سۆزلەيدىغان تىل ۋە شەرقتىكى (غەربكە كۆچۈشتىن بۇرۇنقى) ھۇنلار سۆزلەيدىغان تىلنىڭ ئوخشاشلىقىدىن گۇمانلىنىشنىڭ ھاجىتى يوق ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى تۈركىي تىلدا سۆزلەيتتى . ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ھۇن خەلقلەرى ئىچىدە تۈركىي تىلدا سۆزلەيدىغان قەبىلىلەرنىڭ بارلىقىنىمۇ ئېتىراپ قىلىش كېرەك (22) دەپ قارىغان . خېلىن «تىل» بابىنىڭ خاتىمىسىدە : «قەبىلىلەر ناملىرىدىن ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇكى ، كۆپچىلىك ھۇنلار تۈركىي تىلدا سۆزلەيتتى . مەسىلەن ، Ultincur ۋە Bug - cor قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسى تۈركىي تىلدىكى ناملار بولۇپ ، ھەممىسى Cur ياكى Cor دېگەن تۈركىي تىل بىلەن ئاياغلاشقان . بۇنىڭدىن باشقا ، تۈركىي تىللىق ئىسىملاردىن كۆپ ئۇچرايدىغان سۆز ئاخىرى قوشۇنچىسى Gur بولۇپ ، ھۇن قەبىلىلىرى ئىچىدىكى Kutrigur, utigur, on ogur, bittugur, tongur, ugur قاتارلىق قەبىلە ناملىرىدا Gur دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ» (23) دەپ يازغان .

يۇقىرىقى بايانلاردىن شۇنداق يەكۈن چىقىرىشقا بولىدۇكى ، ھۇن ئىتتىپاقىدا تۈركىي تىل ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئاساسىي سالماقنى ئىگىلىگەن . ماجار مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئون ئوگۇر ئىتتىپاقىدىكى خەلقلەردىن باشقا يەنە

جەنۇبىي روسىيە يايلاقلارىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان ، ئاتتىلاننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن مەزكۇر رايونغا قايتا كۆچۈپ كەلگەن ھۇنلارمۇ مۇھىم رول ئوينىغان . تۈركىي تىللىق قوۋملەر كېيىنكى ماجار تىلىدا ئۇچرايدىغان موڭغۇل ، تونگۇس تىل لېكسىكىلىرىدا كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىغان بولۇشى مۇمكىن . چۈنكى ، مەيلى ھۇنلار بولسۇن ياكى تۈرك - ئۇيغۇرلار بولسۇن ، ھازىرقى موڭغۇل يايلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمىدىكى رايونلاردا بىر مەھەل دەۋران سۈرگەن . بۇ خانلىقلار تېررىتورىيىسىدە تەبىئىي ھالدا موڭغۇل - تونگۇس تىللىق خەلقلەرمۇ مەۋجۇت ئىدى . بىز ماجارلارنىڭ ئېتىنىڭ قۇرۇلمىسىغا دائىر بىر قىسىم مەزمۇنلارنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ، ماجار تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق جەھەتتىكى ئوخشاشلىق تەرەپلىرىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى : ماجار تىلى سۆزلۈكلىرىدە فونېتىكا ۋە لېكسىكا جەھەتتىن ئۇيغۇر تىلى بىلەن تامامەن ئوخشاش بولغان ، شۇنىڭدەك فونېتىكا جەھەتتىن ئازراق پەرقلىنىدىغان ، ئەمما مەنا جەھەتتىن ئوخشاش بولغان تۈپ سۆزلەرنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ . يەنە بەزى سۆزلەر ماجار تىلىنىڭ ئۇزاق مەزگىل باشقا تىللار بىلەن ئۇچرىشىشى ۋە قوشۇلۇشى جەريانىدا فونېتىكىلىق ۋە لېكسىكىلىق ئۆزگىرىش ھاسىل قىلغان . ماجار تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېتىكا ۋە لېكسىكا جەھەتتىن ئوخشاش بولغان تۈپ سۆزلەردىن ھازىرغىچە مەلۇم بولغانلىرى 400 ئەتراپىدا (ۋېنگرىيىدە ئوقۇۋاتقان ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەسلەپكى ستاتىستىكىسى) ، ئەمما بۇ ماقالىدە ماجار تىلىدا ئۆزۈم بىۋاسىتە ئۇچراتقان ئوخشاش سۆزلۈكلەرنىلا كۆرسىتىپ ئۆتۈشنى لايىق تاپتىم . ئەسكەرتىش : ماجار تىلىدا « Ny » تاۋۇشىدا « Y » تاۋۇشى تەلەپپۇز قىلىنمايدۇ (ئەمما « Ny » تاۋۇشى يالغۇز كەلگەن « N » گە قارىغاندا يېنىك تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . « Gy » تاۋۇشىمۇ ئوخشاش) .

ماجارچە — ئوقۇلۇشى — مەنىسى — ئۇيغۇرچە

anya — ئانا — ئانا — ئانا

Apa, papa — ئاپا، پاپا — دادا، ئاتا — دادا، ئاتا

betuk — بېتۈك — ھەرپ، پۈتۈك — پۈتۈك

oroszlan — ئوروسلان — ئارسلان، شىر — ئارسلان، شىر

- alma _____ ئالما _____ ئالما _____ ئالما
 erdem _____ ئېردېم _____ تۆھپە، نەتىجە — ئېسىل پەزىلەت، قىممەت،
 ئەمەلىي سۈپەت، قابىلىيەت، كۈچ
 bator _____ باتور _____ باتۇر _____ باتۇر
 kan _____ كان _____ خان، قاغان _____ قاغان، خان
 kapu _____ كاپۇ _____ دەرۋازا، قوۋۇق — دەرۋازا، قوۋۇق، قاپۇغ
 kek _____ كېك _____ كۆك، كۆك رەڭ — كۆك
 kender _____ كېندېر _____ كەندىر _____ كەندىر
 kerek _____ كېرېك _____ كېرەك، لازىم — كېرەك
 teve _____ تېۋې _____ تۆگە _____ تۆگە
 toklyo _____ توكلو _____ پاقلان _____ توخلا، پاقلان
 balta _____ بالتا _____ پالتا _____ پالتا
 bazar _____ بازار _____ بازار _____ بازار
 bika _____ بىكا _____ بۇقا _____ بۇقا
 bizarr _____ بىزار _____ بىزارلىق، غەلىتىلىك — بىزار
 bor _____ بور _____ ئۈزۈم ھارىقى — ئۈزۈم (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا)
 borecet _____ بورئېچىت _____ ئۈزۈم ھارىقىنىڭ ئېچىتقۇسى — ئېچىتقۇ
 ecet _____ ئېچىت _____ ئېچىتقۇ _____ ئېچىتقۇ
 dzsungel _____ جۇنگىل _____ جاڭگال _____ جاڭگال
 mayma _____ مايما _____ مايمۇن _____ مايمۇن
 kosar _____ كوشار _____ سەۋەت، قوشۇغلۇق — قوشۇغلۇق
 ej _____ ئېي _____ ھەي! _____ ھەي!
 eloterep _____ ئېلو تېرېپ _____ ئالدى تەرەپ _____ ئالدى تەرەپ
 gyop _____ جۆپ _____ ئوت-چۆپ _____ چۆپ
 kecske _____ كېچكى _____ ئۆچكە _____ ئۆچكە
 (قەشقەرنىڭ ئېغىز تىلىدا «ئۆچكە» دېگەن سۆز «ئېچكە» دەپ تەلەپپۇز
 قىلىنىدۇ.)

anyoka _____ ئانوكا _____ ئانىكا، چوڭ ئانا — چوڭ ئانا
 (ئاتۇش قاتارلىق بىر قىسىم جايلاردا كېلىنلەر قېينانىسىنى «ئانىكا» دەپ

ئاتايدىغان ئادەتلەرمۇ بار.)

so _____ شو _____ تۇز، شور _____ شور، تۇز
(سۈپەت بولۇپ كەلگەندە «شورلۇق» ياكى «تۈزلۈق» دېگەننى ئىپادىلەش
ئۈچۈن «sos» بولۇپ كېلىدۇ.)

kos _____ كوش _____ قوچقار _____ قوچقار
tolmacs _____ تولماچ _____ ئېغىزچە تەرجىمان _____ تىلماچ، تەرجىمان
sopru _____ شۆپرۈ _____ سۈپۈرگە _____ سۈپۈرگە
arpa _____ ئارپا _____ ئارپا _____ ئارپا

nyaka _____ ناكا _____ كىيىمنىڭ ياقىسى _____ ياقا
koldok _____ كۆلدۆك _____ كىندىك _____ كىندىك
szakal _____ ساكال _____ ساقال _____ ساقال
bolcso _____ بۆلچۆ _____ بۆشۈك _____ بۆشۈك
bolcsodal _____ بۆلچۆدال _____ ئەللەي ناخشىسى _____ ئەللەي ناخشىسى

szin _____ سىن _____ سىن، رەڭ _____ سىن، رەڭ
sarga _____ شارگا _____ سېرىق _____ سېرىق
kut _____ كۈت _____ قۇرۇق _____ قۇرۇق
nez _____ نېز _____ قارىماق _____ نەزەر سالماق
kutya _____ كۇچا _____ كۈچۈك، ئىت _____ كۈچۈك

(«ty» تاۋۇشى «چ» تەلەپپۇز قىلىنىپ ئىنتايىن يىنىك تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.)
kazan _____ كازان _____ قازان، ئوچاق _____ قازان

ki _____ كى _____ كىم _____ كىم
keso _____ كېشۆ _____ كېچە، كەچرەك _____ كەچ، كېچە
kocsi _____ كوچى _____ ھارۋا _____ ھارۋا

بەزى تەتقىقاتچىلار kocsi سۆزىنى قاڭقىللارنىڭ خەنزۇچە نامى بولغان 高车 دىن كەلگەن دەپ قارايدۇ. Kocsi سۆزى ھارۋا دېگەن مەنىنى بىلدۈرگەندىن سىرت، ماجارلاردا بۇ يەنە بىر چوڭ جەمەتنىڭ فامىلىسى بولۇپ «ھارۋىكەشكەر جەمەتى» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

kis _____ كىش _____ كىچىك _____ كىچىك
kicsi _____ كىچى _____ كىچىك _____ كىچىك

Kis بىلەن kicsi ھەر ئىككىلىسى «كىچىك» دېگەن مەنىدە بولۇپ، «kis» نىڭ كۆپلۈك شەكلى يوق. پەقەت kicsi نىڭ كۆپلۈك شەكلى بار بولۇپ، «كىچىكلەر دېگەننى ئىپادىلەش ئۈچۈن بىرىنچى شەخسنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسى «k» قوشۇلۇپ «kicsik» (كىچىك) بولۇپ تۈرلىنىدۇ. «كىچىك بالا» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەرنى ئىپادىلىگەندە «kis» سۆزى ئىشلىتىلىپ «kis baba» دەپ يېزىلىدۇ ۋە شۇنداق ئىستېمال قىلىنىدۇ.

korum ————— كۆرۈم ————— تىرناق

بۇ سۆز گەرچە فونېتىكا جەھەتتە ئوخشاش بولمىسىمۇ، تىرناقنى «كۆرۈم» دەپ ئاتاش پىسخىكىلىق جەھەتتىكى مايىللىققا ياتىدىغان سۆز بولغاچقا، بۇ يەردە قىستۇرۇپ قويۇشنى لايىق كۆردۈم.

ماجار تىلىدا «سىز»، «سىلى»، «ئۆزلىرى» دېگەنگە ئوخشاش ھۆرمەت - تەكەللۇپ سۆزلىرىمۇ ناھايىتى ئېنىق ئىپادىلەنگەن بولۇپ، بۇ جەھەتتىمۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ تىل ئالاھىدىلىكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇ خىل سۆزلەرنى مەيلى ئېغىز تىلى ياكى يېزىق تىلىدا بولسۇن، ناھايىتى ئاسان پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن، «on» سىز، «maga» سىلى، ئۆزلىرى، كۆپلۈك بولغاندا «maguk» بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

ماجار تىلىدا سۈپەتنىڭ كۆپلۈك شەكلىنىڭ ئۆزگىرىش قانۇنىيىتى بىلەن ئىسىمنىڭ كۆپلۈك شەكلىنىڭ ئۆزگىرىش قانۇنىيىتى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش. كېلىش قوشۇمچىلىرى ئىچىدە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى ۋە ئۇنىڭ تۈرلىنىش شەكلى ئۇيغۇر تىلى بىلەن تامامەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن، قىسقا سوزۇق تاۋۇش «i» بىلەن ئاياغلاشقان ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا بىۋاسىتە ھالدا ئۇنىڭ كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. يەنى kocsí (ھارۋا) نىڭ ئىگىلىك شەكلىنى ئىپادىلىگەندە بىۋاسىتە ھالدا 1 - شەخسنىڭ ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «m» قوشۇلۇپ «kocsim» (ھارۋام) بولىدۇ. قىسقا سوزۇق تاۋۇش «e, a» نى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش «ee, aa» گە ئايلاندۇرۇپ ئاندىن كېلىش قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «korte» (نەشپۈت)، «korteem» (نەشپۈتۈم) بولىدۇ.

ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان ئىسىملارغا بىۋاسىتە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن، toll (قەلەم)، tollam (قەلىمىم). ئاز ساندىكى ئىسىملارنىڭ ئىگىلىك شەكلىنىڭ ئۆزگىرىشى ئالاھىدە بولىدۇ.

مەسىلەن، «apa» (دادا)، «apam» (دادام)، «anya» (ئانا)،
 anyam (ئانام)، ocs (ئوكا)، «ocsem» (ئوكام) دېگەنگە ئوخشاش.
 كىشىلىك ئالماش شەكلىنىڭ 1-شەخس ھالىتىمۇ ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئاساسەن
 ئوخشاش. مەسىلەن، «ert» (بىلمەك) بولسا «ertem» (چۈشەندىم، بىلدىم) بولۇپ
 ئىپادىلىنىدۇ. ئورۇن كېلىش، بېرىش كېلىش قوشۇمچىلىرىمۇ بىۋاسىتە ئوخشىمىغان
 بىلەن ئىشلىتىلىش شەكلى جەھەتتە ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا
 ئورۇن كېلىش قوشۇمچىلىرى «دا»، «دە»، «تا»، «تە» بىلەن ئىپادىلەنسە، ماجار
 تىلىدا «ba»، «be»، «ban»، «ben» بىلەن، بېرىش كېلىش قوشۇمچىلىرى
 «ba»، «be»، «ra»، «re» لەر بىلەن، چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىلىرى
 «bol»، «bool»، «rol»، «rool»، «tol»، «tool» لەر بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

ماجار تىلىدىكى ئورۇق-تۇغقانچىلىق ناملىرى

نامى — ئىگىلىك شەكلى — ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى

A csaladom _____ ئائىلەم
 nagy szuleim _____ nagy szuleim — بوۋام، مومام (ئاتا-بوۋام)
 nagy _____ ماجار تىلىدا «چوڭ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.
 nagyapa _____ nagyapam — چوڭ دادام (ئەر- ئايال ھەر ئىككى تەرەپكە
 ئوخشاش)
 nagyanya _____ nagyanya — چوڭ ئانام (ئەر- ئايال ھەر ئىككى تەرەپنىڭ
 ئانىسىغا ئوخشاش)
 szuleim _____ szuleim — ئاتا-ئانام
 Papa, apa _____ apam — دادام، ئاتام
 anya _____ anyam — ئانام
 en _____ مەن
 gyerekeim _____ gyerekek — بالىلىرىم
 fiam _____ fiam — ئوغلۇم

lanyom _____ lany قىزىم
unoka _____ unokam نەۋرەم (قىز-ئوغۇل ، ئوغۇل-قىزلىرىنىڭ
بالىلىرىغا ئوخشاش)

nagybatyam _____ nagybatya تاغام(ئاتا-ئانا ھەر ئىككى تەرەپكە ئوخشاش)
nagyneni _____ nagynenem ھاممام (ئاتا-ئانىسىنىڭ ئاچا-سىڭىللىرى
ئوخشاش)

unokatestverem _____ unokatestver نەۋرە ئاكا-ئاچا ، ئۇكا-سىڭىللىرىم
testver _____ testverem ئاكا-ئۇكا ، ئىگىچى-سىڭىللىرىم

batyam _____ batya ئاكام

ocsem _____ ocs ئىنىم

nowerem _____ nover ئاچام

hugom _____ hug سىڭلىم

unokaocsem _____ unokaocs نەۋرە ئىنىم(ئاتا-ئانا ھەر ئىككى تەرەپنىڭ
ئەر-ئايال قېرىنداشلىرىنىڭ ئوغۇللىرىغا ئوخشاش)

unokahugom _____ inokahug نەۋرە سىڭلىم(يۇقىرىقىغا ئوخشاش)

ferjem _____ ferj ئېرىم

felesegem _____ felesseg خوتۇنۇم

aposom _____ apos قېيىناتام

anyosom _____ anyos قېيىنانام

sogorom _____ sogor يېزىم

sogornom _____ sogorno يەڭگەم

vom, vejem _____ vo كۈيئوغلۇم

menyem _____ meny كېلىنىم

ماجالارنىڭ تۇغقاندارچىلىق ۋە كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى ئۆزىدىن چوڭلارنى
ھۆرمەتلەپ «پالانى ئاكا» دەپ ئاتاش ئادەتلىرىمۇ ئۇيغۇرلار بىلەن ئوخشىشىپ
كېتىدۇ.

ماجار تىلىدا يەنە savak(دەرس)، padisah(پادىشاھ)، vezer(ۋەزىر) دېگەنگە
ئوخشاش ئوسمان تۈركلىرى ئارقىلىق قوبۇل قىلىنغان سۆزلۈكلەرمۇ بار، ئەمما بۇ
خىل سۆزلۈكلەر كۆپ ئەمەس.

سىرتتىن سۆزلۈك قوبۇل قىلىش ھەر قانداق بىر مىللەت خالىي بولالمايدىغان ئىجتىمائىي مەسىلە. ئەمما قانداق سۆزنى قوبۇل قىلىش مەسىلىسى بۇ باشقا بىر ئىش. گەرچە papa, mama دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر نۇرغۇن مىللەتكە ئاساسەن ئورتاق بولسىمۇ، ئەمما «ئانا» سۆزىنىڭ ماجارلار بىلەن ئۇيغۇرلارغا ئورتاق بولۇشى بۇ ئىككى مىللەت ئوتتۇرىسىدا بەلگىلىك ئېتىنىڭ باغلىنىشىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك مەزمۇنلارنىڭ بىرى.

ئىزاھاتلار:

- (1)، (2)، (3)، (4) جۇشۇيۈەن (ئامېرىكا): «ماجارلارنىڭ يىراق شەرقتىكى ئەجدادلىرى». «ياۋرو-ئاسىيا تەتقىقاتى» (خەنزۇچە). جۇڭخۇا كىتابچىلىك ئىدارىسى 1999 - 87.1 - بەت.
- (5) مەك گاۋىرىن: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلەر تارىخى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىك ئىدارىسى 2004 - يىلى خەنزۇچە نەشرى. 193 - بەت.
- (6) 5 - ئىزاھات بىلەن ئوخشاش، 228 - بەت.
- (7) 5 - ئىزاھات بىلەن ئوخشاش، 229 - بەت.
- (8) «كورۋىن مۇزېي ماتېرىياللىرى» «timeless nation» ئىنگىلىزچە 1 - بەت (www.net./corvinus/lib).
- (9) «سوۋېت چوڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى» 1956 - يىلى نەشرى «ئوگرى» قىسمىغا قارالسۇن. خەن بېچى: «9 - ئەسىردىن بۇرۇنقى ماجارلارنىڭ ئېتىنىڭ مەنبەسى»، «نەنجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1980 - يىلى 2 - سان، 79 - بەت.
- (10) 9 - ئىزاھات بىلەن ئوخشاش، 80 - بەت.
- (11) 9 - ئىزاھات بىلەن ئوخشاش، 80 - بەت.
- (12) «بىرتانىيە ئېنسىكلوپېدىيىسى» 1964 - يىلى لوندون، ئىنگىلىزچە نەشرى، 2 - توم، 859 - بەت.
- (13) دىنىس. سنور: «كامېرىچ ئىچكى ئاسىيانىڭ دەسلەپكى مەزگىللەردىكى

تارىخى» ، كامبرىج ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1990 - يىلى ئىنگلىزچە نەشرى 233 - بەت .

(14) ج.م.خاسسىي : «كامبرىج ئوتتۇرا ئەسىر تارىخى» 4 - توم . كامبرىج ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1966 - يىلى ئىنگلىزچە نەشرى 567 - بەت .

(15) جۇەن بوزەن : «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ۋە ئەجدادلىرىنىڭ غەربكە كۆچۈشى» ، «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» 1996 - يىلى 3 - سان خەنزۇچە 52 - بەت .
(16) 14 - ئىزاھات بىلەن ئوخشاش ، 566 - بەت .

(17) 5 - ئىزاھات بىلەن ئوخشاش ، 114 ، - ، 115 - بەتلەر .

(18) 5 - ئىزاھات بىلەن ئوخشاش ، 115 - بەت .

(19) لىن گەن : «جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان تارىخىدا شىمالىي قىسمىدا ياشىغان مىللەتلەرنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى» ، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى 1999 - يىلى نەشرى ، خەنزۇچە 232 - بەت .

(20) 19 - ئىزاھات بىلەن ئوخشاش ، 233 - بەت .

(21) جۇ شۆيۈەن (ئامېرىكا) : «لارنىڭ سىيانپىي - تونگۇس ئەجدادلىرى» ،

«ياۋرو - ئاسىيا ئىلمىي ژۇرنىلى» 2000 - يىلى 2 - سان خەنزۇچە 87 - بەت .

(22) 19 - ئىزاھات بىلەن ئوخشاش ، 233 - بەت .

(23) 19 - ئىزاھات بىلەن ئوخشاش ، 234 - بەت .

سوغدىلار ۋە سوغدىيانا مەدەنىيىتى

تۇرسۇن ئابدۇللا بەگيار

(قاراقاش ناھىيەلىك ئەدەبىيات سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىدىن)

قىسقىچە مەزمۇنى: ماقالىدە، تارىختىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئېتىنىك تەركىبلىرىدىن بىرى بولغان سوغدىلارنىڭ كېلىپ چىقىشى، تارىخىي تەرەققىياتى، يوقىلىشى ۋە ئۇلار ياراتقان مەدەنىيەت ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات بېرىلىدۇ. ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: سوغدىلار؛ سوغدىيانا؛ مەدەنىيەت

سوغدىلار

سوغدىلار مىلادىدىن ئىلگىرىكى II - I ئەسىرلەردىن باشلاپ XII ئەسىرلەرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى زەرەپشان، قاشقا دەريا ۋادىسىدىكى سەمەرقەنت ۋە بۇخارانى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنلىرىدە ياشاپ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە چوڭ تۆھپىلەرنى قوشقان، شۇنداقلا بۈگۈنكى ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئېتىنىك تەركىبلىرىنىڭ بىرى بولغان قەدىمى خەلىقتۇر. تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسەن، خەرىتىدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، سوغدىلار ياشىغان جايلار سەمەرقەنتنى مەركەز قىلغان ھالدا، شەرقتە تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبى ياكى شىمالى ئارقىلىق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك - جۇڭگوغا، جەنۇبتا ئافغانىستان ۋە ھىندىستانغا، غەربتە پىرسىيەگە، غەربىي شىمالدا ياۋروپاغا تۇتىشىدىغان كەڭ رايونلار ئىدى. تارىختا سوغدىلار ياشىغان بۇ كەڭ زېمىن ئۇلار قۇرغان خانلىق ياكى دۆلەتنىڭ نامى سۈپىتىدە «سوغدىيانا» دەپ ئاتالغان. مىلادىنىڭ باشلىرىدىلا سوغدىيانا دەپ ئاتىلىدىغان بۇ جايلار تۇپرىقنىڭ مۇنبەتلىكى، بايلىقلىرىنىڭ موللىقى، ئادەملىرىنىڭ ئەمگەكچان، سودىغا ماھىرلىقى

ۋە ئۆزىنىڭ شانلىق مەدەنىيىتى بىلەن مەشھۇر ئىدى.

تارىختا مەشھۇر نام قالدۇرغان سوغدىلار قەدىمكى تارىخىي مەنبەلەردە ۋە يېقىنقى، ھازىرقى زامان تارىخ تەتقىقاتى نەتىجىلىرىنىڭ بەزىلىرىدە ساكلاردىن دېيىلسە، يەنە بەزىلىرىدە ئارتانلاردىن بۆلۈنۈپ چىققان دېيىلىدۇ. ھازىر بىر قەدەر ئومۇملىشىپ، بىرلىككە كەلگەن كۆز قاراش بويىچە، سوغدىلارنىڭ تىلى ۋە تارىختا ئىشلەتكەن يېزىقىغا ئاساسەن ئۇلارنى شەرقىي ئىران تىل سىستېمىسىغا تەۋە قەبىلىلەرنىڭ بىرى دېيىلىۋاتىدۇ. ئەمما، ئۇلارنىڭ ياشىغان زېمىنلىرى، يارىتىپ قالدۇرغان مەدەنىيەتلىرىنىڭ سىڭىشىپ، قوبۇل قىلىنىپ ساقلىنىشى، ئۆزىنىڭ بولسا، بىر پۈتۈن ھالدا پۈتكۈل تۈركىي خەلقلەرگە ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ، سىڭىشىپ، يوقۇلۇپ كېتىشى قاتارلىق ئەھۋاللارغا ئاساسەن، سوغدىلار تارىختىن بۇيان كەڭ ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنلىرىدا ياشىغان بارلىق تۈركىي خەلقلەرنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىنىك تەركىبلىرىدىن بىرى، دېيىشكە بولىدۇ.

قەدىمكى دەۋرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەرنىڭ تارىخىغا دائىر مەلۇماتلارنىڭ كۆپىنچىسى ئىران، يۇنان، شام ۋە جۇڭگونىڭ يازما ھۆججەتلىرى، شۇ كەڭ زېمىنلەردىكى تاغ قىيالىقلىرى، بالباللارغا ئويۇلغان تاش ئويمىلار، قېزىلما مەنبەلەر ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، شۇنداقلا يېقىنقى بىر ئەسىردىن بۇيان ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات نەتىجىلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن، شىنجاڭ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيەلىك قېزىلما مەنبەلەردىن كېلىدۇ.

تەتقىقات نەتىجىلىرىدە كەلتۈرۈلگەن قەدىمكى ئىرانلىقلارنىڭ مەنبەلىرىدىن قارىغاندا، قەدىمكى پارسلار ئىران ئېگىزلىكىنىڭ شىمالىدىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا تەۋە ھەرقايسى جايلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قەبىلىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ، «ساكلار» دەپ ئاتىغان. مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ۋە شەھەرلەردە ئولتۇراقلاشقان قوۋملارنى دائىم دېگۈدەك ئۇلار ئولتۇراقلاشقان جايلارنىڭ نامى بىلەن مەسىلەن، مەرغىيانلىقلار، باكتىرىيىلىكلەر، خۇارەزىملىكلەر، سوغدىيانلىقلار... دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتىغان. شۇنداق بولغاچقا، «بىخۇستۇن ئابدىسى»^① دە تىلغا ئېلىنغان «ساك»لارنىڭ دەل ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى تۈركىي خەلقلەرنىڭ يىراق ئەجدادى ئىكەنلىكى تارىخىي ئالىملار تەرىپىدىن ئاللىقاچان ئىسپاتلانغان. دېمەك، قەدىمكى دەۋرلەردە ئاشۇ ساكلار بىلەن بىللە ياكى قوشنا ياشىغان خەلقلەرنىڭ بىرى سوغدىلار ئىدى.

يازما تارىخ بويىچە «تارىخ ئىلمىنىڭ ئاتىسى» دەپ تەرىپلىنىدىغان يۇنان تارىخچىسى ھېردوت (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 484-425 -يىلىغىچە ياشىغان) ئۆزىنىڭ «تارىخ» ناملىق كىتابىدا «ماساگېتلار ئېيتىلىشىچە جەسۇر، جەڭ قىلىشقا ماھىر، قۇدرەتلىك مىللەت ئىكەن. ئۇلار مەشرىق (كۈن چىقىش تەرەپ) تە ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، بۇ جاي ئارساكىس دەرياسى (سىر دەرياسى) بويىدا، ئىسدىدونىسلىقلارنىڭ قارشىسىدا ئىكەن. بەزىلەر ئۇلارنى سېكىفىلارنىڭ بىر تارمىقى دەيدۇ» دېگەن، يەنە ئۇ «پارسىلار بارلىق سېكىفىلارنى ساكلار دەپ ئاتايتتى»^② دەيدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ھېردوتنىڭ «تارىخ» ناملىق كىتابىدا يەنە، يەر ناملىرى بىلەن ئاتالغان ئوتتۇرا ئاسىيا قوۋملىرى مەسىلەن، باكتىرىيىلىكلەر، خۇارەزمىلىكلەر، فارفىيلىكلەر ۋە شۇلار بىلەن بىر قاتاردا سوغدىلارمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ. دېمەك، قەدىمكى ئىران ۋە يۇناننىڭ تارىخى مەنبەلىرىدىكى «ساك» لار گاھىدا «سېكىفىلار» لار دېيىلىپ يەنىلا مۇشۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى ھەر قايسى تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئومۇمىي نامىنى بىلدۈرگەن. ئىران ۋە يۇناننىڭ تارىخ مەنبەلىرىدە «ساك» دەپ ئاتالغان بۇ خەلقلەر قەدىمكى جۇڭگونىڭ تارىخ كىتابلىرىدا «سەي» (塞) خېتى بىلەن خاتىرىلەنگەن. چۈنكى «سەي» خېتىنىڭ قەدىمكى خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى «سەك» ئىدى. «خەن سۇلالىسى تارىخى» دىكى «سەيجۇڭ» (赛种) - ساك قوۋملىرىنى كۆرسەتسە، «سەيدې» (塞地) مۇشۇ ساكلارنىڭ ياشىغان زېمىنلىرىنى كۆرسىتەتتى. يەنە «خەننامە: غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە «ئوسۇنلار (ئاسولار) ئارىسىدا ساك قوۋمى، توخرىلار ئۇرۇقىدىكىلەر بار ئىدى»، «ئوسۇن بەگلىكىنىڭ زېمىنى... ئەسلىدە ساكلارنىڭ زېمىنى ئىدى» دېيىلگەن. بۇ مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنىۋاتقان «ساك» ۋە «ئوسۇن» لارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان كېيىنكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھەرخىل ئاتىلىشىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. بۇ مەنبەلەردە چوڭ جەھەتتىن يۇقىرىقىدەك ئاتالغاندىن تاشقىرى، يەنە ئاشۇ ساك قوۋم - قەبىلىلىرى ئارىسىدا ياشىغان سوغدىلار توغرىسىدىمۇ كۆپلىگەن مەلۇماتلار بېرىلگەن. «تارىخىي خاتىرىلەر: پەرغانە تەزكىرىسى» دە «پەرغانە خانى ياخشى گەپكەن دەپ قاراپ، يول بويى ياتاق، ئوزۇق - تۈلۈك تەييارلىتىپ ۋە ئادەم قوشۇپ جاڭ چىيەننى كانگاغا يەتكۈزۈپ قويدۇ، كانگا خانىمۇ ئادەم قوشۇپ ئۇنى ياۋچىلارغا يەتكۈزۈپ قويدۇ»^③، ئەمما «جاڭ چىيەن 1 - قېتىم ئەلچىلىككە چىقىپ قايتىپ بېرىشتىن بۇرۇنلا خەن سۇلالىسىدىكىلەر غەربتە سوغدىيانا ئېلىنىڭ بارلىقىدىن خەۋەر تاپقاندى، مىلادىدىن

بۇرۇنقى 133-يىلى سىماشىگرۇ با، شۇ يەردىكىلەرگە يازغان ئەيىپنامىسىدە ھەم دۇڭ جۇڭشۇ كۆرسەتكەن تەدبىرلەردە سوغدىيانا تىلغا ئېلىنغانىدى. ئۇ خەن سۇلالىسى بىلەن ئەڭ بالدۇر مۇناسىۋەت ئورناتقان غەربىي يۇرت بەگلىكلىرىنىڭ بىرى»^④ بۇ مەنبەلەردە خاتىرىلەنگەن «كانگا» (كانگىيە، قاڭقىلمۇ دېيىلىدۇ) «سوغدىيانا» دېگەنلىك بولۇپ، «تارىخىي خاتىرىلەر» نىڭ ئىزاھاتىدا، «سوغدىيانا (康居) - غەربىي ئەلدىكى قەدىمىي خانلىق. شەرقى ئۇيسۇنغا، غەربى ئائورسىغا، جەنۇبى چوڭ ياۋچىغا، شەرقىي جەنۇبى پەرغانىگە چېگراداش بولۇپ، تەخمىنەن بالقاش بىلەن كاسپىي ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ) دېيىلگەن. (خەنزۇچە «سېخەي» 1965 - بەت). يەنە «خەننامە: پەرغانە تەزكىرىسى» دە «ئائورسى كانگانىڭ شەرقىي شىمالىدىن 2000 چاقىرىم كېلىدىغان كۆچمەن چارۋىچى ئەل بولۇپ، ئۆرپ - ئادەتلىرى ئاساسەن كانگالىقلارنىڭكىگە ئوخشايدىكەن»^⑤ دېيىلگەن بولۇپ، «غەربىي ئەل يەر ناملىرى» دا بېرىلگەن ئىزاھاتتا: «ئائورسى ئالان ئەنسىي - سوغدىلارنىڭ قەدىمكى ئىسمى دېگۈچىلەرمۇ بار. ئۆز دەۋرىدىلا بۇلار شىمالىي كاۋكاز، دون دەرياسىنىڭ شىمالى ئېقىنى بويلىرىدا ياشىغان تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى قەبىلىلەر ئىدى» دېيىلىدۇ. يەنە «خەننامە: پەرغانە تەزكىرىسى» دە «پەرغانىنىڭ غەربىدىن ئارشاڭقىچە بولغان دۆلەتلەرنىڭ تىللىرى گەرچە ئوخشاشمىسىمۇ، ئەمما ئۆرپ - ئادەتلىرى ئاساسەن بىردەك ئىدى. ئۆزئارا بىر - بىرىنىڭ گېپىنى ئۇقۇشاتتى. بۇ دۆلەتتىكى ئادەملەر ئورا كۆز، ساقاللىق بولۇپ، سودىگەرچىلىككە ماھىر ئىدى»^⑥ دېيىلگەن بولۇپ، بۇ مەلۇماتنىڭ بىز يۇقىرىدا كەلتۈرگەن (⑤) نەقىل بىلەن كەم دېگەندە، بىر جايدا ئوخشاشلىق بار. يەنى «كانگا» (كانگىيە)... شەرقىي جەنۇبى پەرغانىگە چېگراداش» بولسا، (⑥)دىكى «ئۆرپ - ئادەتلىرى ئاساسەن ئوخشاش... ئادەملىرى ئورا كۆز، ساقاللىق بولۇپ، سودىگەرچىلىككە ماھىر» بۇ دۆلەت بولسا، پەرغانىنىڭ غەربىدە. دېمەك، سوغدىلار ئۆزىگە قوشنا بولغان پەرغانە، ئارشاڭقىلاردىكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر بىلەن ئۆرپ - ئادەتلىرى ئاساسەن ئوخشاش، بىر - بىرىنىڭ تىلىنى ئۇقۇشالايدىغان ھالدا ياشىغان. خەن سۇلالىسى تارىخ كىتابلىرىدا سوغدىيانا ئومۇمەن «كانگا» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ، شۇ بويىچە خاتىرىلەنگەن. «خەننامە: غەربىي يۇرت (قورىغار) تەزكىرىسى» دە خاتىرىلەنگەن قەدىمكى «يىپەك يولى» توغرىسىدىكى مەلۇماتلاردا بەنگو قەدىمكى «يىپەك يولى» نى شەرھلەپ كېلىپ، «شىمالىي يول

بىلەن غەربكە مېڭىپ پامىر تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، پەرغانە، كانگا ۋە ئورسى خانلىقلىرىغا بارغىلى بولىدۇ»^⑦ دەيدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، سوغدىيانا-كانگا دەپ ئاتىلىپ، سوغدىلار «يىپەك يولى» ئۈستىدىكى مۇھىم بىر ئۆتكەل مەملىكەتتە ياشىغان. «خەننامە: غەربىي يۇرت (قورىغار) تەزكىرىسى» دە يەنە، غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىدىكى بەگلەرنىڭ خىزمەتلىرى بايان قىلىنىپ: «بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش ئىشىغا مەسئۇل بولغان چېرىكلەر قورۇقچىبەگكە قارايتتى؛ قورۇقچىبەگ ئائورسى، كانگا قاتارلىق چەت ئەللەرنىڭ ھەرىكىتىنى كۆزىتەتتى»^⑧ دېيىلگەن. يەنە، «خەننامە: غەربىي يۇرت (قورىغار) تەزكىرىسى» دە «خان خەن ۋۇدې جاۋپونى باشچىلىقىدىكى خەن قوشۇنلىرىنى غەربتىكى قۇس بەگلىكى (تۇرپان بەگلىكى) گە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەنلىكى بايان قىلىنىپ كېلىپ «جاۋپونى ئالدى بىلەن يېنىك قوراللانغان 700 چەۋەنداز بىلەن كىرورانغا بېرىپ ئۇنىڭ بېگىنى ئەسىر ئالدى، ئارقىدىنلا قۇس بەگلىكىنى تارمار قىلدى. بۇنىڭ بىلەن خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ قۇدرىتى ئائورسى، پەرغانە ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى خانلىقلارنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈۋەتتى»^⑨ دەپ بايان قىلىنغان. گەرچە بۇ مەلۇماتتا «ئائورسى، پەرغانى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى خانلىقلار» دېيىلگەن بولسىمۇ، بىراق پەرغانە، ئائورسى خانلىقلىرىغا قوشنا بولغان كانگا (سوغدىيانا) تىلغا ئېلىنمايلا قالماستىن، بەلكى يەنە شۇ «خەننامە: غەربىي يۇرت (قورىغار) تەزكىرىسى» بابىنىڭ ئاخىرىدا غەربىي يۇرتتىكى خانلىق ۋە بەگلىكلەر تونۇشتۇرۇلۇپ كېلىپ: «كانگا (سوغدىيانا) خانلىقى - قىشلىق پايتەختى لېيۋنى بۇ يەردىن بېيتىيەن شەھىرىگە (كانگا خانلىقىنىڭ بىر شەھىرى) بارىدۇ. بېيتىيەن شەھىرىنىڭ چاڭئەن بىلەن بولغان ئارىلىقى 12 مىڭ 300 چاقىرىم بولۇپ، قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە قارىمايدۇ. بېيتىيەندىن لېتۈنگە ئاتلىق يەتتە كۈنلۈك يول. يازلىق پايتەختى پاننى شەھىرى، ئىككى شەھەرنىڭ ئارىلىقى 9 مىڭ 140 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 120 مىڭ تۈتۈن 600 مىڭ كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىق ئادىمى 120 مىڭ نەپەر، شەرقىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 5 مىڭ 550 چاقىرىم كېلىدۇ، ئۆرپ - ئادىتى توخرىلارنىڭكىگە ئوخشايدۇ. كانگا خانلىقى شەرقتىكى ھونلارنىڭ تىزگىنى ئاستىدا ياشايدۇ»^⑩ دېيىلگەن. «خەننامە: غەربىي يۇرت (قورىغار) تەزكىرىسى (II)» دە يەنە «غەربىي يۇرتتا جەمئىي 50 بەگلىك بار ئىدى... كانگا (سوغدىيانا) ئۇلۇغ توخرىلار، ئارساك، كەشمىر، بەلۇجىستان

قاتارلىق بەگ - خانلىقلار خەن سۇلالىسىدىن ناھايىتى يىراقتا بولغانلىقى ئۈچۈن ، يۇقىرىقى 50 بەگلىك ئىچىگە كىرمەيتتى» ① دېيىلگەن . يۇقىرىقى سانلىق مەلۇماتلار ئارىلاشقان بايانلاردىن ، كانگا (سوغدىيانا) خانلىقىنىڭ ئاھالىسى كۆپ ، شەھەرلىرى تولا ۋە ئاۋات ئىكەنلىكىنى ، ئەينى ۋاقىتتا خەن سۇلالىسىغا قارام بولمىغان ، ھونلارنىڭ تىزگىنى ئاستىدىكى مۇستەقىل بىر خانلىق سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقىنى ئوڭايلا بىلىۋالالايمىز . بىراق ، شۇنداقتىمۇ ، كانگا (سوغدىيانا) خانلىقى خەن سۇلالىسى بىلەن ئىناق ، قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋەتتە بولۇپ ، ئۆزئارا سوغات ئەۋەتىشىپ تۇرغانلىقى توغرىسىدىمۇ ، خەن دەۋرىدىكى تارىخنامىلەردە ئانچە مۇنچە مەلۇماتلار ئۇچرايدۇ . مەسىلەن : «كېيىنكى خەننامە : غەربىي يۇرت تەزكىرى» دە «سوغدىيانا خانلىقى كانگا خانلىقىغا قارام . بۇ يەردىن داڭلىق ئات ، كالا ، قوي چىقىدۇ ، ئۈزۈم قاتارلىق مېۋىلەر بار . بۇ يەرنىڭ يەر - سۈيى ياخشى . شۇنىڭ ئۈچۈن ، بۇ يەردىن چىققان ئۈزۈم شارابلىرى ئىنتايىن داڭلىق» ② دېيىلگەن . گەرچە بۇنىڭدا سوغدىيانا بىلەن كانگادىن ئىبارەت بىر مەملىكەتنى بىلدۈرىدىغان ، ئەمما ئىككى خىل تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بىر ئىسىم بىر - بىرىگە قارام ، دەپ ئۆزئارا قارىمۇقارشى ئورۇنغا قويۇلۇشتەك خاتالىق سادىر قىلىنغان بولسىمۇ ، (بۇنىڭ «كېيىنكى خەننامە» نىڭ ئەسلىي تېكىستىدىكى خاتالىق ياكى تەرجىمانلارنىڭ خاتالىقى ئىكەنلىكى ئېنىق ئەمەس ، نەقىلگە ئۆز ئەينى ئېلىندى) لېكىن بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى تارىخنامىلەردە خاتىرىلەنمىگەن ، غەربىي يۇرتنىڭ زور ئىقتىسادىي قىممەتكە ئىگە مەھسۇلاتلىرى بولغان داڭلىق ئات ، كالا ، قوي ۋە ئۈزۈم قاتارلىق مېۋىلىرى ھەم ياخشى ئۈزۈم شارابى قاتارلىقلارنىڭ ئالاھىدە تىلغا ئېلىنىشى قەدىمدىن تارتىپ مەشھۇر سودىگەرلەردىن بولغان سوغدىلار بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خانلىقلارنىڭ داۋاملىق سودا ئالاقىسى قىلىپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ .

كېيىنكى خەن دەۋرىدىن كېيىن ، سوغدى دېگەن نام جۇڭگونىڭ تارىخىي ھۆججەتلىرىدە توققۇز غۇز ، توققۇز جاۋۇپ ياكى توققۇز ئۇرۇقلۇق خۇ ، دەپ خاتىرىلەنگەن ھەمدە سوغدىيانلىق ئەلچىلەرنىڭ ئولپان تاپشۇرغانلىقى توغرىسىدىكى ئىشلار خاتىرىلەنگەن .

غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى ، يەنى مىلادىنىڭ 16 - يىلى (تىيەننىڭ 3 - يىلى) ۋاڭ ماڭ شىن سۇلالىسىنى قۇرغاندىن كېيىن ، غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ مۇناسىۋىتى ئۈزۈلۈپ قالدى . شۇنىڭدىن كېيىنكى

شەرقىي خەن ۋە 16 بەگلىك دەۋرلىرىدىن تاكى تاڭ سۇلالىسى قۇرۇلغىچە غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەر ئوتتۇرىسىدا تىلغا ئالغۇدەك چوڭ تارىخىي ۋەقەلەر يۈز بەرمىگەن بولسىمۇ، ئەمما مۇشۇ دەۋرلەردە سوغدىلار بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خانلىقلار ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا سودا-سېتىق ۋە مال ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىنىڭ بولۇپ تۇرغانلىقى توغرىسىدا «ۋېينامە» «سوغدىلار دۆلىتى»، سۈي سۇلالىسى دەۋرىدىكى «غەربىي يۇرت توغرىسىدا رەسىملىك خاتىرە» (بۇ كىتابنى پېيچوۋي دېگەن كىشى يازغان). ۋېي خېي يازغان «غەربىي تاڭخۇت توغرىسىدا خاتىرىلەر»، «تاڭ تارىخىنىڭ مۇھىم بايانلىرى»... قاتارلىق كىتابلاردا سوغدىلار ھەققىدە كۆپلىگەن مەلۇماتلار قالدۇرۇلغان. شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، «خەن-ۋېي-تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى توققۇز غۇزلار دەل سوغدىلارنى كۆرسىتىدىغان بولۇپ، ئۇلار بەزىدە «توققۇز ئۇرۇقلۇق خۇ»، «توققۇز جاۋۇپ» دەپمۇ ئاتالغان»^③، يەنە «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 97-جىلد «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: «سوغدى خانلىقى-ئاستانىسى زەرەپشان دەرياسىنىڭ غەربىدە، قەدىمكى كانگىيىنىڭ زېمىنى، شەھەر سەردارىنىڭ پامىلىسى جاۋۇپ، كانگىيە شاھىنىڭ جەمەتىدىن»^④ دېيىلگەن. قىسقىسى، تاڭ سۇلالىسى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى جۇڭگو تارىخنامىلىرىدە، ھەتتا ئەرەب، پارس ۋە ياۋروپا تارىخشۇناسلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە «توققۇز ئۇرۇق»، «توققۇز جاۋۇپ»، «خۇ»، «خۇلار»... دەپ ئاتالغان قوۋم، قەبىلە، خەلق ياكى مىللەت دەل سوغدىلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى، جۈملىدىن تۈركىي مىللەتلەر تارىخى تەتقىقاتىدا ئومۇمەن ئېتىراپ قىلىنغان مەسىلە بولۇپ، جۇڭگو تارىخشۇناسى سەي خۇڭشېڭ ئەپەندىنىڭ «تاڭ دەۋرىدىكى توققۇز غۇزلار ۋە تۈرك مەدەنىيىتى» ناملىق ئەسىرى، دەل مۇشۇ توققۇز غۇزلار، يەنى توققۇز جاۋۇپ، توققۇز ئۇرۇقلۇق خۇ-سوغدىلار ھەققىدە بىر قەدەر كەڭ ۋە چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ بېرىلغان، سوغدىشۇناسلىق تەتقىقاتىدىكى مۇكەممەل ئەسەر، دەپ قاراشقا بولىدىغان كىتابتۇر.

سوغدىلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھەرقايسى سۇلالىلەر ۋە ئەتراپىدىكى ھەرخىل تىل، ھەرخىل ئېرىققا مەنسۇپ خەلقلەر بىلەن ھەمدە ئۇلار قۇرغان خانلىق-دۆلەتلەر بىلەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولغان بولسا، ئاسىيانىڭ شەرقىدىكى پايانسىز يايلاقلاردا قۇرۇلۇپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەن سۇلالىسىغا ئوخشاش چوڭ دۆلەت، كۈچلۈك سۇلالىلەر بىلەن دائىم تىرىكشىپ تۇرىدىغان، «مىلادىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىردە

ئۆزىنىڭ كۈشەندىسىگە ئايلانغان سىيانپىلار تەرىپىدىن بايقال كۆلى ئەتراپىدىكى رايونلاردىن غەربكە قوغلىۋېتىلىپ، بىر ئەسىردىن كېيىن، ئاخىرى سوغدىيانانىڭ شىمالىي قىسمىدىكى سىر دەريا يايلاقلىرىدا پەيدا بولغان ھونلار» ⑤ بىلەنمۇ ئوخشاشلا ئۆزئارا قويۇق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن، ھەتتا بەزىدە ھونلارغا قارام بولغان. كېيىنچە كەڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان قەدىمكى ھۆججەت ۋە قېزىلما يادىكارلىقلارنىڭ سوغدىلارغا تەۋە بولغانلىرى بۇ پىكىرىمىزنى دەلىللەيدۇ. ئەمما، بۇ ھەقتىكى مىسالىي تەپسىلاتلارنى بايانىمىزنىڭ كېيىنكى بۆلەكلىرىدە ئوتتۇرىغا چىقىرىمىز.

تارىخ توختاۋسىز ئالغا ئىلگىرىلەپ، مىلادى V ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، كەڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تىزگىنى تۈركلەرنىڭ قولىغا ئۆتتى. مىلادى 551 - يىلىدىن 744 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن كۆك تۈرك خانلىقى ھون ئىمپېرىيەسىدىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيادا مەيدانغا كەلگەن يەنە بىر ئەڭ قۇدرەتلىك خانلىقلارنىڭ بىرى ئىدى. كۆك تۈرك خانلىقى ھۆكۈم سۈرگەن مەزگىللەردە، بىز مۇھاكىمە قىلىۋاتقان سوغدىلار مۇشۇ كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ تەركىبىدە بولدى، سوغدىيانا ۋادىسى كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ تېررىتورىيە دائىرىسىگە كىردى. بۇنىڭ بىلەن «سوغدىلار غەربىي تۈرك يابغۇلىقى زامانىدىلا سىياسىي ۋە دىپلوماتىيە پائالىيەتلىرىگە جەلپ قىلىندى» ⑥. سوغدىلارنىڭ كۆك تۈرك خانلىقى دەۋرىدىكى ئەھۋالىنى بۇ خانلىق زاۋاللىققا يۈزلىنىۋاتقان مەزگىللەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنىڭ تەۋرەنمەس نامايەندىسى بولغان «مەڭگۈ تاش» ئويمىلىرىدىكى خاتىرىلەردىن كۆرۈۋالالايمىز. چۈنكى «مەڭگۈ تاشلاردا كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ گۈللىنىشى ۋە ھالاكىتى سۆزلەنگەن بولۇپ، مەڭگۈ تاشلار - كۆك تۈرك خانلىقى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى خاقانلىقلارنىڭ نەسەبنامىسى، قوشنا دۆلەتلەر بىلەن بولغان سىياسىي، ئىقتىسادىي، سودا مۇناسىۋەتلىرى، قەبىلىلەر ئارا ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشلار، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادلىرى، ئۆرپ - ئادەتلىرى، قەبىلىلەرنىڭ ناملىرى، ياشىغان جايلىرى ۋە ئىقتىسادىي ئەھۋاللىرى ھەققىدە بىزنى مۇھىم مەلۇماتلار بىلەن تەمىنلەيدۇ». مەسىلەن: «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» جەنۇب تەرەپ 46، 47، 48 - قۇرلاردا بىلگە تۇنيۇقۇقنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى تەسۋىرلىنىپ كېلىپ، «ئىنەل خاقان ... ساقا (ساكلار)، تەزىك (تاجىكلار)، توقرىي (توخرىلار) ۋە شۇيەردە ئولتۇراقلاشقان ... باشچىلىقىدىكى سوغداق خەلقىنىڭ ھەممىسى ئەل بولۇپ،

يۈكۈندى... تۈرك خەلقى تۆمۈر قاپقىغا (سەمەرقەنت بىلەن بەلخ ئارىلىقىدىكى بوزقالا تېغىنىڭ ئەتراپىدىكى مۇھىم بىر ئۆتكەل) ۋە (تەڭرى ئوغلى) دەپ ئاتىلىدىغان تاغقا ئەزەلدىن تېگىپ باقمىغانىدى. مەنكى بىلگە تۇنيۇقۇق ئۇ يەرگە يۈرۈش قىلغانلىقىم ئۈچۈن ئۇلار (سوغداقلار) سانسىزلىغان سېرىق ئالتۇن، ئاق كۈمۈش، قىز-ئاياللارنى، ئېسىل ئېگەر-جابدۇق ۋە ئۈنچە-مەرۋايىتلارنى كەلتۈردى»^⑦ دەپ ئويۇلغان. بۇنىڭدىن بىلگە تۇنيۇقۇقنىڭ 716-يىلى قاباغان خاقان بىلەن بىرلىكتە تۈرك خەلقىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش كۈرىشىدە سوغدىلارنىڭمۇ تۈرك خانلىقىغا تەۋە بولغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. «كولتېكىن مەڭگۈ تېشى» شەرق تەرەپ 39-قۇردا: «بىز يەنە سوغداقلارنى تەرتىپكە سېلىش ئۈچۈن، يىنچۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ تا تۆمۈر قاپقىغىچە يۈرۈش قىلدۇق»، دېيىلگەن بولسا، يەنە شۇ مەڭگۈ تاشنىڭ غەرب تەرەپ 1-جۈملىسىدە «غەربتىكى سوغداقلار ئاسىيلىق قىلدى»^⑧ دېيىلگەن. كولتېكىن تۈرك خاقانلىرىدىن بىلگە خاقاننىڭ ئىنىسى بولۇپ (مىلادى 731-يىلى 47 يېشىدا ۋاپات بولغان) بىلگە خاقاننىڭ تابغاچلار ۋە باشقا ئاسىيلىق قىلغان خەلقلەرنىڭ ھۇجۇمىنى تارمار قىلىشتا كارامەت باتۇرلۇق كۆرسەتكەن. كولتېكىن مەڭگۈ تېشىنى ئەستايىدىل ئوقۇپ تەتقىق قىلغىنىمىزدا، تۇنيۇقۇق زامانىسىدا كۆك تۈرك خانلىقى ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا كىرگەن سوغدىلارنىڭ بىلگە خاقان زامانىسىغا كەلگەندە، خاقانلىققا ئاسىيلىق قىلغان ۋە يەنە بەيئەت قىلدۇرۇلغانلىقىنى بىلەلەيمىز. بۇنىڭدىن باشقا يەنە «بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى» ۋە «بايانچۇر (I) مەڭگۈ تېشى» قاتارلىقلاردىمۇ بىلگە خاقان ۋە ئەل ئەتمىش بىلگە خاقانلارنىڭ سوغدىلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇلارنى بويسۇندۇرغانلىقى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار ئۇچرايدۇ. دېمەك، كۆك تۈرك خانلىقى دەۋرىدە سوغدىلار قۇدرەتلىك تۈرك خانلىقىغا پات-پات قارشى چىقىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخ سەھنىسىدە ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى نامايان قىلىپ تۇرغانىدى. مىلادى 600-يىلىغا كەلگەندە، تۈرك خانلىقى شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك خانلىقىدىن ئىبارەت ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. بۇ كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ بەرباتلىققا يۈزلەنگەنلىكىنىڭ ئىپادىسى ئىدى. 646-يىلىغا كەلگەندە، شەرقىي تۈرك خانلىقى تەۋەسىدە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى نامى بىلەن مەشھۇر بولغان يەنە بىر كۈچلۈك خانلىق ۋۇجۇدقا كەلدى ۋە بارا-بارا قۇدرەت تېپىپ، سابىق تۈرك خانلىقىنىڭ زور كۆپ قىسىم تېرىتورىيەسىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. بۇ دەۋردىكى سوغدىلار بولسا، دەل مۇشۇ ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ھاياتىدا

ناھايىتى مۇھىم روللارنى ئوينىغانلىقى شۈبھىسىز. گەرچە سوغدىلار بۇ خانلىقنىڭ سىياسىي، ھاكىمىيەت ئىشلىرىدا ئۆزىنى ئوچۇق - ئاشكارا كۆرسىتىلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغا ۋە مەدەنىيەت ھاياتىنىڭ تەرەققىياتىغا ھەل قىلغۇچ تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. مەسىلەن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىپايان يايلاقلىرىدا قەدىمكى ئەجدادلىرىغا ئوخشاشلا كۆچمەن چارۋىچىلىق ھاياتىنى باشتىن كەچۈرۈۋاتقان ئۇيغۇرلار ئۆزىدىن خېلى بۇرۇنلا ئولتۇراق ھاياتقا قەدەم قويغان ۋە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان سوغدىلاردىن تېرىقچىلىق قىلىشنى ئۆزلەشتۈرۈپ، قىسمەن ئولتۇراق ھاياتقا قەدەم قويدى. ئەڭ مۇھىمى، گەرچە ئۇيغۇرلار ھۆكۈمرانلىق، سىياسىي كۈچ جەھەتلەردە ئۆزىدىن تۆۋەن بولسىمۇ، لېكىن مەدەنىيەت جەھەتتە ئۆزىدىن خېلىلا يۇقىرى بولغان سوغدىلارنىڭ يېزىقى ئاساسىدا ئۆز يېزىقىنى ئىجاد قىلدى، مىلادى 240 - يىللىرى ئەتراپىدا ئىراندا پەيدا بولغان مانى دىنىنىمۇ ئۇيغۇرلار مۇشۇ سوغدىلار ئارقىلىق قوبۇل قىلدى.

سوغدىلار ئەزەلدىنلا سودىگەرچىلىككە ماھىر خەلق بولۇپ، ئۇيغۇر ئورخۇن خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ سودىگەرچىلىكى مۇشۇ سوغدىلارنىڭ تۈرتكىسىدە ئىنتايىن زور دەرىجىدە راۋاجلانغانىدى.

ئۇيغۇر تارىخىدىن ئاز - تولا خەۋىرى بار كىشىلەرنىڭ ھەممىسىگە مەلۇم بولغىنىدەك، مىلادى 840 - يىلىغا كەلگەندە، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدا ئېغىر تەبىئىي ئاپەت يۈز بەردى، ئۇنىڭ ئۈستىگە يېنسەي دەرياسى بويلىرىدىكى قىرغىزلار ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا يۈز بېرىشكە باشلىغان ھاكىمىيەت تالىشىش زىددىيەتلىرىدىن پايدىلىنىپ، بۇ خانلىققا تەھدىت سېلىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن مىلادى 845 - يىلىغا كەلگەندە، ئورخۇن ئۇيغۇرلىرى ۋە بۇ خانلىققا تەۋە بولغان بارلىق خەلقلەر بىرلىكتە غەربكە، ئۆز قېرىنداشلىرى ياشاۋاتقان تارىم ۋادىسى، خېشى كارىدورى ۋە ھىنگان تاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىگە قاراپ كەڭ كۆلەملىك كۆچتى. دەل مۇشۇ بۈيۈك كۆچۈشتە، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىدىكى سوغدىلارمۇ بىللە كۆچتى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ كۆك تۈرك خانلىقى دەۋرىدىن باشلانغان تۈركلىشىش جەريانى تېخىمۇ تېزلىشتى. بۇ ھەقتە مەرھۇم ئالىمىمىز ئابدۇشۈكۈر مەمتىمىن ئۆزىنىڭ «سوغدىلارنىڭ ئېتنىك ۋارىسلىرى» («شىنجاڭ ئونىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1995 - يىللىق 3 - سان، 54 - بەت) ناملىق ماقالىسىدە ئەتراپلىق توختالغان.

دەرۋەقە ، غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ، قاراخانىيلار خانلىقى (مىلادى 850 - يىلىدىن 1312 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ، قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى (مىلادى 850 - يىلىدىن 1335 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ۋە گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى (مىلادى 870 - يىلىدىن 1036 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) قاتارلىق خانلىقلارنى قۇردى . سوغدىلار مۇشۇ خانلىقلارنىڭ ھەممىسىدە ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئىجتىمائىي ، سىياسىي روللارنى ئوينىدى . بۇ خانلىقلار ئىچىدە بىر قەدەر بۇرۇنراق قۇرۇلۇپ ، ھەممىدىن ئۇزۇن ھۆكۈم سۈرگەن خانلىق قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى ئىدى . بۇ خانلىقنىڭ ئاساسلىق خەلقى سوغدىلار ، تۈركلەر ۋە شەرقىي ئىران تىل سىستېمىسىدىكى خەلقلەر ئىدى . «بۇ يەرنىڭ تۈپ ئاھالىسى - ئىران تىل سىستېمىسىدىكى ئادەملەرنىڭ ئەۋلادلىرى ھەمدە بۇ يەرگە خېلى كېيىن ، يەنى - IV V ئەسىرلەردە كېلىپ ئورۇنلىشىپ قالغان سوغدى جامائەسىنىڭ ئەۋلادلىرى . ئۇلار كېيىنرەك كەلگەن قارلۇق ، باسمىل ۋە چۆل تۈكلىرى تەرىپىدىن خېلى دەرىجىدە تۈركلەشتۈرۈلدى . مانا بۇ جايلاردا خېلى نۇرغۇن سانغا ئىگە بولغان تېلى تۈركلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى ، بۇ يەردىكى ئاھالىنىڭ تۈركلىشىش سۈرئىتىنىڭ تېزلىشىشىگە ۋە تۈرك قەبىلىلىرىدىن ئىبارەت ئاھالىنىڭ ھازىرقى ئۇيغۇر (يېڭى ئۇيغۇرلار) نامىنى ئالغان خەلق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ»^⑩ . رۇسىيە ئالىمى مالياۋكىنىڭ بۇ بايانلىرىنىڭ ئۆزىدىن سوغدىلارنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن بىللە غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرىلا بۇ جايلاردا ئۇيغۇر ، سوغدى ۋە باشقا تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ياشىغانلىقى بىلىنىپ تۇرسىمۇ ، لېكىن مالياۋكىن ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تەتقىقات ساھەسىدە ، مىلادى 840 - يىلىدىن ئىلگىرى ، يەنى ئۇيغۇر قاتارلىق ئورخۇن بويىدىكى خەلقلەر غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرى تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇب ، شىمالدا ، يەنى تارىم ۋادىسى ۋە جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەزەلدىن بار ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلمايدىغان ئالىملارنىڭ بىرى . ئەمما ، بىز ئۇنىڭ بايانلىرىدىكى سوغدىلارغا مۇناسىۋەتلىك پىكىرلەرنى قوبۇل قىلىمىز . ئەلۋەتتە ، مالياۋكىنىڭ سوغدىلار توغرىسىدىكى بايانلىرىدىن كۆرە ، بۇ جايلاردا ، يەنى ھازىرقى شىنجاڭ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردا مىلادى V ئەسىردىن بۇرۇنلا ئاساسلىق ئۇيغۇرلار ، سوغدىلار ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر بار ئىدى ، دېگەننى مۇئەييەنلەشتۈرۈۋېلىشىمىز لازىم . مەسىلەن ، تۇرپاندىكى قاراغوجا خارابىسىدىن تېپىلغان سوغدىچە خەت يېزىلغان تارىشا پۈتۈكلەر يۇقىرىقى پىكىرىمىزنى

دەلىللەيدۇ. يەنە خەنزۇچە مەنبەلەردىن «بەش سۇلالە تارىخى»، «كېيىنكى بەش سۇلالە تارىخى» قاتارلىقلاردىمۇ سوغدىلاردىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئەلچىلەر كەلگەنلىكى توغرىسىدا بايانلار بار. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار ئۈستىدە گەپ بولغاندا، ئۇلار ياغلاقار ئۇرۇقى باشچىلىقىدىكى توققۇز ئۇرۇققا بۆلۈنگەندى، دەپ كەڭ بايان قىلىنىدۇ. «يېڭى تاڭنامە» دە بائىرقۇلارنىڭ توققۇز ئۇرۇقى ئۈستىدە سۆزلىنىدۇ، «كىتابلار جەۋھىرى» قامۇسىدا تۇڭرالارنىڭ توققۇز ئۇرۇقى ئۈستىدە ئىككى يەردە بايان قىلىنىدۇ. (تېلى قەبىلىلىرىگە مەنسۇپ بائىرقۇ ۋە توڭرالار ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىتتىپاقى تەركىبىدە ئىدى). «كونا تاڭنامە» دە «باسمىلارنىڭ توققۇز ئۇرۇقى» نىڭ تۈركلەر خاقانى ئۆزىمىسقا قىلىنغان ھۇجۇمى سۆزلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈشتىن بۇرۇن قۇجۇ خانلىقىنىڭ زېمىنى لياۋ سۇلالىسىگە قارايتتى، شۇڭا «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» دا تاتارلارنىڭ توققۇز قەبىلىسى ئۈستىدە سۆزلىنىدۇ. (كولتېكىن ئابدۇسىدىمۇ «توققۇز ئۇرۇق» دېگەن گەپ ئىككى يەردە ئۇچرايدۇ). دېمەك، كېيىكى ۋاقىتلاردا جۇڭگو تارىخنامىلىرىدا سوغدىلارنى «توققۇز ئۇرۇقلۇق خۇ» دەپ كۆرسىتىش ئومۇملاشقان. قىسقىسى، سوغدىلار IV - V ئەسىرلەردىلا تارىختا مەشھۇر بولغان «يىپەك يولى» لېنىيەسىنى بويلاپ يۈرۈشۈپ، چوڭ كۆچۈشتىن خېلى بۇرۇنلا مەركىزىي ئاسىياغا كېلىپ يەرلەشكەنلىكى ئېنىق.

بۇنىڭدىن باشقا قەدىمكى تارىم ۋادىسىنىڭ ھەرقايسى بوستانلىقلىرىدا سوغدىلارنىڭ مۇئەييەن ئىزلىرى قالغان. «ئادەتتىكى قائىدە بويىچە ئېيتقاندىمۇ، سوغدىلارنىڭ شەرققە كېلىشتە چوقۇم ئۆتىدىغان يولى «يىپەك يولى» ئۈستىدىكى مۇھىم شەھەرلەردە ئۇلارنىڭ ئىزلىرى قېلىشى تەبىئىي ئىدى» ②. شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش كېرەككى، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھاياتىدا سوغدىلار خېلى چوڭ رول ئوينىدى ۋە ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىكتە غەربكە كۆچۈپ كېلىپ، بۇ يەردىكى ئەزەلى ئۇيغۇرلار بىلەن ياشاپ كېلىۋاتقان قېرىنداشلىرى بىلەن ئۇچراشتى (قوشۇلدى، بىرلەشتى).

IX ئەسىردىن XII ئەسىرگىچە ئوتتۇرا ئاسىيادا تازا گۈللەپ راۋاجلانغان ۋە ئىسلام دىنىنى تۇنجى بولۇپ قوبۇل قىلغان قۇدرەتلىك خانلىق قاراخانىيلار خانلىقى ئىدى. قاراخانىيلار خانلىقىدىكى سوغدىلارنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا «دېۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ۋە «ھۇددۇدۇلئالەم» لەردە تىلغا ئېلىنىپ ئۆتۈلگىنىدەك، «بەشبالىق ۋە تۇرپان قاتارلىق جايلاردا سوغدىلارنىڭ بەش كەنتى بولغان، يەتتە سۇ، تەڭرى

تېخنىكىنىڭ ھەرقايسى مۇھىم ئۆتكەللىرى، لوپنۇر رايونى، تاڭغۇت يولى (خېشى كارىدورى) ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەندىمۇ سوغدى سودىگەرلىرىنىڭ كەنتلىرى بولغان» (21). ئۇنىڭدىن باشقا، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە «سوغداق - بالاساغۇنغا كېلىپ جايلاشقان بىر قوۋم. ئۇلار سوغدىلاردىن بولۇپ، بۇخارا بىلەن سەمەرقەند ئارىسىدا ياشايدۇ، ئۇلار تۈركلىشىپ كەتكەن» (22) دېيىلىدۇ. يەنە ئاكادېمىك بارتولدىنىڭ «يەتتە سۇ تارىخىنىڭ ئوچىرىكلىرى» ناملىق ئەسىرىدىكى قاراخانىيلارنىڭ ئاساسلىق قۇرغۇچى قەبىلىلىرىدىن بىرى بولغان قارلۇقلار توغرىسىدىكى بابىدا: «ماۋەرائۇننەھىر خەلقى سودا - سېتىق ئىشلىرىغا ئۇستا بولۇش بىلەن دائىم پەزىلەتلىك تۇردى. ئۇلار ئىسلام دىنى تارقىلىشتىن بۇرۇنلا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈرلۈك ئورۇنلىرىدا سودا قىلىدىغان جايلارنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەنىدى. سوغدىلىقلارنىڭ سودا - سېتىق ئېلىپ بارىدىغان جايلارى قاتارىدا تۈركىستاننىڭ (شىنجاڭنىڭ) ئەڭ يىراق قىسمى بولغان توققۇزغۇز يەرلىرىمۇ بار ئىدى» (23) دېيىلگەن بولۇپ، بۇنىڭدىكى «توققۇزغۇز يەرلىرى» دەل قاراخانىيلارنىڭ شەرقتىكى يىراق چېگرالىرىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا قاراخانىيلار تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار ئىچىدىن سوغدىلارغا مۇناسىۋەتلىك تۇتاملىقراق مەلۇماتلارنى تاپماق تەس. چۈنكى XI - XII ئەسەرلەرگە كەلگەندە، قاراخانىيلار تەۋەسىدىكى سوغدىلار ئاساسەن تۈركلىشىش جەريانىنى تاماملاپ بولغان. جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخنامىلىرىدا، قاراخانىيلارغا دائىر مەلۇماتلار ئاساسەن يوق دېيەرلىك، چۈنكى ئوتتۇرا ئاسىيادا قاراخانىيلار تازا گۈللەنگەن مەزگىللەردە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى قۇدرەتلىك تاڭ سۇلالىسى خارابىلىققا يۈزلىنىشكە باشلىغان بولۇپ، بەش دەۋر، كېيىنكى لياڭ، كېيىنكى تاڭ، كېيىنكى جىن، كېيىنكى خەن قاتارلىق خانلىق - بەگلىكلەرگە بۆلۈنۈپ تاكى 960 - يىلى سوڭ سۇلالىسى قۇرۇلغىچە ئۆز ئىشلىرى بىلەن بولۇپ كېتىپ، غەربتىكى قوشنىلىرىدىن بىرى بولغان قاراخانىيلار خانلىقى بىلەن مۇناسىۋەت قىلىشقا چولسى تەگمىدى. شۇنداقتمۇ، «بەش دەۋر تارىخى»، «كېيىنكى بەش دەۋر تارىخى» قاتارلىق مەنبەلەردە غەربتىكى خانلىقلاردىن سوغدى سودىگەرلىرىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى بىر قىسىم جايلارغا بېرىپ سودا - سېتىق قىلغانلىقى ھەققىدىكى تېرىمىنلار ئۇچرايدۇ.

ئەرەب تارىخچىلىرىنىڭ مۇشۇ دەۋردىكى خاتىرىلىرىگە مۇراجىئەت قىلىپ باقىدىغان بولساق، ئۇلار سوغدىيانا رايونىنىڭ قاراخانىيلاردىن خېلى بۇرۇنلا ئىسلام

دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقىنى بىلگەچكە ، بۇ دەۋردە قاراخانىيلارغا تەۋە ، ئاساسەن تۈركلىشىپ بولغان سوغدىلارنى تۈركلەردىن پەرقلەندۈرۈپ ئايرىم تىلغا ئېلىپ ئولتۇرماستىن ، ھەممىسىنى تۈرك دەپ ئاتاپ كېتىۋەرگەن .

شۇنداق قىلىپ ، يۇقىرىدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك ، غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار قۇرغان يەنە بىر خانلىق گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى بولۇپ ، بۇ خانلىقتىكى سوغدىلارنىڭ پائالىيەتلىرى نىسبەتەن گەۋدىلىك بولغان . يەنە كېلىپ «سوغدىلار ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ھاكىمىيەت ئورۇنلىرى بىلەنمۇ ، ئاھالىلەر بىلەنمۇ ئوبدان مۇناسىۋەت ئورناتقاندى ، گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى ئەلچىلىكلىرى تەركىبىدە نۇرغۇنلىغان سوغدىلارنىڭ بارلىقى يۇقىرىقى پىكىرىمىزنى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلايدۇ ، بەلكىم مۇشۇ پاكىت ئۇيغۇرلار دۆلىتىدە سوغدىلار رولىنىڭ ئۆسۈپ بارغانلىقىنىمۇ كۆرسىتىدۇ . شەھەر مەركەزلىرىدىكى بىرىنچى نۆۋەتتە دۇنخۇاڭغا كەلگەن سوغدىيانلىق ئاھالىلەر ئۇ يەرگە يېڭىدىن كەلگەن سوغدىلارنىڭ ياردىمى ئارقىلىق ئۇيغۇرلار بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتقان ، شۇڭا ئۇيغۇرلارنىڭ ياردىمى بىلەن دۇنخۇاڭدىكى ھاكىمىيەت ساۋامىلىلىك سوغدىلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ قالدى . شۇنداق قىلىپ ، نەنسەن تېغى ئېتىكىدىكى بەك مۇھىم سودا مەركىزى ۋە دىنىي ئىبادەت مەركىزى بولغان دۇنخۇاڭ شەھرىدە تىبەت دۆلىتى يىمىرىلگەندىن كېيىن ، ھاكىمىيەت بېشىغا خەنزۇ ئاھالىسىنىڭ ۋەكىلى چىققان بولسا ، ئەمدىلىكتە بۇ شەھەر سوغدىلارنىڭ نازارىتىدە بولۇپ قالدى . نەنسەن تېغى ئېتىكىدىكى باشقا شەھەرلەردىمۇ تەخمىنەن شۇچاغلاردىكى ، ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، مۇشۇنىڭغا ئوخشاپراق كېتىدىغان ئەھۋال يۈز بەرگەن بولسا كېرەك . «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۆرنەكلەر» دە «باشقا شەھەرلەر چان ۋە خۇلار تەرىپىدىن بېسىۋېلىندى» دەپ كۆرسىتىلىشى يۇقىرىقى پىكىرىمىزنى ئىسپاتلاشقا ياردەم قىلىدۇ . «خۇ» ئاتالغۇسى دەسلەپتە ، ئومۇمەن شەرقتىكى (ياۋايىلار)نى ئىپادىلىگەن بولسا ، كېيىنچىرەك بۇ ئاتالغۇ ھونلارنى ، سىيانپىيلار ، قاڭقىللارنى ۋە باشقىلارنى ئىپادىلەيتتى ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ، بۇ تېرمىن پەقەت سوغدىلارنىلا كۆرسىتىپ كەلدى . شۇڭا ، «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۆرنەكلەر»دىكى «خۇ» تېرمىنى سوغدىلارنى كۆرسىتىدۇ ، دەپ چۈشىنىش كېرەك» (24) . خېشى كارىدورىدىكى گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ، تاڭ سۇلالىسى زاۋال تاپقاندىن كېيىنكى سوغدىلارنى يەنىلا «خۇ» دەپ ئاتاپ كەلگەنلىكىنى تەكىتلەشكە بولىدۇ ، بۇ تەبىئىي ئەھۋال . چۈنكى بۇ يەرلەردە

سوغدىلار تۇرىدىغان خېلى كۆپ ئورۇن - جايلارنىڭ بولغانلىقى ئارخېئولوگىيە ئىلمى تەرىپىدىن ئىسپاتلانغان بولغاچقا، كىشىلەردە ھېچقانداق گۇمان قوزغىمايدۇ. دېمەك، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىدە پەيدا بولغان سوغدىلار ئاسىيانىڭ شەرقىدىكى جۇڭگوغا يېقىن بولغان گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى تەركىبىدە تۇرۇپ بەزى بەگلىكلەرنىڭ ھاكىمىيىتىنىمۇ ئۆز قولىغا ئېلىپ، باشقۇرغان ۋە بۇ خانلىقنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا كۆرۈنەرلىك رول ئوينىغان.

مىلادى I ئەسىرلەردىن، مىلادى VIII - VII ئەسىرلەرگىچە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلەرنىڭ مەدەنىي ھاياتىدا چوڭ رول ئوينىغان سوغدىلار، سەمەرقەنت بىلەن بۇخارانى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇنبەت سوغدىيانا تۇپرىقىدا ياشاپ كېيىنچە ھەر خىل تارىخىي، ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارلىنىپ كەتكەن، بۇ خەلق، ئومۇمەن شەرقىي ئىران تىللىرىنىڭ بىرىدە سۆزلىشىدىغان قەدىمىي خەلقلەرنىڭ بىرى دەپ ئېتىراپ قىلىنىشىمۇ، لېكىن ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ھەممە جەھەتلەردىن پۈتۈنلەي تۈركلەشپ، ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئېتنىك تەركىبلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. XII ئەسىرنىڭ ئاخىرى XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىن سوغدى دېگەن نام تارىخ بېتىدىن تامامەن ئۆچتى.

سوغدىيانا مەدەنىيىتى

بايانىمىزنىڭ بېشىدا سوغدىلار ياشىغان زېمىنلارنىڭ سوغدىيانا دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتكەندۇق. سوغدىلار مۇشۇ مۇنبەت سوغدىيانا تۇپرىقىدا ياشاپ ئىنسانىيەتكە پايدىلىق بولغان ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلەرنىڭ كېيىنكى مەدەنىي ۋە مەنىۋى، ماددىي ھايات - تەقدىرىگە تەسىر كۆرسەتكۈدەك مول مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ياراتقان. بۇ مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئۇلارنىڭ مىللەت نامى ۋە ياشىغان زېمىننىڭ نامى بىلەن قوشۇلۇپ سوغدىيانا مەدەنىيىتى دېيىلىدۇ. سوغدىلار ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەڭ بۇرۇن مەدەنىيەت دەۋرىگە كىرگەن خەلقلەرنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئەڭ ئاكتىپ مەدەنىيەت تارقاتقۇچىلارنىڭمۇ بىرى ئىدى. شۇنى دەپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ئۇيغۇرلار مۇشۇ سوغدىلارنىڭ بىرىدىن - بىر

ئېتىنىك ۋارىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن سوغدىلارنىڭ مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە ھېلىمۇ ۋارىسلىق قىلىپ كەلمەكتە. قىسقىسى، «ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى ئۇزاققا سوزۇلغان مىللەت بولۇپ شەكىللىنىش جەريانىدا، سوغدىلار مۇھىم ئېتىنىك قاتلام سۈپىتىدە ئۇلارنىڭ پىسخىك تەرەققىياتىغا مۇھىم تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. بولۇپمۇ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسىدىكى سىرتقا ئېچىۋېتىش، تېز قوبۇل قىلىش، يۇمۇرلۇق تۇيغۇغا ۋە ھۈنەر-سەنئەتكە ھېرىسمەنلىك، شۇنداقلا سودا-تىجارەتتىكى يوشۇرۇن ئىقتىدار قاتارلىق ئاكتىپ ئامىللارنىڭ يېتىلىشىدە سوغدىلار ئېرسى ئېنېرگىيە بىلەن تەمىنلىدى» (25).

دەرۋەقە، دىننىڭ پەيدا بولۇشى بىر تەرەپتىن، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ يەنە بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرۈلگەنلىكىنىڭ بەلگىسى بولدى. شۇڭا، مەيلى غەربتە، مەيلى شەرقتە پەيدا بولغان دىنلار بولسۇن، ئوتتۇرا ئاسىيا ئۈچۈن ھەممىسى ئەڭ ئالدى بىلەن سوغدىيانادا قوبۇل قىلىنىپ، ئاندىن باشقا جايلارغا تارقىلاتتى. مەسىلەن، باكتىرىيەدە مەيدانغا كەلگەن زارو ئاستىر دىنى (ئاتەشپەرەسلىك) ئاخىمدىلار سۇلالىسىنىڭ ھىمايىسىدە ئىران مىللەتلىرىگە ئەڭ ئاۋال تارقالغان. بۇ دىننىڭ مۇقەددەس دەستۇرى «زېند ئاۋستا»دا قەيت قىلىنغان سوغدىيانا، مەرىغىيانا (خۇراساننىڭ كونا نامى)، باكتىرىيە، ھېركانىيە، پەرغانە قاتارلىق جايلارنىڭ مۇشۇ دىن مۇرىتلىرىنىڭ ماكانى بولغانلىقىدىن قارىغاندا، «...بۇ دىن ئىجاد قىلىنىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا سوغدىياناغا تارقالغان» (26). ئاندىن سوغدى دىن تارقاقچىلىرى ۋە سوغدى سودىگەرلىرى، كۆچمەنلىرى ئارقىلىق ئاسىيانىڭ شەرقىگە ۋە شەرقىي شىمالغا تارقالغان. مەسىلەن، «شىمالىي ۋېي دەۋرىدىن تارتىپ تاكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىغىچە جۇڭگو زېمىنىدىكى زاروئاستىر (ئاتەشپەرەسلىك) دىننىڭ راھىبلىرى سوغدىلاردىن بولۇپلا قالماي، بەلكى ھۆكۈمەتكە ۋاكالەتتەن بۇ دىننى باشقۇرغۇچىلارمۇ تامامەن دېگۈدەك سوغدىلاردىن بولغان، بۇ راھىب ۋە باشقۇرغۇچىلار سۇلالە ئوردىسىنىڭ ئالاھىدە تەمىناتىدىن ۋە يۇقىرى مەرتىۋىدىن بەھرىمەن بولغان. «سۈينامە» 28-جىلد «ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»دە: «شۇ چاغدىكى راھىبلار بىلەن دىننى باشقۇرغۇچى سوغدى ئەمەلدارلىرى 7، 9، ۋە 11- دەرىجىلىك تەمىناتتىن بەھرىمەن بولغان، بۇ ئەينى ۋاقىتتا ۋالىي دەرىجىلىك مەنەپلەر ئىدى» (27) دېيىلىدۇ.

مىلادى ئەسىردە ھىندىستاندا پەيدا بولغان بۇددا دىنىمۇ ئەڭ ئالدى بىلەن

سوغدىلارنىڭ يېقىن قوشنىسى بولغان باكتىرىيەگە ، ئارقىدىنلا سوغدىيانا زېمىنىگە كىرگەن . بۇددا دىنى سوغدىياناغا يەنە بىر چوڭ دىن مانى دىنى كىرىشتىن 270 يىل بۇرۇن پۈتۈنلەي تارقىلىپ بولغان . بۇددا دىنىنىڭ سوغدىيانادىن شەرقىتىكى باشقا مەملىكەتلەرگە قانداق تارقالغانلىقى توغرىسىدا تەخمىن قىلىش ئۈچۈن ، ئاساسەن جۇڭگو مەنبەلىرىگە تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ . جۇڭگونىڭ شۇ دەۋرگە ئائىت تارىخىي ھۆججەتلىرىدە سەمەرقەنت ۋە سوغدى زېمىنلىرى «كانگىيە» ، «كانگا» دېيىلەتتى . شۇنداقلا سوغدى سودىگەرلىرى ۋە سوغدى راھىبلىرىمۇ سوغدىيانانىڭ خەنزۇچە ئاتىلىشى بويىچە ئۆز يۇرتلىرى نامىنىڭ باش ھەرپلىرىنى فامىلە قىلىپ خاتىرىلەيتتى . شۇڭا ، جۇڭگو تارىخ كىتابلىرىدا «... بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى چاغلاردا جۇڭگوغا بېرىپ بۇددا دىنىنى تارقاتقان كىشىلەر كانگالىق (سەمەرقەنتلىك) راھىبلاردىن كاڭ جوي ، كاڭ مىڭ شاڭ ، كاڭ سىڭكەي قاتارلىقلار بولۇپ ، ئۇلار II ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن III ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا خەن ، ۋېي خاندانلىقلىرىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان بۇددىزم ساھەسىدىكى ئەربابلار ئىدى» (28) . دېمەك ، بۇددا دىنىمۇ ئەڭ ئاۋۋال سوغدىلار ئارىسىغا تارقالغان ، ئاندىن سوغدى راھىبلىرى دىن تارقاتقۇچى ۋە تەرجىمانلار سۈپىتىدە جۇڭگوغا بېرىپ ، بۇددا دىنى مەدەنىيەت - سەنئىتى ۋە بۇددىزم بىناكارلىقىنى كەڭ تارقاتقان ، ھەتتا سۈي ، تاڭ دەۋرلىرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە بۇددىزم مەدەنىيەت - سەنئىتىنىڭ گۈللىنىشىگە زور تۆھپە قوشقان .

مىلادى II ئەسىردە غەربىي ئاسىيادا (سۈرىيەدە) پەيدا بولغان مانى دىنى ئەڭ ئاۋۋال «... ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سوغدىلار ، يەنى ئېلىمىز تارىخنامىلىرىدا توققۇز جاۋۇپ ياكى توققۇز ئوغۇز دەپ ئاتالغان خەلقلەر ئارقىلىق شىنجاڭغا ، ئاندىن ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە تارقالغان» (29) . شۇنىڭدىن كېيىن توققۇز جاۋۇپلار ئىچىدىن چىققان مانى دىنى راھىبلىرى ، مۇدەررىلىرى ، تەرجىمانلىرى ۋە بىناكارلىرى ئاۋۋال ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ، ئاندىن شەرقىي ، جەنۇبىي رايونلارغا مانى دىنىنى تارقاتقان ھەم بۇ جايلاردا مانى دىنىنىڭ گۈللىنىشىگە تۆھپە قوشقان . مىلادى 763 - يىلى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى مانى دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتىپ ، مىلادى 768 - يىلى چاڭئەندە «ئۇلۇغ نۇرلۇق ئىبادەتخانا» دەپ ئاتىلىدىغان مانى دىنى ئىبادەتخانىسىنى سېلىپ بولغىچە ، سوغدىلار بۈگۈنكى خېنەن ، تەييۈەن ، شەنشى ، سەنشى قاتارلىق جايلارغا ئاللىقاچان 300 دىن كۆپ مانى دىنى ئىبادەتخانىسىنى

سېلىپ بولغانىدى. شۇڭا، دىن تارىخىغا دائىر ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسىدە جاي - جايلاردىكى مانى دىنى ئىبادەتخانىلىرىنىڭ راھىبلىرىنىڭ ھەممىسى سوغدىلاردىن ئىكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، خىرىستىيان دىنى سوغدىياناغا باشقا دىنلاردىن سەل كېيىنرەك كىرگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ دىن سوغدى مىسئونېرلىرى ئارقىلىق باشقا جايلارغا تارقىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان. دەرۋەقە، سوغدىلار دەسلەپتە، خىرىستىيان دىنىنىڭ نىستۇرىي مەزھىپىنى قوبۇل قىلغان ھەم سۈرىيە ئەدەبىياتىنى ئۈلگە قىلغان بىر خىل سوغدىچە خىرىستىيان ئەدەبىياتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. «نىستۇرىيان دىنىنىڭ ئېلىمىزگە تارقىلىشىدىمۇ سوغدىلار ۋاسىتىلىك رول ئوينىغان. خىرىستىيان دىنىنىڭ نىستۇرىيان (Nestorianism) مەزھىپىنى مىلادى 635 - يىلى سۈرىيەلىك ئادام (Adam) دېگەن كىشى تۇنجى قېتىم جۇڭگو (چاڭئەن)غا تارقاتقان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنى جاي - جايلارغا تارقىتىش، مۇرىت توپلاش، چېركاۋ سېلىش، مۇدەررىسلىك قىلىش ئىشلىرى ئاساسەن توققۇز جاۋۇپ كىشىلىرىدىن بولغانىكەن. ھازىرقى شەنشى ئۆلكىلىك مۇزىيىدا ساقلىنىۋاتقان «داكچىن خىرىستىيان دىنىنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىش ئابىدىسى» دىكى مەلۇماتلاردا (ئابىدە ئېگىزلىكى 2.36 مېتىر، كەڭلىكى 1.86 مېتىر، قېلىنلىقى 0.25 مېتىر بولۇپ، ئۈستىگە كىرىست بەلگىسى، يۈزىگە سۈرىيە يېزىقىدا 1780 خەت ئويۇلغان)غا ۋە باشقا مەنبەلەرگە قارىغاندا، مىلادى 638 - يىلى سوغدىلاردىن بولغان نىستۇرىيان دىنى پوپلىرى چاڭئەن شەھىرىگە بىر نىستۇرىيان دىنى چېركاۋى سالغان ھەم سوغدىلاردىن بولغان مۇدەررىسلەر 21 كىشىگە يەتكەن. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغانلارنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، سوغدىلار ئوتتۇرا، جەنۇبىي ۋە شەرقىي جۇڭگولارغىمۇ نىستۇرىيان دىنىنى تارقاتقان ھەم 60 نەچچە چېركاۋ سالدۇغانىكەن» (30). ئەلۋەتتە، سوغدىياناغا ئەڭ يېقىن، ھەتتا سوغدىلار ماكانلاشقان ئوتتۇرا ئاسىياغا بۇ دىننىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىنمۇ بۇرۇن ۋە كەڭرەك تارقالماسلىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. دېمەك، سەمەرقەند، بۇخارا ئەتراپلىرى، تۇرپان ئويمانلىقى ۋە دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان خىرىستىيان دىنىغا ئائىت كۆپلىگەن سوغدىچە پىراگمىنتلار (كەمتۈك ۋاراقلار) بۇ دىننىڭ سوغدىلار زېمىنىدىلا ئەمەس، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ باشقا جايلىرىدىمۇ خېلى مۇكەممەل ئېتىقاد ئاساسىغا ئىگە بولغانلىقىنى كۆرىۋالغىلى بولىدۇ.

مىلادى 670 - يىلى ئەرەب غازاتچىسى ئەل ھەكىم تۇنجى بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرگەن. بۇنىڭدىن 40 يىل ئۆتۈپ ئىبنى قۇتەيبە سوغدىياناغا يەنە بىر قېتىم جازا يۈرۈشى قىلدى، شۇنىڭ بىلەن سوغدىيلاردىن بولغان سەمەرقەنت شاھى گۇلاھ شاھ ناھايىتى كۈچلۈك بولغان ئەرەب قوشۇنلىرىدىن يېڭىلىپ، «گۇلاھ شاھ ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسى ھەمدە شەھەر سودىگەرلىرىنىڭ ھەممىسى سەمەرقەنتتىن ئايرىلىپ، سەمەرقەنتنىڭ شىمالىدىن تەخمىنەن تۆت پارسا (تەخمىنەن 24 كىلومېتىر) كېلىدىغان جايغا قايتا فىرانكاز شەھىرىنى قۇردى» (31). ئىبنى قۇتەيبە گۇلاھ شاھنى قوغلىۋەتكەندىن كېيىن، سوغدىيانا پايتەختى سەمەرقەنتتە ئىنىسى ئابدۇللا راخماننى ھاكىم قىلىپ قالدۇرۇپ، داۋاملىق شىمالغا ئىلگىرىلەپ، شىمالدىكى تۈركىي مىللەتلەرنى بويسۇندۇرۇشقا ئاتلانغان، ئۇنىڭ قوشۇنىدا ناھايىتى كۈچلۈك ۋە باتۇر سوغدى ئەسكەرلىرىمۇ بار ئىدى. شۇنداق قىلىپ، سوغدىلار ئاسىيانىڭ شەرقىي شىمالىدىكى خەلقلەردىن تەخمىنەن يۈز يىل بۇرۇنراق ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان. تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتە، سوغدىلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەردىن خېلى بۇرۇنلا ئولتۇراق تۇرمۇشقا قەدەم قويغان ۋە سۇغرىلىدىغان دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. «خەننامە» 96 - جلد «غەربىي يۇرت (قورىغار) تەزكىرىسى» (I) دە «كانگا خانلىقىدا بەش كىچىك بەگلىك بار: بىرىنچىسى كىش بەگلىكى - مەركىزىي شەھىرى سەبىز بولۇپ، بۇ يەردىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە (ئۇرىياپ - بۈگۈر) 5776 چاقىرىم، ياڭگۈەن قوۋۇقىغا 8025 چاقىرىم كېلىدۇ. ئىككىنچىسى كوشانىيە بەگلىكى، مەركىزى كوشان شەھىرى بولۇپ، بۇ يەردىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 5767 چاقىرىم، ياڭگۈەن قوۋۇقىغا 8025 چاقىرىم كېلىدۇ. ئۈچىنچىسى، تاشكەنت بەگلىكى مەركىزى بىنكەنت شەھىرى بولۇپ، بۇ يەردىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 5266 چاقىرىم، ياڭگۈەن قوۋۇقىغا 7525 چاقىرىم كېلىدۇ. تۆتىنچىسى، بۇخارا بەگلىكى، مەركىزى بۇخارا شەھىرى بولۇپ، بۇ يەردىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 6296 چاقىرىم، ياڭگۈەن قوۋۇقىغا 8555 چاقىرىم كېلىدۇ. بەشىنچىسى، ئۆرگەنچ بەگلىكى، مەركىزى ئۆرگەنچ شەھىرى بولۇپ، بۇ يەردىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 6906 چاقىرىم، ياڭگۈەن قوۋۇقىغا 8355 چاقىرىم كېلىدۇ. بۇ بەش بەگلىكنىڭ ھەممىسى كانگا خانلىقىغا قارايدۇ» (32)، دېيىلگەندىن باشقا يەنە «خەننامە» دە «كانگا خانلىقىنىڭ قىشلىق پايتەختى لېيۋى، يازلىق پايتەختى فانى» دەپ كۆرسىتىلگەن. دېمەك، سوغدىيانا

خانلىقىدا بەش بەگلىك، يەتتە مەركىزىي شەھەر بار بولغان. شەھەر بەگلىكلەرنىڭ ئاھالىسىمۇ خېلى كۆپ، ئادەت بويىچە شەھەر خەلقى چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانمايدۇ، قول سانائىتى بولسا، ئانچە تەرەققىي قىلمىغان، سودىگەرچىلىك بىلەنمۇ ئاساسەن ئۆزىنى قامداپ كېتەلمەيدۇ. ئۇنداقتا، قانداق قىلىدۇ؟ سوغدىيانادىكى ھەرقايسى بەگلىكلەرنىڭ %65 - %70 ئاھالىسى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشى كېرەك. ئۇنىڭ ئۈستىگە خەرىتىدىكى سوغدىيانا زېمىنلىرىگە قارايدىغان بولساق، يەر شەكلى ۋە كىلىمات جەھەتتىن چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشقا تازا باب كەلمەيدۇ، شۇڭا ئۇلار چوقۇم دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشى كېرەك. ئېرىشكەن مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، سوغدىلارنىڭ شەھەر، قەلئەلىرىمۇ ناھايىتى كاتتا ھەم پۇختا قۇرۇلغان. مەسىلەن، گۇلاھ شاھ ئىبنى قۇتەيبە بىلەن ئۇرۇش قىلىپ ئالتە يىلدىن كېيىن تاڭ پادىشاھى شۈەنزۇڭ (713 - يىلىدىن 755 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) غا يازغان خېتىدە: «ئەرەب ئەسكەرلىرى ناھايىتى جىق بولغاچقا، بىز ئۇلارغا تاقابىل تۇرالمىدۇق. ئەرەبلەر شەھەرنى قورشىۋالدى 300 دانە تاش ئېتىش ھارۋىسى بىلەن سېپىلنى ئۈچ يەردىن تېشىۋەتتى» («دىۋان مۇئەسسەسەسىنىڭ ئەمەلىي پۈتۈكلىرى» 999 - جىلد) (33) دېگەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا، سوغدىلار شەھەر سېپىلنى ئىنتايىن پۇختا ياسىغان، ئېھتىمال سوغدىلار بىناكارلىق ئىشلىرىمۇ ناھايىتى ماھىر بولسا كېرەك. چۈنكى سوغدى ئۈستىلىرى باشقا خانلىقلارنىڭ شەھەر قۇرۇلۇشى ۋە بىناكارلىق ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلغان. مەسىلەن، «كۆل بىلگە قاغان ئۇيغۇر خانلىقى پايتەختىنى ئەسلىدە ئۆتۈكەن تېغى باغرىغا قۇرغانىدى. ئۇ 747 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا دەسسەگەن ئىككىنچى ئەۋلاد قاغان مۇيۇنچۇر سېلىنغا دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدا سوغدىلار بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ بىناكارلىق ئۇسلۇبى بويىچە بايبالىق شەھىرىنى بىنا قىلدۇردى، بۇ شەھەردە كۆپىنچە قاغان جەمەتى ۋە باي سودىگەرلەر ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئۇ ئۆتۈكەن تېغىدىكى بارگاھتىن قالسا، ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان سىياسىي ۋە ئىقتىساد مەركىزى بولدى» (34) دېمەك، «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ ئۈستازى بولغان سوغدىلار دىن تارقىتىپلا قالماستىن، يەنە تېخىمۇ مۇھىم بولغان شەھەر مەدەنىيىتىنى يەتكۈزگۈچى ۋە تارقاقچۇ بولغان. مەسىلەن، سوغدىلار يايلاقتىكى تۈركىي خەلقلەرگە بىناكارلىق بىلىملىرىنىمۇ تارقاتقان. «شەھەر» (kant) دېگەن تۈركىي سۆزلۈك سوغدى تىلىدىن

كەلگەن» (35). ئۇنىڭ ئۈستىگە ، «سوغدىلارنىڭ تەسۋىرىي سەنئەت ۋە بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتى خېلى يۇقىرى سەۋىيەگە يەتكەنىدى ، ھەشەمەتلىك بۇددا دىنى ئىبادەتخانىلىرى ۋە ئاتەشپەرلىك دىنى ئىبادەتخانىلىرىغا ئالتۇن - كۈمۈش ، قاشتېشى ئىشلىتىلىپ ، ئۆز دەۋرىدىكى بىناكارلىقنىڭ ئەڭ نادىر ئۈلگىلىرىنى يارىتىپلا قالماي ، بەلكى ئىمارەتلەرنىڭ نەقىش ، بېزەكلىرى ، لايىھەلىنىشى ھەم كۆركەملىكى بىلەن شەرق - غەرب ئەللىرىگە تونۇلغان . ئىمارەتلەر گېئومېتىرىك شەكىللەردە ياسالغان بولۇپ ، نەقىش - بېزەكلەردىن باشقا گۈل - گىياھلار ، بېلىق ، ئات ، قوي ، ئادەم ۋە ئادەم باشلىق قۇشلارنىڭ رەسىملىرى سىزىلغان . خان ئوردىلىرى ۋە باي ئاقسۆڭەكلەرنىڭ تۇرالغۇ ئىمارەتلىرى تېخىمۇ كۆركەم ۋە ھەيۋەتلىك بولۇپ ، گوپا ئەپسانىۋى ئەۋلىيالارنىڭ دەرگاھىدەك خىلمۇ خىل زىننەت بۇيۇملىرى بىلەن ھەشەمەتلىك قىلىپ بېزەلگەن» (36). دېمەك ، سوغدىلار ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆزلىرىگە قوشنا بولغان ياكى ئۆزى تەۋە بولغان خانلىقلارنىڭ بىناكارلىق مەدەنىيىتىگە زور تەسىر كۆرسەتكەن .

ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىن مەلۇم بولغىنىدەك ، سوغدىلار ئۆز زامانىسىدا ، دۇنيا بويىچە سودا - سېتىققا ئەڭ ماھىر خەلقلەرنىڭ بىرى ئىدى . دېمىسىمۇ ، سودا پائالىيىتى قەدىمكى زاماندا ھەممە مەدەنىيەتنى تارقاقچى ۋاستە بولۇپ كەلگەن . خۇددى ماركس «كاپىتال» دېگەن ئەسىرىدە ئوتتۇرىغا قويغىنىدەك : «پۇل فورماتسىيەسىنى ئەڭ بۇرۇن كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر راۋاجلاندۇردى» . ئەمما ، سوغدىلار قەدىمكى يىپەك يولى لىنىيەسىدە سودىغا ئەڭ ماھىر بولغان تۈركىي خەلقلەرنىڭ بىرى بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ، جۈملىدىن تۈركىي خەلقلەر تارىخىي تەتقىقاتىدا ئەڭ كۆپ ۋە مەركەزلىك تەتقىق قىلىنىدىغان تېمىلارنىڭ بىرى بولۇشىغا قارىماي ، سوغدىلار سودىگەرچىلىكىنىڭ باشلانغانلىقى توغرىسىدىكى پىكىرلەر ھەرخىل ماتېرىياللاردا ھەرخىل بايان قىلىنىپ كەلدى . مەسىلەن ، باشقىلارنى قويۇپ ، ئۆزىمىزنىڭ ئالىملىرىمىزنىڭ پىكىرىگە قارايدىغان بولساق ، تارىخچى ، تەرجىمان ئابلەت نۇردۇن ئەپەندى «شىنجاڭ سودا - بازار تارىخى توغرىسىدا تەتقىقات» ناملىق كىتابىدا : «سوغدىلار خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن تارتىپ ، يەنى مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردىن مىلادىيە 10 - ئەسىرگىچە بولغان ئۇزاق مەزگىلدە شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى يىپەك سودىسىنى ئاساس قىلغان سودا - سېتىق ، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئىشلىرى بىلەن داڭ چىقارغان» (37) دېسە ،

پىروفېسسور غەيرەتجان ئوسمان «قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتى» ناملىق كىتابىدا: «سوغدىلار مىلادىدىن بۇرۇنقى 4-5-ئەسىرلەردىن مىلادىيە 10-ئەسىرگىچە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مەدەنىي ھاياتىدا، بولۇپمۇ، شەرق غەرب سودا-تىجارەتچىلىك يولىدا ئاكتىپ ۋاسىتىچىلىك رولىنى ئوينىغان» (38) دەيدۇ. نېمىلا بولسۇن، سوغدىلارنىڭ سودا روھى ۋە سودا كاپىتالىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئالاھىدىلىكى بار ئىدى. شۇڭا، سوغدىلار ئوتتۇرا ئاسىيانى كېسىپ ئۆتىدىغان «يىپەك يولى»نى بويلاپ سودىگەرچىلىك قىلىپ، ھەرقايسى رايونلارنىڭ مەدەنىيىتىنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇشتىكى «مەدەنىيەت توشۇغۇچى» مەشھۇر سودىگەرلەر بولۇپ قالغان. ھەتتا «سوغدىلار خېلى بىر مەزگىلگىچە باشقا مىللەتلەرنىڭ كونتروللىقىغا چۈشۈپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار ئىزچىل ھالدا كەڭ رايونلاردىكى بىرلىككە كەلگەن ھاكىمىيەتنىڭ ھۆكۈمرانلىق كۈچى ۋە سوغدىيانانىڭ شەرق ۋە غەرب ئوتتۇرىسىدىكى مۇھىم قاتناش يولى ئىكەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، سودا-تىجارەت دائىرىسىنى توختىماي كېڭەيتىپ، باشقا مىللەتلەر بىلەن بولغان سودا پائالىيىتىنى كۈچەيتكەن، جۈملىدىن بىر مەزگىل يىپەك يولىدىكى سودا-تىجارەت ئىشلىرىنى كونترول قىلىۋالغان» (39).

بۇلاردىن باشقا، سوغدىلارنىڭ سودىگەرچىلىكى توغرىسىدا، جۇڭگو ۋە چەت ئەللىك كۆپلىگەن ئالىملار ئۆز تەتقىقاتلىرىنىڭ مۇھىم سەھىپىلىرىدىن ئورۇن بېرىپ كەلدى. بۇ جەھەتتىكى يەنە بىر مەلۇمات «تاڭ سۇلالىسى تارىخىنىڭ مۇھىم بايانلىرى» ۋە «كونا تاڭنامە» دە بايان قىلىنغان قىزىقارلىق بىر ھېكايىدۇر. «(سوغدىلار) ئوغۇل كۆرسە ئاغزىغا ناۋات سېلىپ قويۇپ، ئالغىنىغا يىلىم سۈركەپ قويدۇ. بۇ چوڭ بولغاندا ئاغزى تاتلىق، پۇلىنى خۇددى يىلىمدا چاپلاپ قويغاندەك تۇتسۇن دېگەننى بىلدۈرىدۇ. ھەممىسى دېگۈدەك خۇ يېزىقىنى (سوغدى يېزىقىنى) بىلىدۇ. سودىگەرچىلىككە بەك ئۇستا كېلىدۇ. بىر يارماق ئۈچۈنمۇ زېرىكمەي سودىلىشىدۇ. ئەللىرى 20 يېشىدىن تارتىپلا چەت ئەللەرگە چىقىدۇ، جۇڭگوغىمۇ كېلىدۇ. پايدا چىقىدىغانلا يەر بولسا، بارماي قويمايدۇ» (40). بۇنىڭدىن باشقا، تاڭ دەۋرىدىكى مەشھۇر سەيياھ شۈەنزىڭ سوغدىلارنىڭ خاراكتېرى، سودىغا ماھىرلىقى توغرىسىدا كۆپلىگەن مەلۇماتلارنى قالدۇرغان. ئەنگلىيە ئېكسپېدىتسىيەچىسى ئاۋرىل سىتەيىننىڭ لوپنۇر كۆلى ئەتراپلىرىدىن قېزىۋالغان سوغدى يېزىقىدىكى سودا پۈتۈكلىرى سوغدىلارنىڭ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان سودا جەھەتتىكى ماھىرلىقىنى

ئىسپاتلايدىغان ئەڭ قەدىمكى يادىكارلىقلار دىندۇر (بۇ سودا پۈتۈكى V ئەسىرگە تەۋە). سوغدىلار كېيىنكى دەۋىرلەردىمۇ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى خانلىقلارنىڭ سودا-تىجارەت ئىشلىرىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەپلا قالماي، «يىپەك يولى» بويلىرىغا جايلاشقان ھەرقايسى شەھەر-بازارلاردا، ئۆتەڭ-ئۆتكەللەردە ئۆزلىرىنىڭ شانلىق ئىزلىرىنى قالدۇرغان. مەسىلەن، «ئۇيغۇر خانلىقىدا سودا تازا گۈللەنگەن، چوڭ تىپتىكى سودا بولۇپمۇ، خەلقئارا سودا ئاساسلىقى ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن سوغدىلار ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلاتتى. بۇ خانلىق بىلەن تاڭ سۇلالىسى، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى، شۇنداقلا شەرقىي شىمالدىكى قىتان، تاتار قاتارلىق قەبىلىلەر ئارىسىدىكى سودا-سېتىقنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. سوغدىلار ئۇيغۇرلارغا سودا-تىجارەتتىكى ئەپچىل چارە ۋە سودىغا ئائىت بىلىملەرنى ئۆگىتەتتى، ئۇلارنىڭ سودىغا بولغان قىزىقىشىنى ۋە سودا ماھارىتىنى زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈردى» (41). ھەتتا سوغدى سودىگەرلىرى غەربتە سۈرىيەگىچە بارغان بولسا، شەرقتە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھەرقايسى خانلىقلارنىڭ مەشھۇر پايتەختى بولۇپ كەلگەن چاڭئەندىمۇ سوغدىلارنىڭ كارۋان سارايلىرى ۋە مەخسۇس سودا بازارلىرى بولغان. سوغدىلارنىڭ سودا-تىجارەت جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى شەرق، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخشۇناسلىقى ئەڭ كۆپ تەتقىق قىلىدىغان تېما بولۇپ قالدى.

يېزىق بىر مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىپ، مەلۇم چەككە يەتكەنلىكىنىڭ بەلگىسى بولۇپ، سوغدىلار يېزىقىنىڭ شەكىللەنگەنلىكى توغرىسىدىكى قاراشلاردا مەلۇم ئوخشىماسلىق ۋە پەرقلەر بار. ياپونىيە ئالىمى يۈتسەنخېڭ قاتارلىقلار سوغدى يېزىقىنى مىلادى I ئەسىردىلا شەكىللەنگەن دەپ قارايدۇ. ئەمما، جۇڭگو ۋە بەزى چەت ئەل ئالىملىرى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، سوغدىلار مىلادى III ئەسىرگە كەلگەندىلا، ئاندىن ئىراندىكى ئاۋستا يېزىقى ئاساسىدا ئۆز يېزىقىنى تۈزۈپ چىقتى. بۇ يېزىق ئەرمەي يېزىقى سىستېمىسىغا كىرىدۇ، دەپ قارايدۇ. بىراق، مەيلى نېمىلا بولسۇن، سوغدى يېزىقى شۇ دەۋردىلا خېلى كەڭ دائىرىدە ئومۇملىشىپ بولغان. چۈنكى سوغدىلار ھىندى ۋادىسى، موڭغۇلىيە يايلاقلىرى، لوپنۇر كۆلى رايونىغا ئۈزۈلمەي قاتناپ سودا بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇلارنىڭ يېزىقى پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيادا، يەنى «يىپەك يولى» دىن ئىبارەت خەلقئارالىق سودا-مۇئامىلە يېزىقىغا ئايلانغان. شۇنداقلا يېزىقنىڭ ئاساسى بولغان تىل، يەنى سوغدى تىلىمۇ، «سودىغا ماھىر سوغداقلارنىڭ

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى چوڭ شەھەرلەردە ياشىغانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن» (42) بولغاچقا، سوغدى تىلى «پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيانى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا لوپنۇر كۆلىنىڭ شەرقىدىن دۇنخۇاڭغىچە بولغان جايلاردا سوغدى تىلى قوللىنىلغان» (43). بۇنىڭ ئىسپاتى سۈپىتىدە، ئۆتكەن ئەسىردىكى ئارخىئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش - قېزىشلار نەتىجىسىدە دۇنخۇاڭ، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن مىلادى IV - V ئەسىرلەرگە تەۋە سوغدىچە ۋەسىقىلەر، سودا پۈتۈكلىرى ۋە بۇددا نوملىرى تېپىلدى. تۇرپان، دۇنخۇاڭ ۋە قىزىل مىڭ ئۆي تام رەسىملىرىدەمۇ سوغدىچە بېغىشلىمىلار بار. قىسقىسى، قانداقلا بولسۇن، سوغدى يېزىقى كېيىنچە ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس بولغان بولۇپ، بۇ يېزىق ئۇيغۇر خاندانلىقىدا ئەسلىي قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن تەڭ قوللىنىلىۋەرگەن. ئورخۇن دەرياسى ۋادىسىدىن IX ئەسىرگە مەنسۇپ سوغدىچە، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە ئۈچ خىل يېزىقتا يېزىلغان ئابىدىلەر تېپىلغان. مەسىلەن، «توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈ تېشى» نىڭ بىر تەرىپىگە سوغدى يېزىقى بىلەن خاتىرە پۈتۈلگەن.

سوغدىلار مەشھۇر يىپەك يولى بويلاپ توختىماي قاتىراپ، سودا - تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا دىن تارقىتىش ۋە دىنىي دەستۇرلارنى تەرجىمە قىلىش ئىشلىرى بىلەنمۇ كەڭ كۆلەمدە شۇغۇللانغان «سوغدىلار جۇڭگو چېگراسى ئىچىدە بۇددا نوملىرى، نىستۇرىيان ۋە مانى دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرىنى كۆپلەپ تەرجىمە قىلىپ، شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش تارىخىدا مۇھىم رول ئوينىدى. سوغدى يېزىقىدىكى بۇددا نوملىرىنىڭ كۆپىنچىسى خەنزۇ تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان، ئاز ساندىكىلىرى سانسكرىت تىلى ۋە كوتسى تىلى (كۈسەن تىلى)دىن تەرجىمە قىلىنغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە «ۋىسانتارا سۇترا» جەمئىي 34 بەت، 1500 قۇر بولۇپ، بىۋاسىتە سانسكرىت تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان؛ «بۇددانىڭ ياخشى - يامانلىق ھەققىدە ئېيتقانلىرى» ۋە «ۋىمالاكىرتىزدېساسۇترا» خەنزۇچە نوملاردىن تەرجىمە قىلىنغان. مانى دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرى پىراكىرت تىلى ياكى ئارساك تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، VIII - X ئەسىرلەرگە مەنسۇپ. بۇلارنىڭ ئىچىدە «گىگانىت كىتاب»، «ئىۋاگىلوم» قاتارلىقلار بار. نىستۇرىيان دىنىنىڭ يادىكارلىقلىرى قەدىمكى سۈرىيە تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان؛ بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ بالدۇرلىرى VI ئەسىرگە، ئەڭ كېيىنلىرى IX ئەسىرگە تەئەللۇق بولۇپ، ئەڭ مۇھىملىرىدىن «يېڭى ئەھدى» نىڭ پىراگمىنتلىرى (كەمتۈك ۋاراقلىرى) ئۇچرايدۇ» (44). شۇنچە كۆپ

تەرجىمە ئەسەرلىرى ۋە ئۆزئارا ئالاقە ئىشلىرىدا ئىزچىل قوللىنىلىپ كەلگەن سوغدى يېزىقى بىر مەزگىل ئوتتۇرا ئاسىيادا كەڭ قوللىنىلغان يېزىقلارنىڭ بىرى بولۇپ قالغان. «بۇ يېزىق شىنجاڭدا تەخمىنەن مىلادى XIII ئەسىرگىچە داۋاملاشقان» (45)، يەنى سوغدىلار بىر پۈتۈن ھالدا تۈركىي خەلقلەرگە سىڭىشىپ يوقىلىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ يېزىقىمۇ ئاستا-ئاستا ئىشلىتىلىشتىن قالدى. سوغدىلار تېبابەتچىلىك ساھەسىدىمۇ زور شۆھرەت قازانغان. مەسىلەن، «تەيپىك ھېكايىلىرى» نىڭ 89- جىلدىدىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، تاڭ دەۋرىدىكى چاڭئەندە شىپاخانا ئاچقان توققۇز جاۋۇپ غۇزلىرى (سوغدىلار) دىن مۇجاۋىسى باشقىلار ساقايتالمىغان ئېغىر بىمارلارنى مەخپىي رېتسىپلار بىلەن داۋالاپ پايتەخت جامائەتچىلىكىگە تونۇلۇپ كەتكەن. «يېڭى تاڭنامە» 59- جىلد «ئەدەبىيات-سەنئەت تەزكىرىسى» دىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيا ماغىيان خانلىقىدىن چاڭئەنگە بېرىپ شىپاخانا ئاچقان توققۇز جاۋۇپ غۇزلىرىدىن مەسۇبى كۆز كېسەللىكلىرى ۋە قۇرۇق يىڭنە بىلەن كېسەل داۋالاشتا چاڭئەندىكى تېۋىپلارغا ئۇستاز بولغان ھەمدە «دانىشگاھ ھەققىدە» ناملىق تېببىي ئەسىرىنى يېزىپ، يەرلىك تېۋىپلارغا زور تەسىر كۆرسەتكەن. يەنە «ئالىي راھىبلار تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، تاڭ دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە تارقىلىشچان يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر يامراپ كېتىپ، نەچچە تۈمەن ئادەم ئۆلگەن. شۇ چاغدا چاڭئەندە شىپاخانا ئېچىپ داڭق چىقارغان بۇخارالىق توققۇز جاۋۇپ غۇزلىرىدىن بولغان ئەنخۇي بىلەن كاڭخۇي ئەپسۇن ئوقۇپ، ئاسماندىن چۈشۈرگەن خىسلەتلىك دورىسى بىلەن شەھەردىكى نەچچە تۈمەن ئادەمنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قالغانىكەن. «سوغدىلار مەدەنىيلىك جەھەتتە كۆمۈر، مىس، تۆمۈر، قوغۇشۇن، ئالتۇن، كۈمۈش قاتارلىق مېتاللارنى قازغان ھەم ئۇلارنى ئېرىتىش، ئايرىش تېخنىكىسىنى قوللىنىش ئارقىلىق مەدەن بايلىقلىرىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلانغان. ھەتتا ئەرەب ئىستىلاسى دەۋرىدە سەمەرقەنتتە قوغۇشۇن تۇرىلار ئارقىلىق شەھەرنى سۇ بىلەن تەمىنلەيدىغان سۇ يەتكۈزۈش مەنەسەسەلىرى بارلىققا كەلگەن، پار تۇرىلىرى ئورنىتىلغان. ئېرىتىپ ئايرىلغان مېتاللاردىن دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ۋە ئائىلە جابدۇقلىرى ياسالغاندىن باشقا، ھارۋا، جەڭ قوراللىرى ھەم ئىپتىدائىي سانائەت ئۈسكۈنىلىرىنىمۇ ياسىغان. مىسكەرچىلىك، زەرگەرچىلىك تەرەققىي قىلغان. ماھىر سوغدى ھۈنەرۋەنلىرى ناھايىتى كۆركەم ئالتۇن بۇتلارنى ياساپ بازارلاردا

ساتقان» (46). «خۇجەند ئەتراپىدىكى تاغلاردىن مىس ۋە كۈمۈش، بەدەخشاندىن لەئىل ۋە قىزىل ياقۇت قېزىلغان. تۆمۈر تاۋلاش ۋە ساپال بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىش، مىس قورال ياساش، شۇنداقلا باشقا قول سانائەت ئىشلىرى سوغدى خاندانلىقىدا كەڭ كۆلەمدە تەرەققىي قىلغان. ئارخىئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەردىن سوغدى كەنتلىرىدە زەرگەر ۋە ئۈنچە - مەرۋايىت ئۈستىلىرى ئىشلەيدىغان مانافاكتۇرا رايونلىرى مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. رەڭلىك ئەينەك ياساش كەسپى ۋە سىرچىلىق ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. مىلادى V ئەسىردىن باشلاپ بۇ تېخنىكىلار جۇڭگوغىچە تارقالغان» (47).

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقىنىمىزدا، مىلادىدىن خېلى بۇرۇنقى زامانلاردىن مىلادى VII - VIII ئەسىرلەرگىچە بولغان ئۇزاق ئەسىرلىك تارىختا مەركىزىي ئاسىيا خەلقلەرنىڭ مەدەنىي ھاياتىدا ئاۋانگارتلىق رولىنى ئوينىغان سوغدىلار سەمەرقەنت ۋە بۇخارانى مەركەز قىلغان سوغدىيانادا ياشاپ، تارىم ۋادىسى، تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىدىن چاڭئەنگىچە سوزۇلغان مەدەنىيەت يولى - يىپەك يولىدا سودا - تىجارەت، دىن تارقىتىش، تىل - مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، شانلىق يىپەك يولى مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان. كۆپىنچە ھىندى - ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ دەپ قارىلىدىغان بۇ قەدىمىي مەدەنىيەتلىك خەلق، ئۇزاققا سوزۇلغان تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا پەيدىنپەي تۈركلەشپ ئۇيغۇر، ئۆزبېك قاتارلىق تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئېتىنىك تەركىبىگە قوشۇلۇپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار ياراتقان سودا مەدەنىيىتى، تىل - يېزىق، دىن ۋە مەدەنىيەت تارقىتىش ئەنئەنىسى تۈركىي خەلقلەر تەرىپىدىن راۋاجلاندىرۇلۇپ، يىپەك يولى مەدەنىيىتىنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

ئىزاھات ۋە پايدىلانغان مەنبەلەر:

① بىخۇستۇن ئابىدىسى - قەدىمكى پىرسىيە پادىشاھى دارىئوس 1 نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئىراننىڭ ھەمەدان شەھىرى يېنىدىكى بىخۇستۇن دەپ ئاتىلىدىغان قىيالىققا ئويۇلغان قەدىمكى پارس، بابلون ۋە ئەرمەي يېزىقلىرىدا ئويۇلغان تېكىست. ئۇنىڭدا مىلادىدىن بۇرۇنقى 522 - 519 - يىللاردىكى ئاخىمىتلار سۇلالىسىدا يۈز بەرگەن

- ئىشلار بايان قىلىنغان. قىيا تاشقا يەنە دارىئوس 1 نىڭ تۆھپىسى تەبرىكلىنىۋاتقانلىقى ھەققىدىكى رەسىملەر ئويۇلغان.
- ② ۋاڭ جىلەي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى» 1-قىسىم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993-يىلى نەشرى، 52-بەت.
- ③ سىماچىيەن: «تارىخى خاتىرىلەر» 123-جىلد، «پەرغانە تەزكىرى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993-يىلى نەشرى، 487-بەت.
- ④ «جۇڭگو شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي تارىخى» 1-كىتاب، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت-فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 2011-يىلى نەشرى، 139-بەت.
- ⑤⑥ بەنگو: «خەننامە» 96-جىلد «پەرغانە تەزكىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 19-يىلى نەشرى، 491-بەت.
- ⑦⑧⑨⑩⑪(32) «خەننامە» 96-جىلد (غەربىي يۇرت قورغار) تەزكىرىسى(II)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994-يىلى نەشرى، 849، -، 851، -، 854، -، 874، -، 942-بەتلەر.
- ⑫ فەن يې، سىما بىياۋ: «كېيىنكى خەننامە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996-يىلى نەشرى، 539-بەت.
- ⑬ سەي خۇشپىڭ: «تاڭ دەۋرىدىكى توققۇز غۇزلار ۋە تۈرك مەدەنىيىتى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2008-يىلى نەشرى، 7-بەت.
- ⑭ لى يەنشۇ: «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002-يىلى نەشرى، 453-بەت.
- ⑮ گاۋىن ھامبلى (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2008-يىلى نەشرى، 76-بەت.
- ⑯ ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «غەربىي يۇرت تاش كېمىر سەنئىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998-يىلى نەشرى، 475-بەت.
- ⑰⑱ «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983-يىلى نەشرى، 60، -، 80، -، 92-بەتلەر.
- ⑲(24) ئا.گ. مالىاۋكىن: «IX-XII ئەسەرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993-يىلى نەشرى، 5، -، 76-بەتلەر.
- ⑳ رۇڭ شىنجياڭ: «قەدىمكى زامان تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدىكى سوغدى كۆچمەنلىرى»، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى، 1993-يىلىلىق 3-سان.

- (21)(46) ئىبراھىم مۇتئىي: «ئىبراھىم مۇتئىي ئىلمىي ماقالىلىرى» ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1990-يىلى نەشرى ، 242- ، 244-بەتلەر .
- (22) مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1980-يىلى نەشرى ، 615-بەت .
- (23) بارتولد: «يەتتە سۇ تارىخىنىڭ ئوچىرىكى» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (ئىچكى ژۇرنال) ، 1984-يىللىق 7- ، 8-قوشما سان 19-بەت .
- (25) ئەسئەت سۇلايمان: «مەركىزىي ئاسىيانىڭ روھىيەت دىيالېكتىكىسى» (ماقالە) ، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى ، 1999-يىللىق 2- ، 3-قوشما سانى 116-بەت .
- (26)(28) يۈتپەنخېڭ (ياپونىيە): «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1985-يىلى نەشرى ، 98- ، 103-بەتلەر .
- (27)(30) ئەبەي ئىمىن ئېركىن: «سوغدىلار ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى توغرىسىدا» ، «تۇرپان شۇناسلىق تەتقىقاتى» ژۇرنىلى ، 2011-يىللىق 1-سان ، 137-138-بەتلەر .
- (29) ئابلەت نۇردۇن: «مانىي دىنى ۋە ئۇنىڭ تارقىلىشى» ، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1987-يىللىق 2-سان .
- (31)(33)(40) چيەنداۋ شىنسى (ياپونىيە): «يىپەك يولىدىكى 99 سىر» ، شىنجاڭ ياش-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى ، 1986-يىلى نەشرى 148- ، 223- ، 224-بەتلەر .
- (34) مۇھەممەد زۇنۇن ئابدۇكېرىم: «ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى شەھەر قۇرۇلىشى» ، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1996-يىللىق 1-سان .
- (35) كىلمكېپىت [گېرمانىيە]: «قەدىمكى يىپەك يولى مەدەنىيىتى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2003-يىلى نەشرى ، 256-بەت .
- (36) ب.گ. غاپۇروف: «تاجىكلار تارىخى» (1-كىتاب) ، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى ، 1988-يىلى نەشرى ، 200-بەت .
- (37) ئابلەت نۇردۇن: «شىنجاڭ سودا-بازار تارىخى توغرىسىدا تەتقىقات» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 2009-يىلى نەشرى ، 119-بەت .
- (38) غەيرەتجان ئوسمان: «قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتى» ، شىنجاڭ

- ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2007-يىلى نەشرى، 46-بەت.
- (39) ئەنۋەر قاسىم: «سوغدىلار ھەققىدە قىسقىچە بايان»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، 1998-يىللىق 1-، 2-قوشما سانى، 146-بەت.
- (41) ياڭ شىگىمىن: «قەدىمكى ئۇيغۇرلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998-يىلى نەشرى 160-بەت.
- (42) غالىپ بارات ئەرك: «كىروراننىڭ سىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004-يىلى نەشرى، 143-بەت.
- (43) «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى» (ئالىي مەكتەپلەر ئۈچۈن دەرسلىك)، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1992-يىلى نەشرى، 18-بەت.
- (44) كۈرەش تاھىر: «قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تەرجىمىچىلىك تارىخى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1995-يىللىق 4-سان.
- (45) «جاھاننەما» (B)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988-يىلى نەشرى، 718-بەت.
- (47) گ.ئا.ھىدايەتوۋ [ئۆزبېكىستان]: «مېنىڭ جانىجان تارىخىم»، تاشكەنت «ئوقۇتقۇچى» نەشرىياتى، 1992-يىلى (ئۆزبېكچە) نەشرى، 115-بەت.

تەھرىرلىگۈچى: ئابدۇرېھىم زۇنۇن

دىلو تۈرلىرىدىن ئەخلاق كىرىسىمىزغا نەزەر

تۇنياز ئوسمان

نەچچە يىل بۇرۇن ئۇغۇرلار يېڭى ئەسىرگە قانداق ھالەتتە دېگەن مەنىدە مۇنازىرىلەر بولغانلىقى ئېسىمدە. مەيلى نېمە تالشايدى، بىر نەرسە ئايانكى ئۆزىمىزنى يېتەرلىك دەرىجىدە تۇنۇپ يەتمەي تۇرۇپلا؛ يېڭى ئەسىرنىڭ قانداق بولۇشى مۇمكىنلىكىنى چۈشىنىپ ئۆلگۈرمەي تۇرۇپلا؛ يېڭى ئەسىردە ئۆزىمىزنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىمىز ئۈستىدە ئەقلى خۇلاسى چىقىرىپ بولماي تۇرۇپلا، تەييارلىقسىز بىر ھالەتتە يېڭى ئەسىرگە قەدەم قويدۇق. يېڭى ئەسىر باشلانغاندىن كېيىن ئۇنى تەبىرىكلەپ، مەدھىيەلەپ ناخشا - ئۇسۇل ئۇقۇپ كەلسەكمۇ، قارىغۇلارچە ئۈمىدلىنىپ كەتسەكمۇ، ئۆزىمىزنى ئۆزىمىز خوش قىلىپ دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلەپ تەرەققىي قىلىپ گۈللىنىپ كېتىۋاتىمىز دەپ غاپىل سۆزلەپ يۈرسەك، زىددىيەتلەردىن ئۆزىمىزنى قاچۇرۇپ مەسىلىلەرنى كۆرمەسكە سېلىپ جان باقتىلىق ئىدىيىسى بىلەن ناخشا توۋلاپ، ئۇسۇل ئويناپ كۈن ئۆتكۈزۈۋالساقمۇ، يېڭى ئەسىردە بىز دۈچ كېلىۋاتقان مەسىلىلەرنىڭ ئېغىرلىقى ھامان بولماقتا. رەھىمسىز پاكىتلار بۇ مەسىلىلەردىن چەتنەپ ئۆتۈشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى تونۇتۇپ، بىزنى ئۆزىمىز ھەققىدە، كەلگۈسىمىز ھەققىدە قايتا ئويلىنىشقا مەجبۇر قىلماقتا. كۈنسىرى يامانلىشىپ بېرىۋاتقان مۇھىت مەسىلىسى، ئىمان - ئېتىقاد كىرىسى، ئەخلاق ۋە مەدەنىيەت كىرىسى، زەھەرلىك چېكىملىك، ئەيدىز، نامراتلىق، ئىشسىزلىق مەسىلىلىرى ئۇيغۇرلاردا خىيانەتنىڭ كۆپ ھەم ئېغىرلىقى مەسىلىسى قاتارلىق تالاي مەسىلىلەر ئالدىمىزدا دۆۋلىنىپ تۇرماقتا. بۇلار ئۈستىدە ئويلىنىپ، مىللى مەۋجۇتلىقىمىز ھەققىدە باش قاتۇرۇش ئۇيغۇر قەۋمىگە تەۋە ھەربىر مەسئۇلىيەتچان ئىنساننىڭ باش تارتىپ بولماس بۇرچى بولسا كېرەك.

ئەلۋەتتە بۇ مەسىلىلەر ئۈستىدە بىر قېتىم خەلقپەرۋەر زىيالىلىرىمىز خېلى بۇرۇنلا جىددىي ئويلىدى. ئۆتكۈر پىكىر، پەلسەپىۋى خۇلاسى، ۋەزىنلىك مۇلاھىزە ۋە ئەندىشىلىك خىياللار بىلەن تولغان ياخشى ئەسەرلەرنى ئېلان قىلدى. ئەنە شۇ ئەسەرلەر

تەسىر قىلغان بولسا كېرەك، جەمئىيەتتىكى ھادىسىلەرنى، ئالدىغا ئۇچرىغان ئىشلارنى ۋە يولۇققان دېلولارنى ئۆزىمىزنىڭ نۇقتىسىدىن كۆرسىتىشكە باشلىدىم. كۆرسىتىپ بېرىۋاتقان تۈرلۈك - تۈمەن دېلولارنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى، ئىچكى سىرلىرى، پەيدا بولۇش يىلتىزى كۆپرەك دىققىتىمنى قوزغىدى. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، دۇنيانىڭ مەلۇم رايونىدا يۈز بېرىۋاتقان دېلولارنىڭ ئەھۋالى ۋە خاراكتېرىگە قاراپ شۇ رايوندىكى ئاساسلىق مەسىلىنىڭ نېمىلىكىگە ۋە شۇ رايون خەلقىنىڭ ئىدىيىسى، پىسخىكىسى، قىممەت قارىشى، ئىقتىسادىي سەۋىيىسى، ئەخلاق ساپاسى قاتارلىقلار ئۈستىدىمۇ يەكۈن چىقارغىلى بولىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدا تۇرۇپ ئۆزىمىزگە ھۆكۈم چىقىرىپ باقىدىغان بولساق، نەتىجىسى ئادەمنى خوشال قىلمايدۇ. بەلكى ئەندىشىلىك خىياللار قاينىمىغا سۆرەيدۇ، چۈچۈتىدۇ. ئىمان - ئېتىقادنىڭ سۇسلىشىشىغا، يوقلىشىغا يۈزلىنىشىدىن كېلىپ چىققان ئەخلاقى بۇزۇلۇش - تۈرلۈك رەزىلىكلەرنىڭ، تۈگمەس پاجىئەلەرنىڭ يىلتىزى: مىللىي كىملىكنىڭ بۇزۇلۇشى، ئۇيغۇر روھىنىڭ چىرىپ ئاجىزلىشىشىنى روياپقا چىقىرىۋاتقان ئېغىر كېسەللىك. بۇنى داۋالماي تۇرۇپ، مىللىي مەۋجۇتلۇقنى ساقلىغىلى بولمايدۇ دېگەن پىكىرگە كېلىپ قالغىمىز. شۇنداق قىلىپ يېڭى ئەسىرگە، كۆپ خىل كىرىزىسكە پاتقان ھالەتتە قەدەم باسقانلىقىمىز ئاشكارە پاكىت بولۇپ قالدى. بۇنىڭ ئىچىدىكى ئەخلاقىي كىرىزىسىمىز ھازىر سىر بولماي قالدى. شۇنداق بولسىمۇ ئۇيغۇرلار - دىكى دېلولار نوقتىسىدىن يەنە شۇ مەسىلە ئۈستىدە ئېلىپ بارغان كۈزىتىشلىرىمىزنىڭ بىر قىسمىنى ئۇقۇرمەنلەرگە سۈندۈم. ئۇ ئۆزىمىزنى مەلۇم نوقتىدىن كۆرسىتىپ بېرىدىغان ئەينەك بولۇپ قالسا ئەجەپ ئەمەس. قاتىلىنى قاچۇرغان قىز 2001 - يىلى 3 - ئاينىڭ 7 - كۈنى كەچ. ئاقسۇ شەھىرىنىڭ ئاۋات كوچىسىغا جايلاشقان ھەشەمەتلىك مەيخاننىڭ خاس ھوجۇرلىرىنىڭ بىرىدە ئىككى ئەر ۋە بىر قىز ھاراق ئىچىشىپ ئولتۇراتتى. كۆزىنى يېنىدىكى قىزىدىن ئۈزمەي، قىزنىڭ ئۇ يەر، بۇ يەرلىرىگە قول سوزۇپ ئولتۇرغان يېشى چوڭراق ئەر پالەچ بولۇپ، مېيىپلار ھارۋىسىدا ئولتۇرغانىدى. يەنە بىرسى ياش يىگىت بولۇپ، يېشى چوڭ ئەرنىڭ مۇلازىمى ئىدى.

- تاڭ خوجاينى تاماكا چېكىڭ،

- دېدى ياش يىگىت يېشى چوڭ ئەرگە تاماكا تۇتۇپ ۋە دەرھاللا ئوت يېقىپ ئۆلگۈردى. ئۇنىڭ گەپ - سۆز ھەرىكەتلىرىدىن خوشامەتچىلىك بىلىنىپ تۇراتتى.

تاڭ خوجاينى ئىسنى چەمبەر چىقىرىپ پۈۋلىدى، ئاندىن ياش يىگىتكە: - شاۋلى

سەن ھازىر چىقىپ تۈنۈگۈن دېيىشكەن ئىشنى بىجىرۋېتىپ كەل، - دېدى.

ياش يىگىت «خوپ خوجاين» دېگىنىچە چىقىپ كەتتى. خوجايننىڭ خۇمارلاشقان كۆزلىرى قىزغا يېڭىۋاشتىن تىكىلدى.

- قاراۋېرسىزغۇ خوجاين، كۆزلىرىم باشقىچە كۆرۈنۈۋاتامدۇ - نېمە؟ قىز خوجاينغا نازلىنىپ بېقىپ.

- گۈلى، كۆزلىرىڭ جاننى ئالىدۇ. قارىغانچە قارىغۇم كېلىدۇ. ساڭا قاراشمۇ ئاجايىپ ھۇزۇر.

- ئاجايىپ ھۇزۇرلارنى ئالمىغاندەك گەپ قىلىسىزغۇ؟

- ھۇزۇرىڭىز كۆپ ئالدىم. يەنىلا شۇنداق قىلغۇم كېلىپلا تۇرىدۇ. - نېمىگە ئالدىرايسىز، ۋاقىت دېگەن كۆپقۇ. قىز گېپىنى تۈگىتىپ قورۇمىدىن بىر پارچە ئېلىپ خوجايننىڭ تەخسىسىگە سېلىپ قويۇپ. ئورۇندۇقنى تارتىپ خوجاينغا چاپلىشىپ دېگۈدەك ئولتۇردى.

- قېنى بىررومكىدىن ئىچەيلى، - دېدى خوجاين. قەدەھلەر سوقۇشتۇ - رۇلدى. - گۈلى ئۇيغۇر قىزلىرى نېماندەك چىرايلىق. قىزلارنىڭ ھەممىسى بىلەن يېتىپ باققۇم كېلىدۇ. مانا پۇل دېگەن بىزدە تۇرۇپتۇ. ئۇنى قىزلارغا خەجلىمەي نېمىگە ئىشلىتىمەن؟ ھازىرغىچە خېلى كۆپلىرى بىلەن يېتىپمۇ باقتىم. ھەر بىر كۆرسەم يېڭى ھەۋەس پەيدا بولىدۇ. مەن جىق كۆزەتتىم. سىلەرنىڭ ئەللىرىڭلار سەتكەن. قىزلىرىڭلار چىرايلىقكەن. ھازىر چوڭ بولۇۋاتقانلار پۈتۈنلەر قىز بالا بولۇپ قالسىچۇ؟ - نەپسىڭىز يامانىكەن خوجاين. مانا ھازىرمۇ ئەتراپىڭىزدا گۈزەللەر تولغۇ. تېخى نەچچە كۈن بۇرۇنلا ئىش ئىزدەپ كېلىپ قالغان تېخى يۈزى ئېچىلمىغان بىر قىزنى ھوجۇرىڭىزغا ئەكىرىۋېلىپ تىل بىلىمىگەننى دېمىگەندە راستىنلا پەيزى بار ئىكەن دەپ يۈرمىدىڭىزمۇ؟ ئەمدى ئەللىرىمىزنىڭ سەتلىكىگە كەلسەك مېنىڭمۇ كۆزۈمگە سىغمايدۇ. بۇرۇن تېخى بەك ئەسكىدى ئۇلار. بىز كىچىك چاغلىرىمىزدا بېشىمىزغا ياغلىق چەگمەي مېڭىپ قالساق تىللاپ كېتەتتى. ھازىرقىدەك ياخشى ۋاقىتنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايتتى، ھازىر ھېچكىم بىر نەرسە دېيەلمەيدۇ.

- تەرەققىيات، تەرەققىيات، دېدى خوجاين، - تەرەققىيات قالاق ئىدىد - سىنى ئۆزگەرتتى.

- راست دەيسىز خوجاين، - دېدى قىز گەپنى تارتىۋېلىپ، - ھازىر تەرەققىي قىلدۇق. نىمىش قىلساق ئىختىيارىمىز. ئەركىنلىك ئۆزىمىزدە. ئەمما بىر قىسىم دوستلىرىم بۇنداق ئەركىنلىككە تولۇق ئېرىشەلمەيۋاتىدۇ. ئۆتكەندە بىر دوستۇم ھاراقنى

جىقراق ئىچىپ قويۇپ يولدا يېتىپ قاپتىكەن، تېررورچىلار «قىز بالا تۇرۇپ نىمىشقا ھاراق ئىچسەن» دەپ ئۇرۇپ، كىيىملىرىنى سالدۇرۇپ يالىڭاچلاپ ياتقۇزۇپ قويۇپتۇ. خوشنىمىزنىڭ قىزىنى «خەنزۇغا تەگدىڭ» دەپ يەنە شۇ تېررورچىلار قاتتىق ئۇرۇپتۇ. كېيىنغۇ ھۆكۈمەت بۇ تېررورچىلارنىڭ ۋەتەنلىكىنى چىقىرىۋەتتى. بىراقزە ئەشۇ دوستۇم بۇ يۇرتنى تاشلاپ كېتىپ قالدى.

- كونا ئىدىيىلەر ھامان ئۆزگىرىدۇ، ئىلغارلىق غەلبە قىلىدۇ، - دېدى خوجايىن، - كەل يەنە بىرنى ئىچەيلى.

- تۈگىتىپ ئىچىمىز ئەمەس، - دېدى قىز. خوجايىن رومكىنى قويۇپ يەنە بىر تالا تاماكا تۇتاشتۇرۇپ، ئالدىرىماي گەپ باشلىدى.

ئۇزاق يىللار ئىلگىرى سىلەردىن شۇنداق گۈزەل ھەم جەسۇر بىر ئايال چىققان. ئۇنىڭ ئىسمى ئىپارخان. ھە راست گۈلى، سەن ئىپارخان توغرىلۇق ئاڭلىغانمۇ؟
- تېلېۋىزىيە فىلىمىدىن كۆرگەن.

- تېلېۋىزىيە فىلىمدە ھېكايىنى ئۆزگەرتىۋەتكەن. مەن نەچچە يىل بۇرۇن بىر تىياتىر ئەسىرىنى ئوقۇغان. ئۇنىڭدا ئىپارخان توغرىسىدا ئەينەن سۆزلەنگەن. يەكەندىكى بىر جەڭدە ئىپارخان ئەسىرگە چۈشۈپ بېيجىڭغا ئېلىپ بېرىلغان. ئۇ چاغدىكى پادىشاھ چەنلۇڭ ئىپارخاننىڭ رىۋايەتلىرىنى ئاڭلاپ خۇپىيانە بولۇپ، يارلىق بىلەن ئىپارخاننى ھۇزۇرىغا كەلتۈرگەن. ئىپارخان «مەن دېگەن مۇسۇلماننىڭ قىزى، ياتلارنى يېنىمغا كەلتۈرمەيمەن» دەپ چەنلۇڭ بىلەن بىرگە بولۇشنى رەت قىلغان ھەم چەنلۇڭ خاندىن قىساس ئالماقچى بولغان. خان ئانىسى ئىپارخاننىڭ ئوغلىغا زىيانكەشلىك قىلىپ قويۇشىدىن ئەنسىرەپ ئۇنى ئۆلتۈرگۈزۈۋەتكەن. چەنلۇڭ خان ئىپارخاننىڭ ئۆلۈمىگە قاتتىق قايغۇرغان. خەلق ئىپارخاننى دىيانەتلىك ئايال دەپ ھۆرمەتلەپ ئەسلەپ كەلگەن.

مەن ساڭا نېمىشقا بۇ ھېكايىنى سۆزلەپ قالدۇم. سەۋەبى ئاددىي، مۇبادا ئەشۇ ئىپارخان ھازىرقى دەۋرىدە ياشاپ قالغان بولسا، مەن چوقۇم ئۇنى قويىنۇمغا ئەكەرەلەيتتىم. چەنلۇڭ سۈرەلمىگەن ھۇزۇرنى مەن سۈرگەن بۇلاتتىم. پۇل بەرسەم ئىپارخان چوقۇم رەت قىلمايتتى. ئىپارخان ئىشىسىز قالسا، ئاچ قالسا قويىنۇمغا ئۆزى خالاپ كىرگەن بولۇر ئىدى. «مەن مۇسۇلمان قىزى» دېگەن گەپنى دېمىگەن بۇلۇر ئىدى. چۈنكى سەنمۇ بىر مۇسۇلمان قىزغۇ، سەن رەت قىلمىدىڭغۇ؟

- شۇنداق، مېنىڭ ئاتا - ئانىم مۇسۇلمان. مەنمۇ ئۆزۈمنى مۇسۇلمان دەيمەن. مەن

مۇنداق ئويلاپ قالدىم. ئىپارخان ياشىغان ئەشۇ دەۋرىدە ياشاپ قالغان بولسام، ئىپارخاننىڭ ئورنىدا مەن بولۇپ قالغان بولسام، پادىشاھنىڭ پېشىگە چىڭ ئېسىلىپ، پۇتلىرىنى سۆيۈپ، ئوردا راھەت - پاراغەتتە ياشىغان بولۇر ئىدىم.

- مەن مېيىپ بولسامۇ چەنلۇڭدىن ياخشىراق ئىكەنمەن. ئۇ پادىشاھ تۇرۇپ بىر ئىپارخاننى ماقۇل قىلالمىسا، مەن جىق ئىپارخانلارنى ماقۇل قىلىۋە - تىتىم.
- مەنمۇ ئىپارخاندىن ئەقىللىق ئىكەنمەن. پېشىگە ئېسىلىپ پۇتىغا سۈيىدىغانغا پادىشاھ تاپالمىسامۇ، تاڭ خوجاينى تېپىۋالدىم.

- گۈلى، ۋاقىت بىر يەرگە بېرىپ قاپتۇ، نىمىش قىلىمىز، ئارام ئالىمىزمۇ؟

- نىمىش قىلغۇڭىز بار خوجاينى؟

- شۇنىمۇ دەيمەنمۇ؟ - بولىدۇ، ئەمدى ئىچكىرى خانغا كىرمەدۇق؟

- شۇنداق قىلايلى.

قىز مېيىپلار ھارۋىسىنى ئىتتىرىپ ئىچكىرىكى خانغا ئەكىردى. خاندا قوش كىشىلىك كارۋات قويۇقلۇق ئىدى. قىز خوجاينى كارىۋاتقا چىقىرىپ، كىيىملىرىنى سالدۇردى. ئاندىن ئۆزى يالىڭاچلىنىپ پالەچ خوجاينىنىڭ قوينىغا كىردى.

ئىشىكنىڭ زەربى بىلەن ئۇرۇلۇشى ۋە قاتتىق ئېچىلىشى كارۋاتتىكى ئىككى يىلەننى چۆچۈتۈۋەتتى. ئىشىكتىن پالتا كۆتۈرۈپ كىرگەن شاۋلى قىزنى خوجا - يىلەننىڭ تېگىدىن تارتىپ چۈشۈرۈپ، خوجاينىنى پالتا بىلەن چانۋەتتى.

- نىمىش قىلىۋاتىسىز؟ تاڭ خوجاينىنى ئۆلتۈرۈپ قويدىڭىز. - بۇ قېرى سىزگە لايىق ئەمەس. پالەچ جېنىدا سىزنى قۇچاقلىسا قانداق بولىدۇ. سىزدەك گۈزەل ماڭا لايىق. بايا ئىشنى بېجىرىپ كەلسەم ئىشىك تاقاق. بۆسۈپلا كىردىم. گۇمانىم توغرىكەن،

- دېدى شاۋلى قولىدىكى قان يوقىنى يۇيۇۋېتىپ. ئاندىن يالىڭاچ قاراپ تۇرغان

قىزغا قاراپ دېدى:

- قېرى ئۆلدى، ۋاقىت يېرىم كېچە بولدى، ئەمدى نىمىش قىلىمىز؟

- نىمىش قىلغۇڭىز بار؟

- سېنى قوينۇمغا سولاپ ھۇزۇرلانغۇم بار. - بولىدۇ، بىز دېگەن سىلەرنى ھۇزۇرلاندىرۇشقا يارالغان. ياندىكى ئۆيگە چىقامدۇق.

شاۋلى بىلەن قىز ياندىكى خانغا كىردى. گۈلى (ئۇيغۇرلار ھېچقاچان قىزغا گۈلى دەپ ئات قويمايدۇ. بۇ قىزغا ھەرقانداق ئۇيغۇرچە ئىسمىنى ئىشلىتىشنى نۇمۇس

كۆرگەنلىكىم ئۈچۈن ئۇنىڭ ئىسمىنى شۇ كۈندىكى چاقىرىلىشى بويىچە گۈلى دەپ ئالدىم). شاۋلىنىڭ كىيىملىرىنى سېلىشقا ياردەملىشىپ، كارىۋاتقا چىقىپ ئۇنىڭ قوينغا كىردى. ئىككىسى جىنسى مۇناسىۋەت ئۆتكۈزۈپ بولۇپ ئورنىدىن تۇرۇشتى. بىرلىكتە تاڭ خوجايىن ئۆلتۈرۈلگەن ئۆيگە كىرىپ ھاراق ۋە بېنزىن چېچىپ جەسەتكە ئوت يېقىۋەتتى. ئاندىن تاڭ قاراڭغۇسىدا نەق مەيداندىن ئايرىلىشتى.

- قانداق قىلىمىز گۈلى، - دېدى شاۋلى، - ئامال تاپمىساق بولمايدۇ. بولمىسا ساچچىلار تۇتۇۋالسا باش كېتىدۇ.

- ئاقسۇدىن كېتەيلى، - دېدى گۈلى.

- نەگە كېتىمىز؟

- كورلىغا بارايلى.

مەندە كىراغا بەرگۈدەك پۇل يوق.

- مەندە بار، خوجايىن كارىۋاتتا بەرگەن، - دېدى گۈلى.

ئىككىسى ماشىنا كىرا قىلىپ كورلىغا بېرىشتى. مېھمانخانىدا بىر نەچچە كۈن بىرگە تۇرغاندىن كېيىن گۈلى شاۋلىغا پۇل بېرىپ ئىچكىرىگە قاچۇرۇۋەتتى. ئەمما ئۇزۇن ئۆتمەيلا بۇلار قانۇن تورىغا ئېلىنىپ قالدى. شاۋلى شاڭخەيدە، گۈلى ئاقسۇدا تۇتۇلدى. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي سوت مەھكىمىسى شاۋلىغا ئۆلۈم جازاسى ھۆكۈم قىلدى. گۈلىگە تۈرمىگە يول خېتى كېسىپ بەردى.

شۇنداق قىلىپ تاڭ خوجايىن ئۆلتۈرۈلدى. شاۋلى ئېتىلدى. گۈلى تۈرمىدە - نېپسۇسىنى ئالدى. دېلو ئاستا - ئاستا ئۇنتۇلدى. ئەمما مەن بۇ دېلو پەيدا قىلغان ئاچچىق تەسىراتلارنى ئۇنتۇپ كېتەلمىدىم. مۇشۇ دېلونىڭ مۇزاكىرىسىگە قاتناشتۇرۇلغان ۋاقىتتا ئىچىم ئاچچىق بولۇپ قالغان ئىدى. كالىغا ئىپارخان ۋە چەنلۇڭنىڭ، گۈلى ۋە خوجايىننىڭ ھېكايىسى كىرىپلىۋالغان ئىدى. «خوجايىننىڭ مەن پادىشاھ چەنلۇڭدىن ياخشىراق ئىكەنمەن، ئۇ قىلالىغان ئىشنى مەن قىلالىدىم» دېگەن سۆزى، گۈلىنىڭ «مەن ئىپارخاندىن ئەقىللىق ئىكەنمەن، پادىشاھنى تاپالمىسام، خوجايىننى بولسىمۇ تاپتىم» دېگەن سۆزى قاتتىق مۇلاھىزىلەرنى قوزغىتتى. مۇلاھىزەم ئەۋلاد بىلەن ئەجداد، ئېسىل ئەخلاق ھەمدە غۇۋا كۆرۈنىۋاتقان كېلەچەك ئارىسىدا قاناتلىناتتى. ئەمما مەن بۇ مۇلاھىزى - لىرىمنى كېيىنگە قالدۇرۇپ، دېلودا ئەكس ئەتكەن ئەخلاقى مەسىلىلەرنى ئوقۇرمەنلەرنىڭ مۇلاھىزىسىگە تاپشۇردۇم.

نەپرەت قوزغايدىغان زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلار

2001 - يىلى 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى

شەھەرنى بايرام خوشاللىقى قاپلىغان ئىدى. ھاۋانىڭ سوغۇقلىقىغا قارىماي كۈچلاردا ئادەم مېغىلدايتتى. گۆھەر چىرايلىق ياسىنىپ ئاچىسى بىلەن خوشلىشىپ ئۆيىدىن چىققاندا قاراڭغۇ چۈشۈپ كەتكەن بولسىمۇ، بايراملىق چىراقلار يوللاردا، بىنالاردا چاقناپ تۇراتتى. گۆھەرنىڭ كىچىك بەزمىخانىدىكى تىجارىتى ياخشى بولۇۋاتاتتى. بۈگۈنمۇ ئامىتى كېلىپ پۇلدار بىرسىگە ھەمراھ بولۇپ، كادىر دېگەننىڭ بىرەر ئايلىق، دېھقان دېگەننىڭ بىرەر يىللىق پۇلىنى بىراقلا تاپالايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن كادىردەك تۆت ۋاق يوقلىمىدىن، زېرىكىشلىك تەكشۈرۈشلەردىن ئۆتۈپ، سەككىز سائەت مىدىرلىماي ئولتۇرۇش كەتمەيدۇ. دېھقاندىكى توپىلارغا مىلىنىپ ماغدۇرى كەتكىچە ئىشلەش كەتمەيدۇ. پاكىز ياتاق، پاكىز مېھمان، ئارامبەخش كارۋات مۇشۇلا كۇپايە. شۇنداق ئاسان... گۆھەر تاتلىق خىياللار بىلەن بەزمىخانىغا كېلىپ قالغانلىقىنى سەزمەيلا قالدى. گۆھەر خېرىدار ساقلاپ ئاخىرى بىر خېرىدار تاپتى. خېرىدار ئۆزىنى شياۋۋاڭ دەپ تونۇشتۇردى. گۆھەر خېرىدار بىلەن مېڭىۋاتقاندا بىر كەسىپىدىشى ئۇنىڭ قولىغا بىر نىمىلەر - نى پىچىرلىدى. گۆھەرنىڭ تاپقان خېرىدارى ۋاڭ ۋېنخۇا، ۋاڭ جانەنلەر باشچىلىقىدىكى قارا گۈرۈھنىڭ ئادىمى ئىدى. گۆھەرنىڭ كەسىپىدىشى ئۇنى تونۇۋېلىپ گۆھەرنى ئاگاھلاندۇرغان ئىدى. گۆھەر ھېلىقى خېرىدارغا ھەمراھ بولۇشتىن يېنىۋالماقچى بولدى. ئەمما گۈرۈھنىڭ باشقا ئەزىلىرى پەيدا بولۇپ، ئۇنى ماشىنىغا مەجبۇرىي چىقىرىپ، شەھەر سىرتىغا ئېلىپ كەتتى.

شەھەر سىرتىدىكى بىر ئۆيدە گۆھەر يالىڭاچلاندى. 12 ئادەم نۆۋەت بىلەن ئۇنىڭغا تاشلاندى. ئۇنىڭ زارنىلىشلىرى، قاقشاشلىرى ئۇلارنىڭ خىيالىغا كىرىپمۇ چىقمايتتى. قۇياش چىقىپ يەنە بىر كۈن باشلاندى. گۆھەرگە نىسبەتەن بۇ يەردىن كېتىش قىيىندەك كۆرۈنەتتى.

- نېمە؟ قايتىپ كېتىمەن؟

- چالۋاقدى ۋاڭ ۋېنخۇا گۆھەرنىڭ كېتىش ھەققىدىكى گېپىنى ئاڭلاپ،

- ئاۋال بىزگە بەش يۈز يۈەن ئەمگەك ھەققى بېرىسەن، ئاكا - ئۇكىلار كېچىدىن

- بېرى ساڭا ئەمگەك قىلدۇق، تەر ئاقتۇزدۇق. بۇنىڭ ھەققىنى تۆلىۋېتىپ ئاندىن يوقال.
- ئاكام دېگەندەك قىل، - دېدى بىرسى ئۇنىڭ پېشانىسىگە نۇقۇپ تۇرۇپ،
- سېنى بىر كېچە ھۇزۇرلاندۇرۇپ قويدۇق. ھۇزۇرلىنىپ ھۇشۇڭدىنمۇ كەتتىڭغۇ، قېنى پۇل چىقار، بىكارغا قۇچاقلاپ قويدۇقۇمۇ سېنى؟! -
- مەندە پۇل يوق، رەھىم قىلىڭلار ئاكىلار
- يىغاڭنى كېچىدىكىدەك كارىۋاتقا چىققاندا يىغلا. ھازىر بىزگە پۇل كېرەك، يىغاڭمۇ، سېسىق تىنىڭمۇ كېرەك ئەمەس. يىغلىما دەيمەن، ھېلى بىكار يىغلىغاندا تۇيسەن.
- ئۇلار گۆھەرنىڭ كىيىملىرىنى ئاقتۇرۇشتى. ئاخشامقى ماشىنىغا چىقىش جەريانىدىكى تارتىشىشتا پۇل چۈشۈپ قالغانمۇ ياكى پۇل يوقمۇ بۇنىسى نامەلۇم، ئۇلارنىڭ ئاقتۇرۇشلىرى بىكارغا كەتتى.
- ئاكا بۇبىر دىۋانە جالاپكەن. تېنىدىن باشقا پۇلغا يارىغۇدەك ھېچنەمىسى يوقكەن، قانداق قىلىمىز؟
- ئۇنى ئېلىپ مېڭىڭلار، - دېدى ۋاڭ ۋېنخۇا.
- ئۇلار گۆھەرنى ئىتتىرىپ، دۈشكەللەپ قۇرۇلۇش قىلىنىۋاتقان بىر يەرگە ئېلىپ باردى.
- بىر ئوينىساڭ يۈز يۈەن، قېنى قىز بالا ئوينىدىغانلار بارمۇ، - دېدى بىرسى ۋارقىراپ.
- بۇ دېگەن ئۇيغۇر خېنىمى، قارىساڭ چەتئەللىككە ئوخشايدۇ، چەتئەللىكى ئويناش چۈشۈڭلاردىمۇ نېسىپ بولمايدۇ.
- بۇنى ئوينىساڭ چەتئەللىكى ئوينىغانغا ئوخشاش، - دېدى يەنە بىرسى ئىشلەۋاتقانلارغا ۋارقىراپ.
- ئىشلەۋاتقانلار پەرۋاسىز، ئۆزىنىڭ ئىشى بىلەن ئىدى.
- باھاسىنى چۈشۈرۈپ سىناپ بېقىڭلار، - دېدى ۋاڭ ۋېنخۇا.
- بىر قېتىم ئوينىۋېلىشكە ئەللىك يۈەن، مانا قاراڭلار، چىرايلىق ئۇيغۇر خېنىمى، - دېدى بىرسى گۆھەرنى ئالدىغا ئىتتىرىپ.
- ئىشلەۋاتقانلار يەنىلا پەرۋاسىز ئىدى. گورۇھتىكىلەردىن بىرسى گۆھەرنى ئىتتىرىپ بىر ئىشلەمچىنىڭ يېنىغا ئاپىرىپ دېدى.
- ئەللىك يۈەن بېرىپ بىر قېتىم ئوينىۋال، چاتاق چىقمايدۇ.

- ياق، ئوينىمايمەن، - دېدى ئىشلەمچى.
- سەنمۇ ئەركىشىمۇ ھۇ لاتا، - دېدى ھېلىقى ئىشلەمچىنى بىر شاپىلاق ئۇرۇپ.
- جۈرۈڭلار باشقا يەرگە ئاپىرايلى - دېدى ۋاڭ ۋىنخۇا.
- شۇنداق قىلىپ ئۇلار گۆھەرنى بىر قانچە جايدا ئاپاردى. ئاخىرىدا بىر ساتراشخانغا ئېلىپ كىردى. بۇ چاغدا كۈن چۈش بولغان ئىدى. - بۇ بىر نەس باسقان جالاپكەن، - دېدى بىرلىشىپ شۇنچە ئىزدىسەكمۇ خېرىدار چىقما يۋاتىدۇ.
- يەنە ساقلايلى، ساتراشخانغا خېرىدار كىرىپ قالسا بۇ جالاپنى تاشلاپ بېرىپ پۇلنى ئالىمىز. ئۇلار ئۇزاق ساقلاشتى، ئەمما ساتراشخانغا خېرىدار كىرمىدى.
- ئاكىلار قورسىقىم بەك ئېچىپ كەتتى، يىگۈدەك بىر نەرسە بېرىڭلار، - دېدى گۆھەر بىر چاغدا.
- ئاغىزىڭنى يۇم تويىمغۇر پەس جالاپ قورسىقىڭغا تاڭ ئاتقۇچە يېدىڭ. يەنە يىگۈك كەلگەن بولسا بىردەم ساقلا، خېرىدار كىرىپ قالسا يېگۈزۈپ قويسۇن، - دېدى بىرسى گۆھەرگە ۋارقىراپ.
- كەچ كىرىشكە ئاز قالغاندا ئۇلار گۆھەرنى شەھەر ئەتراپىدىكى بىر جايدا ئاپىرىپ ماشىنىدىن چۈشۈرۈۋېتىپ كېتىپ قېلىشتى. گۆھەر ئاچلىق ۋە ئازابىتىن ماغدۇرى قالمىغان قەدەملىرىنى تەسلىكتە يۆتكەپ شەھەرگە قاراپ ماڭدى.

2001 - يىلى 1 - ئاينىڭ 2 - كۈنى

ھەنپە دەرىستىن چۈشۈپ ياتىقىدا چىرايلىق ياساندى. جۈمە كۈنى بولغاچقا ياتاقتىكى قىزلارنىڭ كۆپى ئاللىقاياقلارغا كېتىپ قېلىشقان بولۇپ، 2 قىزلا پاراڭلىشىپ ئولتۇراتتى. ھەنپە ئۇلارغا «تۇغقىنىمنىڭ ئۆيىگە بېرىپ قونۇپ ئەتە كېلىمەن» دەپ قويۇپ، چىرايلىق دەسسەپ ئۇنۋېرسىتېت دەرىۋازىسىدىن چىقتى. تاكسىدىن بىرن تۈسۈپ ئۈستىدە يۇلتۇز دەرىجىسى يۇقىرى بولغان شەھەردە نامى بار بىر مېھمانسارايغا يول ئالدى.

خېلىدىن بېرى ئۇ ھەر جۈمە كۈنى ئەشۇ مېھمانسارايدا خېرىدار كۈتۈۋاتاتتى. بۇ يول بىلەن تاپقان پۇل ئۇنىڭدەك ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىسىغا نىسبەتەن خېلىلا كۆپ پۇل ئىدى. ھەنپە تاكسىدىن چۈشۈپ پۇلدار خېرىدار بىلەن ئۇچرىشىشنى بولسا تېخى چەتئەللىك خېرىدار بىلەن ئۇچرىشىشنى تىلەپ مېھمانساراينىڭ بوسۇغىسىدىن ئاتلىدى.

ھەمدە ئۆزىگە تونۇشلۇق زالغا كىرىپ خېرىدار ساقلاۋاتقان قىزلار قاتارىغا قوشۇلدى. خېلىلا كېچە بولغاندا بىر خېرىدار بىلەن تونۇشۇپ قالدى. خېرىدار ئۆزىنى «شۇ ئەپەندى» دەپ تونۇشتۇردى. بۇ ھەنىپە خوشال بولۇپ ئۇنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن سىرتقا چىقتى. سىرتتا بىر قانچە ئادەم ماشىنىغا ئۇنى زورلاپ چىقاردى. دە ئېلىپ كەتتى. بۇلار ۋاڭ ۋىنخۇا گۇرۇھىنىڭ ئادەملىرى بولۇپ، گۆھەرنى شەھەر سىرتىدا تاشلىۋېتىپ مېھمانسارىغا قوغداش ھەققى يىغىمىز دەپ كەلگەن. شۇ جەرياندا شۇلاردىن بىرسىنى خېرىدارلىققا تاپقان ئىدى.

ئۇلار ھەنىپەنى شەھەر سىرتىدىكى ھېلىقى ئۆيگە ئېلىپ بېرىشتى. ھەنىپە قورقۇپ كەتكەن بولۇپ، توختىماي ياش تۆكەتتى.

- كارىۋاتقا چىقىپ كىيىمىڭنى سال جالاپ، - دېدى بىرسى ھەنىپەنى كارىۋاتقا ئىتتىرىپ تۇرۇپ، - ئاخشام مۇشۇ كارىۋاتتا ئاچاڭنى ياتقۇزغانىدۇق. بۈگۈن نۆۋەت ساڭا كەلدى. ئەتە نۆۋەت ئاپاڭغا كېلىدۇ.

ھەنىپە ئۇنىڭ گېپىدىن ئالدىنقى كۈنىمۇ بۇ يەردە بىر ئىش بولغانلىقىنى سەزدى، ھەمدە ياش تۆكۈپ تۇرۇپ كارىۋاتقا چىقتى. شۇنداق قىلىپ ئۇلار ھەنىپەگە نۆۋەت بىلەن قول ئۇزىتىشتى.... (ماتېرىياللاردىن قارىغاندا شۇ كۈنى گۇرۇھىنىڭ ھەممە ئەزالىرى جەم بولغان بولۇپ، ئۇلار ھەنىپەگە تاڭ ئاتقۇچە ئوتتۇز بەش قېتىم باسقۇنچىلىق قىلغان. يېرىم كېچىدىن ئۆتكەندە ھەنىپە ھۇشىنى تامامەن يوقاتقان. ئەمما ئۇلار باسقۇنچىلىقنى توختاتمىغان).

- ئاكا، تاڭ يۇرىغىلى خېلى بولدى، بۇ جالاپ ئۇخلاپلا ياتىدىغۇ، ئاچىقىپ تاشلىۋىتەمدۇق؟

ھاجىتى يوق، ئۇيغۇر جالاپلىرى مۇشۇنداق ئۇيقۇچان كېلىدۇ. ئۇ ئويغا - نغۇچە خالىغان بۇرادەرلەر ئۇنىڭ قوينىغا كىرىپ يېتىۋېرىڭلار.

شۇ كۈنى گۆھەر ئاچىسى بىلەن ج خ ئىدارىسىگە بېرىپ دېلو مەلۇم قىلدى. ھەمدە ساقچىلارنى ئۆزى باسقۇنچىلىققا ئۇچرىغان ئۆيگە باشلاپ باردى. ساقچىلار ئۆيگە كىرىپ ئاجايىپ بىر ئەھۋالنى كۆردى. كارىۋاتتا بىر ئەر ۋە بىر ئايال قىپپالنىڭچا ياتاتتى. ئايال دەل ھەنىپە بولۇپ، تېخىچە ھوشسىز ئىدى. ساقچىلار يالنىڭچا ئەرنى بىر قىسىم شېرىكلىرى بىلەن قوشۇپ تۇتۇپ ئېلىپ كەتتى.

شۇنداق قىلىپ يېڭى يىل بۇ قىزلارنىڭ يىغىسى ۋە جىنايىتى بىلەن باشلاندى. ئاجايىپ قاباھەتلىك دېلو ئارقا - ئارقىدىن يۈز بەردى. ئەخلاق پەزىلىتى، غۇرۇرنى

يوقاتقان قىزلار بۇ ۋەھشى جىنايەتنىڭ قۇربانى - زىيانكە - شلىككە ئۇچرىغۇچىلىرى بولۇپ قالدى. ئەمما بۇ زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلار ئادەمنىڭ ھېسداشلىقىنى قوزغاش ئۇ ياقتا تۇرسۇن كۈچلۈك نەپرىتىنى قوزغايىدۇ. بۇ قىزلار ئىمان - ئېتىقادتىن تولۇق مەھرۇم بولغانلار بولۇپ، تېنىنى سېتىپ پۇل تاپقىلى ئۆزى ئەر ئىزدەيدۇ. ئەر دېگەن ئۇقۇم ئۇلارنىڭ كاللىسىدا شۇنچىلىك تەتۈركى پۇلى بولسلا ئەر بولىۋېرىدۇ. كىم بولسا ھەتتا بولىۋېرىدۇ. گۆھەرگە نىسبەتەن باشقا تىرىكچىلىك يولى يوقمۇ؟ ھەنپەدەك ئالىي تەربىيە كۆرگەن قىز نىمىشقا بۇ يولغا مېڭىپ قالدى؟ ئالىي مائارىپ تەربىيىسى ئۇنى يامان يولدىن نىمىشقا توسۇپ قالامدى؟ ئالىي مەكتەپ قىزلىرى ئىچىدە بۇنداقلار نىمىشقا شۇنچە كۆپىيىپ كېتىدۇ؟ نۆۋەتتە قىزلارنى بۇ يولغا يىتەكلەۋاتقنى قانداق ئىدىيە؟ ... بۇنداق سوئاللار ئادەمنى ھەقىقەتەن قىينايدۇ.

مېنىڭ چۈشەنچەمدە بۇنداق پاجىئەلەرنىڭ يىلتىزى ئېتىقادسىزلىق، ئېتىقاد - مىللەتنىڭ روھى تۈۋرۈكى، مىللەتنىڭ ئىممۇنىتېت كۈچى ئېتىقادتىن كېلىدۇ. ئېتىقاد ئاجىزلاشسا مىللەتنىڭ ئىممۇنىتېت كۈچى ئاجىزلىشىدۇ. مۇبادا ئېتىقاد يوقالسا مىللەتنىڭ ئىممۇنىتېت كۈچى يوقۇلۇپ، مىللىي مەۋجۇدىيەتنى يوقۇتۇش خەۋپى پەيدا بولىدۇ. ئېتىقادسىز ئىنسان - روھى دۇنياسى گۇمران بولغان ئىنساندۇر. بىزدە ئېتىقاد بىلەن ياندىشىپ كېلىدىغان يەنە بىر مەنىۋى قورال ئىمان بار بولۇپ، ئۇ كونكرېت ئادەمنىڭ ئۆز ۋىجدانىنى، غۇرۇرىنى، ئۆزىنى ساقلاشتىكى قۇدرەتلىك قورالى. بۇ مەنىۋى قورال يوقالسا جاھاننى پەسكە - شلىك، رەزىللىك قاپلاپ كېتىدۇ.

سىز مەيلى ئېتىراپ قىلىڭ، مەيلى ئېتىراپ قىلماڭ ئېتىقادنىڭ سۇسلىشىپ، ئىماننىڭ يوقلىشى - ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ئاجايىپ پاجىئەلەرنى پەيدا قىلدى. ئۇنىڭ ئەڭ تىپىك كۆرۈنۈشلىرىدىن بىرسى پۇل ئۈچۈن مۇناپىقلىق، ساتقىنلىق، خۇمىسلىق، سولامچىلىق، جالاپلىق، قاتىللىق، بۇلاڭچىلىق... لارنىڭ ھەممىسىنى قىلىشتىن ئىبارەت. تارىخىمىزغانەزەر سالىق، پۇل بىلەن ۋىجدان، پۇل بىلەن غۇرۇرنىڭ مۇناسىۋىتىگە دائىر ئاجايىپ ۋەقەلەرنىڭ قاتناشچىسى ئەينى چاغدىكى ئاياللىرىمىز بولۇپ چىقىدۇ. ئىپارخان ئەسىرگە ئېلىنىپ بېيجىڭغا ئاپىرىلغاندىن كېيىن، مانجۇ ھۆكۈمران چەنلۇڭغا خوتۇن بولۇشنى قەتئىي رەت قىلغان. ھەشە مەتلىك ئوردا، مەخسۇس ياستىلغان كاتتا ساراي، ئەيشى - ئىشرەتكە تۇيۇنغان ئوردا تۇرمۇشى، پۇل ۋە مال - مۈلۈك ئۇنىڭ ۋىجدانىنى خىرەلەشتۈرمىگەن. ئۆلۈم تەھدىتىمۇ غۇرۇرنى سۇندۇرالمىغان. غۇرۇرنى سېتىپ، ئىماننى يۇقۇتۇپ مانجۇ ھۆكۈمرانغا خوتۇن

بولۇشتىن ئۆلۈمنى ئەۋزەل كۆرگەن. ئىمان بىلەن، پاكلىق بىلەن ئۆز ئېتىقادىدىن ۋاز كەچمەي تۇرۇپ ئۆلۈشنى خالىغان. ئۇيغۇرنىڭ يەنە بىر جاسارەتلىك قىزى نۇزۇگۇم ھۆرلۈك ئۈچۈن يۇرتىدىن پالنىپ تۇتقۇ - نلۇقتا يۈرگەن كۈنلەردە مانجۇ ئەمەلدارغا خوتۇن بولۇشنى رەت قىلىپ، ئەمەلدارنى ئۆلتۈرۈپ قېچىپ كەتكەن. پاك جىسمىنىڭ ئىمانسىز ئەمەلدار تەرىپىدىن بۇلغىنىشىدىن ئۆلۈمنى ئەۋزەل كۆرگەن. غۇرۇرى، ۋىجدى - نىنى، ئىماننى يوقاتماسلىق ئۈچۈن ھاياتىدىن كېچىشكە رازى بولغان.

بۇ تارىخ يىراقتا قالغانسىرى ئۇلارنىڭ سىماسى شۇنچە بۈيۈك، شۇنچە قۇدرەتلىك كۆرۈنمەكتە. ھازىرغا كەلگەندە قىزلىرىمىز ئەشۇنداق ئېتىقاد، ئەشۇنداق جاسارەت، ئەشۇنداق روھى مۇكەممەللىكتىن ئەبەدىي خوشلاشتىمۇ؟ گۆھەردەك، ھەنىپەدەك قىزلاردىن مىڭلاپ يىغسا ئىپارخان، نۇزۇگۇملارنىڭ بىر تال تاشلاندىق تىرىقىغا تەڭلىشەرمۇ؟ ئەگەر تارىخنى ئارقىغا ياندۇرغىلى مۇمكىن بولغان بولسا گۆھەربىلەن ھەنىپەنى ھۆكۈمران چەنلۇڭنىڭ، نۇزۇگۇم ئۆلتۈرگەن سولتەك ئەمەلدارنىڭ ئالدىغا ئاپىرىپ تاشلاپ باقساق ئاجايىپ بىر نامايەن بولغان بولار ئىدى. بۇ ئىككى قىز ئەمەلدارنىڭ ئالدىدا تىزلىنىپ، پۇتلىرىنى سۆيۈپ تۇرۇپ «جېنىم ئامان بولسىلا، پۇل بەرسەڭلا، نېمە قىلساڭ قىل» دەپ يىغلاپ تۇرغان بۇلار ئىدى. ئىپارخان، نۇزۇگۇملارنىڭ روھى بۇنىڭدىن نۇمۇس قىلىپ قورۇنغان بۇلار ئىدى. قېنى سىز ئۇنداق ئەمەس دېيەلمەيسىز؟ مۇشۇ دېلوغا قاراڭ.

گۆھەر بىلەن ھەنىپەگە قاراڭ. ئەخلاق - پەزىلەتنى چۆرۈپ تاشلاپ، كۆكىنى سېتىشنى ئۆزى خالاپ خېرىدار ئىزدىدى. پۇلى بولسىلا خېرىدارنىڭ قېرى ياش ۋە كىم بولۇشنى ئايرىمىدى. ئاخىرىدا «ئوغرىنى قاراقچى سوقۇپتۇ» دېگەندەك ئاقىۋەتكە قالدى. مۇبادا ئىت - ئېشەكلەرنىڭ پۇلى بولغان بولسا گۆھەر ۋە ھەنىپەلەر چوقۇم ئىت - ئېشەك تاتىپسىدىن خېرىدار ئىزدىگەن، ئىت - ئېشەكلەرگە نومۇسنى سېتىپ، ئۆزىنى شۇلارغا تۇتۇپ بەرگەن بۇلار ئىدى.

مۇبادا ئەشۇپاھىشلەرنىڭ مىللەت تامغىسى بولمىغان بولسا نومۇسنى ساتقان چاغدا ئۆزىنى ئۇيغۇر قىزى بىز دېمەي «بىز چوشقىنىڭ قىزى»، «ئىتنىڭ قىزى» دەپ تۇرۇپ پاھىشسۇۋازلارنى ئىشەندۈرەلگەن بولسا (بۇ ئەلۋەتتە مۇمكىن ئەمەس) بۇنچىۋالا قاينىشىمىزنىڭ زۆرۈرىيىتى قالمىغان بولاتتى. ناپاك تەن، بۇلغانغان روھ گۆھەر ھەنىپەدەكلەرنىڭ ئۆزىگە تەۋە بولغان بىلەن، مىللەتنىڭ ئىززەت - ئابرويى ئومۇمغا، خەلقىمىزگە تەۋە. مەيلى پاھىشە بول، مەيلى ئەمەلدار بول، مەيلى كىم بول ھېچكىمنىڭ

مىللەتنىڭ ئىززەت - نەپسىگە ، ئابروپىغا زىيان يەتكۈزۈش ھوقۇقى يوق. شۇڭا بۇنداق قىلمىشلارغا سۈكۈت قىلىشقا بولمايدۇ.

دېلودىن ئاشكارىلانغان ئىپپەت مەخپىيىتى

2003 - يىلى كۈز ئايلىرىنىڭ مەلۇم بىر كۈنى كەچ ئاقسۇ شەھىرىنىڭ ئاۋات كوچىسىغا جايلاشقان دېسكوخانىنىڭ ئىشىك يېنىدىكى چىراقلىرى كېچە قاراڭغۇسىدا ئۆچۈپ - يېنىپ تۇراتتى. دېسكوخانا ئالدىدىكى يولدا بەش قىزنى بەش يىگىت توسۇۋالغان ئىدى.

- بىزنى ماڭغىلى قويۇڭلار، بىز دېگەن ئوقۇغۇچى، مەكتەپكە كەتمەسەك بولمايدۇ، - دېدى قىزلاردىن بىرسى ئوغۇللارغا يالۋۇرۇپ.

- ئوقۇغۇچى بولساڭ، مەكتىپىڭدە يۈرمەي، كېچىدە دېسكوخانىدا ئىش قىلسەن، - دېدى يىگىتلەردىن بىرسى.

- بولدى تالىشىپ ئولتۇرماي بۇ پاسكىنىلارنى تاكىسىغا چىقىرىڭلار، ئۇنىمىسا ئۇرۇڭلار، - دېدى يىگىتلەردىن بىرسى.

شۇنىڭ بىلەن بەش يىگىت بەش قىزنى تاكىسىغا مەجبۇرىي چىقىرىپ شەھەرنىڭ خىلۋەت كوچىلىرىدىكى توخۇ قورۇمىسى مەيخانىسىغا ئېلىپ باردى. مەيخانىدا قىزلارغا ھاراق ئىچكۈزۈپ ئاخىرىدا قىزلارنى بىردىن قولىتۇقلاپ مېھما - نىخانىغا ئاپىرىشتى.... ئىرادىسىز ئوقۇغۇچى قىزلارنىڭ ئاجىز قارشىلىقى بىلەن ئاسانلا ئەمەلگە ئاشقان بۇ جىنايەتنىڭ گۇناھكارلىرى ئۇزۇن قالماي قانۇننىڭ جازاسىغا ئۇچراپ تۈرمە دەرۋازىسىغا يول خېتى ئېلىشتى.

بۇ دېلو پاش بولغاندىن كېيىن ئادەمنى چوڭقۇر ئويغا سالىدىغان بىر مەسىلە ئاشكارە بولۇپ قالدى. (ئەلۋەتتە جەمئىيەتكە ئەمەس) دېلو بىلەن ئۇچراشقان ساقچى، تەپتىش، سودىيەلەر ئەخلاقى كىرىزىسىنىڭ قانچىلىق ئېغىرلا - شقانلىقىنى ئاشكارىلاپ بېرىۋاتقان بۇ مەسىلە ئۈستىدە ئەندىشىلىك خىياللارغا پاتتى. بۇ دەل دېلودىن ئاشكارىلىنىپ قالغان ئىپپەت مەخپىيىتى ئىدى. دېلودىكى ئوقۇغۇچى قىزلارنىڭ ئەڭ چوڭى 17 ياش، ئەڭ كىچىكى 15 ياش، قالغانلىرى 16 ياش بولۇپ، تەھىقەلەش داۋامىدىكى بەدەن تەكشۈرۈشتە پەقەت بىرسىنىڭلا شۇ كۈندىكى جىنايەت سەۋەبىدىن

ئىپپىتى بۇزۇلغانلىقى، قالغان 4 قىزنىڭ ئىپپىتىنىڭ كونا بۇزۇلغانلىقى ھەتتا ئەڭ كىچىكىنىڭمۇ شۇنداق ئىكەنلىكى مەلۇم بولغان.

مانا بۇ ھازىر چوڭ بولۇۋاتقان، كەلگۈسىدە ئانا بولۇش، پەرزەنت تەربىيەلەش مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئالدىغان قىزلىرىمىزدىن بىر كۆرۈنۈش. مىللەتنىڭ كېلەچىكى، ئۈمىدى بولغان ئۆسمۈرلەردىن بىر كۆرۈنۈش. «بالىلىرىم مەكتەپتە بىلىم ئىگىلەپ، ھەر تەرەپلىمە يېتىشكەن ئادەم بولىدۇ، قىز بالىنى ياخشىراق ئوقۇتۇپ قويساق چى بولمىغاندا ئۆز كۈنىنى ئۆزى ئالىدۇ، بالىلىق بولسا پەرزەنتىنى ياخشى تەربىيەلەيدۇ» دېگەن ئۈمىدلەر بىلەن پەرزەنتلىرىنى ئوقۇۋاتقان ئاتا - ئانىلار بىلىشى، ئاڭلاشى خالىمايدىغان رىئاللىق ئىدى.

مەيلى ئېتىراپ قىلايلى ياكى ئېتىراپ قىلمايلى «يۇقىرىقىدەك بۆشۈكىدە بۇزۇلۇپ كەتكەن» قىزلارنىڭ كۆپىيىپ كېتىشىنى ئۇيغۇر جەمئىيىتى دۈچ كېلىۋا - تقان يەنە بىر ئېغىر مەسىلە.

ئاقسۇدىكى مەلۇم تېخنىكوم مەكتەپكە دەرس ئۆتۈۋاتقان بىر دوستۇمنىڭ دېيىشىچە بۇ مەكتەپتە كېچىسى قىزلار ياتاق بىناسى تاقالغاندىن كېيىن ئوغۇ - لارنىڭ يېنىغا چىقىش ئۈچۈن قەۋەتلىك ياتاقنىڭ دېرىزىسىدىن چۈشكىلى ئۇرۇنۇپ پۇتىنى سۇندۇرۇۋالغان قىز ئوقۇغۇچىلاردىن بىر قانچىسى بار ئىكەن. مەيلى يۇقىرىقى دېلۇدىكى قىزلارنىڭ ئەھۋالى بولسۇن ياكى پۇتىنى سۇندۇ - رۇۋالغان قىزلارنىڭ ئەھۋالى بولغان ۋە ياكى جەمئىيەتتىكى ئۆزىمىز كۆرۈپ تۇرىۋاتقان كۆپلىگەن قىزلارنىڭ ئەھۋالى بولسۇن بىزدە ئەخلاق تەربىيىمىزگە، تەشۋىقاتلىرىمىزدىكى مائارىپ مۇۋاپىقلىقى تەربىيىمىزگە گۇمان پەيدا قىلىدۇ.

تەشۋىقاتلىرىمىزدىكى «مەدەنىيەتتە تەرەققىي قىلىۋاتىمىز، ئەۋلادلىرىمىز ئەقلى ۋە ئەخلاقى جەھەتلەردە ساغلام يېتىلىۋاتىدۇ، تارىختىكى ئەڭ ياخشى مەزگىلدە تۇرۇۋاتىمىز» دېگەندەك ئۆزىمىزنى خوش قىلىدىغان گەپلەرگە مەسخىرىلىك سۇئال تاشلايدۇ. كىشىلەردە «تارىختىكى ئەڭ ياخشى مەزگىل كېلەچەكتە دۇنيانى تەۋرىتىدىغان قىزلار 16 ياشقا توشماي تۇرۇپ ئىپپىتىنى يوقىتىدىغان مەزگىلمۇ؟ قورسىقى ۋە كىيىم - كېچىكى ئۈچۈن شۇنداقلا پۇل ئۈچۈن ئىككىلەنمەيلا ئىپپىتىنى ساتىدىغان مەزگىلمۇ؟»، «ئىپپەتسىز يېتىلىۋا - تقان قىزلار ساغلام يېتىلگەن بولامدۇ؟»، «خەلقىمىزنىڭ مەنىۋى تۈۋرۈكى بولغان ئېتىقادتىن چەتنەپ، ئۆزگىلەرنىڭ ئىدىيىسى، قىممەت قاراشلىرىنى قارىغۇلارچە قۇبۇل قىلىپ، ئەخلاق بۇزۇلۇشىنى ئەۋج

ئالدۇرۇبتىش مەدەنىيەت تەرەققىي قىلامدۇ؟» دېگەندەك سوئاللارنى پەيدا قىلىدۇ. خەلقىمىز ئەزەلدىن ئەخلاقىي پەزىلەتكە ئېتىبار بېرىدىغان خەلق ئىدى. مۇكەممەل ئەخلاق - پەزىلەت ئىدىيىمىز ئۇزۇندىن تارتىپ مەۋجۇت ئىدى. بولۇپمۇ ئاياللار ۋە قىزلار ئەخلاقىي جەھەتتە ئالاھىدە سەزگۈر ئىدى.

كلاسسىك چۆچەكلىرىمىزدە ئاجايىپ ئەخلاقلىق قىزلار، پاراسەتلىك ئاياللار ئوبرازى كۆپ ئىدى. ماقال - تەمسىللىرىمىزدىمۇ ئەخلاق - پەزىلەت بولۇپمۇ ئاياللار ئەخلاقىنى مەزمۇن قىلغان ئاجايىپ ساباھەتلىك پىكىرلەر، ئېسىل دۇردانىلەر چاقناپ تۇراتتى. خەلقپەرۋەر يازغۇچىمىز ئەختەم ئۆمەر «يىگانە ئارال» رومانى بىلەن بىر چاغلاردىكى ئۇيغۇر ئەخلاقىنىڭ، ئۇيغۇر ئېتىقادىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى خۇددى ئېسىل رەسىمدەك كۆز ئالدىمدا نامايەن قىلىپ بەرگەن ئىدى. تالانتلىق يازغۇچى سەمەت دوگايلىمۇ «ھايات شاماللىرى» رومانىدا ئاينۇر، بۇسارەم قاتارلىق پەزىلەت ئىگىلىرىنىڭ ئوبرازى ئارقىلىق بىزدە بىر چاغلاردىكى ئاياللار ئەخلاقىنىڭ قانداق ئىكەنلىكىنى سۈرەتلەپ بەرگەن ئىدى. ھازىرقى قەشقەر كۆچمىلىرىدىن ئاينۇر، بۇسارەملەرنىڭ ئىزلىرىنى تاپالا - يىمىزمۇ؟ ھازىرقى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىن خېنىيا سايت، ئانارخاننىڭ روھىنى، ۋىجدان سىماسىنى ئىزدەشكە جۈرئەت قىلالايمىزمۇ؟

ئەشۇ گۈزەل ئەخلاقلىرىمىز، تەۋرەنمەس ئېتىقادلىرىمىز، ئىمان بىلەن ۋىجدان بىلەن ياشاپ ئۆتكەن دەۋرلىرىمىز، مۇھەببەت - نەپرەت ئېنىق چاغلىرى - مىمىز، ھاياتلىق بىلەن ئۆلۈمنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئەقلىي تەپەككۈر بىلەن دەڭسەپ، ئادەمدەك ياشىيالىغان ئادەملىرىمىز ئەمدى كەلمەسكە كەتتىمۇ؟ نىمىلەرنى يوقۇتۇپ، نېمىلەرگە ئېرىشىۋاتىمىز؟ راست گەپنى دېگەندە بارغانچە قورقۇنچاق بولۇپ كەتتۇق. ھەق ئىش قىلىشتىنمۇ قورقتۇق. ھەقىقىي سۆزلەش - تىنىمۇ قورقتۇق. ۋىيادا ئۇيغۇرنىڭ چېنىدىنمۇ تاتلىق جان بارمىكىن؟ مانا بىر چاغلاردا ھەقىقىي ئادەملىرىمىز بار قوۋم ئىدۇق. يىللارنىڭ ئۆتۈشى، دەۋرنىڭ ئالمىشىشى بىلەن بارا - بارا تۇرقىمىز ئادەمدەك تۇرغان بىلەن روھىمىز ئادەملىك - تىن ياتلاشتى. دۇنياغا ئىنسان نىمىشقا كەلدى؟ ئىنسان قانداق ياشىشى كېرەك؟ ئىنساندەك ياشاش ئۈچۈن نىمىلەرنى قىلىشى كېرەك؟ دېگەن سوئاللارنى ئۆزىمىز - گە قويۇشتىن ئۆلگۈدەك قورقتۇق. «ئىشەكنىڭ دۈمبىسىگە ئاپتاپ چۈشسە قولۇڭنى قاقلا»، «ئاتاڭنى ئۆلتۈرگەنگە ئاناڭنى بەر» دېگەندەك كور مەنتىقە لەرنى شۇئار قىلىپ توۋلاپ، زامان قانداق كولدۇرلاتسا شۇنداق ئۇسۇل ئويناپ، يىلتىزىمىزدىن، ئەسلى ئەقىدىلىرىمىزدىن ياتلاشقان بىر ئەۋلادنى يېتىشتۈرۈپ چىقتۇق. تىلى

ئۇيغۇرنىڭ بولغان بىلەن دىلى ئۇيغۇرغا يات بولغان؛ چىرايى ئۇيغۇر بولغان بىلەن يۈرىكى ئۇيغۇر ئۈچۈن سوقمايدىغان» قېنى ئۇيغۇرنىڭ بولغىنى بىلەن جېنى ئۇيغۇر ئۈچۈن چىقمايدىغان؛ دادىسى، ئاپىسى ئۇيغۇر بولغان بىلەن ئۇيغۇرنى پەس كۆرىدىغان؛ ئىسمى ئۇيغۇرچە بولغان بىلەن ۋۇجۇدىدىن ئۇيغۇرغا خاس ھېچنە تاپقىلى بولمايدىغان، ئىدىيىسى، قىلىقلىرى، ئەخلاقى ئۇيغۇرغا يات بىر تۈركۈم ماڭقۇرتلار توپى بارلىققا كەلدى. ئەخلاقى جەھەتتىكى بۇزۇلۇش ئېغىرلىشىپ شۇ دەرىجىگە باردىكى، يۇقىرىقى دېلودىكىدەك ئىپپەتسىز قىزلار كۆپەيدى. يېشى بارغانچە كىچىكلەپ باردى. «باچكا جالاپ» دېيىلىدىغان بۇنداق قىزلارنىڭ نۆۋەتتە مۇئەييەن جەمئىيە - تەشكىلى ئاشكارە پاكىت بولۇپ قالدى.

ئەلۋەتتە شۇنىمۇ ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، قىزلىرىمىزنىڭ ئىپپەتسىز - لىشىشى نامراتلىق، جىنايەت، جەمئىيەت، ئائىلە، ئىشسىزلىق، زەھەرلىك چېكىملىك قاتارلىق كۆپ خىل ئامىللار بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك. ئەمما نامراتلىق بىلەن ئىشسىزلىق ئامىللىرىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ بۇ خىل ئەخلاق كىرىزىسىنى ئاقلاش كىشىنى قايىل قىلالمايدۇ. يۇقىرىقى دېلودىكى ئوقۇغۇچى قىزلارنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئەھۋالىغا قاراپ باقساقلا ھەممە چۈشىنىشلىك بولىدۇ. بۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئائىلىلىرىنىڭ خېلى ھاللىق ئائىلە ئىكەنلىكى، مەكتەپكە بېرىدىغان خىراجەتلەرنى تولۇق بەرگە - نىلىكى، قىزلىرىنى خىراجەتتىن قىسىپ قويماغانلىقى، قىزلارنىڭ بۇ پۇللارنى دېسكوخانغا خەجلىگەنلىكى مەلۇم. ئەمما ھاللىق تۇرمۇش ئۇلارنىڭ قىزلىق ئىپپىتىنى ساقلاپ قېلىشقا قادىر بولالمىغان. بەش قىزنىڭ ئىچىدىكى تۆتى جىنايەتتىن بۇرۇنلا قىزلىق ئىپپىتىنى يۇقۇتۇپ بولغان. بۇنىڭ سەۋەبچىسى قانداقتۇر جىنايەت ئەمەس، بەلكى ئاشۇ قىزلاردىكى ئېتىقادسىزلىق ھەم ئەخلاق ئېڭىدىن ئىبارەت. گەپ بۇ يەرگە كەلگەندە ئالدىمىزدا پەيدا بولىدىغان بىر قاتار سوئاللارنى يانداپ ئۆتۈپ كېتىشكە ئامالسىز قالىمىز. ئەشۇ سوئاللارغا جاۋاب بېرىش ئۈچۈن تىرىشىپ كۈرەشكە مەجبۇر بولىمىز.

ئائىلە تەربىيىسى قىزلىرىمىزدا قىزلار ئەخلاقىنىڭ مېغىزى بولغان ئىپپەت ئېڭىنى نېمە ئۈچۈن يېتىلدۈرۈپ چىقالمايدۇ؟ مەكتەپ تەربىيىسى قىزلارنى ئەخلاقى بۇزۇلۇشتىن نېمە ئۈچۈن توسۇپ قالالمايدۇ؟ جەمئىيەت ئەخلاقى بۇزۇلۇشىنى نېمە ئۈچۈن ئەيىبلەشكە قادىر بولالمايدۇ؟ ئەكسىچە نېمە ئۈچۈن بۇزۇلۇشنى كۈچەيتىدۇ؟

مېنىڭچە تەربىيىسىز قېلىش ھازىرقىدەك ئېغىر كىرىزىسقا پېتىپ قېلىش - مىزدىكى تۈپ سەۋەب بولسا كېرەك. تارىخىمىزنى ۋاراقلاپ، خەلقىمىزنىڭ تەربىيە

(روھىيىتىمىزدىن، ئەنئەنىمىزدىن، يىلتىزىمىزدىن چەتنەپ كەتكەن تەربىيە مەن كۆزدە تۇتقان تەربىيە ئەمەس) پۇرسەتلىرىگە قانچىلىك ئېرىشكە - نىلىكىنى تەكشۈرسەكلا ھەممە پاكىت ئايان بولىدۇ. بوران - چاپقۇنلۇق ئۇزاق ئۆتمۈشنى قويۇپ تۇرۇپ، ئۆتكەن بىر ئەسىرنى ئەسلەپ كۆرىدىغان بولساق، ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا خەلقىمىزنىڭ كۈنى جىڭ شۇرىن، ياڭ زىڭشىن، شىڭ شىسەي قاتارلىق ئالدامچى، قانخور جاللاتلارنىڭ زۇلىمى تىرورسىتىك سىياسى ئاستىدا ئۆتتى. شۇنداقلا، يەنە ئاشۇلارنىڭ رەزىل سىياسىتىنىڭ نەتىجىسىدە، ھەمدە بوران - چاپقۇن، سىياسىي داۋالغۇشلار ئىچىدە ئۆتۈپ كەتتى. ئەركىن مۇھىت ئىچىدە تەربىيە ئېلىش، تەربىيە ئارقىلىق ئۆزىنى كۈچەيتىش پۇرسەتلىرى نېسىپ بولمىدى.

20 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى باشلىنىش بىلەن تەڭ ئايىقى ئۈزۈلمەس 3 يىللار داۋاملاشقان سىياسىي ھەرىكەتلەر خەلقىمىزنىڭ تەربىيىلىنىش چۈشىنى ئۈزىل - كېسىل بىتچىت قىلىۋەتتى. خەلقىمىزگە بۇنداق پۇرسەت يەنىلا نېسىپ بولمىدى. قول ئىلىكىدە مۈلكى بارلار ئەسلى - ۋەسلىدىن تامامەن ئايرىلدى. بىلىمى بارلار زىندانغا تاشلاندى. ھەممە ئادەم ھايات ياشاش ھەلەكچىلىكىدە قېلىپ، تەربىيىلىنىش دېگەننى ئويلاشقىمۇ چولسى تەگمىدى. ۋىلايىتىمىزدىكى ئەھۋالنى مىسالغا ئالدىغان بولساق، باي ناھىيىدە سۈنئىي پەيدا قىلىنغان ئاچارچىلىقتا مىڭلاپ ئادەملەر ئاچ قېلىپ ئۆلدى. ئۆز ئېتىقادى بويىچە ھارام گۆش يېمەيدىغان خەلق ئۆلمەسلىك ئۈچۈن ئىشەك، ئىت گۆشلىرىنى يېيىشكە مەجبۇر بولدى. تاشلاندىق سۆڭەكلەرنى، ئوت - چۆپلەرنى يەپ بېقىپمۇ ھاياتىنى ساقلاشقا كۆزى يەتمىگەنلىرى ئادەم گۆشى (ئاچلىقتا ئۆلگەنلەرنىڭ گۆشى) يېيىشكە مەجبۇر بولدى. (مەن بۇ ھەقتە ئەھۋال ئىگىلەپ بىر قىسىم ئېنىق ئۇچۇرغا ئىگە بولدۇم) ئاچلىقتا ئۆلگەنلەرنى قاندىدە - يوسۇن بويىچە يۇيۇپ - تاراپ دەپنە قىلىشقىمۇ مۇمكىن بولمىدى. ئادەم گۆشى يىگەنلىرى ئاچارچىلىق ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ نىمىش قىلغانلىقىنى بىلىپ پۇشايماندا ساراڭ بولۇپ، سۆرىلىپ يۈرۈپ ئۆلۈپ تۈگەشتى. شۇ يىللاردا يەنە بارلىق ئەنئەنىلىرىمىز كۈنلىق قاتاردا ئەيىبلەندى. ھەتتا كېيىم - كېچەك، ياسىنىش، قاندىدە - يوسۇنلىرىمىزمۇ چەتتە قالدى. ئېتىقاد خورلاندى، روھ خورلاندى... ئۆزگىلەرنىڭ كۆزىگە سىغىمىغان ھەممىلا نەرسىمىز كۈرەشكە تارتىلدى. قانۇن يوق، تەرتىپ يوق، ئادالەت يوق، پۇقرالار خاتىرجەمسىزلىك ئىچىدە، قورقۇنچ ئىچىدە، ۋەھىمە ئىچىدە قالغان بۇنداق جەمئىيەتتە تەربىيە مەسىلىسىدىن سۆز ئېچىش مۇمكىنمۇ؟ ئۇنىڭ نەتىجىسى شۇ بولدىكى، ئېتىقاد

سۇسلاشتى، دىنسىز، ئەخلاقسىز، ئېتىقادسىز، ئىمانسىز ئادەملەر ئاۋۇپ باردى. ئىسلاھات ئېچىۋېتىش سىياسىتى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، جەمئىيە - تىنىڭ ئۆزگىرىشى ناھايىتى تېز بولدى. ئەسىرلەپ تەربىيىسىز قالغان خەلق ئۆزىنى تونۇپ ئۆلگۈرمەيلا ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش ئېقىمىغا قوشۇلۇپ كەتتى. بۇ ئېقىمدا خىلمۇ - خىل قىممەت قارىشى، خىلمۇ - خىل مەدەنىيەت ھادىسىسى، تۈرلۈك ئىدىيە - كۆز - قاراش ئاشكارە ۋە يۇشۇرۇن رەۋىشتە تەڭلا مەۋجۇت ئىدى. ئۇيغۇرنىڭ ئەنئەنىسىگە، قىممەت قارىشىغا، روھىيىتىگە، ئېتىقادىغا يات نەرسىلەرمۇ كۆپ ئىدى. شۇڭا قۇبۇل قىلغاندا ئاۋال دەڭسەپ كۆرۈپ، پايدا - زىياننى ئويۇلۇشۇپ، مۇۋاپىقلىق تەلپىنى قۇبۇل قىلىشى كېرەك ئىدى. قاراقۇيۇق قۇبۇل قىلىشنىڭ ئاقىۋىتى ئالدىن كۆرۈش كېرەك ئىدى. ئەمما، بۇنىڭ ئۈچۈن ساپا كېرەك ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن شەخسكە تايىنىپ بۇنى ئورۇندىغىلى بولمايتتى. بۇنداق ساپانى، شارائىتىنى ئەسىرلەپ تەربىيىسىز قالغان خەلق توپىدىن تەلەپ قىلىش مۇمكىنمۇ؟ نەتىجىدە رەڭگارەڭ ئۆزگىرىش ۋە بىنورمال تەرەققىيات ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە يېڭى بىر كىرىزىس ئېلىپ كەلدى. بۇ كىرىزىس دەل ئېتىقاد ۋە ئەخلاق كىرىزىسى ئىدى.

شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، كىرىزىسكە توپۇنغان بىرئەۋلاد نۆۋەتتىكى ئائىلە تەربىيىسى، مەكتەپ تەربىيىسى ۋە جەمئىيەت تەربىيىسىدىن تۈزۈلگەن تەربىيە سېستىمىمىزنى رېئاللىق ئارقىلىق كۈچلۈك مەسخىرە قىلدى. ئىپپەتسىز قىزلار، غايىسىز ئوغۇللار، ئېتىقادسىز ئەۋلاد، ماڭقۇرتلاشقان ياشلارنىڭ رېئا - للىقنى بىزنى تەربىيە سېستىمىمىزنى قايتا كۆزىتىپ چىقىشقا ئۈندەيدۇ. ئىسلاھات ئېچىۋېتىش سىياسىتىنىڭ شاپائىتى بىلەن ئېرىشكەن پۇرسىتىمىزدىكى تەربىيىدە كەمتۈكلۈك بارمۇ - يوق؟ دېگەننى مۇلاھىزە قىلىپ كۆرۈشكە مەجبۇر قىلىدۇ.

ئائىلە تەربىيىمىزنى كۆزەتسەك شۇ پاكىت ئايانكى، بالىلارنى تەربىيەلەشتە ئەقلىمىز كام، ساپايىمىز تۆۋەن بولدى. ئۆزىمىزدە توغرا بىر ئىدىيە بولمىغاچقا، بالىلارنى پىلانلىق، مەقسەتلىك تەربىيەلەشكە قادىر بولالمىدۇق. ئۆزىمىزدە ئېتىقاد بولمىغاچقا، بالىلارغا بىرەر ئېتىقادنى بالىلىق چاغدىن باشلاپ نىشانلىق سىڭدۈرۈلمىدۇق. بالىلار ساغلام چوڭ بولسا خاتىرجەم بولىدۇق. روھىي جەھەتتىكى ساغلاملىقىغا كۆڭۈل بۆلەلمىدۇق. شەھەرلەردە ئانىلار ئوغۇز سۈت - لىرىنى بالىلاردىن ئاياشتى. ئانىسىنى ئىمىپ چوڭ بولۇشقا بۇيرۇلغان بوۋاقلار، ھايۋان سۈتىنى ئىمىپ چوڭ بولدى. ئانىلار بوۋاقلارنىڭ ھايۋان خۇيلۇق بولۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرمەي، بالىلارنى ئېمىتسە ئۆزىنىڭ

سەتلىشىپ كېتىشىدىن ئەنسىرىدى. شۇنداق قىلىپ بوۋاق تۇغۇلۇپلا شەخسىيەتچىلىكنىڭ قۇربانى بولدى. شەھەردىكى خىزمەتچى ئاتا - ئانىلار كۈندۈزى خىزمەت، كەچلىرى ئولتۇرۇش، قاتار چاي دېگەندەكلەر بىلەن ئالدىراش يۈرۈشۈپ، بالىلىرى بىلەن كۆپرەك بىرگە بولۇشقا، كۆپرەك سىردىشىشقا ۋاقىت چىقىرالمىدى. بالىلارنىڭ كۆرگىنى ئانا ئورنىدا ھالىدىن خەۋەر ئېلىۋاتقان چالا ساۋات بالا باققۇچى قىزلار بولدى. بۇ قىزلارنىڭ ساپاسى تۆۋەن بولغاچقا، بالىلارنىڭ قورسىقىنى باققاندىن باشقا، ئادەملىك يولغا يېتەكلەپ ماڭالمىدى. يەنە بىر قىسىم ئاتا - ئانىلار كۆڭۈلنىڭ كەينىگە كىرىشىپ بالىلار ئۈچۈن قۇربانلىق بېرىشكەمۇ قادىر بولالماي، بالىلارنى يىمەكلىك كوچىغا تاشلاشتى. يەنە بىر قىسىملىرى ھەتتا بىلدۈرۈپ يۈرۈپ سىرتتا ئاشنا ئويناپ ئەخلاقسىزلىق ئۇرۇقىنى بالىلارنىڭ قەلبىگە تېرىشتى... يېزىلاردا دېھقان دادا ئېتىزدا، ھاشاردا، ئانىلار ئېتىزدا، قازان بېشىدا، بالىلىرىغا قاراشقا چولسى تەگسە ياخشىراق بېقىشقا قادىر بولالماي بالىلىرىنى چوڭ قىلدى. شۇنداق قىلىپ بالىلارنىڭ ئائىلىدىن كۆرىد - نغان خوشاللىقى، بالىلىق ھۇزۇرلىرى، بالىلىق چاغدا ئاتا - ئانىسىدىن ئۆگىنىد - نغان ئادىمىيلىك يوللىرى چالا قالدى. تۇنجى ئۇستاز بولغان ئاتا - ئانا بالىلىرىغا چالا تەربىيىلىك تۇنجى تامغىسىنى باشتى. مەكتەپ بالىلارنىڭ ئادىمىيلىك يولىدىكى يەنە بىر بۆشۈكى ئىدى. بۇ بۆشۈك بالىلارنىڭ قانداق ئادەم بولۇشىنى مەلۇم نوقتىدىن بەلگىلەپ قويدىغان ئىقتىدارغا ئىگە ئىدى. ئەمما بۇ بۆشۈك ئۇيغۇر بالىلىرىنى ئەسلى يىلتىزىمىز، ئەنئەنىمىز، قىممەت قارىشى بويىچە ئەخلاق پەزىلەت ۋە ئېتىقاد ئىگىسى قىلىپ تەربىيەلەپ چىققا - لىمىدى. بالىلار مەكتەپكە كىرىپلا بىلىش دائىرىسىدىن، ھەزىم قىلىش ئىقتىدار - ىدىن ھالقىپ كەتكەن نەرسىلەرنى ئۆگەندى. چۈشەنمەسە يادىلاپ بېرىپ، كۆچۈرۈپ بېرىپ ئىمتىھاندىن ئۆتۈپ شەكىلۋازلىقتىن تۇنجى نەپ ئالدى. يۇقىرى ئۆرلەپ ئوقۇغانسېرى كۆپ نەرسىلەر ئۆگىنىلدى. ئەمما ئادەم بولۇش يولى ھەققىدە ئۆگىتىلمىدى. مىللىي ئەخلاق، غۇرۇر، ئېتىقاد، ئەنئەنە، مىللىي روھ قاتارلىق تولىمۇ زۆرۈر بولغان نەرسىلەر دەرسلىك كىتابتا بولمىغىنى ئۈچۈن دەرسخانىدا سۆزلەنمىدى. قىزلار ئۈچۈن ئەڭ زۆرۈر بولغان قىزلار ئەخلاقى، ئىپپەت تەربىيىسى، قىزلىق ئىپپىتىنىڭ قىزلار ھاياتىغا، ئەۋلاد كېلەچىكىگە تەسىر كۆرسىتىدىغان تەسىرى، مەنىۋىلىكنى ئاساس قىلغان ئېتىقاد تەربىيىسى دېگەنلەرمۇ تەربىيىنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇلدى. دەرسخانىدا تىلغا ئېلىنمىغاچقا، كىچىك چاغدىن باشلاپ قىزلار قەلبىدە يەرلەشمىدى. قىزلار روھىيىتىگە سىڭىپ كىرەلمىدى..

ئادەمگە ئەڭ زۆرۈر نەرسىلەرنى چەتتە قالدۇرۇپ، ئادىمىيلىككە ياردىمى بولمىغان نەرسىلەرنى زورلاپ ئۆگىتىش نۆۋەتتىكى مائارىپىمىزنىڭ ئەجەللىك ئاجىزلىقى بولۇپ قالدى. شۇنداق قىلىپ مەكتەپمۇ بالىلارغا چالا تەربىيىنىڭ يەنە بىر تامغىسىنى باشتى. ئاتا-ئانىلار جەمئىيەت تەربىيىسىنىڭ بالىلىرىنى ياخشى تەرەپكە يېتە-كىلىشىنى، توغرا قىممەت قارىشى تىكلەپ، ھاياتلىق مۇساپىسىدە ئادەملىك قىممىتى بىلەن ياشاشقا يول كۆرسىتىشىنى ئۈمىد قىلدى. ئەمما جەمئىيەت تەربىيىسى بۇنداق ئۈمىدنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىدى. بالىلارنىڭ جەمئىيەتتە كۆرگىنى، ھېس قىلغىنى ئوقۇتقۇچى دەرسخانىدا سۆزلەنگەن ئوخشىمايدىغان يەنە بىر دۇنيا بولدى. كېلەچەكنىڭ بۇ «ئىگىلىرى» جەمئىيەتتە ئۆزى ئۈمىد قىلغان ئورۇنغا، ئالغىشقا، ئېتىبارغا ئېرىشەلمىدى. ئۇنىڭغا ئېرىشەلمەيلا قالماستىن، قورساق بېقىش ئۈچۈن ئىش تېپىشىمۇ تەسكە چۈشتى. ئۆگەنگەن نەرسىلىرى رېئاللىقى يوق، ئەھمىيەتسىز بىلىندى. ماتېماتىكا دەرسىدە ئۆگەنگەن مۇرەككەپ نەرسىلەر ئائىلىدىكى ئۈزۈلۈپ كەتكەن توك يولىنى ئوڭشاشقا ئەسقاتمىدى. ئۆگەنگەن بىلىملەر جان بېقىشقا ھېچنىمىگە دال بولالمىدى. نەتىجىدە قىزلار خۇدا ياراتقان دەسمايىسىنى بازارغا سېلىش، بىر قىسىم ئوغۇللار ئۆز يولىدىن چەتنەشكە باشلىدى.

تەربىيىدىكى كەمتۈكلۈك بۇنىڭ بىلەنلا تۈگىمەيدۇ. تۆۋەندىكى غەلىتە كۆرۈنۈشلەرگە قاراپ باقايلى:

بالاغەتكە يەتكەن ئوغۇل ئانىسىغا بىر توخۇنىمۇ بوغۇزلاپ بېرەلمىدى. ئائىلە، مەكتەپ، جەمئىيەت ئۇنىڭغا ئۆگەتمىگەن ئىدى. ئانا ئوغلىغا قاراپ ئۈمىدسىزلەندى. بالاغەتكە يەتكەن ئوغۇلنىڭ ئاتىسى ۋاپات بولدى. ئوغۇل مېيىت نامىزىنى ئوقۇشنى بىلمىدى. چۈنكى بۇمۇ ئۆگىتىلمىگەن ئىدى. بۇ ئەسەرنىڭ مەنبەسى: بالىلىق بولغان ئوغۇل ئاپىسىنىڭ قەبرىسىنى يوقلاپ بېرىپ يىغلاپ-يىغلاپ قايتىپ كەلدى. يىغلاشتىن باشقا گەپ قىلالمىدى. چۈنكى ئۇنىڭغا قەبرە يوقلىغاندا ئوقۇلىدىغان ئايەت - دۇئالار ئۆگىتىلمىگەن ئىدى. بالاغەتكە يەتكەن ئوغۇل ساۋاقدىشىنىڭ ياكى تۇغقىنىڭ ناماز پەتىسىگە باردى. ئەمما بېرىپ بۇتتەك قاراپ تۇرۇشتىن باشقىنى قىلالمىدى. چۈنكى ئۇنىڭغا ناماز پەتىسىگە بارغاندا نېمە قىلىش ئۆگىتىلمىگەن ئىدى.

ئوغۇل چوڭلار ئارىسىدا غەرق مەست، ئالا - تاغىل سۆزلىدى. ئۇنىڭغا ئەخلاق ئۆگىتىلمىگەن ئىدى.

قىز بويىغا يېتە - يەتمەيلا ئىپپىتىنى يوقاتتى. ئۇنىڭغا قىزلار ئەخلاقىنىڭ

قانداق بولۇش كېرەكلىكى، قىزلىقى بار يارىتىلىشنىڭ ئۆزىلا قانداق چوڭقۇر ھېكمەتكە ئىگە ئىكەنلىكى، ئۇنى يوقىتىشنىڭ نىمىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقى، ئائىلىمۇ، مەكتىپىمۇ، جەمئىيەتمۇ ئۆگەتمىگەن ئىدى.

يەنە نۇرغۇن - نۇرغۇن كۆرۈنۈشلەر بار. (ھەممىنى ساناپ بولۇشۇمۇ مۇمكىن ئەمەس) ئەمما بالىلار ياقىتۇرۇدىغان تېلۇبۇزۇر، رادىئو، گېزىت - ژورناللار بۇ ھەقتە ھېچ نەرسە ئۆگەتمەيتتى. ئەجدادلار ئېتىقادىنى، گۈزەل ئەخلاقلىرىنى، ئادەملىك يوللىرىنى سۆزلەيدىغان، ئۆگىنىدىغان سورۇن يوق ئىدى.

شۇ نەرسە ئايانكى، بۇ خىل روھ ئۇيغۇر ھاياتىنىڭ، ئۇيغۇر تۇرمۇشىنىڭ پۈتكۈل ساھەسىگە سىڭىپ كەتكەن بۇ مەنىۋى تۈۋرۈك ئۇيغۇر روھىيىتىنىڭ چوڭقۇر يېرىدىن ئورۇن ئالغان. ئۇيغۇرنىڭ ئەخلاقى مىزانلىرى، قىممەت قاراشلىرى، ھاكىمىيەت چۈشەنچىلىرى، تىرىكچىلىك قىلىش ئىدىيىلىرى، ھالال بىلەن ھارام، پاكلىق بىلەن ناپاكلىق، گۈزەللىك بىلەن سەتلىك، ياخشىلىق ۋە يامانلىق، قەھرىمانلىق ۋە مۇناپىقلىق ھەققىدىكى قاراشلىرى؛ تۇرمۇش قۇرۇش، پەرزەنت تەربىيەلەش، بىلىم ئۆگىتىش قاتارلىق تۇرمۇش پەلسەپىلىرى بۇ روھنى مېغىز قىلىپ، ئەۋلادمۇ-ئەۋلاد داۋاملىشىپ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن. شۇڭا ئۇيغۇرلارنىڭ ئادەم بولۇش يولى، ئادەم بولۇش ئىدىيىسى ئەشۇ مېغىزىدىن چەتنىسە، يىلتىزىدىن، ئەنئەنىلەردىن چەتنىگەن بولىدۇ. ئۇيغۇر ئەخلاقى ئۇنىڭدىن چەتنىسە بۇزۇلۇشقا ماڭغان بولىدۇ. تەربىيىلىرىمىز ئۇنىڭدىن چەتنىسە مۇكەممەل تەربىيە بولالمايدۇ. يۇقىرىدا بىز كۆزەتكەن تەربىيەلەرنىڭ چالا بولۇپ قېلىش سەۋەبى دەل مۇشۇ يەردە. بۇ روھ ئەجدادلىرىمىز قالدۇرۇپ كەتكەن مۇقەددەس روھ.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىنىدىغان دۆلەت. جۇمھۇرىيەت ئاساسىي قانۇن تۈزۈش ۋە تۈرلۈك قانۇن - بەلگىلىمىلەرنى چىقىرىش يولى بىلەن پۇقرالارنىڭ ھوقۇق مەنپەئىتىگە كاپالەتلىك قىلغان.

ئاساسىي قانۇن - بەلگىلىمىدە پۇقرانىڭ بىلىم ئېلىش ھوقۇقى ۋە مەجبۇر - يىتى بولىدۇ. دۆلەت ياشلارنى، ئۆسمۈرلەرنى، بالىلارنى ئەخلاقى، جىسمانىي جەھەتتىن ئەتراپلىق يېتىلدۈرىدۇ. ئاساسىي قانۇندىكى بىلىم ئېلىش ھوقۇقى ھەر تەرەپلىمە بىلىم ئىگىلەش ھوقۇقى، ئەتراپلىق يېتىلىش ھەر تەرەپتىن ئەتراپلىق يېتىلىشنى بىلدۈرىدۇ. جۈملىدىن دىنىي بىلىملەرنى ئۆگىنىش، مىللىي ئەخلاققا دائىر بىلىملەرنى ئۆگىنىش، مىللىي ئەخلاققا دائىر بىلىملەرنى ئۆگىنىشنى چەتكە قاقمايدۇ. بەلكى

مۇسۇلمان ئاممىنىڭ بۇنداق ھوقۇقىنى قوغدايدۇ. دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان خەلقنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ زۆرۈر بولغان دىنىي، ئەخلاقى تەربىيە ئالماي تۇرۇپ تەربىيىلىنىشى ئىنتايىن زۆرۈر بولغان بۇنداق تەلىملىرىنىڭ چەتتە قالدۇرۇلۇشى قانۇندىكى ياشلارنى، ئۆسمۈرلەرنى، بالىلارنى ئەتراپلىق يېتىلدۈرۈش تەلىپىگە، جۈملىدىن ئاساسىي قانۇن روھىغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. يىلتىزدىن باشلانغان ئائىلە تەربىيىسى؛ مىللىي ئەخلاق چەتتە قالدۇرۇلغان، تەشەببۇس قىلىنمايدىغان، ئىنسان روھىغا تەسىر كۆرسەتتى، ئىنسان روھىنى قۇتقۇزۇش ئىقتىدارى يوق سۈنئىيەلەشكەن جەمئىيەت تەربىيىسى؛ روھىمىزغا، قېنىمىزغا، ئەقىدىمىزگە يات ئېتىقاد تەربىيىسى ھەر گىزەمۇ، ياشلارنى، ئۆسمۈرلەرنى، بالىلارنى مۇكەممەللىككە باشلاشقا، ئەتراپلىق يېتىلدۈرۈشكە قادىر بولالمايدۇ. نەتىجىدە مۇشۇ دېلودىن ئاشكارلانغانغا ئوخشاش ئىپپەتسىز قىزلار تۈركۈم - تۈركۈملەپ يېتىشىپ چىقىدۇ. ئۇيغۇر ئاتا - ئانىلىرى جەمئىيەتكە چىرايلىق جالپلارنى كۆپلەپ يېتىشتۈرۈپ بېرىدىغان؛ بۇ چىرايلىق جالپلار ھازىرقىدەك جۇڭگونىڭ ھەممىلا شەھىرىگە يۆلتۈزدەك تارىلىپ، پاهىشۋازلارنىڭ ھۇزۇرلىنىشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىپ بېرىدىغان؛ ناخشا - ئۇسۇل ماكانى دەپ تونۇلغان ئەزىز يۇرت قايتىدىن «ئوغرى - جالپ» ماكانى دەپ تونۇلدىغان ھالەت روياپقا چىقىدۇ...

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ئۇيغۇرلار ئاممىسىدىن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مۇسۇلمانلار ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. بۇ ئەلۋەتتە ھەممىگە ئايان پاكىت. ئاساسىي قانۇننىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىنى قوغدايدىغانلىقىمۇ ئاشكارە پاكىت. بۇ يەردە كىشىلەر تىلغا ئېلىشتىن ئېھتىيات قىلىدىغان يەنە بىر پاكىتمۇ مەۋجۇت. نۆۋەتتە تېلېۋىزىيە، رادىئو، گېزىت - ژۇرنال قاتارلىقلار كىشىلەرنىڭ بىلىم ئىگىلىشى، جەمئىيە - تىنى چۈشۈنىشىدە كەم بولسا بولمايدىغان قورالغا ئايلاندى. تەشۋىقات سالمىقى جەھەتتە ئاتېنىزىملىق تەربىيىسى مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىدى. شۇڭا بىز دېمەكچى بولغان، كىشىلەر تىلغا ئېلىشتىن ئۆزىنى قاچۇرىدىغان پاكىت شۇكى، تەشۋىقاتلىرىمىز، مەتبۇئاتلىرىمىز دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ نېمىگە ئىنتىلىدىغانلىقىنى، ئۇلارغا نىمىلەر زۆرۈرلۈكىنى، بۇ خىل ئاممىنىڭ پەرزەنتلىرى ئۈچۈن تەشۋىقاتتىن مۇئەييەن ئورۇن بېرىش كېرەكلىكىنى ئەستىن چىقىرىپ قويدى. بۇ رېئاللىق شۇكى، نۆۋەتتە «جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى» ژورنىلىدىن باشقا بۇ جەھەتتە ئىزچىل خىزمەت قىلىۋاتقان ئاخبارات، نەشرىيات، تەھرىرات ئورۇنلىرىنى كۆرگىلى بولمايدۇ. رادىئو، تېلېۋىزىيە جىنىسى ئاجىزلىقىنى داۋالاش توغرىسىدىكى تېتىقىسىز ئېلانلارنى تەكرار - تەكرار بېرىدۇكى

، ئۇيغۇر ئېتىقادىدىكى، روھىدىكى، ئەخلاقىدىكى ئۇنىڭدىن ئېغىر كېسەللىكلەرنى داۋالاش ھەققىدە بىر نەرسە دېگىلى بولمايدۇ. مەكتە - پەردە تاغلار، سۇلار، ھاشارەتلەر توغرىلىق سۆزلىنىدۇكى، ئەڭ زۆرۈر بولغان ئېتىقاد، قىزلار ئەخلاقى، ئوغۇللار ئەخلاقى، يەنە ئۇزۇندىن - ئۇزۇنغا سوزۇلغان، ھاياسىز تەرجىمە فىلىملىرى تەكرار - تەكرار بېرىلىدۇ. ئەمما دىنىي ئۆلىما، دىنىي ئالىم ۋە پىشۋالىرىمىزنىڭ ياشلارغا، بالىلارغا شۇنداقلا ھەممىمىزگە مەلۇم قارائىملىقى بولغان ئەخلاق - پەزىلەت تەربىيىلىرى، ئادەم بولۇش يولىنى چۈشە - ئىندۈرىدىغان تەربىيىلىرى بېرىلمەيدۇ. رادىئودا تەشۋىقات ئۈچۈن پۇل بېرىپ يازدۇرۇلغان نەرسىلەر ئۇزۇندىن - ئۇزۇنغا ئاڭلىتىلىدۇ. ئەمما ئۇيغۇرلارغا ئەڭ چىرايلىق ئاڭلىنىدىغان ئادەم بولۇش يوللىرى ھەققىدە ساۋات ئاڭلىتىلمايدۇ. نەتىجىدە يەنىلا ئەدەپ - ئەخلاق ۋە ئېتىقاد جەھەتتە يېتەكلىشىكە ئېرىشەلمەي خالىغان خىلمۇ - خىل نەرسىلەرنى ئىدىيىسىگە سىڭدۈرۈۋېلىپ، پاجىئە يولغا قاراپ ماڭىدۇ... شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، بۇنداق ھالەت دېموكراتىيىگە قاراپ كېتىۋاتقان، قانۇن ئىدارە قىلىدىغان دۆلەتتە ئۇزاق داۋاملىشىپ كەتسە ئاساسىي قانۇنغا ئىشەنچىنىڭ سۇسلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئاساسىي قانۇن روھىغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. شۇنداق ئىكەن تەربىيەسىزلىكنىڭ ئاقىۋىتىنى، چالا تەربىيىنىڭ ئاجىزلىقىنى تونۇپ، قانۇنغا ئۇيغۇن بىر شەكىلدە ئاساسىي قانۇن روھى بويىچە بالىلارنى قۇتقۇزۇش، قىزلارنى قۇتقۇزۇش يولىدا ھەق گەپ قىلىش ھەممىمىزنىڭ ۋىجدان بۇرچى بولسا كېرەك.

يەنە شۇنى ئۇنتۇپ قېلىشقا بولمايدۇكى، يۇقىرىقى دېلودىن ئاشكار - پلانغان مەخپىيەتلىكلىرىمىزمۇ بىز قىزلىرىمىز توغرىسىدا ئەندىشە پەيدا قىلىشى كېرەك. ئەنە شۇنداق ئاڭ پەيدا بولغاندىلا ئىپپەتسىز قىزلارنىڭ كۆپىيىپ بېرىشىنى توسۇش ئۈچۈن، گاڭگىرىغان ئەۋلادىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن نىمىلەرنى قىلىش زۆرۈرلىكى ھەققىدە ئىزدىنىشكە باشلايمىز. چۈنكى يۈرەك پارىلىرىمىز ئۆزىمىزنىڭكى، ئىزدەنگۈچىلەر كۆپ بەدەللەرنى تۆلەپ بولسىمۇ يولنى چوقۇم تاپالايدۇ.

دېلودىن سىرت دېلو - پويىزدا ئۇچرىغان ئىككى ئۇيغۇر

ئەشۇ ئىشلار بولغىنىغا ھەش - پەش دېگۈچە بىر قانچە يىل بولدى. بۇ جەرياندا

نۇرغۇن نەرسىلەر ئۇنتۇلدى، ئەمما ئەشۇ ئىشلارنى پەقەتلا ئۇنتۇپ كېتەلمىدىم. ھەر قېتىم ئەشۇ سەپەر ئېسىمگە كېلىپ قالسىلا ئىچىم ئاچچىق بولۇپ قالىدۇ. مەن ئۇنتۇيالمايۋاتقان بۇ ئىشلار ئەلۋەتتە ئاجايىپ - غارايىپ دېلو ئەمەس. مېنىڭ چۈشەنچەمچە دېلو ئىككى خىل بولىدۇ. بىر خىلىنى قانۇن سۈرۈشتۈرۈپ بىر تەرەپ قىلالايدۇ. بىر خىلىنى قانۇن سۈرۈشتە قىلالمايدۇ. قانۇن سۈرۈشتە قىلىشقا قادىر بولمىغىنى ماھىيەتتە ئۇمۇ بىر خىل دېلو. مەن ئۇنى ۋىجدان دېلوسى دەپ ئاتىدىم. گەپنىڭ ئۆزىگە كەلسەم، مېنىڭ سۆزلىمە - كىچى بولغىنىم يازمىلىرىمنىڭ تېمىسىغا چېتىشلىق ئادەتتىكى بىر ھېكايە.

شۇ چاغدا مەن بېيجىڭغا ئۆگىنىشكە ماڭغان ئىدىم. ئۈرۈمچى ۋوگزالدا بېيجىڭغا ماڭىدىغان پويىزغا چىقىپ جايلىشىپ بولغۇچە تارقىتىدىغان ئاۋازچە - لىقىلار - قىستاڭ زالىدا ئۆچىرەتتە تۇرۇش، يۈك - تاقنى كۆتۈرۈپ ئۇزۇن يەر ئاستى يولىدا يۈگۈرگەندەك مېڭىش، ئورۇننى ئىزدەپ تېپىپ، يۈك - تاقنى كارۋات يېنىدىكى ئورۇنلاردىن بىرسىگە جاي تالىشىپ يۈرۈپ ئورۇنلاشتۇرۇش، بۇ جەرياندا يولۇققان قۇپال مۇئامىلە، مىغىلىدىغان ئادەم توپىدىن چىقىۋاتقان تەر ئارلاش سېسىق پۇراق، ۋاراڭ - چۇرۇڭلارنىڭ ھەممىسىنى باشتىن ئۆتكۈزۈپ مۇشۇ مېنىڭ جايىمكەن دەپ كارىۋاتقا چىقىپ ياتقىنىمدا خېلىلا كېچە بولغان ئىدى. ھەممىلا يولۇچى چارچاپ كەتكەندەك كۆرۈنەتتى. پويىزدا كېچە ئاسمىندا گۈدۈك توۋلاپ قوزغىلىشى بىلەن ۋاراڭ - چۇرۇڭلارمۇ ئاستا - ئاستا بېسىقپ قالغان ئىدى. جىمجىتلىقنى رېلىسنىڭ تاراقشىغان ئاۋازىلا بۇزۇپ تۇراتتى... ئەتىسى تاڭ يورۇغاندا يۈز يۇيغىلى ماڭغىچ دىققەت قىلسام، بۇ ۋاگۇندا ئۆزۈمدىن باشقا بىرمۇ ئۇيغۇر كۆزۈمگە چېلىقمىدى. ۋاگۇندىكى ۋاراڭ - چۇرۇڭ ئىچىدە كىتاب ئوقۇسام دىققىتىم بۆلۈنۈپ، ئۇخلاي دېسەم ئۇيغۇم قېچىپ باشقا ۋاگۇنلارنى ئارلاپ باققۇم، بىرەر تونۇش - بىلىش، ھىچ بولمىغاندا بىرەر ئۇيغۇر ئۇچراپ قالسا پاراڭلىشىپ كەلگۈم كەلدى. خوشنا ۋاگۇندىن ئۈستىۋېشى سالاپەتلىك بىر ئۇيغۇرنى كۆرۈپ قالىدىم. ئۇ بىر خەنزۇچە زۇرنالغا قاراپ تۇرغاچقا مېنى كۆرمىدى. مەن باشقا ۋاگۇنغا ئۆتۈپ خېلى ئۇزاق مېڭىپ باقساممۇ، بىرەر تونۇش - بىلىشنى ئۇچرىتالمىدىم. شۇنىڭ بىلەن كەينىمگە قايتىپ ھېلىقى سالاپەتلىك ئۇيغۇر بار ۋاگۇندىن ئۆتۈۋاتقىنىمدا ئىككىمىز قارىشىپ قالدۇق.

- ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، - دېدىم مەن ئالدىمغا چامداپ.

- ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام ياخشىمۇ سىز، - دېدى ئۇمۇ ماڭا قول ئۇزىتىپ.

شۇنداق قىلىپ بىز تونۇشۇپ قالدۇق. ئۇزۇن يولدا ھال مۇڭ بولۇشقىدەك بىر ھەمراھنىڭ چىقىپ قالغىنىدىن خوشال ئىدىم. ئۇ كىشى بېيجىڭغا يىغىنغا ماڭغان بولۇپ، مەلۇم شەھەردە مەلۇم ئورگاننىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ئىكەن. ئېيتىشىچە ئايرۇپىلانغا چىقىسلا بېشى قېيىپ قىيلىنىپ كېتىدىكەن ھەم بىخەتەر ئەمەس دەپ قارايدىكەن. شۇڭا پويىزغا ئولتۇرغانىكەن. مەنزىلگە بېرىش ئۈچۈن يەنە ئۇزاق ماڭاتتۇق. ۋاقىت يېتەرلىك ئىدى. بىز يۇرتلار توغرىلىق، خەلقئارادىكى ئىشلار توغرىلىق، يەنە ئاللىقانداق مەسىلىلەر توغرىلىق پاراڭ سۇقۇپ كۈننى كەچ قىلدۇق. ئەتىسى كۆرۈشىدىغانغا كېلىشىپ ئورنۇمغا كېلىپ ياتقىنىمدا كەيپىياتم تولىمۇ ياخشى ئىدى. ئاشامقى بىئاراملىقمۇ غايىپ بولغان ئىدى. پويىزدا بىر ئۇيغۇر بىلەن يەنە كېلىپ سالاپەتلىك ئەمەلدار بىلەن تونۇشۇپ قالغىنىمىدىن خوشال ئىدىم. تۇنجى قېتىم بۇنداق ئۇزاق سەپەرگە چىققانلىقىم، يەنە كېلىپ يالغۇز چىققانلىقىمىدىن بولسا كېرەك، پويىزدا كۆرگەن بۇ ئۇيغۇر ماڭا تولىمۇ يېقىملىق كۆرۈنۈپ كەتكەن ئىدى. ئەتىسى يەنە ھېلىقى مۇئاۋىن باشلىقنىڭ يېنىغا باردىم. قىزغىن كۆرۈشتۈك. ئۇ كۆزۈمدە تېخىمۇ سالاپەتلىك كۆرۈندى.

ئۇكا، - دېدى ئۇ ماڭا كارۋات كۆرسىتىپ، (ئورنى تۆۋەنكى كارۋات ئىكەن) بىر ھازاتاغدىن - باغدىن پاراڭلاشقاندىن كېيىن، - سەپەردېگەندە ئانچە - مۇنچە ئىچىپ ماڭمىساق، گەپمۇ تەگەپ قالىدۇ. ئازراق ئىچىپ قويايلى.

مەن ئۆزۈم سوراپ ھازاقتىن ئۆزۈمنى قاچۇردۇم. ھەر ھالدا ئۇ بەك زورلاپ تۇرىۋالدى. كارۋات يېنىدىكى كىچىك شىرەگە تەرخىمەك، تۇخۇم قاتارلىق ئۇششاق - چۈشەك نەرسىلەرنى قويۇپ شېشىدىن قەغەز ئىستاكانغا ئوتتۇرا ھازاقنى تۆكۈپ بىر يۇتۇم ئىچىپ تۇرۇشىغا قارشى تەرەپتىكى كارۋاتقا پاكىز، سېمىز خەنزۇ كىشى كېلىپ ئولتۇردى.

- باشقا ۋاگونلارنى ئارلاپ كەلدىڭىزمۇ؟ كېلىڭ ھازدۇق چىقارغايچ بىرەر رومكىدىن ئىچەيلى، - دېدى مۇئاۋىن باشلىق ئۇنىڭغا.

- مەن ھازاق كۆتۈرەلمەيمەن، - دېدى ھېلىقى كىشى، - سىلەر شىنجاڭدىكىلىقلار ھازاقنى بەك كۆتۈرىدىكەنسىلەر، ھەۋىسىم كېلىپ قالدى.

- ھەۋىسىڭلار كېلىدىغان ئىشلار تېخى كۆپ، - دېدى مۇئاۋىن باشلىق ئۇنىڭغا ، - تۈزۈت قىلماڭ. تونۇشۇپ دوستلىشىپمۇ قالدۇق. شىنجاڭغا مەبلەغ سېلىش نىيىتىدە ئەمەلىي شارائىتنى كۆرگىلى بېرىپ قايتىپسىز. بەك خاسىيەتلىك ئىش قىپسىز. كېلىڭ

دەيمەن بىرەر رومكىدىن كۆتۈرەيلى.

ھېلىقى كىشى شىرە تەرەپكە سۈرۈلدى. مۇئاۋىن باشلىق مېنى ئۇنىڭغا، ئۇنى ماڭا تونۇشتۇردى. مۇئاۋىن باشلىقنىڭ دېيىشىچە بۇ كىشى مەلۇم گوروھ شىركىتىنىڭ خۇجايىنىكەن. شىنجاڭنىڭ مەبلەغ سېلىش شارائىتىنى چۈشىنىش ئۈچۈن شىنجاڭغا بارغانىكەن. مۇئاۋىن باشلىقنىڭ خەنزۇچىنى شۇنداق راۋان، ئۆلچەملىك سۆزلىشىگە قاراپ ھۆرمىتىم ئېشىپ بېرىۋاتقاندا تەسىراتتا ئىدىم.

شۇنداق قىلىپ مۇئاۋىن باشلىق بىلەن خوجايىننىڭ سۆھبىتى قىزىپ كەتتى. گەپ تېمىسى بارا - بارا ئاياللارغا يۆتكەلدى. بۇنىڭغا ھېلىقى خوجايىننىڭ ئۇيغۇر قىزلىرى چىرايلىق كېلىدىكەن دېگەن سۆزى سەۋەبىچى بولسا كېرەك. مۇئاۋىن باشلىقنىڭ ئاغىزى ئېچىلىپلا كەتتى.

- ئىسلاھات ئېچىۋېتىش جەريانىدا ئۇيغۇر خانىم - قىزلىرىنىڭ ئىدىيىسى زور دەرىجىدە ئازات بولدى. خوجايىنلىق ئېڭى ئۆزلۈكسىز كۈچەيدى. ئورنى بارغانسېرى كۆتۈرۈلدى. ئىدىيىدە ئالغا باستى. بىر مىسال ئالسام ھاراق دېگەننى ھازىر ئاياللارمۇ، خانىم - قىزلارمۇ ئىچىدىغان بولدى. پۇل بەرسەڭلا توي قىلمىغان قىزلارمۇ قوينۇڭغا كىرىپ يېتىۋېرىدىغان بولۇپ كەتتى.

- ھە، مۇنداق دەڭ، - دېدى خوجايىن قىزىقىپ.

- بىزدە خانىم - قىزلار چىرايلىق بولغىنى بىلەن قابىلىيىتى تۆۋەن. قابىلىيەتسىزلىكتىن جان باقالمىسا ھۆسن - جامالغا تايىنىپ جان باقسۇن دەپ شۇنداق يارىتىلغانمىكىن دەيمەن. جاھاننىڭ ھەممە نەرسىسى تەڭشەكلىك ئەمەسمۇ. ھازىر چىرايى بولسىلا بۇرۇنقىدەك پۇل تاپىمىز دەپ جاپا تارتىپ ئىشلىمىسىمۇ، بىرەر يىل ئەر خەقلەرگە مۇلازىمەت قىلىپ بەرسە خېلىلا بېيىيا - لايدىغان شارائىت يارىتىلدى. ئۆتمۈشتە يۈزىنى ئوراپ يۈرۈيدىغان قىز - چوپانلارنىڭ بۈگۈن بۇنداق ھالەتكە كېلىشى چوڭ تەرەققىيات جۇمۇ. دېڭ شىياۋپىڭنىڭ ئىدىيىنى ئازات قىلىڭلار دېگەن گېپى بەك دانا گەپ بولغانىكەن. مانا بۇنىڭ نەتىجىسىنى خانىم - قىزلىرىمىز كۆردى...

مەن ھەيرانلىق ۋە ئەجەبلىنىش ئىچىدە مۇئاۋىن باشلىقنىڭ ئاغىزىغا قاراپلا قالدىم. ئۇ توختىماي سۆزلەيتتى.

بىز ياشتىكى ئەرلەر پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ ئوينىۋالمىساق كېيىن پۇشايمان قىلىمىز. ھازىر چوڭ بولۇۋاتقان قىزلارغا قارىسام ئىچىم ئېچىشىدۇ. بىر - بىرىدىن

چىرايلىق، شۇڭا مېنىڭ پەلسەپەم ۋاقتىنى چىڭ تۇتۇپ ئويناپ تۇرۇش كېرەك. ھازىرغىچە ئويناپ كەلدىم، ئويناۋاتىمەن، ئوينايمەن. بىر گەپنى دەپ بېرەي. تېخى ئۈلۈشكۈن ئۈرۈمچىدە ئالىي مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان گۈزەللەردىن بىر قانچىنى ئاچىقىپ سورۇن تۈزەپ، ھاراق ئىچكۈزدۈق. قارىسام ئەڭ چىرايلىق بىرسى بار ئىكەن. بەئەينى كىنو چولپىنى، باشقىلاردىن چاققان چىقىپ كېچىدە ياتاققا ئەكىردىم. سورۇندا ئولتۇرۇپ ئويلىسام شوپۇرۇم ياتاققا يالغۇز زېرىكىپ قالغۇدەك. بىرگە بارايلى دېسەم «ئۇيغۇرچىنى ئوقىمىسام، بىئەپ بولىدىكەن» دەپ ياتاققا قېلىپ قالغانىدى. شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى قىزلارنىڭ ئىچىدىكى خەنزۇچىنى راۋان سۆزلىيەلەيدىغان بىرسىگە «ھازىر دېگەن قايسى دەۋر، ئۇيغۇر بولسا نېمە بولغۇدەك، خەنزۇ بولسىمۇ بولىدىغۇ، پۇل بەرسىلا بولىدىمۇ؟» دەپ خىزمەت ئىشلەپ يۈرۈپ قايىل قىلىپ پۇل تۆلەپ شوپۇرۇمنىڭ ياتىقىغا ئەكىرىپ بەردىم. قانداق قىزىقىمىكەنمەن؟ ئىچتىم ئەمەسە.

بايىقى ھەيرانلىقىم بىر خىل نەپرەتكە ئۆزگىرۋاتاتتى. سالاپەتلىك مۇئاۋىن باشلىق كۆزۈمگە ئەمدى باشقىچە كۆرۈنۈۋاتاتتى. ھېلىقى خوجايىن قىزىق بىر ھېكايە ئاڭلاۋاتقان دەك دىققەتتە كۈلۈمسىرەپ ئولتۇراتتى.

مۇئاۋىن سۆزىنى داۋاملاشتۇردى.

- پۇرسەت چىقىرىپ بىز تەرەپكە بىر بېرىڭ. ئاجايىپ چىرايلىق قىزلىرىمىز بار. مەن بىر قوللۇق ئورۇنلاشتۇرۇپ بېرىمەن. ئۇلارنى تېتىپ بېقىڭ.

- رەھمەت، رەھمەت، مەن چوقۇم بارمەن. بېرىپ سىزنى ئاۋارە قىلىمەن. گۈزەللەر بىلەن ئارىلىشىپ تۇرىدىغان ئىش بولسا تازا كۆڭلۈمدىكىدەك ئىش بولىدۇ.

- ھە راست، بىزدە سىلەرنى بېسىپ چۈشىدىغان يەنە بىر بايلىق بار. سىز تېپىپ بېقىڭە.

- نېفىت؟

- ئەمەس.

- تەبىئىي گاز؟

- ئەمەس.

- پاختا؟

- ئەمەس، تاپالمىدىڭىز.

ئۇران ئالتۇنمۇيا؟ بولدى، بولدى، مەن تاپالمىدىم، قېنى ئۆزىڭىزلا دەپ بېرىڭ. ئەمەس مەن دەپ بېرەي. يەنە بىر بايلىقىمىز قىز بايلىقى.

-قىز بايلىقى؟، - دېدى خوجاين. ئۇ چۈشەنمىگەندەك قىلىپ. شۇنداق قىز بايلىقى. ئۇيغۇر خانىم - قىزلىرى گۈزەللىكتە جۇڭگودا داڭلىق. ئەمەلىيەتتە بۇلارمۇ بىر خىل بايلىق. بۇ بايلىق تېخى تولۇق ئېچىلمىدى. سودىگەرلەر تونۇپ يېتەلمىدى. مېنىڭچە مۇشۇ بايلىقنى چىقىرىشقا، ئېچىشقا مەبلەغ سېلىپ بېقىشقا. خۇدايىم توۋا قىلدىم دەپ ياقامنى تۇتقىنىم ئېسىمدە، مۇئاۋىن باشلىقنىڭ يېنىدىن قانداق كەتكەنلىگىم ئېسىمدە يوق. سۆھبەتنىڭ قانداق چۈشكەنلىكىنىمۇ بىلمىدىم. ئىچىم ئاچچىق بولۇپ كەتكەن ئىدى. كارىۋاتتا ئەلەم بىلەن سوزۇلۇپ يېتىپ دېرىزىدىن ناتونۇش يېشىللىقلارغا، تۇمانلىق مەنزىلەرگە قارىغانچە خىياللار سۈرەتتىم. «قىز بايلىقى» دېگەن گەپنى تۇنجى ئاڭلىشىم ئىدى. كىتاپلاردىنمۇ، لۇغەتلەردىنمۇ بۇنداق ئاتالغۇلارنى ئۇچراتمىغان ئىدىم. ئۇيغۇرنىڭ خانىم - قىزلىرى باشقىلار مەبلەغ سېلىپ ئاچىدىغان بايلىق دائىرىسىگە كىرىپ قالدىمۇ ئەمدى؟ ھېلىقى مۇئاۋىن باشلىق ئۇلارنى شۇ دائىرىگە كىرگۈزۈپ سۆزلىگەن ئىدى. ئۇنىڭ مەنتىقىسى بويىچە بولغاندا ئۇيغۇر خانىم - قىزلىرى (سۆيۈملۈك ھەدە - سىڭىللىرىمىز) نى باشقىلار ئېچىپ، پايدىلىنىپ پۇل تاپسا بولىدۇ، مەبلەغ كىرگۈزۈشتە كوزىر قىلسا بولىدۇ، سىرتقا ئېكىسپورت قىلسا بولىدۇ، بۇنداق قىلىش تەرەققىيات بولىدۇ، بۇنداق خۇمىسلاشچە مەنتىقە قانداق پەيدا بولدى؟ قانداق قىلىپ ئۆزىنى ئۇيغۇرنىڭ ۋەكىلى دەۋالغان ئەمەلدارنىڭ ئاغىزىدىن چىقتى؟ خىياللىرىم چىگىشلىشىپ كەتتى. بىر خىل خورلۇق تۇيغۇسى پۈتۈن ۋۇجۇدۇمغا تاراۋاتقاندا، يۈرىكىمگە زىختەك سانجىلىۋاتقاندا ھېس قىلدىم. شۇنداق قىلىپ ھېلىقى مۇئاۋىن باشلىق بىلەن قايتا كۆرۈشمىدىم. ئۇنىڭ سالاپىتى، يېقىملىق قىياپىتى قەلبىمدە بىر خىل نەپرەت ئۆركەشلىك يەتتى. ئۇنىڭ «قىز بايلىقى» ھەققىدە دېگەنلىرى كالىمغا كىرىۋېلىپ ئاچچىق مۇلاھىزىلەرگە يەتكەن يەتتى. بۇ باشلىقنىڭ ئۆزىنىڭ شوپۇرىغىمۇ ئۇيغۇر قىزىنى سۇلاپ بەرگەنلىكى نەپرىتىمنى تېخىمۇ ئۇلغايىتتى.

ئۇيغۇر خەلقى تارىختىن بۇيان پاهىشۋازلىق، سۇلامچىلىقتەك رەزىل ئىشلارنى يامان كۆرۈپ كەلگەن. بۈيۈك روھىمىزمۇ بۇنداق رەزىللىكنى قاتتىق جازالاپ شەرمەندە قىلىشقا «دەستەك» بېرىپ، ئاۋامغا ئىبرەت قىلغان. ئۇيغۇر ئەزىزلىرى سۇلامچىلىق دېگەننى ئەشەددى ئۆچ كۆرگەن. ھەتتا جاندىن كېچىشكە رازى بولغانكى بۇنداق شەرمەندە نامنى كۆتۈرۈشكە ۋىجدانى چىدىمىغان. غۇرۇرىنى جاندىن ئەلا بىلگەن. «توشقاننى قۇمۇش ئۆلتۈرەر، ئەرنى نۇمۇس» دېگەن ئەقىلىيە سۆزىمۇ بۇنى

ئىسپاتلايدۇ. مەيلى مىللىي ئەخلاقىمىز نوقتىسىدىن قارايدىغان ياكى مەدەنىيەت، ئېتىقاد جەھەتتىن قارايدىغان ياكى قىممەت قارىشى نوقتىسىدىن كۆزىتىلدى، بۇنداق رەزىللىك لەنەتكە ئۇچراپ كەلگەن. بولۇپمۇ سولامچىلىق ئۇيغۇر ئىدىئولوگىيىسىدە قۇبۇل قىلغىلى بولمايدىغان رەزىللىك سۈپىتىدە باھالاندى كەلگەن. تارىخ ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا قەدەم قويغاندىن كېيىن ئۇيغۇر قىممەت قارىشىنىڭ تۈرلۈك تارىخ ۋە ئىجتىمائىي ئامىللار تەرىپىدىن غىدىقلىنىشقا ئۇچرىشى گەۋدىلىك بولدى. بىر مەزگىل داۋام قىلغان خاتا سول سىياسەتنىڭ بېسىمى بىلەن بولسۇن ياكى ئىختىيارسىزلىق ئاساسىدا بولسۇن، ئەسلىدىكى قىممەت قارىشىمىز، ئەخلاق قارىشىمىز ۋە ئىمان - ئېتىقاد - لىرىمىزدا تەۋرىنىش، ئاجىزلىشىشتەك سان ئۆزگىرىشى كۆرۈلۈشكە باشلىدى. بولۇپمۇ 80-يىللاردىن كېيىن ئۇيغۇر ئىدىئولوگىيىسى ۋە قىممەت قارىشى دۇنيانىڭ رەڭگارەڭ ھادىسىلىرى بىلەن ئۇچراشتى. شۇ چاغدا ئۆز يىلتىزى ۋە خاسلىقتىن يىراقلىشىشقا باشلىغان. مۇئەييەن سۈپەت ئۆزگىرىشى ياساپ ئۆلگۈرگەن ئىدىئولوگىيىمىز ۋە قىممەت قارىشىمىز شۇنىڭ بىلەن پارچىلىنىشقا، يامان سۈپەتلىك تەرەققىي قىلىشقا يۈزلەندى. بۇ خىل يۈزلىنىش ئەزەلدىن مۇقەددەس ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن ئەنئەنىۋى قاراشلىرىمىزنىڭ تېز ئۆزگىرىپ بېرىشى، ئىمان - ئېتىقادنىڭ ئاجىزلىشىشى، ئىدىيىمىزگە، ئېڭىمىزغا يات ھادىسىلەرگە ئاستا - ئاستا كۆنۈكۈش، جامائەت پىكىرنىڭ كۈچىنىڭ ئاجىزلاپ، رەزىل ھادىسىلەرگە سۈكۈت قىلىش دەرىجىسىگە بېرىشى، مىللىي ئەخلاققا، ئېتىقادقا يات ھادىسىلەرنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا جەمئىيەتلىشىشى قاتارلىق تەرەپلەردە ئەڭ روشەن بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر ئىدىئولوگىيىسى، ئەنئە - نىۋى قىممەت قارىشى، ئەخلاق قارىشى بۇنداق ھادىسىلەرنى ئەيپلەش، چەكلەش، ئۆزۈڭنى ساقلاش كۈچىدىن ئاستا - ئاستا مەھرۇم بولدى. بىر قىسىم زىيالىيلار بۇنى تەرەققىيات دەپ توندى. (ئاساسەن شەھەر، بازارلاردا). يەنە بىر قىسىم ئاۋام بۇنى تېز قۇبۇل قىلمىدى. شۇنىڭ بىلەن زىيالىيلار شەپكىلىك ۋە سەللىلىك، ئاۋام بولسا مۇسۇلمان ۋە ئۇيغۇر دېگەندەك بۆلۈندىغان غەلتە ھادىسە كېلىپ چىقتى. ئاقىۋەتتە ھازىرقى زامان بىر پۈتۈن ئۇيغۇر ئىدىئولو - گىيىسى شەكىللىنىپ چىقالمىدى. پۈتۈنلۈككە ئىگە بولمىغان ئىدىئولوگىيە، يۆنىلىشى بىر بولمىغان جامائەت پىكىرى ئەخلاقى رەزىللىكنى چەكلەش، توسۇش قۇدرىتىگە ئىگە بولالمىدى. ئۆزىنى جاھان كۆرگەن دەپ سانىدىغان بىر قىسىم ئەمەلدارلىرىمىز ھەمدە تەرەققىياتى تېزراق شەھەرلەردىكى بىر قىسىم كىشىلەر بىزدە پاهىششۈزلىقنى مەدەنىيەت ھادىسى قاتارىدا چۈشىنىدىغان، باھالايدىغان ئەھۋال باش

كۆتۈردى. بۇ ئەلۋەتتە بىزنىڭ ئەخلاقىمىزغا، ئېتىقادىمىزغا يات ئىدى. ئەمما ئادەمنى ئەجەپلەندۈردىغىنى بۇنداق چۈشىنىش ۋە باھالاش ئۇيغۇر رايونلىرىنىڭ ھەممىلا يېرىگە تارىلىپ، ئۇيغۇر جەمئىيىتى ئەخلاقى بۇزۇلۇشىغا، جەمئىيەتلەشكەن چۈشكۈنلۈككە سۆرەپ ماڭدى. شۇنداقتىمۇ سۇلامچىلىقتىن ئىبارەت رەزىللىكنىڭ ئۇيغۇرلار ئېڭىدىكى لەنەتلىك ئورنىدىن قوزغىلىشى باشقا ئۆزگىرىشلەرگە قارىغاندا يەنىلا ئاستا بولدى. ۋىجدان بىلەن ياشاشقا ئادەتتە - نىگەن بۇ مىللەت ئۇنى ھامان يامان كۆرۈپ لەنەتلەپ كەلدى. ئەمما دەۋرنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، بىر قىسىم ھېلىقىدەك ئۇيغۇر ئەمەلدارلار بۇنىمۇ مەدە - نىيەت ھادىسىسى دەپ چۈشەنسە كېرەك. خەلق لەنەتلەۋاتقان ئەشۇ ھادىسە - سۇلامچىلىقنى قۇبۇل قىلدى. يۇقىرى ئۆزلەشنىڭ شوتىسى، ئۆزگىرىشلەرگە خوشامەت قىلىپ، مەنپەت ئېلىشنىڭ ۋاستىسى قىلىپ ئىشلەتتى. ئەمدى بولسا يەنە شۇ ئۇيغۇر ئەمەلدارلىرىنىڭ ئاغىزىدىن «قىز بايلىقى» دېگەن گەپ چىقىۋا - تىدۇ. دېمەك، ئىدىيە جەھەتتە خانىم - قىزلىرىمىز باشقىلارنىڭ كېلىپ ئېچىشىنى قۇبۇل قىلدى دېگەن گەپ.

شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، خەلقىمىز ئېڭىدىكى ئەڭ رەزىل ھېسابلىنىد - ىغان نەرسىلەر ئاستا - ئاستا قۇبۇل قىلىندى. ئاۋام قەتئىي قۇبۇل قىلمايدىغان ئىشنى بەزى ئەمەلدارلار ئىختىيارى قۇبۇل قىلدى. تېخى بۇنى تەرەققىيات دەپ قارىدى. مۇبادا بۇنداق رەزىللىككە ئەشۇ مۇئاۋىن باشلىقتەكلەرنىڭ باشلامچىلىقىدا كەڭ دائىرىدە ئومۇملاشسا، قۇبۇل قىلىنسا ئۇيغۇر جەمئىيىتى نەگە ماڭىدۇ.

مېنىڭچە بۇنداق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. خەلق ھەرقانچە بولسىمۇ «قىز بايلىقىمىز بار، كېلىپ مەبلەغ سېلىپ ئېچىڭلار» دەپ ئېلان بېرىشكە، خېرىدار چاقىرىشقا ئۇنمايدۇ. خەلقنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۇنداق ئەمەس. بۇ نوقتىدىن قارىغاندا دېھقانلارنى مىللەت گەۋدىسىدە مۇتلەق ئاساسىي ئورنىنى ئىگىلەپ يۈرۈشى ئۇيغۇرنىڭ ئامىتى، تەلىپى ئوخشايدۇ.

مۇلاھىزىلىرىم ھامان داۋاملىشىۋاتتى. ياتاقتا يالغۇز قالغان چاغلىرىمدىمۇ، مەكتەپ جايلاشقان رايۇندا سۆزلەشكۈدەك، پاراڭ قىلغۇدەك ئۇيغۇر يوق. مەكتەپ ئەتىراپىدىكى بۈككىدە ئورمانلىق ئارىسىغا يۇشۇرۇنغان خىلۋەت يوللاردا ئۇيغۇرچە خىيال، ئۇيغۇرچە تەپەككۈر بىلەن ئايلىنىپ يۈرگەن ۋاقىتلىرىمدىمۇ پويىزدىكى ھېلىقى ئەمەلدارنىڭ «قىز بايلىقىمىز بار» دېگەن سۆزى كاللامغا كىرىپلا تۇردى.

ئۆگىنىش تۈگەپ يەنە شۇنداق پويىزنىڭ بىرىسىدە كۆرسىدىشىم بىلەن بىرگە

شىنجاڭغا قايتتۇق. ئۆگىنىش جەريانىدا ئانا تىلىنى، ئانا تىلىمدا سۆزلىشىدىغانلارنى شۇنچە سېغىنغان بولساممۇ، ئالدىنقى سەپەرنىڭ تەسىراتى يۈرىكىمنى غاجىلاپ تۇرغاچقا، پويىزدا ئۇيغۇر ئىزدەپ يۈرگۈم كەلمىدى. كۈرسىد - شىم ئۇچۇق ئادەم بولۇپ، ئەتراپىمىزدىكى ھەممە كىشىگە گەپ قىلىپ چىقاتتى. ئۇلارنىڭ ئىش - ھەرىكىتىگە، تەقىي - تۇرقىغا دىققەت قىلىپ سۆزلەپ تۇراتتى.

- قارا، قارا، - دېدى كۈرسىدىشىم مېنى نۇقۇپ، - ئۇدۇل كارۋاتتىكى ئاۋۇ قىز گاجىكەن.

- گەپ قىلماي ئولتۇرسا گاجا بۇلامدۇ، - دېدىم مەن جاۋابەن.

- ئەمەس مەن گەپ سوراپ باقاي.

كۈرسىدىشىم ئۇدۇل كارۋاتتىكى قىزنىڭ يېنىغا بېرىپ گەپ قىلدى. شەرەت قىلدى، قەغەزگە بىر نىمىلەرنى يازدى. قىزمۇ بىر نىمىلەرنى يازدى. كۈرسىدىشىم ھەيران بولۇپ سۆزلىدى.

- ۋاي ئۇ گاجائەمەسكەن، ياپۇنلۇقكەن، تېخى توي قىلمىغان قىزكەن. ئىشلەۋاتقان شىركەتتىن بىر ئايلىق دەم ئېلىش ئېلىپ ئۆزى يالغۇز جۇڭگوغا كەپتۇ. بۇ قېتىم شىزاڭغا مېڭىپتۇ. جاڭگىي شەھىرىدە چۈشۈپ قېلىپ، ئۇ يەردە نەچچە كۈن تۇرۇپ دۇنخۇاڭغا بېرىپ، ئاندىن لاساغا بارمەن دەيدۇ. - قالتىسكەن، بىزنىڭ قىزلىرىمىزدا بۇنداق مۇستەقىل ئىش قىلىش، ياشاش ئېڭى يېتىلمىگەن. دۆلەت ئاتلاش ئەمەس، ناتونۇش بىرەر جايغىمۇ يالغۇز ماڭالمايدۇ.

- ماڭمەن، قىلىمەن دېسىمۇ ئانىسى ماڭغىلى، قىلغىلى قويمايدۇ. بىز خەقنىڭ ئانىسىدا مەسىلە باردەك قىلىدۇ. لېكىن يەنىلا ئانىغا ئامراقمىز. ئەشۇنداق چوڭ بولغاچقا...

كۈرسىدىشىم گېپىنى توختىتىپ مېنى نۇقۇپ نېرىدىكى بىر كارۋاتنى ئىشارەت قىلدى. - قارا، ئاۋۇ ئىككىسىگە، قىز ئۇيغۇركەن، يىگىتى خەنزۇدەك قىلىدۇ.

- كىم بولسا بولمامدۇ، - دېدىم پەرۋاسىزلا كىتاپ ۋاراقلاۋىتىپ.

بىر چاغدا كۈرسىدىشىم پىچىرلىدى.

- قارا ھېلىقى ئىككىسى شۇ.

- مەن كىتابتىن باش كۆتۈرۈپ قارىدىم. بىر خەنزۇ يىگىت بىلەن چىرايلىق كۆزلىرى چاقناپ تۇرىدىغان، قاڭشارلىق، غۇنچە بويى بىر قىز بەلكى باشقا ۋاگونغا ماڭسا كېرەك كارۋات يېنىدىن بىللە ئۆتۈپ كېتىشتى. چىرايى ئۇيغۇرغا ئوخشىسىلا ئۇيغۇر

بۇلامدۇ، دېدىم ئىچىمدە ۋە يەنە كىتاپقا شۇڭغۇدۇم. پويىز ئۇزۇن يول بېسىپ باۋجى ۋۇگىزالىغا كەلگەندە ئون مىنۇت توختىدى. ۋاقتىنى چىڭ تۇتۇپ، بىر نەچچە مىنۇت ھەرىكەت قىلىۋېلىش ئۈچۈن كۇرسىدىشىم بىلەن پويىزدىن چۈشۈپ تۇرىشىمىزغا ھېلىقى قىز-يىگىتمۇ ئارقىمىزدىن چۈشتى. يىگىت نېرىراقتىكى بوتكىغا ماڭدى. قىز بىزگە يېقىنلا يەردە قاراپ تۇردى.

-سىز ئۇيغۇرمۇ، - دېدى كۇرسىدىشىم قىزغا قاراپ ئۇيغۇر تىلىدا.

-گېپىڭىزنى ئۇقمۇدۇم، - دېدى قىز خەنزۇ تىلىدا.

-سىز قايسى مىللەتتىن، - دېدى كۇرسىدىشىم خەنزۇ تىلىدا.

-خەنزۇ، - دېدى قىز خەنزۇ تىلىدا.

كۇرسىدىشىم تەئەججۇپ ئىچىدە ماڭا قارىۋەتتىدە تاماكا ئەكپىلۋالاي دەپ بوتكىغا كەتتى. شۇ ئارىلىقتا ھېلىقى يىگىت تاماكا ۋە سوغۇق ئىچىملىك كۆتۈرۈپ قىزنىڭ يېنىغا كەلدى. ئۇ كۇرسىدىشىمنىڭ ھەرىكىتىگە دىققەت قىلىپ تۇرغان بولسا كېرەك، قىزدىن سورىدى.

-ئاۋۇ ئادەم نېمە دەيدۇ؟

سىز ئۇيغۇرمۇ دەيدۇ، گېپىڭىزنى ئۇقمىدىم دېسەم، سىز قايسى مىللەتتىن دەيدۇ مەن خەنزۇ دەپ قويدۇم، - دېدى قىز يىگىتنىڭ بوينىغا ئېسىلىپ يىنىك قۇچاقلاپ تۇرۇپ. مەن ئۇيغۇر دەۋەرسەڭ بولمامدۇ؟ يالغان گەپ قىلىپ نېمە قىلسەن؟ بىرمىللەتمۇ سىلەر.

ئۇيغۇر دىيىشكە نۇمۇس قىلىمەن. قارا ئۇلارنىڭ مەتولۇقىغا، گەپ - سۆز، تەقى - تۇرقىدا مەدەنىيەت دېگەننىڭ يۇقۇندىسىمۇ يوق. تېخىچە ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەپ يۈرسە. ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ غەزىپىم مىڭمىگە تەپتى. غەزەپلىك كۆزلىرىم قىزنىڭ كۆزلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى.

-گېپىم راستمىكەن قارا، - دېدى قىز يىگىتكە بېشىدا مېنى ئىشارە قىلىپ كۆرسىتىپ، - قارىشىنىڭ سەتلىكىنى كۆردۈڭمۇ؟ كۆزلىرىدىن ۋەھىملىك چىقىپ تۇرىدۇ. ھازىرلا ئادەم ئۆلتۈردىغاندەك، ئۇيغۇر دېگەن ئەشۇنداق ياۋۇز بولىدۇ. شۇڭا ئۆزۈمنى ئۇيغۇر دېيىشتىن نۇمۇس قىلىمەن، بىلىدىڭمۇ؟ .

پويىزنىڭ يولغا چىقىشقا ئاگاھلاندىرۇپ بەرگەن سىگنالى پويىزغا چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلدى. چەكسىز بىر خىل خورلۇق ئىچىدە ئورنۇمغا جايلاشتىم. ئۆزۈم خورلىنىۋاتاتتىم. تىلىم خورلىنىۋاتاتتى. كارۋىتىدا ياتقان كۇرسىدىشىمغا، ئۆزۈمگە سەپ

سالدىم. خەقلەر نۇمۇس قىلغۇدەك سەتلەردىن ئەمەسقۇ ئىدۇق. تىلىمىزمۇ ناچار تىل ئەمەس ئىدى. بەلكى ئەشۇ قىزنىڭ بوۋىسى، دادىسى ئىشلەتكەن، ئەشۇ قىزغا ئۇيغۇرچە ئىسىم قويغاندا ئىشلىتىلگەن تىل ئىدى. يۈرىكىمگە نەشتەر ئۇرۇلغاندەك بولدى. ئادەمنىڭ ئىچىنى ئاچچىق قىلىدىغان بۇنداق گەپنىڭ چىقىشىغا، زورلاپ چىقىشىغا سەۋەبچى بولغان كۇرسىدىشىمغىمۇ ئاچچىقىم كەلدى. ئەمما ئۇمۇ ئازاپلىنىۋاتقاندا كەيپىياتتا ئىدى. ئالدىنقى قېتىم ئۇچرىغان ئۇيغۇر ئەمەلدارىنىڭ «قىز بايلىقى» ھەققىدىكى گېپىنى ئۇنتالماي تۇرغاندا، بۇ قېتىم ئۇچراپ قالغان ئۇيغۇر پاهىشىنىڭ گېپىمۇ يۈرىكىمگە قاتتىق تەككەن ئىدى. كۆزۈمگە ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى پاهىشىدەك كۆرۈندى. ئالدىنقىسى مىللەتنى غۇرۇرىنى، ئابروۋىنى سېتىپ ئۆزى نەپ ئالىدىغان ئەمەلدار پاهىشە، كېيىنكىسى ئەسلىنى ئۇنۇتقان، تېنىنى سېتىپ جان باقىدىغان، ئەمما يەنىلا «ئۇيغۇر» دېگەن تامغىسى بار بىر پاهىشە ئىدى. ھەر ئىككىلىسى ئوخشاش ئىدى. پويىز بىر خىل رېتىمدا تاراقشىتتى. ۋۇجۇدۇم ئوت بولۇپ ياناتتى. ئەشۇ پاهىشە جېنىدا ئۆز مىللىتىدىن، تىلىدىن نۇمۇس قىلىۋاتاتتى. مەنمۇ شۇ تاپتا «ئۇيغۇر» دېگەن تامغىسى بار بۇ پاهىشىدىن نۇمۇس قىلىۋاتاتتىم. قەلبىمدە ئۆرلەپ تۇرغان نۇمۇس تۇيغۇسى كاللامدا تەربىيىنىڭ مېغىزى بولغان روھىي تۈۋرۈك خەلقىمىزنى پاكىز ساقلاپ قېلىشنىڭ مەڭگۈلۈك ۋە بىردىن بىر كاپالىتى ئىكەن دېگەن خۇلاسىنى پەيدا قىلاتتى. شۇنداق قىلىپ بېيجىڭ سەپىرى قەلبىمدە ئاجايىپ ئاچچىق تەسىراتلارنى قالدۇردى. بەلكى پويىزدا ئۇچرىغان ئىككى ئۇيغۇر ئۆز مەسىلىسىنى مەندەك مۇلاھىزە قىلمايدۇ. مەن چۈشەنگەندەكمۇ چۈشەنمەيدۇ. قىلمىشلىرىغا ھېچقاچان ئۆكۈنمەيدۇ. ئۆزلىرىنىڭكىنى راس دەپ ئۆتۈۋېرىدۇ... ئاشۇلاردەك كىملىرى پەيدا قىلغان ۋىجدان، نۇمۇس دېپوللىرىنى سۈرۈشتە قىلغىلى بولمايدۇ. قانۇنمۇ، سىياسەتمۇ بۇنداق ئىقتىدارغا ئىگە ئەمەس.

ئۇنداقتا كۆپلەپ يۈز بېرىۋاتقان بۇنداق نۇمۇس ۋە ۋىجدان دېپوللىرىنى قانداق قىلىمىز؟ بۇ ئېغىر سۇئال ئۈستىدە ھەممىمىز ئويلىشىپ كۆرەيلى. ئارىدىن خېلى يىللار ئۆتتى. نۇرغۇن نەرسىلەر ئۇنتۇلدى. ئەمما ئەشۇ ئىشلار ھېلىمۇ كۆز ئالدىدا تۇرۇپتۇ. ئۇ ئىشلار پەيدا قىلغان ئاچچىق تەسىرات ۋە ئېغىر سۇئال ئۇنتۇلغىنى يوق.

ئاقسۇ ئەدەبىياتىنىڭ 2004-يىلى 3-سانىدىن كىرگۈزۈلدى. تۈگىدى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر پروزىچىلىقىدىكى چاتما ھېكايىلەر توغرىسىدا

قىسقىچە مەزمۇنى: ئۇيغۇر ئەدەبىياتى مول ئىجادىيەت ئەنئەنىسىگە ، رەڭدار ئەدەبىي شەكىللەرگە ئىگە . شەكىل جەھەتتىكى رەڭدارلىق ۋە ئەدەبىي شەكىللەر ئارىسىدىكى توختاۋسىز يېڭىلىنىش ، يۇغۇرۇلۇش ۋە ئۆتۈشۈش ئۇيغۇر ئەدەبىيات ژانىرلىرىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى ئىنتايىن مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرى . بۇ مەنىدىن ئالغاندا ھەر بىر ئەدەبىي شەكىل - ژانىرنىڭ شەكىللىنىش ، تەرەققىي قىلىش ، ئۆزگىرىش جەريانىنى شەرھلەش ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك خىزمەت ھېسابلىنىدۇ . ماقالىدە ، ئۇيغۇر پروزىچىلىقىدىكى چاتما ھېكايىلەرگە تىپىك مىسال بولالايدىغان مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ «ساراڭ» نى ۋاستە قىلغان بىر يۈرۈش چاتما ھېكايىسىنى ، ئالىمجان ئىسمائىلنىڭ «ئەلۋىدا ، كۈل رەڭ بىنا» ناملىق چاتما ھېكايىسىنى ، ئەمەتجان مۇھەممەت كۆنچىنىڭ «دۆڭ مەھەللە ۋە ئوي مەھەللە» ناملىق چاتما ھېكايىسىنى مىسال قىلىپ ، ئۇيغۇر پروزىچىلىقىدا چاتما ھېكايىلەرنىڭ شەكىللىنىش جەريانى مۇلاھىزە قىلىنىدۇ . شۇنداقلا ، ئۇيغۇر چاتما ھېكايىلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن سەۋەبلەر ، ئۇيغۇر چاتما ھېكايىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئەھمىيىتى توغرىسىدا قىسقىچە خۇلاسە بېرىلىدۇ .

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: ئۇيغۇر چاتما ھېكايىلىرى ، ئالاھىدىلىكى ، ئەھمىيىتى ، شەكىللىنىش سەۋەبى

摘要

维吾尔文学形式是多种多样的，就其每一种形式而言，都有独特的发展历程。文学形式不断地创造和融合、更新与超越，也是维吾尔文学形式演变

的主要原因和线索之一。因此解释每一种形式的形成、发展、演变过程机关重要与很有意义的一件事。本文章将维吾尔短篇小说中的买买提依明·吾守尔著的“疯子”等一系列短篇小说、阿里木江
 司马义的系列短篇小说“永别了，灰楼”、艾买提江
 买买提的系列短篇小说“我们街区的故事”作为出发点，主要探讨维吾尔系列短篇小说的形成历程，总结维吾尔系列短篇小说产生的诸种因素及其它的
 。特征与意义

关键词：维吾尔系列短片小说、特征、意义、形成

كىرىش سۆز

«چاتما ھېكايە» دېگەن بۇ تۈر يېقىنقى ئون يىلدا ئۇيغۇر مەتبۇئات يۈزىدە كۆرۈلگەن ھەمدە پروژىچىلىرىمىز بۇ تۈرنى قوللىنىپ بىر نەچچە پارچە ئەسەر يازغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ تۈر ئۇيغۇر پروژىچىلىقىمىزدا تېخى ئومۇمىيلاشقىنى يوق [1]. شۇ سەۋەبلىك، بۇ ماقالىدە چاتما ھېكايە دېگەن قانداق بولىدۇ؟ ئۇيغۇر چاتما ھېكايىلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشىدىكى سەۋەبلەر ۋە كىملىرى بۇ تۈرنى قوللىنىپ قانداق ئەسەرلەرنى يازغان، شۇنداقلا بۇ ئەسەرلەرنى تۇتقا قىلىپ تۇرۇپ ئۇيغۇر چاتما ھېكايىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئەھمىيىتى نېمە؟ دېگەن نۇقتىلارنى يورىتىپ بېرىشنى مەقسەت قىلىدۇ. ھەمدە بۇ نۇقتىلار ئۈستىدىكى ئەڭ دەسلەپكى ئىزدىنىشلىرىمىز ئوتتۇرىغا قويىلىدۇ.

يېقىنقى يىللاردىن بېرى يېڭىچە ئىپادىلەش ئۇسۇلى، يېڭىچە تەپەككۈر شەكلى بىلەن ئىجادىيەتكە كىرىشىۋاتقان بىر تۈركۈم ياش يازغۇچىلار ئۆز ئەسەرلىرىدە ئىنساننىڭ ئىچكى دۇنياسىنى قېزىشقا تىرىشىۋاتىدۇ. ئۇلار ئەسەر پېرسۇناژلىرىنىڭ روھىي دۇنياسىنى، يەنى ئۇلارنىڭ مۇرەككەپ، ھەرىكەتچان پىسخىكىسى ۋە ئاڭ پائالىيەتلىرىنى مۇمكىنقەدەر چىن يارىتىپ بېرىش ئۈچۈن ئۆزىگە خاس ئەدەبىيات شەكىللىرىنى تاللاپ ئىشلىتىپ ئوقۇرمەنلەرنىڭ دىققىتىنى يېڭىچە بولغان ئەدەبىيات

شەكىللىرىگە قاراتتى. [2] چاتما ھېكايە دەل ئۇقۇرمەنلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلغان يېڭىچە ئەدەبىيات شەكىللىرىدىن بىرى بولۇپ، بۇ تۈرنى قوللىنىپ يېزىلغان ئەسەرلەر خۇددى تېلېۋىزىيە تىياتىرلىرىدەك زەنجىرسىمان ئۆلىنىشچانلىقى ھەم ھېكايە پېرسوناژلىرىنىڭ ئۇقۇرمەنلەر تۇرمۇشىغا يېقىن بولغان مۇھىتتىن تاللاپ ئېلىنغانلىقى، «مىڭ بىر كېچە» چۆچەكلىرىدەك ئوقۇغانسىرى كىشىنى ئۆز قوينىغا ئېلىپ كىرىپ كېتىدىغانلىقى، بىر مەھەللە كىشىلىرىدەك بىر-بىرى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتلىك بولغانلىقى بىلەن ئۇيغۇر پروزىچىلىقىدا بەلگىلىك ئورۇن تۇتقان بولسىمۇ، لېكىن تېخى ئومۇمىيلاشقان شەكىل ئەمەس.

1- چاتما ھېكايە توغرىسىدا ئومۇمىي چۈشەنچە

1. «چاتما» سۆزىنىڭ سۆزمەنىسى ۋە «چاتما ھېكايە» نىڭ ئېنىقلىمىسى توغرىسىدا

«چاتما» دېگەن سۆز ئىككى خىل مەنە بېرىدىغان بولۇپ، بىرىنچى مەنىسى، سۈپەت رولىدا كېلىپ «بىر-بىرىگە چېتىلغان» دېگەن مەنىدە؛ ئىككىنچى مەنىسى، ئىسىم بولۇپ كېلىپ «ئاپتوموبىللارنىڭ ئارقىسىغا چېتىلىدىغان قوشۇمچە كوزۇپ» دېگەن مەنىدە. [3]

چاتما ھېكايىدىكى «چاتما» سۆزى بىرىنچى خىل مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن بولۇپ، «ھېكايە» ئاتالغۇسى ئەرەبچە «ھېكايەت» دېگەن سۆزدىن ئېلىنغان، ئۇيغۇر تىلىدا كىچىك ھەجىمدىكى پروزا ئەسەر دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ [4]. دېمەك، چاتما ھېكايە بىر-بىرىگە چېتىلىدىغان كىچىك ھەجىمدىكى پروزا ئەسەردىن ئىبارەت. خۇددى 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شاڭخەيدە ئەۋج ئالغان ئەدەبىي ئەسەر، ھېكايە ياكى رېئال تۇرمۇشتىن ماتېرىيال ئېلىنىپ، ئىخچام خەتلەر بىلەن سىنارىيەلەشتۈرۈپ، ئاندىن رەسىملەشتۈرۈلگەن كۆپ سەھىپىلىك رەسىملەر بىلەن بىر ھېكايە ياكى ۋەقەنىڭ تەرەققىيات جەريانىنى تەسۋىرلەپ بېرىدىغان «چاتما رەسىم» دەك.

بىر چاتما ھېكايە بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى ھەر بىر كىچىك ھېكايە ئۆز ئالدىغا ئوخشاش بولمىغان مەزمۇن ۋە شەكىللەردە يېزىلىشى مۇمكىن،

لېكىن مەيلى قۇرۇلمىسىنىڭ ئىچكى باغلىنىشى بولسۇن، ياكى ئىپادىلىمەكچى بولغان تۈپ ئىدىيە، يورۇتۇپ بەرمەكچى بولغان مەركىزىي مەزمۇنى بولسۇن بىردەك ھەم بىر-بىرىگە باغلانغان بولىدۇ يەنى بىر باش تېما ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن، مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ «ساراڭ» نى ۋاستە قىلىپ يازغان ھېكايىلىرى، ئالمىجان ئىسمائىلنىڭ «ئەلۋىدا، كۈل رەڭ بىنا» ناملىق كىتابى، ئەمەتجان مۇھەممەت كۆنچىنىڭ «دۆڭ مەھەللە ۋە ئوي مەھەللە» قاتارلىقلار چاتما ھېكايىگە كىرىدۇ. نەسرېي ئەسەر يېزىقچىلىقى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارغا مەلۇم بولغاندەك كۆپ ھاللاردا ئەسەرنىڭ قۇرۇلمىسى يازغۇچى تەرىپىدىن ئەمەس، بەلكى ئەسەرنىڭ ئۆزى تەرىپىدىن تاللىنىلىپ قالىدۇ. بۇ خىل تاللىنىش ئەسەرنىڭ سۆزىتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. يەنى ئايرىم تۇرغاندا مۇستەقىل بىر ھېكايە بولالايدىغان، ئىپادىلىمەكچى بولغان تۈپ ئىدىيە ۋە يورۇتۇپ بەرمەكچى بولغان مەركىزىي مەزمۇنى بىردەك ھەمدە قۇرۇلما جەھەتتە بىر-بىرى بىلەن زەنجىرسىمان باغلىنىشقا ئىگە بولغان بىر نەچچە پارچە كىچىك ھەجىمدىكى پروزا ئەسەرلىرىنىڭ يىغىندىسى چاتما ھېكايە دەپ ئاتىلىدۇ.

2. باشقا مىللەت پروزاچىلىقىدىكى چاتما ھېكايىلەرنىڭ ئەھۋالى

پروزىنىڭ شەكىللىنىش تارىخىنى تەتقىق قىلغان تەتقىقاتچىلار بىردەك نەزىرىنى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ئەپسانە، رىۋايەت، چۆچەكلەرگە ھەمدە ئېپوس-داستانلارغا ئاغدۇرۇشىدۇ. يەنى بۇلارنى ۋەقە، پېرسوناژ ھەمدە مۇھىتتىن ئىبارەت پروزا شەكىللەندۈرىدىغان تۈپكى ئامىللارنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى جۇغلانغان ئەدەبىي شەكىللەر. پروزا ئەنە شۇ ئامىللارنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا، شۇنداقلا كىشىلەرنىڭ رېئاللىق تۇيغۇسىنىڭ تەخىرىسزلىنىشى نەتىجىسىدە مۇستەقىل ژانىر سۈپىتىدە مەيدانغا چىققان، دەپ قارايدۇ. [5] چەت ئەللەردىن جۇڭگوغىچە بولغان ئەدەبىيات نەزەرىيەچىلىرى ئورتاق ئېتىراپ قىلغان ئەنئەنىۋى تەبىرىلەرنىڭ بىرى: پروزا چۆچەك سۆزلەش دەپ قاراش بولۇپ، بۇنىڭدا پروزا ئىدىيە ۋەقە - سۆزىتىنى ئاساس قىلىدىغان ئەندىزە بەكرەك نەزەرگە ئېلىنغان. پروزا ئاتالغۇسى ئىنگىلىز تىلىدا ھەم چۆچەك بىلەن ئوخشاشلا story دەپ ئاتالغان. [6] خوش، ئەمدى نەزىرىمىزنى چەت ئەل ئەدەبىياتىدا خېلى سالماق ئورۇندا

تۇرىدىغان «مىڭ بىر كېچە» چۆچەكلىرىگە ئاغدۇرۇپ باقايلى. «مىڭ بىر كېچە» ياكى «ئەلىق لەيلە ۋە لەيلە» چۆچەكلىرى ئۇزاق ئۆتمۈشنىڭ ئاجايىپ ۋەقەلىرىنى يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت بىلەن تەسۋىرلەپ بېرىدىغان داڭلىق چۆچەكلەر توپلىمىنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ - ئاساسەن قەدىمكى زاماندىكى شەرق پادىشاھلىرىدىن بىرى شەھرىيار ۋە ئۇنىڭ خانىشى شەھرىيازاد بىلەن مۇناسىۋەتلىك چۆچەكلەرنىڭ يىغىندىسى. ئەسەردە شەرق ئەدەبىياتىنىڭ چوڭ ھېكايىدىن كىچىك ھېكايىلەرنى شاخلىتىش ئۇسلۇبى قوللىنىلغان؛ ئۇنىڭ مەزمۇنى مۇرەككەپ، ۋەقەلەر ئۆزگىرىشچان ۋە خىلمۇخىل بەدىئىي تۈزۈلۈشى رەڭگارەڭ بولۇپ، كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. «مىڭ بىر كېچە» دە تەسۋىرلەنگەن ۋەقەلەرنىڭ تولىسى قەدىمكى زاماندا ئەرەب خەلقى ئارىسىدا ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرۈپتىغان ئەل ئەدەبىياتى شەكلىدىن ئىبارەت. «مىڭ بىر كېچە» دىكى ھەسەتخور، زالىم پادىشاھ شەھرىيار ھەر ئاخشىمى بىر خوتۇن ئالىدۇ-دە، تاڭ ئاتقاندا ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. ئۇنىڭ ۋەزىرىنىڭ قىزى شەھرىيازاد باشقا قىزلارنى بۇ زالىمنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلدۇرۇپ قېلىش ئۈچۈن، ئۆز ئىختىيارى بويىچە پادىشاھقا تېگىدۇ. ئۇ ھەر ئاخشىمى چۆچەك ئېيتىپ بېرىش يولى بىلەن پادىشاھنى قىزىقتۇرۇپ، مىڭ بىر كېچىگىچە چۆچىكىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. خانىش بىرىنچىدىن ئۆزىنىڭ ئۆلتۈرۈلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئىككىنچىدىن پادىشاھنىڭ باشقا بىگۇناھ قىزلارنى يەنە داۋاملىق ئۆلتۈرۈۋېرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن «مىڭ بىر كېچە» چۆچەكلىرىنى خۇددى چاتما ھېكايىلەردەك مەزمۇن جەھەتتىن بىر-بىرىگە ئۇلاپلا قالماي قۇرۇلما جەھەتتىنمۇ بىر-بىرىگە زەنجىرسىمان ھالەتتە باغلاپ تۇرۇپ سۆزلەيدۇ. [7] مەسىلەن، «ھامال بىلەن باغداتلىق ئۈچ چوكاننىڭ ھېكايىسى» دە، «بىرىنچى قەلەندەرنىڭ، ئىككىنچى قەلەندەرنىڭ، ئۈچىنچى قەلەندەرنىڭ ھېكايىسى» دەپ ئېلىنغان بولسا، «ماشىنچى، دوڭ، جوھۇت، ئاشپەز، نىسارالارنىڭ ھېكايىسى» دە، ئايرىم-ئايرىم «نىسارا، ئاشپەز، جوھۇت، ماشىنچى، ساتىراش» نىڭ ھېكايىلىرىنى سۆزلەپ بەرگەندىن باشقا، ساتىراشنىڭ بىرىنچى ئۆكىسىدىن تارتىپ ئالتىنچى ئۆكىسىنىڭ ھېكايىسىگىچە بولغان ۋەقەلەرنى رەت تەرتىپى بويىچە بىر-بىرىگە باغلاپ تۇرۇپ سۆزلەپ بەرگەن. بۇ قۇرۇلما جەھەتتىكى چېتىلىشچانلىقنى ئىپادىلەيدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە، قۇرۇلما جەھەتتىن شەھرىيازاد سىڭلىسى دۇنيازادنىڭ تىلى ئارقىلىق پادىشاھدىن ھېكايىنى داۋاملاشتۇرىشىغا رۇخسەت ئېلىشى ۋە شۇنداقلا ھېكايىنىڭ كۆلىمىنى تەسۋىر قىلىشىغا

كەلگەندە توختىۋېلىپ پادىشاھنى بۇ ھېكايە ئارقىلىق يەنە بىر ھېكايىگە قىزىقتۇرىشىمۇ قۇرۇلما جەھەتتىكى باغلىنىشىنى ھاسىل قىلغان. يەنە مىسالەن، ھىندىلارنىڭ ھېكمەت سۆزلىرىنىڭ ئۆز ئارا باغلىنىشىغا ئىدىسى بويىچە تۈزۈلگەن كىتابلىرىدىن ۋە نەسبەت سىياقىنى ئىپادىلەش ئۇسۇلىدا پۈتۈلگەن رىساللەردىن بىرى «كەلىلە ۋە دېمەن» دېگەن چۆچىكىدىمۇ «مىڭ بىر كېچە» چۆچەكلىرىگە ئوخشاش ھېكايىدىن ھېكايىگە ئۇلاش ئۇسۇلى بويىچە كىشىلەرگە پەندە نەسبەت بېرىلگەن. بۇنىڭدىن دۇنيا ئەدەبىياتىدىكى چاتما ھېكايىلەرنىڭ دەسلەپكى شەكلىنى VIII ~ IX ئەسىرلەردە يېزىلغان «مىڭ بىر كېچە» چۆچەكلىرىدىن، قەدىمكى زاماندىكى ھىندى بەھرەملىرىنىڭ رەھبىرى، پەيلاسوپ بىدپاي ھىندىستان پادىشاھى دابىلىشىغا ئاتاپ يازغان «كەلىلە ۋە دېمەن» دىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. يېقىنقى زامانغا مىسال ئالساق، ئازات سۇلتان ئەپەندىم «بۈگۈنكى زامان ئەدەبىياتى توغرىسىدا» دېگەن كىتابىدا، مەتتىمىن ھوشۇرنىڭ «ساراڭ» نى ۋاستە قىلىپ تۇرۇپ يازغان بىر نەچچە پارچە ئەسىرنى شېئىرىيەتتىكى «سېكىل» غا ئوخشىتىش بىلەن بىرگە بالزاك (1799~1850، فرانسىيەلىك)، مۇپاسسان (1850~1893، فرانسىيەلىك)، چىخوۋ (1860~1904، روسىيەلىك) قاتارلىقلارنىڭ بىر قىسىم ئەسەرلىرىگە ئوخشىتىپ «ھېكايىلەر توپى» دېگەن باھا بەرگەن. بۇنىڭدىن يوقارقىلارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ چاتما ھېكايە تۈرىگە مىسال بولالايدىغانلىقى پەرىزىنى ئوتتۇرىغا قويغىلى بولىدۇ.

مەملىكىتىمىزدىكى ئەڭ بالدۇرقى ھېكايە - رومانلار ۋېي، جىن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئەسلىدە ئۇ يىراق ئۆتكەن زامانلاردىكى ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەردىن كېلىپ چىققان. بۇ ۋاقىتتىكى ھېكايىلەر ھەجىم جەھەتتىن كىچىك بولۇپ، ئاددىي بولغان ھېكايە مەزمۇنلىرىغا ئىگە ئىدى، ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىمۇ ئاددىي بولۇپ، ئەمەلىيەتتە بۇلار ھېكايە - رومانلارنىڭ ئۈندۈرمىلىرى ھېسابلىناتتى. تاڭ سۇلالىسىگە كەلگەندە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە شەھەر ئىقتىسادىنىڭ گۈللىنىشى ۋە بۇنىڭغا ئەگىشىپ بارلىققا كەلگەن ئىجتىمائىي زىددىيەت ۋە سىنىپىي كۈرەشلەرنىڭ ئۆتكۈزۈلىشى ھېكايە - رومان ئىجادىيىتىنى مول مەزمۇن بىلەن تەمىنلەپ سۈزۈت مەزمۇنلىرىنى كېڭەيتتى. شۇنداق قىلىپ، بۇ دەۋر پىروزچىلىقى ئالدىنقى دەۋرگە سېلىشتۇرغاندا تەرەققىي قىلىدۇ. [8] مۇشۇنداق تەرىزدە جۇڭگو ئەدەبىيات تارىخىدا

پروزىچىلىق يوقلىقتىن بارلىققا كېلىپ ، ئاددىيلىقتىن مەزمۇنى موللىشىپ ، ئىپادىلەش دائىرىسى كېڭىيىپ ، ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى تەرەققىي قىلىپ كۆپخىل ئىپادىلەش شەكىللەرگە ئىگە بولغان مۇھىم بىر تۈرگە ئايلاندى .

ئازات سۇلتان ئەپەندىم «بۈگۈنكى زامان ئەدەبىياتى توغرىسىدا» دېگەن كىتابىدا ، مەتتىن ھوشۇرنىڭ «ساراڭ» نى تېما قىلىپ تۇرۇپ يازغان بىر نەچچە پارچە ئەسىرنى يەنە خەنزۇ ئەدەبىياتىدىكى «شاپائەتچى جىگۇڭ» ، «لىياۋجەي رىۋايەتلىرى» قاتارلىق ھېكايىلەر توپلاملىرىغىمۇ ئوخشىتىدۇ . «لىياۋجەي رىۋايەتلىرى» چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا يېزىلغان بولۇپ ، پۇسۇڭلىڭ ئاچكۆز ، نادان ، رەھىمسىز ۋە ۋەھشى ھۆكۈمرانلارغا بولغان قارشىلىقىنى تۈلكە ، ئەرۋاھ ، پەرىلەر توغرىسىدىكى ھېكايىلەرنى توقۇپ چىقىپ ئىپادىلەيدۇ . قارىماققا ، بۇ ھېكايىلەردە پەقەت تۈلكە ، ئەرۋاھ ، پەرىلەر توغرىسىدا سۆزلەنگەندەك ، بىكار ۋاقىتلاردىكى كۆڭۈل ئەرمىگىدەك كۆرۈنىدۇ ، ماھىيەتتە بولسا ، بۇ ھېكايىلەرنىڭ ھەممىسى كىشىلەر توغرىسىدا سۆزلەيدۇ . كىشىلەرنى زۇلۇمكەشلەرنى پاچاقلاپ تاشلاپ ، ئەركىنلىك ۋە سائادەتكە ئېرىشىشتىن ئىبارەت ئىدىيىۋى مەزمۇنى ئىپادىلەيدۇ . ئادەتتە تارقىلىپ يۈرگەن «لىياۋجەي رىۋايەتلىرى» 431 پارچە ھېكايىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ ، كېيىن بۇ ھېكايىلەردىن يەنە 60 نەچچىسى تېپىلىپ ، جەمئىي 500 پارچىغا يېقىنلاشقان . بۇ 500 پارچىغا يېقىن ھېكايىلەرنىڭ ئىپادىلىگەن ئىدىيىۋى مەزمۇنى بىردەك . [9]

خەنزۇ پروزىچىلىقىدىكى بىر قىسىم ھېكايە توپلاملىرى قارىماققا چاتما ھېكايىدەك تەسىر بەرسىمۇ ، لېكىن ئۇيغۇر چاتما ھېكايىلىرىدىن پەرقلىق . يەنى مەركىزىي ئىدىيەسى بىردەك ، لېكىن بىر نەچچە ئاپتورنىڭ قولىدىن چىققان ھېكايىلەرنى يەنە باشقا بىر ئاپتور توپلاپ ، رەتلەپ بۇ ھېكايىلەرگە يېڭىچە نام بېرىشىدىن شەكىللەنگەن ھېكايىلەر توپلاملىرى . مەسىلەن ، ئالمجان ئىسمائىلنىڭ «ئەلۋىدا ، كۈل رەڭ بىنا» دېگەن چاتما ھېكايىسىنى نەشرىياتنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىگە 短篇小说集 دەپ تەرجىمە قىلغان .

短篇小说 «ھېكايە» [10] دېگەن مەنىنى ، 集 «توپلام» [11] دېگەن مەنىنى بېرىدىغان بولۇپ ، بۇنىڭدىن «ھېكايىلەر توپلىمى» دېگەن ئۇقۇم كېلىپ چىقىدۇ . خەنزۇ ئەدەبىياتىدىكى «ئويغان ، ئۇكام» دېگەن ھېكايىلەر توپلىمىمۇ 短篇小说集 دەپ ئېلىنغان بولۇپ ، لېكىن بۇ توپلامنى چاتما ھېكايە دېگىلى بولمايدۇ .

بۇ ئەسەردە ، ئونبەش ئاپتورنىڭ ئون سەككىز پارچە ھېكايىسى بېرىلگەن بولۇپ ، بۇ ئەسەرلەردە «تۆت كىشىلىك گوروھ» نىڭ رەزىللىكى قاتتىق قامچىلىنىپ ، خەلق ئاممىسىنىڭ «تۆت كىشىلىك گوروھ» قا بولغان غەزەپ - نەپرەتى ، پارتىيىگە بولغان قىزغىن مۇھەببىتى ، شۇنداقلا سوتسىيالىستىك گۈزەل جەمئىيەتكە بولغان مەدھىيەلىرىنى ئىپادىلەشنى مەقسەت قىلىنغان . [12] بۇ ئەسەرلەرنىڭ مەركىزىي مەزمۇنى بىردەك بولسىمۇ ، لېكىن قۇرۇلما جەھەتتىن «مىڭ بىر كېچە» چۆچەكلىرىگە سىلىشتۇرساق ئۇنداق بىر - بىرى بىلەن زەنجىرسىمان باغلىنىشقا ئىگە ئەمەس . يۇقىرىدا ئېنىقلىما بېرىپ ئۆتكىنىمىزدىكىدەك چاتما ھېكايە ھەم مەزمۇن ھەم قۇرۇلما جەھەتتە بىر - بىرى بىلەن زىچ باغلىنىشى بولغان ، بىر - بىرىگە زەنجىردەك چېتىشلىق ھېكايىلەرنى كۆرسىتىدىغانلىقى ئۈچۈن ، بۇ خىلدىكى ھېكايىلەر توپىنى بۇ قېلىپقا سالىساق چاتما ھېكايە بولالمايدۇ .

ئۇنداقتا ، خەنزۇ ئەدەبىياتىدا چاتما ھېكايە يوقمۇ؟ ئاۋۋال مويەننىڭ ئەسەرلىرىگە نەزەر سىلىپ باقساق ، مويەن 1984 - يىلى يازغان «ئاق ئىت ئىلەڭگۈچى» ھېكايىسىدە «شەرقىي شىمالدىكى گاۋمىي» دېگەن سىموۋوللۇق يۇرتنامىنى تۇنجى قېتىم ئىشلەتكەن ۋە بۇ نامنى كۆپلىگەن ئەسەرلىرىدە قوللىنىپ كەلگەن . يەنى «قىزىل قۇناق تېرىغۇچىلار ئائىلىسى» نىڭ يېزىلغىنىغا 30 يىل بولغان بولسىمۇ ، مويەن يەنىلا «شەرقىي شىمالدىكى يۇرت گاۋمىي» دا يۈز بەرگەن ھېكايىلەرنى يېزىشنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن بولۇپ ، ئۇ بۇ ھېكايىلەرنى بوۋىسىدىن دادىسىغا ، دادىسىدىن بالىسىغا قالغان بويىچە يېزىۋېتىپتۇ . ئۇ «قىزىل قۇناق تېرىغۇچىلار ئائىلىسى» دە ۋەقەلەرنى «بوۋام» ، «مومام» لار تىلىدىن بايان قىلغان بولسا ، 1995 - يىلى يازغان «تولغان بەدەن» ناملىق روماندا «دادام» ، «ئاپام» لار تىلىدىن بايان قىلغان . 2005 - يىلى يازغان «ھايات ماماتلىق چارچاش» رومانىدا گاۋمىيىدىكى ھېكايىلەر «مەن» نىڭ تىلىدىن بايان قىلىنغان . [13] دېمەك ، مويەننىڭ ھېكايىلىرى مەيلى مەزمۇن جەھەتتە بولسۇن ياكى شەكىل جەھەتتە بولسۇن بىر - بىرىگە ئۇلىنىپ سېھرىي تۈس ئالغان ئىپادىلەش يوللىرى بىلەن ئىزچىل بايان قىلىنىپ كەلمەكتە . بۇنىڭدىن مويەننىڭ ھېكايىلىرىنى چاتما ھېكايە دەپ قاراشقا بولىدۇ ، دېگەن خۇلاسەنى چىقارغىلى بولىدۇ . لېكىن خەنزۇ پروزىچىلىقىدا ئۇيغۇر پروزىچىلىقىدىكىدەك مەتبۇئات يۈزىدە ژانىرى ئېنىق قىلىپ چاتما ھېكايە دەپ يېزىلغان ھېكايىلەر يوق .

2- چاتما ھېكايىلەرنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكى

چاتما ھېكايە پەقەت «ھېكايە» ئاتالغۇسىغا «چاتما» دېگەن سۈپەت سۆزىنىڭ قوشۇلۇپ قالغانلىقى بىلەن ئادەتتىكى ھېكايىلەردىن پەرقلىق بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئۆزىگە خاس بەزى ئالاھىلىكلەرگە ئىگە:

بىرىنچى، چاتما ھېكايە كۆپلىگەن كىچىك ھېكايىلەردىن تەشكىل تاپسىمۇ، ھېكايە سۆزىتىلىرى ۋە ھېكايىچاقلار ئوتتۇرىسىدا زىچ بىرلىك بولىدۇ. ۋەقەلىكلەر بىر-بىرىگە كىرىشتۈرۈلۈپ تەسۋىرلىنىپ، باش-ئاخىرى ئېنىق بولغان مۇكەممەل بەدىئىي گەۋدە شەكىللەندۈرۈلىدۇ.

ئىككىنچى، چاتما ھېكايىنىڭ ھەر بىر كىچىك ھېكايىسىدە ئۆزىگە خاس نىسبىي مۇستەقىللىق بولىدۇ، يەنى ھەر بىر ھېكايىچاق مەلۇم ھېكايە ۋەقەلىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا مەلۇم ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ. بۇ ھېكايىچاقلار بىر-بىرى بىلەن ئۆزئارا باغلىنىپ ۋە بىر-بىرىنى تولۇقلاپ، چاتما ھېكايىنىڭ بىر پۈتۈن، مۇكەممەل ئورگانىك گەۋدىسىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ.

ئۈچىنچى، چاتما ھېكايىنىڭ ھەرقايسى كىچىك ھېكايىلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۆز ئارا بېقىنىش ۋە بىر-بىرىنى تەقەززا قىلىشتەك بىرلىك مۇناسىۋەت بولىدۇ. بۇ ھېكايىچاقلار، ئالدىنقىسى كېيىنكىسىگە ئاساس بولۇش، كېيىنكىسى ئالدىنقىسىنى شەرت قىلىشتەك ئورگانىك بىرلىك ئاساسىدا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، باش-ئاخىرى بىرىككەن مۇكەممەل بەدىئىي گەۋدە ۋۇجۇدقا چىقىرىلىدۇ.

تۆتىنچى، چاتما ھېكايە ھەجىم جەھەتتىن كەڭلىككە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، پېرسوناژلارنىڭ سانى، مۇناسىۋىتى، ئەكس ئۆتتۈرۈلگەن ۋەقەلىكىنىڭ يىپ ئۇچى، زىددىيەت توقۇنۇشى، ۋاقىت جەريانى ۋە شارائىت ئۆزگىرىشى قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ كەڭلىككە ئىگە. ئۇنىڭدا خاراكتېر-ئالاھىدىلىكى ئوخشاش بولمىغان كۆپلىگەن پېرسوناژلار ئوبرازى، ھېكايىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بىلەن قويۇق باغلىنىشى بولغان كۆپلىگەن يىپ ئۇچلىرى ۋە زىددىيەت توقۇنۇشلىرى، ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان ئىنتايىن كۆپ ۋەقە-ھادىسىلەر بىر-بىرى بىلەن كىرىشتۈرۈلگەن ھالدا تەسۋىرلىنىپ، چاتما ھېكايىنىڭ ھەجىمىنىڭ كەڭلىكىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، چاتما ھېكايىنىڭ يۇقىرىقىدەك ئالاھىدىلىكلىرى ھېكايىنى باي ئىدىيىۋى مەنىگە ئىگە قىلىش، باي تۇرمۇش سىغىمچانلىقى ۋە باي مۇناسىۋەتلەر تارىخىغا ئېرىشتۈرۈش جەھەتتە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

3- ئۇيغۇر پروژىچىلىقىدىكى چاتما ھېكايىلەر توغرىسىدا 1. ئۇيغۇر چاتما

ھېكايىلىرى توغرىسىدا ئومومىي بايان

بارلىق ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى ئۇنداق ياكى مۇنداق ژانىر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، ژانىرسىز ئەدەبىي ئەسەرنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا، ھەرخىل-ھەرىكەتلىك ئەدەبىي شەكىللەر، مەسىلەن، ئەپسانە، ئىپسوس، مەسەل، لېرىك شېئىر، ئىپىك شېئىر، پوۋست، رومان، ھېكايە، دىرامما، نەسر، ئەدەبىي ئاخبارات، ئەدەبىي ئوبزور قاتارلىقلار مەيدانغا كەلگەن. تۈرلۈك نامدىكى بۇ خىل ئەدەبىي ژانىرلارنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشىمۇ ئەيىبەن ئىجتىمائىي ئاساسقا ۋە ئۆزىگە خاس تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىگە ئىگە.

ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە ئىنسانىيەتنىڭ بىلىش پائالىيەتلىرىنىڭ كۈنسايىن چوڭقۇرلىشىشى مۇقەررە تۈردە مۇشۇ خىل تۇرمۇش مەزمۇنلىرىنى مۇناسىپ تۈردە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدىغان ئەدەبىي ژانىرنىڭ بارلىققا كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇنداقلا جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن باسقۇچلىرىدا بارلىققا كەلگەن تېخنىكا شارائىتلىرى ۋە باشقا ئامىللارمۇ مەلۇم ئەدەبىي ژانىرنىڭ بارلىققا كېلىشىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئەدەبىيات ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش، يېڭىلاش ۋە ئۆتكەن دەۋرلەردىكى ئىجادىيەت تەجرىبىلىرىنىڭ توپلىنىشى ھەمدە ئىجادىيەت ئىقتىدارىنىڭ تەرەققىياتى بىلەنمۇ زىچ مۇناسىۋەتلىك. دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ئەدەبىياتىدا ئەڭ بالدۇر بارلىققا كەلگەن ژانىر - شېئىر بولۇپ، ھېكايە، رومان، دىرامما، تىياتىر ئەدەبىياتى ئۇنىڭدىن كېيىن تەدرىجىي بارلىققا كەلگەن. بۇنى بىر تەرەپتىن، ئىجتىمائىي تۇرمۇش مەزمۇنىنىڭ كۈنسايىن بېيىپ بېرىشى بىلەن تەرەققىي قىلىشى بەلگىلىگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، بۇنى يازغۇچىلارنىڭ ئالدىنقى دەۋرلەردىكى ئەدەبىيات

ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىشى، ئىجادىيەت تەجرىبىلىرىنى توپلىشى ۋە ئۆزىنىڭ ئىجادكارلىقىنى جارى قىلدۇرۇشتىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. بىر دەۋر، بىر يازغۇچى ئەگەر ئالدىنقىلارنىڭ ئەدەبىيات مىراسلىرىنى ئاساس قىلمىسا، ئىجادىيەت تەجرىبىلىرىنى ئۇزۇن ۋاقىت توپلىمىسا، شۇنىڭدەك دەۋرنىڭ تەلپىگە ماس ھالدا ئۆز ئىجادچانلىقىنى تولۇق جارى قىلدۇرمىسا، ئۇ ھالدا، يېڭى ئەدەبىي ژانىرنىڭ بارلىققا كېلىشى مۇمكىن ئەمەس. [14]

20 - ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرى ئېلىمىزدە يولغا قويۇلغان ئىدىيە ئازادلىق ھەرىكىتى ۋە ئىسلاھات، ئىشكىنى ئېچىۋېتىش سىياسىتى ئىلىمىز ئىدىيە - مەدەنىيەت ساھەسىدىكى بىر قېتىملىق زور گۈللىنىشنىڭ داغدام يولىنى ئاچتى. ئىدىيە ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ جۇش ئۇرۇپ قانات يېپىشىغا ۋە ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن كەڭرى زېمىن ھازىرلاندى. كېيىنچە ئىجادىيەت ئەركىنلىكى تەشەببۇس قىلىنىپ، يازغۇچىلارنىڭ ئىجادىيەت ئاكتىپچانلىقى قوزغىتىلدى ۋە ئۇلارنىڭ دادىللىق بىلەن يېڭىلىق يارىتىشىغا ئىلھام بېرىلدى. ئەدەبىياتقا سىياسىي ئۈچۈن خىزمەت قىلىش، سىياسىي ۋەزىپىلەرنى ۋە ھەرىكەتلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈش تەلپىنىڭ قويۇلماسلىقى يازغۇچىلارنى تېما تاللاش ئەركىنلىكىگە ئىگە قىلغان بولسا، بىر پۈتۈن ئەدەبىياتقا سىياسىي ۋە مەمۇرىي بۇيرۇقۋازلىق بىلەن مۇئەييەن ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى زورلاپ تېڭىشنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇشى يازغۇچىلارنىڭ ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى ئەركىن تاللاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى كۆپ قۇتۇپلىشىش، ئەركىن ئىزدىنىش دەۋرىگە قەدەم قويدى. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش شامىلىنىڭ تۈرتكىسىدە، 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن كېيىن، غەربنىڭ مودېرنىزىملىق ئەدەبىيات قاراشلىرى ھەم تۈرلۈك ئەدەبىي ئەسەرلىرى بەس - بەستە جۇڭگوغا تونۇشتۇرۇلدى. نەتىجىدە جۇڭگودا ئۇلارنى ئۆگىنىش، ئۆرنەك قىلىش قىزغىنلىقى ئەۋج ئالدى. غەرب ئەدەبىياتىدىكى يېڭىلىقلارغا قىزىققان ئۇيغۇر يازغۇچىلىرى ۋە ئەدەبىيات ھەۋەسكارلىرى خەنزۇ ئەدەبىياتىدىكى ئۆگىنىش، ئۆرنەك قىلىش ھەرىكىتىگە ئاۋاز قوشۇپ، خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان ئەدەبىي ۋە نەزەرىيەۋى ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشتى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، غەرب مودېرنىزم ئەدەبىياتى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا ئۆزگىلەرنىمۇ، ئۆزىمىزنىمۇ چۈشىنىش ئىمكانىيىتىنى يارىتىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىر قىسىم ئۇيغۇر

يازغۇچىلىرى ۋە ياش ئەدەبىيات ھەۋەسكارلىرى غەرب مودېرنىزم ئەدەبىياتىنىڭ بەدىئىي ئۇتۇقلىرىنى ئۆرنەك قىلىش ئاساسىدا، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئىزغا سەكرەش ۋە ئۆزىدىن ھالقىيالماسلىق ھالىتىگە خاتىمە بېرىپ، 20-ئەسىردىكى غەرب مودېرنىزم ئەدەبىي ئەسەرلىرىنىڭ مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىكى يېڭى يۈزلىنىشلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. يۇقىرىدىكى ئىككى خىل ئەھۋال چاتما ھېكايىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئىجتىمائىي، تارىخىي شارائىت يارىتىپ بەردى. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ژانىرلارنىڭ شەكىللىنىش تارىخى ئۈستىدە توختالغاندا، شۇنداق بىر نۇقتىغا دىققەت قىلىش كېرەككى، بەزى ژانىرلار مۇستەقىل ئەدەبىي شەكىل تۈسىدە ئايرىم تەرەققىيات ئەندىزىسىنى شەكىللەندۈرۈشتىن ئاۋۋال خېلى ئۇزۇنغىچە باشقا ژانىرلارنىڭ ئىچىدە تەرەققىي قىلىپ كەلگەن ھەم ئۆزىنىڭ بەلگىلىك ئەدەبىي فورمىسىنى، يەنى تىل، تەسۋىر، بايان، قۇرۇلما قاتارلىق ئالاھىدىلىك، خۇسۇسىيەتلىرىنى شەكىللەندۈرگەن.

ھەر قانداق بىر ژانىر ئۆز ئەدەبىيات تۈپرىقى دائىرىسىدە ئۆزىگە خاس يىلتىزغا ئىگە. مۇنداق يىلتىزسىز ھالدا شۇ ئەل ئەدەبىياتىدا مەلۇم ژانىرنىڭ توساتتىنلا پەيدا بولۇپ قېلىشى ياكى سىرتقى ئەل ئەدەبىياتلىرىنىڭ تەسىر - ئالاقىسى جەريانىدا شەكىللىنىپ قېلىشى مۇمكىن ئەمەس. [15] ئۇيغۇر چاتما ھېكايىلىرىنىڭ شەكىللىنىشىمۇ بۇ سەۋەبلەردىن مۇستەسنا ئەمەس.

دۇنيا ئەدەبىياتىدا سېكىل [16] ھېكايە شەكلىدە ۋە شېئىرىي شەكلىدە يېزىلىدىغان بولۇپ، لېكىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا شېئىر بىلەن يېزىلغان شېئىرىي سېكىللار كۆپرەك ئۇچرايدۇ. [17] خۇددى مىكرو ھېكايىلەرنىڭ شەكىللىنىشىگە غەرب مودېرنىزم ئەدەبىياتىدىكى ئاڭ ئېقىمىدىكىلەرنىڭ «گۇگگا شېئىر» لىرىنىڭ پروزىغا تەقلىد قىلىنىشىدىن پەيدا بولغانلىق [18] ئېھتىماللىقنى مىكرو ھېكايىلەرنىڭ مەزمۇن خاراكتېرى ۋە قۇرۇلما ئالاھىدىلىكىدىن بايقاشقا بولغانلىقىغا قاراپ، چاتما ھېكايىلەرنىمۇ چاتما شېئىر ژانىرىنىڭ ئىچىدە تاۋلانغان بولۇشى مۇمكىن دېگەن ئېھتىماللىقنى ئوتتۇرىغا قويغىلى بولىدۇ. چۈنكى ھازىرقى ياكى تارىخىي تېمىلاردىن ئىبارەت بىرنەچچە ۋەقەلىكىنى بىر - بىرىگە چېتىپ مەلۇم بىر ئىدىيىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان شېئىرىي شەكىلنى چاتما شېئىر ياكى سېكىل دەپ ئاتايمىز. [19] ئۇيغۇر چاتما ھېكايىلىرىمۇ مەزمۇن ۋە قۇرۇلما جەھەتتە بىر - بىرىگە باغلىق بولغان بىر قانچە ماۋزۇلارنىڭ يىغىندىسىدىن شەكىللىنىدۇ.

2. ئۇيغۇر پروژىچىلىقىدا چاتما ھېكايە تۈرىنى قوللانغان

پروژىچىلار ۋە ئەسىرى

1) مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ «ساراڭ» دىن باشلانغان بىرنەچچە پارچە چاتما ھېكايىسى

مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ «ساراڭ» نى ۋاستە قىلغان چاتما ھېكايىلىرى توغرىسىدا ئوخشاش بولمىغان كۆز قاراشلار مەۋجۇت، يەنى خەمەت زاكىر ئەپەندىمنىڭ باشچىلىقىدا كوللىكتىپ تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «ئالىي مەكتەپ تىل - ئەدەبىياتى» دەرسلىك كىتابىدا، «ساراڭ»، مۇساپىرلار قاۋىقىدا، قىرلىق ئىستاكان، بۇرۇت ماجىراسى، داپ، ئالتۇنچىشلىق ئىت، چار خوراز، چوشقىلارغا بايرام» قاتارلىق ھېكايىلەرنى بىر يۈرۈش چاتما ھېكايە دەپ ئالغان بولسا، «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1998 - يىللىق 3 - سانىدا بېرىلگەن كېرىمجان ئابدۇرېھىمنىڭ «مەمتىمىن ھوشۇر چاتما ھېكايىچىلىقىنىڭ باشلىنىشى» دېگەن ماقالىسىدە، «ساراڭ»، بۇرۇت ماجىراسى، قىرلىق ئىستاكان، ئالتۇن چىشلىق ئىت، چار خوراز» قاتارلىق بەش ھېكايىنى چاتما ھېكايە دەپ قارىغان. ماقالىدە، «ساراڭ»، «بۇرۇت ماجىراسى»، «قىرلىق ئىستاكان»، «ئالتۇن چىشلىق ئىت»، «چار خوراز»، «ئويغاق تۇرۇپ كۆرگەن چۈشلەر»، «داپ» قاتارلىق يەتتە ھېكايىنى بىر يۈرۈش چاتما ھېكايىلەر قاتارىدا تەھلىل قىلىپ ئۆتىمىز.

گەرچە بۇ يەتتە پارچە ھېكايە مۇستەقىل ھېكايىلەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار بەزى ماھىيەتلىك تەرەپلەردە مەلۇم ئورتاقلىقلارغا، باغلىنىشلارغا ئىگە. بۇ بىر يۈرۈش ھېكايىلەرنىڭ ھەممىسىنى ھېكايە يېزىشقا قىزىقىدىغان، ئەمما نام چىقىرىشنى خالىمايدىغان، مېجەز - خاراكتېرى، ئوي - خىيالى سەل باشقىچە رەك بىرى يېزىپ كېلىپ «مەن» گە بېرىدۇ، ئەسلى ئاپتورنىڭ تەلىپى بويىچە بۇ ھېكايىلەرنى «مەن» ئۆز نامىدا ئېلان قىلىدۇ، ئەسلى ئاپتور ئۆز ئەسىرىنى باشقىلار نامىدا ئېلان قىلىنغانلىقىدىن ھۇزۇرلىنىپ، ھېكايىلەرنى بىرىنىڭ كەينىدىن بىرىنى ئېلىپ كېلىدۇ. بۇ ھېكايىلەرنىڭ ئومۇمىي كەيپىياتى، ئۇسلۇبى ئاساسەن بىر خىل بولۇپ، كىشىگە چاتما ھېكايىدەك تەسىراتىنى بېرىدۇ. بۇ ھېكايىلەرنىڭ ھەممىسىدە يازغۇچى

ئىلگىرىكىدەك تۇرمۇشنى چىنلىق بىلەن قايتىدىن ئەينەن كۆرسىتىپ بېرىدىغان مېخانىكىلىق ئەكس ئەتتۈرۈش ئۇسۇلى بىلەن ئەمەس ، بەلكى تۇرمۇشنى بەدىئىي يۈكسەكلىكتە ئومۇمىيلاشتۇرۇپ سۈرەتلەپ بېرىدىغان يېڭىچە بىر خىل ئىپادىلەش ئۇسۇلىنى قوللانغان . ئۇنىڭدىن باشقا بۇ ھېكايىلەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك ئىجتىمائىي تۇرمۇشمىزدىكى ماھىيەتلىك مەسىلىلەر ، مەنىۋىيىتىمىزدىكى بەزى ئورتاق ئىللەتلەر ئىپادىلەش ئوبيېكتى قىلىنغان ، تېخىمۇ مۇھىمى ، بۇ ھېكايىلەردە يازغۇچىنىڭ چوڭقۇر بەدىئىي مۇلاھىزە ۋە مۇھاكىمىلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلغان . بۇ ھېكايىلەرنىڭ مەيلى قۇرۇلمىسى بولسۇن ، ياكى مەزمۇنى بولسۇن بىر - بىرىگە زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ ، قۇرۇلمىسىنىڭ تەدرىجىي ئۆزگىرىش ھالىتى مەزمۇنىنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتى بىلەن ئىگىرىلىشىپ كەتكەن . «ساراڭ» ھېكايىسى چاتما ھېكايىلەرنىڭ باشلانمىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۈچ بۆلەكتىن تەركىب تاپقان بولۇپ ، بىرىنچى بۆلەكتە ، ئىككى پېرسوناژ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ ، ئۇنىڭ بىرى ، مۇشۇ پۈتۈن ھېكايىنى بايان قىلىپ بېرىۋاتقان «مەن» بولۇپ ، ئۇ مەلۇم تەھرىر بۆلۈمىنىڭ مۇھەررىرى بولغاچقا ، «ساراڭ» ناملىق ھېكايىسىنى ئىلىپ كەلگەن ئاپتور بىلەن كۆرۈشىدۇ ۋە «ساراڭ» نىڭ ئاپتورنىڭ بەزى قىلىق ، ھەرىكەتلىرى بايان قىلىنىپ ، كىتابخانلارغا بەزى يىپ ئۇچى ۋە زۆرۈر ئۇچۇرلار بېرىلىدۇ . بۇ يالغۇز ئەسەرنىڭ قۇرۇلمىسىغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلە بولماستىن ، ئاساسلىق ۋەقەلىكنىڭ قانداق بايان قىلىنىشىغا تېخىمۇ بەك مۇناسىۋەتلىك بولغان مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى ، بۇ ئارقىلىق ھېكايىنىڭ ئاساسلىق گەۋدىسى بولغان ئىككىنچى بۆلەكتىكى ۋەقەلىكنىڭ بايانچىسى تۇنۇشتۇرىلىدۇ . بىرىنچى بۆلەكتە ئۇنىڭ بايانىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشىمۇ ماھىرلىق بىلەن تاپشۇرۇلۇپ ، ئەسەردىكى ئۆتۈشمۇ ناھايىتى ياخشى ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ . مۇقەددىمە ھېسابلىنىدىغان بۇ بۆلەك ئارقىلىق يازغۇچى يەنە ئەسەردە ئوتتۇرىغا قويماقچى بولغان مەسىلىدىن بېشارەت بېرىش بىلەن بىرگە ئەسەر كەيپىياتى ئۈچۈنمۇ ياخشى شارائىت ھازىرلايدۇ .

ھېكايىنىڭ ئىككىنچى بۆلىكى پۈتۈن ئەسەرنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولۇپ ، ئۇ ئەمەلىيەتتە ھېلىقى ئاپتور مۇھەررىرنىڭ كۆرۈپ بېقىش ئۈچۈن ئېلىپ كەلگەن ھېكايىدىن ئىبارەت . بۇ بۆلەكتە ، ۋەقەلىكلەرنىڭ بايانچىسى ۋە ئاساسلىق پېرسوناژلىرىدىن بىرى ھېلىقى ئاپتور ۋە ئۇنىڭ يېقىن دوستلىرىنىڭ قىزىقارلىق ھېكايىلىرى بايان قىلىنىدۇ . ئۈچىنچى بۆلەكتە ، «مەن» ھېكايىنى خىزمەتداشلىرىغا

كۆرسىتىدۇ، بۇ ھېكايىنى تەھرىر بۆلۈمىدىكىلەر كۆرۈپ، ئۇ ھەقتە ئوخشىمىغان كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويدۇ، قاتتىق غۇلغۇلا قىلىشىدۇ، ئەمما زادىلا پىكىر بىردەكلىكىگە كېلەلمەيدۇ. بەزىلەر ماختاپ ئاسماندا ئۇچىرىدۇ، بەزىلەر بۇ ھېكايىنى قىلچە چۈشىنەلمىگەنلىكىنى يۇشۇرمايدۇ، «مەن» «ھېچنېمىنى چۈشەنمىدىم» دېيىش ساۋاتسىزلىق بولۇپ قالمىسۇن دەپ، تېگىرقىشىنى يوشۇرىدۇ. ئۈچىنچى بۆلىكىدە بۇنداق تېگىرقاشنىڭ يالغۇز «ساراڭ» نىڭ ئاپتورىدىلا ئەمەس، بەلكى ھەممىمىزدە ئورتاق مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ناھايىتى ئوبرازلىق، جانلىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ. «ساراڭ» ھېكايىسىنىڭ ئۈچىنچى بۆلىكىنىڭ يېزىلىشى «بۇرۇت ماجراسى»، «قىرلىق ئىستاكان»، «ئالتۇن چىشلىق ئىت»، «چار خوراز»، «ئويغاق تۇرۇپ كۆرگەن چۈشلەر»، «داپ» قاتارلىق بىر يۈرۈش چاتما ھېكايىلەرنىڭمۇ يىلانغا كېلىشىگە مۇمكىنچىلىك قالدۇرغان. «ساراڭ» دىن باشقا ئالتە پارچە ھېكايە ئىككى بۆلەكتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بىرىنچى بۆلىكىدە «ساراڭ» نىڭ ئاپتورىنىڭ ئورگىنالىنى مۇھەررىرگە تاپشۇرۇش جەريانى سۆزلىنىدۇ، ئىككىنچى بۆلەكتە ھېكايىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بايان قىلىنىدۇ. «ساراڭ» ھېكايىسىدە ھېلىقى ئاپتور ئورگىنالىنى مۇھەررىرنىڭ ئۆيىدە بەرگەن بولسا، «بۇرۇت ماجراسى» نى كوچىدا ئۇچرىشىپ قىلىپ قوينىدىن چىقىرىپ بېرىدۇ، «قىرلىق ئىستاكان» نى بولسا خىزمەت ئورنىغا ئاپىرىپ بەرسە، «ئالتۇن چىشلىق ئىت» نى مۇھەررىر بىلەن يەنە بازاردا ئۇچرىشىپ قالغان بولسىمۇ، سودا-سېتىقنىڭ ھەلەكچىلىكىدە ئالدىراشلىقىدىن پوچتىدىن سېلىپ بېرىدۇ، شۇنداق قىلىپ «ئويغاق تۇرۇپ كۆرگەن چۈشلەر» بىلەن «داپ» ھېكايىسىمۇ پوچتا ئارقىلىق مۇھەررىرگە تاپشۇرىلىدۇ. دىققەت قىلىش كېرەككى، بۇ خىل تاپشۇرۇلۇش، تاپشۇرۇپ ئېلىشىنىڭ ئۆزگىرىشى بۇ بىر يۈرۈش چاتما ھېكايىلەرنىڭ مەزمۇنىنىڭ تەرەققىياتى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك. يەنى، «ساراڭ» نىڭ ئاپتورى ئەڭ دەسلەپتە مۇھەررىرنىڭ ئۆيىگە كىرگەن ۋاقتىدا كىيگەن كىيىمدىن ياش قۇرامىنىڭ نەچچىدىلىكىنى پەرق ئەتكىلى بولمايدىغان، ھەتتا ئىچىدىغانغا قاينىتىلغان چايىنى رەت قىلىپ سوغۇق سۇ تەلەپ قىلغان ئاددىي-ساددا قىياپەت تەسۋىرلىرى بىلەن «ساراڭ» ھېكايىسىدە پۇل-مال، نام-شۆھرەت قوغلاشمايدىغان ئوبراز سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان بولسا، «بۇرۇت ماجراسى» دا كوچىدا ئۇچرىشىپ قىلىپ زامانىنىڭ ئۆزگىرەۋاتقىنىنى بايان قىلىش ئارقىلىق تېز ئۆزگۈرەۋاتقان مۇھىتنىڭ تەسىرىنى «بۇرۇت» ۋەقەسى ئارقىلىق تەسۋىرلەپ بېرىدۇ. «قىرلىق ئىستاكان» دا

مۇھەررىرنىڭ ئىشخانىسىدا ئورگىنالىنى تاپشۇرۇۋاتقاندا، ئورگىنالىنى «گۈپپىدە» تاپشۇرۇشلىرى ۋە ئەتراپىغا قاراپ كالىپۇكىنى يالاپ قويۇشتەك ھەرىكەتلىرى، سۇنىڭ ئورنىغا ئەتىگەندە بىر ئىستاكان قىقبۇالغانلىقلىرى بىلەن زەيىپ ھالەتتە تەسۋىرلىنىدۇ. «ئالتۇن چىشلىق ئىت» تا بولسا كوچىدا سودا-سېتىق بىلەن ئالدىراشلىقتا كىتىپ بېرىپ مۇھەررىرگە ئۆسۈلۈپ كېتىدۇ-دە، مۇھەررىر بىلەن چەتئەلچە ئالاھىدە سالاملىشىشى ئارقىلىق چەتئەل كۆرۈپ كەلگەن ئىتنىڭ ۋەقەلىكى بايان قىلىنىدۇ. ئىتتىن كېيىن «چار خوراز» ھېكايىسى بايان قىلىنىدۇ. خورازنىڭ ھېكايىسىدە چۈش توغرىسىدا گەپ بولىنىدۇ، بۇنىڭ ئارقىلىق «ئويغاق تۇرۇپ كۆرگەن چۈشلەر» ھېكايىسى يېزىلىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا «ساراڭ» نىڭ ئاپتورىنىڭ قەلىمىنىڭ خېلى پىشىپ قالغانلىقىنىڭ ئىسپاتى سۈپىتىدە قارىماققا ھېكايىگە ئوخشاپ كېتىدىغان، بۇ قېتىم مۇھەررىر پەقەت چىكىت، پەشلىرىگىلا تۈزىتىش كىرگۈزگەن «داپ» ھېكايىسى بايان قىلىنىدۇ.

مانا مۇشۇنداق «ساراڭ» نىڭ ئاپتورىنىڭ خاراكتېر ئۆزگىرىشلىرى، قەلىمىنىڭ پىشىپ يېتىلىش جەريانى بۇ ھېكايىلەرنى مەزمۇن ۋە قۇرۇلما جەھەتتە بىر-بىرىگە ئۇلاپ زەنجىرسىمانلىققا ئىگە قىلغان.

2) ئالمىجان ئىسمائىلنىڭ «ئەلۋىدا، كۈل رەڭ بىنا» ناملىق چاتما ھېكايىسى

20-ئەسىرنىڭ 80-يىللىرىدا يازغۇچى ئالمىجان ئىسمائىل ھېكايە ئىجادىيىتىدە كونا ئەندىزىسىنى ئۆزگەرتىش يولىدا ئىزدىنىدۇ. ئەينى چاغدا ئىسلاھاتنىڭ تەسىرى بىلەن كىشىلەر تۇرمۇشىدا شەھەرلىشىش، بىنالىشىش دۆلۈقۇنى كۆتۈرۈلىدۇ، كىشىلەرنىڭ ھايات رىتىمى تېزلىشىدۇ. بۇ ئۆزگىرىشلەر ئۇلارنىڭ ئەخلاق، مەنپەئەت، قىممەت قاراشلىرىغىمۇ ئىجابىي ۋە سەلبىي ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كېلىدۇ. جەمئىيەتتىكى مۇشۇ ئېقىمنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزەتكەن ئالمىجان ئىسمائىل كۈل رەڭ بىنادىن ئىبارەت بىر ئولتۇراق بىنانى سەھنە قىلىپ تاللانغان، «ئەلۋىدا، كۈل رەڭ بىنا» نامىدىكى بىر يۈرۈش چاتما ھېكايىلەرنى يېزىپ چىقىدۇ.

«ئەلۋىدا، كۈل رەڭ بىنا» دا «ئىچ پۇشۇقى»، «ھەر كالىدا بىر خىيال»، ... «ئۆزگىرىش» قاتارلىق جەمئىي 42 پارچە ھېكايە بېرىلگەن بولۇپ، ھەر بىر ھېكايىدە بىر ئادەم ياكى بىر ئائىلىدىكىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى ئۇششاق -

چۈشەشكە ۋە قەلەرنى بايان قىلىش ئارقىلىق ھاياتنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرىدۇ. بۇ ھېكايىلەر سۇزنى پۈتۈنلىكى بىلەن مۇستەقىل ھېكايە بۇلايدۇ، ھەم شۇنىڭدەك بۇ كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىغا ئورتاق بولغان كۈل رەڭ بىنا بۇ ھېكايىلەرنى مەزمۇن ۋە قۇرۇلما جەھەتتە بىر-بىرىگە باغلاپ تۇرىدۇ. ھېكايىلەرنىڭ باشلانمىسىدا ئاپتور ۋە قەلەرنى «مەن» تىلىدا بايان قىلسا، «تېلېفونلۇق ئاتىلە» دىن باشلاپ ۋە قەلەرنى راۋاجلاندۇرۇپ ئاپتورنىڭ ئايالىنىڭ بايان تىلى قوشۇلىدۇ. «ئۇششاق ئىشلار» دىن باشلاپ دەرۋازىۋەن تۇسۇنجاننىڭ بايان تىلى قوشۇلىدۇ. ھېكايىلەرنىڭ بېشىدا ئاپتورغا تونۇش بولغان «ئاكا» لارنىڭ ھېكايىلىرى سۆزلەنسە، كېيىن ئايالىغا بەكرەك تونۇش بولغان «ئاياللار» نىڭ ھېكايىلىرى سۆزلىنىدۇ، بىر ئۆي كىشىلىرىگە تونۇش بولغان ھېكايىلەر سۆزلىنىپ بولغاندىن كېيىن، بۇ بىنادىكى كىشىلەرنىڭ دەرۋازىۋەننىڭ كۆزىدىن قېچىپ قۇتۇلغىلى بولمايدىغان تېخىمۇ كۆپ ھېكايىلىرى سۆزلىنىدۇ. بۇ تەرىزدە ۋە قەلەك بىر-بىرىگە ئۇلىنىپ، تەرەققىي قىلىپ بىر يۈرۈش چاتما ھېكايىلەرنى تەشكىللەيدۇ.

3) ئەمەتجان مۇھەممەت كۆنچىنىڭ «دۆڭ مەھەللە ۋە ئوي مەھەللە» ناملىق

چاتما ھېكايىسى

«دۆڭ مەھەللە ۋە ئوي مەھەللە» ئەمەتجان مۇھەممەت كۆنچىنىڭ [20] چاتما ھېكايىسى بولۇپ، بۇ ھېكايە «زەيدەش»، «دوقمۇش»، «ياتباش ئادەم» ۋە «مەرتۈنلىك قوي» قاتارلىق تۆت پارچە ھېكايىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ھېكايىلەر قارىماققا ئايرىم-ئايرىم مۇستەقىل تۆت پارچە ھېكايىدەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن ھەممىسى ئۆزلىرى ياشاۋاتقان مەھەللەدە بىر-بىرىگە چېتىلىپ يۈز بېرىپ زەنجىر ھاسىللىغان ئۇششاق ھېكايىلەردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ ھېكايىلەردىن شۇ مەھەللە كىشىلىرىنىڭ ئورتاق بىر روھىي دۇنياسىنى كۆرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن، ئاپتور يەنى «مەن» ئۆزىنىڭ سوغۇقنىڭ ئېشىپ كەتكەنلىكىگە تەمسىل قىلىپ بۇ چاتما ھېكايىنىڭ باشلانمىسى بولغان بىرىنچى ھېكايىسىگە «زەيدەش» دەپ ماۋزۇ قويىدۇ ۋە بۇ ھېكايىسىدە، «مەن» سوغۇقنىڭ ئېشىپ كېتىشى سەۋەبلىك ئايالى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدە كېلىپ چىقىش ئېھتىماللىقى بار بەزى ئىشلارنى پەرەز قىلىدۇ ۋە ئۇ ئىشلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن سوغۇقنىڭ ئېشىپ كېتىشىگە پايدا قىلىدىغان

ئاغىنىسى «ئەركىن پايپاق» نىڭ باچكىسىنى سوراڭ ئۈچۈن ئۆيىدىن ئاغىنە - بۇرادەرلىرى دائىم يىغىلىدىغان مەھەللە دۇقمۇشىغا قاراپ يول ئالىدۇ. شۇنداق قىلىپ بۇ چاتما ھېكايىنىڭ ئىككىنچىسى بولغان «دۇقمۇش» ھېكايىسى باشلىنىدۇ. بۇ ھېكايىدە «مەن» ئىشىك ئالدىغا چىققاندا، پۈتۈن مەھەللىنىڭ پاك - پاكىز تازىلاش ئىكەنلىكىنى ۋە بۇنى كىمنىڭ قىلغانلىقىنى ئاشۇ دۇقمۇش بېشىدا ھەرخىل ئۆزگىچە خاراكتېر بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىدىغان «مەن» ۋە ئۇنىڭ ئاغىنىلىرى - مەمەتسىرىق (كۆپ ئوقۇغانلىقتىن «بىر ۋىنتىسى» كەم دەپ ئاتىلىپ، مەھەللىدىكى كىشىلەرنىڭ ئانچە خۇشى يوقلىقىغا قارىماي مەھەللىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغدىغۇچىلارنىڭ بىرى)، ئەلى ھېسام (بىرەرسىنىڭ بىرەر ئېغىز گېپىنى تۇتۇۋالسا قويۇپ بەرمەي بىر نەچچە كۈنگىچە شۇنىڭغا يۆلەپ چاقچاق قىلىپ ئاھانەتكە قويىدىغان، لېكىن ھەزىلكەش دەپ كەتكىلى بولمايدىغان «يولۋاس بولمىسا، مايمۇن پادىشاھ» دېگەندەك مەھەللىدىكى قىزىقچى)، قېيۇم توڭگۇز (تاشقى قىياپىتىدىن بۇقىغا، مىجەزىدىن توڭگۇزغا ئوخشاپ كېتىدىغان بولۇپ، «توڭگۇز» لەقىمىنىمۇ ئەلى ھېسام چاقچاققا قېتىپ قويۇپ قويغان، ئىنتايىن كۈچتۈڭگۈر)، ھېزىم پايىنەك (بېشىدا چېچى يوق، ئايالىدىن قورقىدۇ)، ئەركىن پايپاق (كەپتەرۋاز)، رېھىم تاغار (بۇ مەھەللىلىك ئەمەس، لېكىن بۇ مەھەللىگە كۆچۈپ كەلگەن، مىجەز - خاراكتېرىنى بەك چۈشىنىپ بولغىلى بولمايدىغان، گەپ - سۆزى، يۈرۈش - تۇرۇشى جايىدا بولسىمۇ، لېكىن كۆزلىرىدىن بىر خىل قۇۋلۇق چىقىپ تۇرىدىغان، قۇرسىقىنىڭ يوغانلىقىدىن «تاغار» دەپ ئاتىلىپ قالغان پېرسوناژ) قاتارلىقلارنىڭ مۇنازىرە قىلىشى، ئۆزئارا دىئالوگلىرى ئارقىلىق مەلۇمات بېرىلىدۇ ۋە يەنە مۇشۇ سەۋەبلەر ئارقىلىق ئۆزگىچە خاراكتېرگە ئىگە بۇ كىشىلەر توغرىسىدا ئۇچۇرلار بېرىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن «ياتباش ئادەم» ھېكايىسىگە ئۆتۈشكە ئارقا سەھنە ھازىرلىنىدۇ. يەنى مۇشۇ دۇقمۇشتا «مەن» ۋە ئۇنىڭ ئاغىنىلىرى مەھەللىنىڭ «مەن» نىڭ «چۆمۈلە» لەقەملىك قوشنىسىنىڭ تازىلىغانلىقى مەمەت سېرىقنىڭ تىلى ئارقىلىق ئاشكارىلىنىدۇ ۋە ئەركىن پايپاقنىڭ مەھەللىنىڭ ئۆيلىرىنى بىنالاشتۇرغاندىن كېيىن كەپتىرىنى قەيەردە باقىدىغانلىقى غېمىنى ئوتتۇرىغا قويۇشى بىلەن «ياتباش ئادەم» ھېكايىسىدىكى ئاساسلىق شەخس رېھىم تاغار ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. بۇ چاتما ھېكايىنىڭ ئۈچىنچىسى بولغان «ياتباش ئادەم» دە «چۆمۈلە» نىڭ ئۆلۈپ كېتىشى ۋە ئۇنىڭ نەزىرىنى كىمنىڭ بېرىشى قاتارلىق ۋەقەلىكلەر «دۇقمۇش»

ھېكايىسىدە ئوتتۇرىغا چىققان «مەن» ۋە ئۇنىڭ ئاغىنىلىرى ئوتتۇرىسىدا يەنە بىر قېتىم مۇنازىرە پەيدا قىلىدۇ ۋە ئاخىرىدا «ئۆز گۆشىنى ئۆز يېغىدا قورۇش» قا ئۇستا رېھىم تاغارنىڭ «ئەتراپلىق، ئاقىلانلىق» بىلەن ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن نەزىر بېرىلىدۇ. رېھىم تاغار بۇ ھېكايىدە ئاساسلىق شەخس بولۇپ، ئۇنىڭ ھەقىقىي يۈزى بۇ ھېكايىنىڭ ئاخىرىدا ئېچىلىدۇ. بۇ ھېكايىدە مەھەللە ئىمامى ۋە «مەن» نىڭ نەۋرە ئاكىسى قاتارلىق پېرسوناژلارمۇ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. نەۋرە ئاكىسىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى «مەن» نىڭ سوغۇقىنىڭ ئېشىپ كېتىشى سەۋەبلىك ئايالى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە كېلىپ چىقىشى ئېھتىماللىقى بولغان ئىشلارنىڭ يۈز بېرىشىنى تېزەتسە، ئىمامنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى بۇ چاتما ھېكايىنىڭ داۋامى بولغان «مەرتىۋىلىك قوي» غا ئۇلاشتۇرىدۇ. ھېكايىدە، رېھىم تاغار نەزىرنى «كاۋابمۇ كۆيمەيدىغان، زىخمۇ كۆيمەيدىغان» ئۇسۇلدا ئورۇنلاشتۇرۇپ ھەم ئىمامغا ھەم «مەن» نىڭ نەۋرە ئاكىسىغا يارايدۇ، بۇ ئارقىلىق رېھىم تاغار «مەن» نىڭ ئىشەنچىسىنى ئاستا-ئاستا قولغا كەلتۈرۈپ، بۇ مەھەللىدىكى ئاخىرقى مەقسىتى بولغان «چۆمۈلە» نىڭ ئۆيىنى قولغا كىرگۈزىۋالىدۇ ۋە يۇقىرى باھادا باشقا كېشىگە سېتىۋېتىپ قۇيرۇقىنى تېكىپ بۇ مەھەللىدىن كېتىپ قالىدۇ.

بۇ چاتما ھېكايىنىڭ تۆتىنچىسى بولغان «مەرتىۋىلىك قوي» نىڭ بېشىدا، «مەن» چۈش كۆرىدۇ ۋە چۈشىدە ئاغىنىلىرىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ، ئاغىنىلىرىنىڭ ھەممىسى ئۆيلىرىنى سېتىپ باي بولۇپ، رېھىم تاغارنىڭ خىزمەتچىسىگە ئايلىنىپ قالىدۇ، ھەتتا نەۋرە ئاكىسى بىلەن ئايالىمۇ رېھىم تاغارنىڭ قول ئاستىغا كىرىپ قالىدۇ. شۇنداق قىلىپ «مەن» چۈشىدە بۇ ئۆزگىرىشلەردىن تولمۇ بىئارام بولىدۇ، ئاغىنىلىرىنىڭ ئىچىدە «مەن» بىلەن مەمەت سېرىقلا رېھىم تاغارغا ئۆيىنى سېتىپ بەرمەيدۇ. «مەن» مىڭ تەسلىكتە چۈشىدىن ئويغىنىدۇ. چۈشىدىن ئويغىنىپ مېھمانخانغا قارىسا خوتۇنى يوقتۇرغان (بۇ دەل «مەن» نىڭ سوغۇقىنىڭ ئېشىپ كەتكەنلىكى سەۋەبىدىن ئايالى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە يۈز بېرىش مۇمكىنچىلىكى بولغان ئىش ئىدى). شۇنىڭ بىلەن مەھەللىگە چىقسا قوشنىسى «چۆمۈلە» نىڭ ئۆيىنىڭ تېمىنى ناتۇنۇش كىشىلەر پاسىلدىن ئۆتكۈزۈۋېتىپ سوققىلى تۇرغان، «مەن» بۇلار بىلەن تۇتۇشۇپ قالىدۇ ۋە ئاغىنىلىرى يەنە شۇ دۇقمۇشتا بۇ ئىش توغۇرلۇق ھېس-تويغۇلىرىنى ئۆزىنىڭ قوپال خاراكتېرى ۋە يىرىك سۆزلىرى بىلەن ئىپادىلىشىدۇ. شۇ ئارىدا «مەرتىۋىلىك قوي» نىڭ ئېگىسى بولغان «مەكت قويى»

لەقەملىك ئابدۇقادىر كېلىپ بۇلار بىلەن جىددىيلا كۆرۈشۈپ ، «مەن» نىلا ئۆيىگە تەكلىپ قىلىپ قويۇپ كېتىپ قالدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ھېكايىنىڭ ئاساسلىق گەۋدىسى سۆزلىنىدۇ. يەنى پۇل تېپىشنىڭ كويىغا چۈشكەن «مەن» ۋە ئۇنىڭ ئاغىنىسى ھېزىم پايىنەك ئابدۇقادىرنىڭ نەچچە يۈز مىڭغا يارايدىغان مەكت قويللىرىنى كۆرگەندىن كېيىن ، ئۇلارنىڭ ئابدۇقادىرغا بولغان كۆز قارىشىدا ئۆزگىرىش بولىدۇ ۋە بىللە ھاراق ئېچىشىدۇ. ئاللىبۇرۇن كىملىر تەرىپىدىن ئالدىن پىلانلاپ قويۇلغان ئابدۇقادىرنىڭ قىممەت باھالىق قويللىرىنى بوغۇزلىۋېتىش ۋە قەسى دەل «مەن» ۋە ئابدۇقادىر قاتارلىق ئۈچ كىشىنىڭ ھاراق ئېچىپ كەيىپ بولغان ئاخشىمى يۈز بېرىدۇ. نەچچە ئايدىن بېرى كۆڭۈل قويۇپ بېقىلغان نەچچە يۈز مىڭ كويىغا يارايدىغان بۇ «مەرتىۋىلىك قوي» لارنىڭ بىر كېچىدىلا بىر تىنىغا ئەرزىمەس بولۇپ قېلىشى ئابدۇقادىرغا قاتتىق ھار كېلىپ ئۆزىنى بوغۇزلىۋالىدۇ. شۇنداق قىلىپ ، ئابدۇقادىرنىڭ نامىزىنى چۈشۈرۈشكە قاتناشقان «مەن» ۋە ھېزىم پايىنەكنىڭ ناماز چۈشۈرۈش جەريانىدىكى ھەر خىل پىسخىك ئۆزگىرىشلىرى ۋە پۇل تېپىشقا بولغان ئەخمىقانه خىياللىرىغا بولغان پۇشايماڭلىرى قاتارلىقلار سۆزلىنىش ئارقىلىق بۇ چاتما ھېكايىنىڭ ئاخىرى چۈشىدۇ.

بۇ ۋەقەلىكلەر ئارقىلىق مەيلى ھېكايىنىڭ مەزمۇنى بولسۇن ياكى قۇرۇلمىسى بولسۇن بىر-بىرىگە ئۇلىنىدىغانلىقىنى ، بىر-بىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى ھېس قىلغىلى بولىدۇ. دېمەك ، بۇ ھېكايىمۇ چاتما ھېكايىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئۆزىدە گەۋدىلەندۈرگەن .

4- ئۇيغۇر چاتما ھېكايىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى

ئۇيغۇر چاتما ھېكايىلىرى يوقلىقتىن بارلىققا كېلىش ، ئاددىيلىقتىن مەلۇم تەرەققىيات باسقۇچىغا قەدەم قويۇش جەريانىدا تۆۋەندىكىدەك ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرنى شەكىللەندۈرگەن :

1) چاتما ھېكايىلەر مەزمۇن ۋە قۇرۇلما جەھەتتە ئۆزئارا باغلىنىشلىق بولىدۇ. مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ «ساراڭ» دىن باشلانغان يەتتە پارچە چاتما ھېكايىسىدە ، بىرىنچى بۆلەك ئاساسەن بىر-بىرىگە چېتىشلىق تەرىزدە ئوتتۇرىغا

قويۇلۇشتىن سىرت ، ئىككىنچى بۆلەكتىمۇ قارىماققا مۇستەقىل ، باغلىنىشى يوقتەك ھېكايىلەر سۆزلەنگەن بولسىمۇ ، لېكىن ماھىيەتتە ئىككىنچى بۆلەكتىكى بۇ ھېكايىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىمۇ كېيىنكى ھېكايە بىلەن زىچ باغلىنىشلىق . يەنى ، «ساراڭ» ھېكايىسىدە ، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشتىكى تېز ئۆزگىرىشلەرگە نىسبەتەن تېڭىرقاش ھالىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ۋەقەلىك بايان قىلىنسا ، «بۇرۇت ماجراسى» دا كىشىلەرنىڭ زادى قايسى يۆنۈلۈش بويىچە ئىش تۇتۇشى كېرەكلىكىنى بىلەلمەي ، بىردەم ئۇنداق ، بىردەم مۇنداق ھالەتتە يۈرىۋاتقانلىقى بازار باشلىقى ۋە «ساراڭ» نىڭ ئاپتورىنىڭ «بۇرۇت قويۇش ۋە چۈشۈرۈۋېتىش» ۋەقەسى ئارقىلىق بۇ «تېڭىرقاش» نىڭ دەرىجىسىنىڭ تېخىمۇ تەرەققىي قىلغانلىقىنى بايان قىلىپ بېرىدۇ . «قىزلىق ئىستاكان» دا بولسا ، ئەل - ئاغىنىلەرنىڭ بۇ خىل «تېڭىرقاش» ئىچىدە يولىنى تاپالماي مەستخۇش بولۇپ ، خۇددى «ساراڭ» دەك قىلىقلارنى قىلىپ يۈرگەنلىكى بايان قىلىنسا ، «ئالتۇن چىشلىق ئىت» تا ، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىيات يۆنۈلۈشىنى ئاز - تولا پەرق ئەتكەنلىكىنىڭ دەلىلى سۈپىتىدە «ساراڭ» نىڭ ئاپتورىنىڭ سودا - سېتىق بىلەن ئالدىراش يۈرۈپ چەتئەللەرگىچە زىيارەتتە بولۇپ ، چەتئەلنىڭ ئۆزىگىلا ئەمەس ، ھەتتا ئائىلىسىدىكى ئىتقىمۇ بولغان تەسىرلىرىنى سۆزلەپ ئۆتىدۇ . «ساراڭ» نىڭ ئاپتورى «چارخوراز» نىمۇ «ئالتۇن چىشلىق ئىت» ھېكايىسىگە تەمسىل قىلىپ ، كىشىلەردىكى مال - دۇنياغا تويماسلىقتەك بۇ خىل خاراكتېرنى يەنىمۇ چوڭقۇرلىغان ھالدا قىزىقارلىق تىللار ، مەسخىرىلەر ، ئاچچىق كىنايىلەر ئارقىلىق ئېچىپ بېرىدۇ . «ئويغاق تۇرۇپ كۆرگەن چۈشلەر» دە ئالدىنقى ھېكايىلەردىكى «ساراڭ» نىڭ ئاپتورىنىڭ مال - دۇنياغا ھېرىسمەن بولۇپ كەتكەن ھالىتىنىڭ خەتەرلىك ئىكەنلىكىدىن چۆچۈپ ئويغىنىپ ، ئۆزىنىڭ سەل ئەقلىگە قايتقانلىقىنى تەسۋىرلەپ بېرىدۇ . ئەڭ ئاخىرقى ھېكايىسى «داپ» دا بولسا ، ھېكايىسىنىڭ خېلى پىشىپ قالغانلىقى سۆزلەپ ھېكايىنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ . دېمەك ، ھېكايىنىڭ مەزمۇنىنىڭ بىر - بىرىگە باغلىنىشلىق ئىكەنلىكى ، ھېكايە قۇرۇلمىسىنىمۇ بىر - بىرىگە باغلاپ ، بىر - بىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھېكايە ماۋزۇسى ، پېرسوناژى قاتارلىقلارنى بارلىققا كەلتۈرگەن .

(2) چاتما ھېكايىنىڭ ئىچىدىكى ئۇششاقھېكايىلەر ئايرىم تۇرغاندا مۇستەقىل ھېكايە بولالايدۇ .

مەيلى «ئەلۋىدا، كۈل رەڭ بىنا» دىكى 42 پارچە ھېكايە بولسۇن، مەيلى مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ «ساراڭ» دىن باشلانغان ھېكايىلىرى بولسۇن، ۋە ياكى ئەمەتجان مۇھەممەت كۆنچىنىڭ «دۆڭ مەھەللە ۋە ئوي مەھەللە» ناملىق چاتما ھېكايىسىدىكى ئۇششاق ھېكايىلىرى بولسۇن بۇلارنىڭ ئىچىدىكى خالىغان بىر ھېكايىنى تارتىپ ئېلىپ كۆزەتسەك ئادەتتىكى ھېكايىلەردىكى ئالاھىدىلىكلەرنى تاپقىلى بولىدۇ. دېمەك، چاتما ھېكايىنىڭ ئىچىدىكى خالىغان بىر ھېكايە يەنە ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ھېكايە بولالايدۇ.

(3) چاتما ھېكايە ئۆزئارا باغلىنىشى بولغان ئىككى ياكى ئۈچىدىن كۆپ ئۇششاق ھېكايىلەردىن تۈزىلىدۇ.

چاتما ھېكايە ئەڭ ئاز دېگەندىمۇ ئۆزئارا باغلىنىشى بولغان ئىككى پارچە ھېكايىدىن تەشكىللىنىشى كېرەك. ئۇنىڭ كۆپلۈكى مەزمۇن ئىپادىلەش جەھەتتە چەكلىمىلىككە ئۇچرىمىسا سانغا چەك قويۇلمايدۇ. يەنى «ئەلۋىدا، كۈل رەڭ بىنا» كۈل رەڭ بىنادىكى كىشىلەرنىڭ 42 ھېكايىسىنىڭ يىغىندىسىدىن تەشكىللەنگەن. «دۆڭ مەھەللە ۋە ئوي مەھەللە» دىمۇ مەھەللىدىكى بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئۇزۇن يىللىق ياشاش جەريانىدىكى تۇرمۇشىنىڭ پەقەت كىچىككىنە بىر بۆلىكىنىڭ ھېكايىلىرى سۆزلەنگەن بولۇپ، ئەگەر ئاپتور يەنە يازماقچى بولسا، شۇ بىناغا مۇناسىۋەتلىك باشقا كىشىلەرنىڭ ئۆزگىچە ھېكايىلىرىنى، شۇ مەھەللىدىكى باشقا كىشىلەرنىڭ يەنە ھەرخىل قىزىقارلىق تۇرمۇش ھېكايىلىرىنى قوشسا بولىدۇ، لېكىن بۇ يەردە مەزمۇننىڭ رەڭدارلىقىغا ۋە ئوقۇرمەنلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلالىشىغا قاراش كېرەك. مەزمۇنى لەغمەن چۆپىدەك سوزىلىپ تۇتۇقسىز بولۇپ قىلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش كېرەك.

(4) چاتما ھېكايىلەردە كەڭمەنىدىكى ئوبراز بولۇپ، بۇ ئوبرازلار چاتما ھېكايىلەرنىڭ «چاتما» لىق رولىنى ئوينىشىغا ئاساس بولۇپ، ھەر بىر كىچىك ھېكايىنى چاتما ھېكايىنىڭ ئومۇمىي قۇرۇلمىسىغا باغلايدۇ.

مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ ھېكايىلىرىدە «ساراڭ» نى ۋاستە قىلغان ۋەقەلەر ئوبرازى «ساراڭ»، «بۇرۇت ماجراسى»، «قىرلىق ئىستاكان»، «ئالتۇن چىشلىق ئىت»، «چار خوراز»، «ئويغاق تۇرۇپ كۆرگەن چۈشلەر»، «داپ» قاتارلىق بىر يۈرۈش ھېكايىلەرنى بىر-بىرىگە باغلاشتا مۇھىم رول ئوينىغان بولسا، ئالىمجان ئىسمائىلنىڭ «ئەلۋىدا، كۈل رەڭ بىنا» چاتما ھېكايىسىدە ئولتۇراق جاي بولغان كۈل رەڭ بىنانى ئاساسلىق ئوبراز قىلىپ جەمئىي 42 پارچە كىچىك ھېكايىنى ئۆزئارا باغلىغان. ئەمەتجان مۇھەممەت كۆنچىنىڭ «دۆڭ مەھەللە ۋە ئوي مەھەللە» ناملىق چاتما ھېكايىسىدە مەھەللە ئوبرازى بار.

5 - ئۇيغۇر چاتما ھېكايىلىرىنىڭ پروژىلىقتىكى ئەھمىيىتى

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات ئورنىنىڭ مەسئۇللۇقىدا يېزىلغان تۆت توملۇق «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» نىڭ 2-قىسمىدا چاغاتاي ئەدەبىياتى دەۋرىدىكى ئەدەبىي شەكىللەرنىڭ ئۆزگىرىشى توغرىسىدا سۆزلەنگەن سۆزدە ئۇيغۇر چاتما ھېكايىلىرى توغرىسىدا مۇنداق بىر ئۇچۇرغا ئېرىشكىلى بولىدۇ: «چاغاتاي ئەدەبىياتى دەۋرىدە نەسرېي ئەسەرلەر شەكىللىرى خاقانىيە ئەدەبىياتى دەۋرىدىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ كۆپەيدى ۋە مۇكەممەللەشتى. بۇ دەۋر قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ رىۋايەت، ئەپسانە، ئۆگۈت-نەسەت ۋە تەرجىمىھال خاراكتېردىكى نەسرېي شەكىللىرى يەنىمۇ مۇكەممەللەشتى. ئۇنىڭ قىسسە، داستان، تەزكىرىچىلىك، جەڭنامە، ھېكايە، چاتما ھېكايەتلەر، رېئاللىق خاراكتېردىكى نەسرېي ئەسەر شەكىللىرى قوشۇلدى.» دېمەك، چاتما ھېكايە تۈرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۈچۈن يېپىڭى ھەم يېزىلىپ ۋايىغا يەتكەن كونا تۈرمۇ ئەمەس، بەلكى ئەدەبىياتىمىزنىڭ يېڭى باسقۇچىدا يازغۇچىلىرىمىزنى تېخىمۇ ئەركىن ھالدا قەلەم تەۋرىتىشكە، ئىسلاھات، ئىشكىنى ئېچىۋېتىشتىن كېيىنكى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىدىكى تېز ئۆزگىرىشلەرنى ئەپچىللىك بىلەن ئىپادىلەپ بېرىشتە قولايلىق يارىتىپ بەرگەن شەكىل.

ئۇيغۇرچاتما ھېكايىلىرى مىللىي خاسلىققا ئىگە بولۇپ، يېقىنقى زامانلاردا يازغۇچىلىرىمىزنىڭ بۇ تۈرنى ئۈستىلىق بىلەن قوللىنىپ جەمئىيەتتىكى،

كىشىلەردىكى ، مەھەللە ، شەھەرلەردىكى ئۆزگىرىشلەرنى قىزىقارلىق ، بىر-بىرىگە باغلىغان ھالدا ئىپادىلەپ بېرىشى كىشىلەرنىڭ كۆڭلىگە يېقىپ ، خۇددى ئۆزىگە ۋە بىر-بىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان بۇ ئۆزگىرىشلەرنىڭ ھېكايە قىلىنىشى چاڭقاپ كەتكەن دىللىرىنى بۇلاق سۈيى بىلەن سۇغۇرغاندەك ھوزۇر بېغىشلاپ ، «مىڭ بىر كېچە» چۆچىكىدىكى پادىشاھنىڭ شەھىرىزاتنىڭ مىڭ بىر كېچىلىك ھېكايىسىنى شۇنچە تەشەنلىق ۋە ھېكايە ئىچىگە چۆمگەن ھالەتتە ئاڭلىغىنىغا ئوخشاش ھالەتنى شەكىللەندۈرۈپ ، «يەنە بىر كۆرسەم» گە تەمسىللەندى. بۇ ھېكايىلەرنىڭ ۋەقەلىكىنىڭ ئاددىيلىقى ، تىلىنىڭ قىزىقارلىق ۋە جانلىقلىقى ، ئارقا كۆرۈنۈشىنىڭ ئۇقۇرمەنلەرنىڭ تۇرمۇشىغا يېقىنلىقى بۇ خىل ئەسەرلەرنىڭ تېخىمۇ كۆپلەپ يېزىلىش ئىنتىزارلىقىنى شەكىللەندۈردى .

ئۇيغۇرچاتما ھېكايىلىرى مەيلى يېزىلىش ئۇسلۇبى جەھەتتە بولسۇن ، مەيلى ھېكايە مەزمۇنى ، قۇرۇلمىسى بولسۇن مىللىيلىككە ئىگە بولۇپ ، يازغۇچىلار ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدىكى مەھەللە ، ئولتۇراق ئۆي قاتارلىق ئىدىئولوگىيە جەھەتلەردىكى ھېكايىلەرنى بايان قىلدى . ئۇيغۇرچاتما ھېكايىلىرى باشقا ھېكايىلەرگە ئوخشاشلا تەربىيۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ ، ھېكايە تەرەققىياتىنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈرگۈسى .

خۇلاسە

يىغىپ ئېيتقاندا ، ئايرىم تۇرغاندا مۇستەقىل بىر ھېكايە بولالايدىغان ، ئىپادىلىمەكچى بولغان تۈپ ئىدىيە ۋە يورۇتۇپ بەرمەكچى بولغان مەركىزىي مەزمۇنى بىردەك ھەمدە قۇرۇلما جەھەتتە بىر-بىرى بىلەن زەنجىرسىمان باغلىنىشقا ئىگە بولغان بىر نەچچە پارچە كىچىك ھەجىمدىكى پروزا ئەسەرلىرىنىڭ يىغىندىسى چاتما ھېكايە دەپ ئاتىلىدۇ . چاتما ھېكايىلەرنىڭ دەسلەپكى ئىزنالىرىنى چەتئەل ئەدەبىياتىدىكى «مىڭ بىر كېچە» چۆچەكلىرىدىن بايقىغىلى ھەم باشقا مىللەت پروزا ئەسەرلىرىنىڭ بەزىلىرىدە چاتما ھېكايىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى تاپقىلى بولسىمۇ ، لېكىن بۇ ئەسەرلەرنىڭ زانىرى مەتبۇئات يۈزىدە ئۇيغۇرچاتما ھېكايىلىرىدىكىدەك ئېنىق قىلىپ «چاتما ھېكايە» دەپ ئەسكەرتىلمىگەن .

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا، چاتما ھېكايە سۆزىنى چاغاتاي ئەدەبىياتى دەۋرىدىكى يېڭى قوشۇلغان شەكىللەر مەزمۇنىدىن ئۇچراتقىلى بولسىمۇ، لېكىن 20-ئەسىرنىڭ 80-يىللىرىدىن كېيىن غەربنىڭ مودېرنىزىملىق ئەدەبىيات قاراشلىرى ھەم تۈرلۈك ئەدەبىي ئەسەرلىرىنىڭ مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىكى يېڭى يۈزلىنىشلىرىنىڭ تەسىرىدىن كېيىن، ئۇيغۇر چاتما ھېكايىلىرىگە ئىجتىمائىي ۋە تارىخىي شارائىت يارىتىلىپ مەتتىمىن ھوشۇر، ئالمىجان ئىسمائىل ۋە ئەمەتجان مۇھەممەت كۆنچىدەك يازغۇچىلىرىمىز بۇ تۈرنى قوللىنىپ ئەسەرلىرىنى يازدى.

ئۇيغۇر چاتما ھېكايىلىرى تېما دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى، ئۇيغۇر ئىجتىمائىي مۇھىتىنى ئوبىيېكت قىلغانلىقى بىلەن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇيغۇر چاتما ھېكايىلىرىدە مىللىي خاسلىققا ئىگە كەڭ ئوبراز بار. مەسىلەن، مەھەللە ئوبرازى، ئولتۇراق جاي ئوبرازى دېگەندەك. ئاپتورلارنىڭ بۇ تۈرنى ئۈستىلىق بىلەن قوللىنىپ جەمئىيەتتىكى، كىشىلەردىكى، مەھەللە، شەھەرلەردىكى ئۆزگىرىشلەرنى قىزىقارلىق تىل ۋە بىر-بىرىگە خۇددى چاتما تېلىۋىزىيە تىياتىرلىرىدەك بىر-بىرى بىلەن ئۇلاپ ئىپادىلەپ بېرىلىشى كىشىلەرنىڭ كۆڭلىگە يېقىپ، ئوقۇرمەنلەرنىڭ ياقتۇرۇپ ئوقۇشىغا ئېرىشتى.

ئۇيغۇر چاتما ھېكايىلىرى باشقا ھېكايىلەرگە ئوخشاشلا تەربىيۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، كىشىلەرنى بىر تەرەپتىن يۇمۇرلۇق تىللىرى بىلەن كۆلدۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئاددىي لېكىن چوڭقۇر ھېكمەتلىك ئىبارىلىرى بىلەن تەربىيە بېرىدۇ ۋە ئۇيغۇر ھېكايىچىلىقىنىڭ تەرەققىياتىنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈرگۈسى.

پايدىلانمىلار

1. ئازات سۇلتان: «بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى توغرىسىدا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997-يىلى 4-ئاي، 1-نەشرى.
2. ئالمىجان ئىسمائىل: «ئەلۋىدا، كۈلرەڭ بىنا»، شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 2011-يىلى 9-ئاي، 1-نەشرى.
3. ئەمەتجان مۇھەممەت كۆنچى: «دۆڭ مەھەللە ۋە ئوي مەھەللە»، «تەڭرىتاغ» ژۇرنىلىنىڭ 2011-يىللىق 3-سانى، 2012-يىللىق 4-، 5- سانلىرىغا بېسىلغان.

4. ئىمام مۇللاخۇن: «ئەدەبىيات ئېقىملىرى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2012-يىلى 7-ئاي ، 1-نەشرى .
5. ئىمام مۇللاخۇن: «يېزىقچىلىق ئاساسلىرى» ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 2000-يىلى 11-ئاي ، 1-نەشرى .
6. باش تۈزگۈچى ، ئابلەت ئۆمەر ، كولىكتىپ تەرىپىدىن تۈزۈلگەن: «ئەدەبىيات نەزەرىيىسى ئاساسلىرى» (1- ، 2-قىسىم) ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1997-يىلى 6-ئاي ، 1-نەشرى ، 2002-يىلى 3-ئاي ، 2-نەشرى .
7. باش تۈزگۈچى ، خەمەت زاكىر ، كولىكتىپ تەرىپىدىن تۈزۈلگەن: «ئالىي مەكتەپ تىل-ئەدەبىياتى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2002-يىلى 7-ئاي ، 1-نەشرى .
8. پۇ سۇڭلىڭ: «لىياۋجەي رىۋايەتلىرى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تۈزۈپ نەشر قىلدى ، 1979-يىلى 2-ئاي ، 1-نەشرى ، 1-بېسىلىشى .
9. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات ئورنىنىڭ مەسئۇللۇقىدا يېزىلدى: «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» (2-قىسىم) ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 2006-يىلى 4-ئاي ، 1-نەشرى .
10. مەمتىمىن ھوشۇر: «قىزلىق ئىستاكان» ، شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى ، 2010-يىلى 5-ئاي ، 1-نەشرى ، 2012-يىلى 2-ئاي ، 2-بېسىلىشى .
11. نەشر تەييارلىغۇچى: ھاجى نېمىتۇللا ئەبەيدۇللا: «كەلىلە ۋە دېمىنە» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2006-يىلى 4-ئاي ، 2-نەشرى .
12. نەشرگە تەييارلىغۇچى ، ئەرشىدىن تاتلىق: «مىڭ بىر كېچە» (1-قىسىم) ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2006-يىلى 3-ئاي 2-نەشرى .
- يى چۈن: «ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرى» (تۈزۈۋېتىلگەن نۇسخا) ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1982-يىلى 1-
- [1] «چاتما ھېكايە» لەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۈچۈن يېپيېڭى ھەم يېزىلىپ ۋايىغا يەتكەن كونا شەكىلمۇ ئەمەس ، بەلكى ئەدەبىياتىمىزنىڭ بىر يۈزۈم مەھەللىسىدە كېتىۋاتقىنىمىزدا تۇيۇقسىز ئىشىكنى ئېچىپ ، سىزگە بىر قاراپ قويۇپلا قېچىپ كىرىپ كەتكەن خىجىلچان ، گۈزەل قىزدەك تولىمۇ تاتلىق ، تولىمۇ ئەپچىل بىر شەكىل ، ئەمەتجان مۇھەممەت كۆنچى: «ئوي مەھەللە ۋە دۆڭمەھەللە» ، «تەڭرىتاغ» ، 2011-يىلى ، 3-سان .

- [2] ئازات سۇلتان: «بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى توغرىسىدا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997-يىلى 4-ئاي 1-نەشرى.
- [3] «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، (2-قىسىم)، 1991-يىلى 11-ئاي، 1-نەشرى، 628-بەت.
- [4] ئىمام موللاخۇن: «يېزىقچىلىق ئاساسلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2000-يىلى 11-ئاي، 1-نەشرى.
- [5] كوللىكتىپ تۈزگەن: «ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرى»، (ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئەدەبىيات دەرسلىكى)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983-يىلى 3-ئاي، 1-نەشرى.
- [6] نۇرمەھمەت ئۆمەر ئۇچقۇن: «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا پروزا ژانىرىنىڭ شەكىللىنىش جەريانى ئۈستىدە ئىزدىنىش»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى» ئىلمىي ژۇرنىلى (ئىجتىمائىي پەن قىسمى)، 2011-يىللىق، 6-سان.
- [7] نەشرگە تەييارلىغۇچى، ئەرشىدىن تاتلىق: مىڭبىر كېچە (1-قىسىم)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2006-يىلى 3-ئاي 2-نەشرى؛
- [8] يى چۈن: «ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرى» (تۈزۈۋاتىلگەن نۇسخا)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982-يىلى 1-ئاي 1-نەشرى.
- [9] پۇ سۇڭلىڭ: «لىياۋجەي رىۋايەتلىرىدىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تۈزۈپ نەشر قىلدى، 1979-يىلى 2-ئاي، 1-نەشرى، 1-بېسىلىشى.
- [10] 王一川:《文学概论》，中央广播电视大学出版社，2005年8月第一版

[11]

- 中国社会科学院语言研究所词典编辑室编:《现代汉语词典》(第5版),北京、:商务印书馆,2008年3月(第379次印刷)639页
- [12] كوللىكتىپ تەرىپىدىن رەتلەنگەن: گۇاڭ دوڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، 1978-يىلى 12-ئاي، 1-نەشرى، 1979-يىلى 3-ئاي، 2-بېسىلىشى.
- [13] ئەكبەر قادىر: «مويەننىڭ» نوپۇل ئەدەبىيات مۇكاپاتى، غا ئېرىشىشى، «تەڭرىتاغ» ژۇرنىلى، 2012-يىللىق 5-سان.
- [14] باش تۈزگۈچى، ئابلەت ئۆمەر، كوللىكتىپ تەرىپىدىن تۈزۈلگەن: «ئەدەبىيات نەزەرىيىسى ئاساسلىرى» (1-قىسىم)، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى

- نەشرىياتى ، 1997-يىلى 6-ئاي 1-نەشرى ، 2002-يىلى 3-ئاي 2-نەشرى .
 [15] نۇرمەھەممەت ئۆمەر ئۇچقۇن : «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا پروزا ژانىرىنىڭ شەكىللىنىش جەريانى ئۈستىدە ئىزدىنىش» ، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى» ئىلمىي ژۇرنىلى (ئىجتىمائىي پەن قىسمى) ، 2011-يىللىق ، 6-سان .
 [16] سېكىل : بىر-بىرىگە باغلىق بولغان بىر قانچە ماۋزۇلار ئاستىدىكى مەزمۇنداش ئەسەر ياكى شېئىرلارنىڭ چېتىلىشىدىن ھاسىل بولغان بىر پۈتۈن گەۋدە . «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» ، (3-قىسىم) ، 1991-يىلى ، 11-ئاي ، 1-نەشرى ، 664-بەت .
 [17] ئىمام مۇللاخۇن : «يېزىقچىلىق ئاساسلىرى» ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 2000-يىلى 11-ئاي ، 1-نەشرى .
 [18] باشتۇزگۈچى ، ئابلەت ئۆمەر ، كوللىكتىپ تەرىپىدىن تۈزۈلگەن : «ئەدەبىيات نەزەرىيىسى ئاساسلىرى» (2-قىسىم) ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1997-يىلى 6-ئاي 1-نەشرى ، 2002-يىلى 3-ئاي 2-نەشرى .
 [19] ئىمام مۇللاخۇن : «يېزىقچىلىق ئاساسلىرى» ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 2000-يىلى 11-ئاي ، 1-نەشرى .
 [20] «تەڭرىتاغ» ژۇرنىلىنىڭ 2011-يىللىق 3-سانى ، 2012-يىللىق 4-، 5-سانلىرىدا ئېلان قىلىنغان .
 «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 2013-يىللىق 3-سانىدىن ئېلىندى .

قۇرئان تەپسىرى ۋە ئۇنىڭ تارىخى

تەرەققىياتى ھەققىدە

تەپسىر پەنلىرى دوكتورى نۇرئەھمەد قۇربان

كىرىش سۆز

ئىسلام ئەقىدىسىدە ھاياتلىق بىز ياشاۋاتقان بۇ دۇنيادىكى ھاياتتىنلا ئىبارەت ئەمەس. ئۇلۇغ ئاللاھ ئىنساننى يوقلۇقتىن بار قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ئىككى ئالەملىك ھاياتلىق ئاتا قىلغان. دۇنيا ھاياتى ئەبەدىي ئالەمنىڭ تەييارلىق باسقۇچى ھېسابلىنىدۇ. دۇنيا ھاياتىدا ئىنسانلارنىڭ ئەبەدىي خۇشاللىقىنى قولغا كەلتۈرۈشى ئۈچۈن كېرەك بولغان پۈتۈن ئىمكانىيەتلەر تەق قىلىنغان. ئاللاھتائالا ئىنسانلارنىڭ توغرا يولدىن ئاداشماسلىقى ئۈچۈن ئادەم ئەلەيھىسسالامدىن تارتىپ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغىچە بولغان ئۇزۇن تارىخى باسقۇچتا، نۇرغۇن يولباشچى ئەلچىلەرنى ئەۋەتكەن. بۇ ئەلچىلەر ئىنسانلارنى توغرا يولدا مېڭىشقا يېتەكلەپ، يامان ئىشلاردىن توسقان. ئۇلار بۇ جەرياندا ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنى نىجاتلىققا ئېرىشتۈرۈش يولىدا ئۆزلىرى بىۋاسىتە ئۆلگە بولۇش ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن. پەيغەمبەرلەرنىڭ ئاخىرقىسى بولغان ئابدۇللاھنىڭ ئوغلى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام پەيغەمبەرلىك (ئەلچىلىك) ۋەزىپىسىنى ئاللاھنىڭ كىتابى بولغان قۇرئان بىلەن تاماملىغان. ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ساھابىلەر ۋە ساھابىلەردىن كېيىن دۇنياغا كەلگەن ئىسلام ئەھلى ئۇنىڭ ئىزىدىن مېڭىشقا تىرىشقان ۋە بۇ كىتابنى ئىنسانىيەتكە يەتكۈزۈش ئۈچۈن پۈتۈن كۈچى بىلەن كۈرەش قىلغان. بۇ ۋەزىپە پەقەت ئۇنىڭ مەنىسىنى چۈشىنىش بىلەن ئەمەلگە ئاشىدۇ. قۇرئاننىڭ يوليورۇقلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش يولىدا تارىختىن بۇيان نۇرغۇن ئەسەرلەر مەيدانغا كەلگەن. ئىشىنىمىزكى بۇ ھەقتىكى تىرىشچانلىقلار تاكى قىيامەتكىچە داۋاملىشىدۇ. چۈنكى ھاياتلىق باشلانغان كۈندىن باشلاپ قىيامەت

كۈنىگىچە دۇنياغا كەلگەن ۋە كېلىدىغان ئىنسانىيەتنىڭ پۈتۈن ھاياتلىق نىزامى قۇرئان كەرىمگە مۇجەسسەملەنگەن. دېمەك، ھەر بىر مۇسۇلماننىڭ ھايات پائالىيەتلىرىنى بۇ كىتابقا ماسلاشتۇرۇش مەجبۇرىيىتى بار.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، جەمئىيەتنىڭ قۇرئانى كەرىمنى چۈشىنىشكە بولغان ئېھتىياجى تېز سۈرئەتتە ئېشىپ بارماقتا. بۇ ئېھتىياجنى قاندۇرۇش ئۈچۈن دۇنيانىڭ ھەر تەرىپىدە تەرجىمە ۋە تەپسىر پائالىيەتلىرى كەڭ كۆلەمدە قانات يايدۇرۇلماقتا. بولۇپمۇ ئۆتكەن ئەسىرنىڭ بېشىدىن باشلاپ، قۇرئان تەرجىمىسى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان خىزمەتلەر ۋە قۇرئان تەپسىر قىلىش ئۇسۇلى جەھەتتە ئوتتۇرىغا قويۇلۇۋاتقان يېڭى كۆز قاراشلار ئۆتمۈشتىكىدىن پەرقلىق ھالدا يېڭى ئېقىملارنى شەكىللەندۈرمەكتە. تىلنىڭ قۇرۇلمىسى، تەپسىرچىنىڭ بىلىم سەۋىيەسى، ياشىغان دەۋرنىڭ شەرت-شارائىتى ۋە تەپسىرچىنىڭ ياقىلىغان مېتودى بۇ ئېقىملارنىڭ شەكىللىنىشىگە كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتكەن. بۇ خىل ئوخشىماسلىقلارغا قارىمۇ قارشىلىق نۇقتىسىدىن ئەمەس بەلكى مەنىۋى بايلىق نۇقتىسىدىن مۇئامىلە قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

بۇ ساھەدىكى خىزمەتلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئىسلام دۇنياسىدا ئوتتۇرىغا چىققان يېڭى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش جەھەتتە بىر قاتار ئىجابىي نەتىجىلەرنى روياپقا چىقارغان بولسىمۇ، ئاز بىر قىسىم پىكىر ئېقىملىرى قۇرئاننىڭ ئىلاھى كىتاب ئىكەنلىكىگە شەك چۈشۈرۈپ، ئۇنىڭ تەۋرەنمەس پىرىنسىپلىرىنى ئېتىبارسىز ھالغا كەلتۈرۈپ قويماقتا. بۇلارنىڭ ئىچىدە بەزىلىرى ئىسلام چەمبىرى ئىچىدە مەيدانغا كەلگەن ئىجتىھاد خاتالىقى بولسىمۇ، يەنە بەزىلىرى يامان غەرەزنىڭ مەھسۇلى سۈپىتىدە ئوقۇرمەنلەرنى قايىمۇقتۇرماقتا.

جەمئىيىتىمىزدە بىلىم سەۋىيەسىنىڭ چەكلىكلىكى ياكى تەتقىقات مەنبەسىنىڭ كەمچىللىكى ۋە ياكى قاراشلىرىنىڭ بىر تەرەپلىملىكى تۈپەيلىدىن بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار قۇرئاننى "مۇھەممەدنىڭ سۆزى" دەپ ئىسپاتلاشقا كۈچىگەن. بۇنىڭ ئاساسسىز بىر سەپسەتتىن ئىبارەت ئىكەنلىكى ئاشكارا ھەقىقەتتۇر. دەرۋەقە بىر ساھەدە تەتقىقات ئېلىپ بارىدىغان ۋە شۇ تەتقىقاتىدا توغرا نەتىجىگە ئېرىشىشنى كۆزلىگەن ھەر بىر تەتقىقاتچى ئالدى بىلەن كونا كۆز قاراشلىرىدىن ئازاد بولۇشى، ئاندىن ئۇچۇق زېھنى بىلەن، مەزكۇر ساھەنىڭ ئاساسلىق مەنبەلىرى ۋە تەتقىقات پىرىنسىپلىرىغا ئۇيغۇن ئۇسۇلدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىشى لازىم. ئەكسىچە بولغاندا،

ئېلىپ بېرىلىۋاتقان تەتقىقات ئادىل بولماي قالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەر ئىلىمغا ئۆز ئۇسۇلى ۋە مەنبەسى دائىرىسىدە باھا بېرىلىشى كېرەك.

1. تەپسىر تېرىمىنىڭ مەنىسى ھەققىدە بىر ئىككى كەلىمە

تەپسىر كەلىمىسى ئەسلى ئەرەبچە سۆز بولۇپ، لۇغەت مەنىسى «ئۈستى يېپىق بىر نەرسىنى ئېچىش ۋە ئوتتۇرىغا چىقىرىش» دېگەنلىك بولىدۇ. 1 بەزى ھاللاردا «بايان قىلىش ۋە ئىزاھلاش» دېگەن مەنىدە كېلىپ، «بىر سۆزنىڭ تەپسىلاتى ۋە يېشىمى» دېگەن مەنىلەرنىمۇ بىلدۈرىدۇ. ئىسلام ئالىملىرى تەپسىر كەلىمىسىنىڭ تېرىم مەنىسى ھەققىدە بىر-بىرىنى تولۇقلايدىغان خىلمۇ-خىل ئېنىقلىمىلارنى ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، بۇ ھەقتىكى كۆز قاراشلارنى خۇلاسەلەپ ئېيتقان ۋاقتىمىزدا تەپسىر ئاتالغۇسىنى قىسقىچە «ئاللاھ تائالانىڭ ئەلچىسى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا نازىل قىلغان كىتابى قۇرئاننىڭ مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان، بايان قىلىپ بېرىدىغان، بۇ كىتابتىن ھېكمەت ۋە ھۆكۈملەرنى تەتقىق قىلىپ ئوتتۇرىغا چىقىرىدىغان بىر ئىلىم» دەپ يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ. شۇ ۋەجىدىن تەپسىر تېرىمىنى، ئاللاھ تائالانىڭ سۆزى قۇرئاننىڭ مەنىسىنى چۈشەندۈرۈشنى تېپما قىلغان پۈتۈن پائالىيەتلەرگە قوللىنىشقا بولىدۇ. 2.

تەپسىر تارىخىدا، تەپسىر بىلەن ئوخشاش قوللىنىلغان يەنە بىر ئۇقۇم «تەۋىل» كەلىمىسى بولۇپ، ئۆلىمالارنىڭ بىر قىسمى تەۋىل ئۇقۇمىنى تەپسىر ئۇقۇمى بىلەن ئوخشاش مەنىدە دەپ قارىسا، يەنە بەزىلىرى ئۇنداق دەپ قارىمايدۇ. تەپسىر تارىخىنىڭ تۇنجى مەزگىللىرىگە نەزەر سالدىغان بولساق، تەپسىر ۋە تەۋىلنىڭ بىرى-بىرىدىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ كەتمىگەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. مەسىلەن، شۇ زاماننىڭ ئۆلىمالىرىدىن بىرى تەۋىل كەلىمىسىنى، كالامنى ۋە ئۇنىڭ مەنىسىنى چۈشەندۈرۈش ياكى كالامدا دېمەكچى بولغان مەقسىتىنىڭ ئۆز ئەينىسى، دەپ قارىغان. كېيىنكى ئەۋلاد فىقھىشۇناسلار، كالامچىلار، ھەدىسشۇناسلار ۋە تەسەۋۋۇپ ئالىملىرى بۇ كەلىمىنى «بىر دەلىلگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، سۆزنىڭ ئەسلى ئوچۇق مەنىسىدىن چىقىپ كېتىپ ئىپادىلەش مۇمكىن بولغان، ئېھتىمالىي مەنىلىرىدىن بىرىنى تاللاش» دەپ يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا

بولدۇكى ، بۇ سۆزلەر كېيىنكى چاغلاردا ، فىقھ ، كالام ، تەسەۋۋۇپ ۋە ھەدىس ئالىملىرى تەرىپىدىن بۇرۇنقىدىن پەرقلىق مەنىلەردە قوللىنىلغان . بۇ ئىككى ئۇقۇم ئارىسىدىكى پەرقلەرنى يىغىنچاقلىساق ، تەپسىر ئاتالغۇسىنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى تەۋىل كەلىمىسىگە قارىغاندا تېخىمۇ كەڭرەك دېيىشكە بولىدۇ . تەپسىردە ، ئايەت ۋە ھەدىسلەر سايسىدە كەسكىن بىر نەتىجە ئوتتۇرىغا قويۇلسا ، تەۋىلدە ئېھتىماللىقى بولغان مەنىلەردىن بىرى ۋە مۇئەللىپنىڭ مەزكۇر مەسىلە ھەققىدىكى كۆزقارىشى ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ . 3

تەپسىرنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىمىزدىكى ئەھۋالىنى ئوقۇرمەنلىرىمىزنىڭ دىققىتىگە سۇنۇشتىن ئىلگىرى ، تەپسىر ئىلمى ۋە ئۇنىڭ دەسلەپكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىردىكى تەرەققىيات باسقۇچى ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات بېرىپ ئۆتۈشنى زۆرۈر تاپتۇق . شۇنىڭ ئۈچۈن تۆۋەندە بۇ ھەقتە بىر ئاز توختىلىپ ئۆتىمىز .

2- تەپسىر ئېقىملىرى ۋە شەكىللىنىش جەريانى

قۇرئاننىڭ بىر قېتىمىدىلا نازىل بولماستىن ، توپتوغرا يىگىرمە ئۈچ يىلدا ، ئايەت - ئايەت ، سۈرە - سۈرىدىن بىر - بىرلەپ نازىل بولغانلىقى ھەممىمىزگە ئايان . نازىل قىلىنغان ھەر بىر ئايەت ۋە ھىي كاتىپلىرى تەرىپىدىن يېزىلىپ تۇرغان ھەمدە بۇنى ساھابىلەرنىڭ كۆپ قىسمى يادقا ئېلىۋالغان . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام نازىل بولغان ھەر بىر ئايەتنى جامائەتكە تەبلىغ قىلىپ بەرگەن ھەمدە ئۇنى ساھابىلەرنىڭ ئېسىدە قالدۇرۇش ئۈچۈن ھەر نامازدا ئۇنلۇك ئوقۇشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن . بەزى مەزمۇنلارنى ساھابىلەرگە ئىزاھلاپ ئۆتكەن . ساھابىلەر ئېنىق چۈشىنەلمىگەن ۋە تۇرمۇشتا تېخى ئۇچراتمىغان مەسىلىلەرنى پەيغەمبىرىمىزدىن سوراپ ئۇنىڭدىن قانائەتلىنەرلىك جاۋابقا ئېرىشكەن . دېمەك ، ئۇ زاماندا ساھابىلەر يۇقىرىقى سەۋەبتىن ئايرىم تەپسىر يېزىپ قالدۇرمىسىمۇ بولاتتى . چۈنكى ئۇلار چۈشىنەلمىگەن ھەرقانداق بىر مەسىلىنى قۇرئاننىڭ ئەڭ ياخشى تەپسىرچىسى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامدىن بىۋاسىتە ، دەل ۋاقتىدا سوراپ ، قانائەتلىنەرلىك جاۋابقا ئېرىشەلەيتتى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ بۇ تۈردىكى ئېنىقلىمىلىرىنى ، ئاساسەن ھەدىس مەنبەلىرىنىڭ «كىتابۇتتەپسىر» بابلىرىدا ئۇچرىتىمىز . بۇنى قۇرئان تەپسىرى تەرەققىيات

تارىخىدىكى تۇنجى باشلىنىش دەپ قاراش مۇمكىن. بۇ يەردە شۇنى ئايدىڭلاشتۇرۇشىمىزغا توغرا كېلىدۇكى، قۇرئان، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام دوستلىرىغا يازدۇرغان ياكى ئۆزى ئىجاد قىلغان كىتاب ئەمەس. قۇرئان، ئۇلۇغ ئاللاھنىڭ سۆزى. ئۇ ھەرخىل ۋاسىتە ۋە يوللار ئارقىلىق پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامغا چۈشۈرۈلگەن. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكىنىمىزدەك پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئۇنى شۇ زاماننىڭ ئۆزىدىلا يازدۇرغان ۋە نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ يادلىشىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىنمۇ قۇرئان ئايەتلىرىنى ئىزاھلىغان رىۋايەتلەرنى رەتلەپ، توپلاش ئىشلىرى ناھايىتى ئەستايىدىللىق بىلەن ئېلىپ بېرىلغان. بۇ دەۋردە تەپسىرگە مۇناسىۋەتلىك رىۋايەتلەر ئىشەنچلىك دەلىلەر بىلەن پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامغا ئۇلۇنىشى كېرەك ئىدى. 4. ساھابىلەر دەۋرىدە ھەزرىتى ئۆمەر بىلەن ھەزرىتى ئەبۇ بەكرى زامانىدىكى قۇرئان ئايەتلىرى يېزىلغان تېرە، تاختا ۋە سۆڭەك پارچىلىرىنى رەتلەپ چىقىش ئەڭ مۇھىم خىزمەت قاتارىدا ئىشلەنگەن ئىدى. توپلانغان بۇ نۇسخا كېيىن «ئىمام نۇسخا» نامىدا قوبۇل قىلىنغان ۋە ھەزرىتى ئوسمان زامانىغا كەلگەندە كۆپەيتىلىپ، ھەرقايسى رايونلارغا ئەۋەتىلگەن. 5. تۆت چوڭ خەلىپە زامانىدا، ئىسلام جۇغراپىيەسى تېز سۈرئەتتە كېڭەيگەن ھەمدە باشقا دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان نۇرغۇن كىشى ئىسلام دىنىغا كىرىپ مۇسۇلمان بولغان. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بىلەن ساھابىلەر بۇ دۇنيادىن كەتكەندىن كېيىن، كىشىلەر دۈچ كىلىۋاتقان مەسىلىلەرنىڭ ھەرخىللىشىشى، ئۇلار ئارىسىدىكى ئىختىلاپ ۋە ئوخشىمىغان قاراشلارنىڭ ئۈزلۈكسىز كۆپىيىشى، ھەمدە بۇ جەھەتتە قۇرئاننىڭ دانا پىكىرلىرىگە بولغان ئېھتىياجنىڭ ئېشىشى، تەپسىر ئىلمىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن يەنە بىر ئامىل، دەپ قارالماقتا. 6. بىر قىسىم ساھابىلەرنىڭ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامدىن ئاڭلىغان ئىزاھات ۋە ئېنىقلىمىلارنى ئۇنتۇپ قالماسلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنى قولدىكى قۇرئان تېكىستلىرىنىڭ يېنىغا خاتىرىلەپ قويغانلىقى بايقالغان بولۇپ، بۇمۇ بىرخىل تەپسىر دەپ قارالماقتا. لېكىن بۇخىل ئەھۋالنىڭ قۇرئاننىڭ ئېتىبارغا تەسىر يەتكۈزۈپ قويۇشىدىن ئەنسىرىگەن ھەزرىتى ئۆمەر قۇرئان نۇسخىلىرىنىڭ ئۈستىگە بۇ شەكىلدە ئېنىقلىما ۋە تەپسىرنىڭ يېزىلىشىغا قارشى پىكىردە بولغان. 7.

بۇ دەۋردە يۇقىرىقىدەك ئىشلاردىن باشقا، تەپسىر پائالىيەتلىرىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتكىدەك كۆرىنەرلىك ئىلگىرىلەش بولمىغان. تەپسىرنىڭ ئىككىنچى باسقۇچى

بولغان بۇ دەۋردە، ئايەتلەرنىڭ نازىل قىلىنىشى (چۈشۈرۈلۈش) سەۋەبلىرى تېخىمۇ مۇھىم ئورۇنغا قويۇلۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، بەزى ساھابىلەرنىڭ بۇ توغرىدا ئېلىپ بارغان ئىجتىھاد ۋە ئېنىقلىمىلىرى مۇھىم قىممەتكە ئىگە. 8

ھەزرىتى ئوسمان زامانىدا ساھابىلەرنىڭ سەركىسى دەپ سانالغان بىر قىسىم ساھابىلەر، ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن فەتىھ قىلىنغان (بويىسۇندۇرۇلغان) زېمىنلارغا كۆچكەن. ئۇلاردىن بەزىلىرى ۋالىي، بەزىلىرى قازى، بەزىلىرى مۇئەللىم ۋە باشقا ھەرخىل خىزمەتلەر بىلەن ئوخشىمىغان رايونلارغا كەتكەن. ئۇلار بارغانلا يېرىدە، ئۆزلىرى بىلگەن دائىرىدە قۇرئاننى تەپسىر قىلغان. ئۇلارنىڭ ئۇچرىغان مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش چارىلىرى بىر مەزگىلدىن كېيىن مەيدانغا چىققان مەزھەپ ھەرىكەتلىرىدە چوڭ رول ئوينىغان. 9

ئىسلام جۇغراپىيەسىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقالغان ساھابىلارنىڭ قۇرئان ئايەتلىرىنى خاتىرىلەش پائالىيىتى ۋە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بىلەن بولغان سۆھبەتلىرى ئوخشىمىغاندەك، قۇرئاننى چۈشىنىش سەۋىيەلىرىمۇ بىر-بىرىگە ئوخشىمايتتى. 10 ئۇلارنىڭ ئەقلىي مۇھاكىمە قابىلىيىتىدە پەرقلەر مەۋجۇت بولغىنىغا ئوخشاش، ئەرەب تىلى ۋە ئەرەب ئەدەبىياتىغا بولغان چۈشەنچىسى، تارىخىي مەلۇماتىدىمۇ مەلۇم پەرقلەر مەۋجۇت ئىدى. شۇڭا ئۇلارنىڭ قۇرئان ھەققىدە ئىگە بولغان بىلىملىرىمۇ بىر-بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇراتتى. 11 مانا مۇشۇنىڭغا ئوخشاش سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن زاماننىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، پەرقلىق مېتودلاردىن تۇغۇلغان ئوخشىمىغان كۆز قاراشلار ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلىدى. چۈنكى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئىنسانلار دۇچ كەلگەن سوئاللارغا جاۋاب تاپقۇدەك يېگانە مەنبە قۇرئاندىن باشقا بىر ئىلاھىي ئاساس يوق ئىدى. سوئاللارنى پەقەت قۇرئان تېكىستى ۋە ئېنىقلىمىلىرىغا تايىنىپ جاۋابلاشقا توغرا كېلەتتى. بۇ ئەھۋال تەپسىردە پەرقلىق ئېقىملارنىڭ بارلىققا كېلىشىگە چوڭ تۆھپە قوشقان. ساھابىلەردىن ئىلىم ئۆگەنگەن «تابىئۇن» دەپ ئاتالغان ئىككىنچى ئەۋلاد مۇسۇلمانلارنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، ھەرقايسى شەھەرلەردە ئوخشىمىغان تەپسىر ئېقىملىرى ناھايىتى تېز ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلىغان. پىكىرىي جەھەتتىكى ئوخشىماسلىقلارمۇ بىر قەدەر كۆپىيىشكە باشلىغان. بۇ ئۆتكۈنچى دەۋردە، بۇ ھەقتىكى ئىجابىي تەرەققىياتلاردىن باشقا، يەنە قۇرئاننىڭ مەقسىتىگە زىت بولغان بەزى كۆز-قاراش ۋە پىكىرلەرمۇ تېز سۈرئەتتە كېڭىيىشكە باشلىغان. 12 شۇ

سەۋەبتىن ، قۇرئاننىڭ قايىل قىلارلىق ۋە توغرا شەكىلدىكى تەپسىرىگە بولغان ئېھتىياج كۈنسېرى ئېشىپ بارغان . تابتۇن ئالىملىرى بۇ ھەقتىكى بەزى ئىختىلاپلارنى ھەل قىلىشقا تىرىشقان . ئۇلار قۇرئاننى تەپسىر قىلغان چاغلىرىدا ، ساھابىلەردىن ئۆگەنگەنلىرىنى ئۆزلىرىگە ئۆلگە قىلىش بىلەن بىللە ، ئۆزلىرى ئىجتىھاد ئېلىپ بېرىش ئۇسۇلىنى يولغا قويغان . ئايەتلەر نازىل بولغان دەۋردە مەيدانغا كەلگەن ۋەقەلەر ھەققىدىكى ئىشەنچلىك رىۋايەتلەر ۋە باشقا بىلىم ساھەلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن قۇرئان تەپسىرى يېڭى سەۋىيەگە كۆتۈرۈلگەن . ساھابە دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى ، ئىسلام جۇغراپىيەسىدە تۇنجى ئوتتۇرىغا چىققان بەزى تەپسىر ئېقىملىرىغا نەزىرىمىزنى ئاغدۇرغىنىمىزدا مەككە تەپسىر ئېقىمى ، مەدىنە تەپسىر ئېقىمى ۋە ئىراق تەپسىر ئېقىمى قاتارلىقلارنى ئۇچرىتىمىز . 13

مەدىنە ئىنسانلارغا ئاللاھنىڭ كىتابى ۋە رەسۇلىنىڭ سۈننەتلىرىنى ئۆگىتىش بىلەن مەشغۇل بولغان ساھابىلەر بار ئىدى . بۇ يەردىكى دەرس سورۇنلىرىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ باشقا ساھەدىكىگە ئوخشاش قۇرئاننى تەپسىر قىلىش ساھەسىدىمۇ ئۆزگىچە بىر ئېقىم شەكىللەنگەن . بۇ يەردە شەكىللەنگەن ئىلىم سورۇنلىرىنىڭ بېشىدا ئوبەي ئىبنى كەئب بار ئىدى . ئۇنىڭ ئەڭ مەشھۇر تالىپلىرىدىن ئەبۇ ئالىيە ئەر-رىياھى (708/90) ، مۇھەممەد ئىبنى كەئب ئەل-قۇرەزى (736/118) ۋە زەيد ئىبنى ئەسەلم (753/136) قاتارلىق كىشىلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ . مانا بۇ كىشىلەر مەدىنە ئېقىمىنىڭ قۇرغۇچىلىرى ھېسابلىنىدۇ .

بۇ ئېقىملاردىن يەنە بىرى ، ئابدۇللاھ ئىبنى مەسئۇد يېتەكچىلىكىدە قۇرۇلغان ئىراق ئېقىمىدۇر . بۇ رايونغا نۇرغۇن ساھابىلەر كەلگەن . ئىراقلىقلار ئۇلاردىن ئىسلامىي ئىلىملەرنى ، خۇسۇسەن تەپسىر ئىلىمىنى ئۆگەنگەن بولسىمۇ ، بۇ ئېقىمنىڭ تۇنجى ئۇستازلىق نېپسۋىسى ئابدۇللاھ ئىبنى مەسئۇدقا بېرىلگەن . ھەزرىتى ئۆمەر ، ئەمىر ئىبنى ياسىرنى كۈفەگە ۋالىي ، ئابدۇللاھ ئىبنى مەسئۇدنى مۇئەللىم قىلىپ ئەۋەتكەن . ئابدۇللاھ ئىبنى مەسئۇدنىڭ كۈفەدە ئۇزۇن مۇددەت تۇرۇپ قېلىشى ئىراق ئېقىمىنىڭ پىشىپ يېتىلىشىدە مۇھىم رول ئوينىغان . تەپسىر ساھەسىدىكى ئىناۋەتلىك ئالىملارنىڭ كۆپ قىسمى بۇ ئېقىمدا يېتىشىپ چىققان . 14

مەككە ئېقىمىغا كەلسەك ، بۇ ئېقىمنىڭ ئۇستازى ، تەپسىر ئىلىمىدىكى قابىلىيىتى ۋە بىلىمى بىلەن شۆھرەت تاپقان ئابدۇللاھ ئىبنى ئابىباستۇر . ئىبنى

ئابباسنىڭ ئەرەب تىلى ، ئەرەب تىلى ئەدەبىياتى ۋە ئەرەب جاھىلىيە ئۆرپ - ئادەتلىرى ساھەسىدە چوڭقۇر بىلىمگە ئىگە بولغاندىن باشقا ، ئىجتىھادى ۋە جاسارىتى ئارقىلىق ، تەپسىر پائالىيەتلىرىگە مۇھىم تۆھپىلەر قوشقان . 15 ئۇنىڭ تالىپلىرىدىن سەئىد ئىبنى جۇبەير (714/95) ، مۇجاھىد ئىبنى ئىبنى جەبىر (721/103) ، ئىكرىمە (723/105) ۋە تاۋۇس ئىبنى كەيسان (724/107) قاتارلىقلار تەپسىر ئىلمىدە ئالاھىدە شۆھرەت قازانغان . ئۇلار ۋەكىللىك قىلغان مەككە ئېقىمىغا ئىبنى تەيمىيە «تابىئۇن ئىچىدە تەپسىردە ئەڭ بىلىملىك كىشىلەر - مەككە ئېقىمىنىڭ ئالىملىرىدۇر . چۈنكى ئۇلار ئىبنى ئابباسنىڭ تالىپلىرى ئىدى» دەپ باھا بەرگەن . 16

كېيىنكى مەزگىللەردە ، يېڭى ئەۋلاد تەپسىرچىلەر ، ئەجدادلىرىنىڭ كۆزقاراشلىرىغا ، ئۆزلىرىنىڭ كۆز قاراش ۋە ئىلمىي تەجرىبىلىرىنى قوشۇپ ، تەپسىر ئىلمى ساھەسىدە يېڭى سەھىپە ئاچتى . بۇ ئۇسۇلدا قۇرئاننى تەتقىقات تېمىسى قىلغان نۇرغۇنلىغان ئەسەرلەر مەيدانغا كەلدى . بۇ دەۋردىكى مۇھىم ئالىملاردىن ئەلى ئىبنى ئەبى تەلھە ، يەھيا ئىبنى زىياد ئەل - فەررا ۋە مۇقاتىل ئىبنى سۇلايمان قاتارلىقلارنى ساناپ ئۆتۈشكە بولىدۇ .

3. تەپسىر مېتودى ۋە قۇرئان ئىلىملىرى

قۇرئان كەرىم بىر ئىلاھىي كىتاب بولغانلىقتىن ، ئۇ ھەقتە خالىغانچە پىكىر بايان قىلىش توغرا ئەمەس . تارىختىن بۇيان نۇرغۇنلىغان ئىسلام ئالىملىرى بۇ كىتابنى چۈشىنىش ۋە چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن قانداق ھەرىكەت ئېلىپ بېرىش توغرىسىدا باش قاتۇرغان ۋە بەزى ئۇسۇل - چارىلەرنى تېپىپ چىققان . بۇ ھەقتىكى ئەسەرلەرگە قارايدىغان بولساق ، بۇ خىلدىكى خىزمەتلەرنىڭ ئەرەب تىلىدىكى ئىپادىسى «ئۇلۇمۇل قۇرئان» بولۇپ ، بىز بۇ ئىلمىنى «تەپسىر مېتودى» ، «تەپسىر ئىلىملىرى» ۋە «قۇرئان ئىلىملىرى» دېگەندەك ئىسىملار بىلەن ئىپادىلەيمىز . بۇرۇنقى ئالىملار قۇرئاننى ئىزاھلاشنى مەقسەت قىلغان تېمىلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ «ئۇلۇمۇل قۇرئان» دەپ ئاتىغان . كېيىنكى دەۋردە شاھ ۋەلىيۇللاھ ئەددېھلەۋىنىڭ (1762/1176) «ئەل فەۋزۇل كەبىيىر فى ئۇسۇلتەتەپسىر» ناملىق ئەسىرى بىلەن «ئۇسۇلتەتەپسىر» دېگەن بۇ ئاتالغۇ قۇرئان بىلىملىرى ساھەسىدىن

ئورۇن ئېلىشقا باشلىدى. ھازىرقى ۋاقىتتا بىر قىسىم ئەرەب تەتقىقاتچىلىرى «ئۇسۇلۇتەپسىر» (تەپسىر مېتودى) ئىبارىسىنى مەزمۇن جەھەتتە «ئۇلۇمۇل قۇرئان» (قۇرئان ئىلىملىرى)غا ئوخشىمايدىغان شەكىلدە قوللانماقتا. مەزمۇن جەھەتتە كۆرۈلگەن بۇ پەرق، «ئۇلۇمۇل قۇرئان» ئىبارىسىنىڭ «ئۇسۇلۇتەپسىر (تەپسىر مېتودى)» بىلەن مەنىداش ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىپ بىرىدۇ.

«تەپسىر مېتودى» خۇسۇسىيلىققا ئىگە بولۇپ، «ئۇلۇمۇل قۇرئان» ئاتالغۇسى ئومۇمىيلىققا ئىگە. چۈنكى «ئۇلۇمۇل قۇرئان» قۇرئان ۋە تەپسىر بىلەن مۇناسىۋەتلىك پۈتۈن بىلىم تارماقلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «تەپسىر مېتودى» ئاتالغۇسى تەپسىرگە مۇناسىۋەتلىك قورال، قائىدە ۋە ئىزاھلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تەپسىر مەسىلىلىرى، تۈرلىرى، شەرتلىرى ۋە قوراللىرى، شۇنداقلا تەرجىمىگە ئوخشاش تەپسىر بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتلىك تېمىلار، تەپسىر ئۇسۇلىدىكى مەزمۇنلاردۇر. قۇرئان ئىلىملىرى بولسا، بۇنىڭدىن تېخىمۇ كەڭ مەزمۇنغا ئىگە 17 دەسلەپكى مەزگىللەردە بۇ ساھەگە مۇناسىۋەتلىك بەزى ئالىملار ئەسەر يېزىشقا باشلىغان. مەسىلەن، «ئەسبابۇن نۇزۇل» (بەزى ئايەتلەرنىڭ نازىل قىلىنىشى سەۋەپلىرىنى بايان قىلىدىغان ئىلىم) ھەققىدە ئىمام بۇخارىينىڭ ئۇستازى ئەلى ئىبنى ئەل مەدىنىي (843/234)؛ قۇرئان قىرائىتى ھەققىدە ھەسەن ئەل بەسىرى (728/110)؛ «غەرىبۇل-قۇرئان» ۋە «فەزائىلۇل قۇرئان» ھەققىدە ئەبۇ-ئۇبەيدە (824/209)؛ «ئەنناسىخ ۋەل مەنسۇخ» ھەققىدە ئەبۇ ئۇبەيدە قاسم ئىبنى سەللام (839/230)؛ «مۇشكىلۇل قۇرئان» ۋە «مەجازۇل قۇرئان» ھەققىدە ئابدۇللاھ ئىبنى قۇتەيبە (889/276)؛ «ئىجازۇل-قۇرئان» ھەققىدە مۇھەممەد ئىبنى يەزىد ئەل ۋاستى (918/306)؛ «ئىرابۇل-قۇرئان» ھەققىدە مۇھەممەد ئىبنى سەيد ئەل خۇفى (951/340)؛ «ئەمسالۇل قۇرئان» ھەققىدە ئەبۇل ھەسەن ئەل ماۋەردى (1058/450)؛ «ئەقسامۇل قۇرئان» ھەققىدە ئىبنى قەييۇم (1350/751) ۋە «جەدەلۇل قۇرئان» ھەققىدە نەجمۇددىن ئەتتۇفى (1316/716) قاتارلىق كىشىلەر ئۆز ئالدىغا ئەسەر يازغان. 18 قۇرئان ئىلىملىرى ساھەسىدىكى ئەسەرلەر ئىچىدە ئەڭ ئەتراپلىق ۋە ئەڭ پايدىلىق ئەسەر، بۇرھانۇددىن ئەز-زەركەشنىڭ (1392/794) «ئەل بۇرھان فى ئۇلۇمىل قۇرئان» ناملىق ئەسىرى ۋە سۇيۇتنىڭ «ئەل ئىتقان فى ئۇلۇمىل قۇرئان» ناملىق ئەسىرىدۇر. كېيىنكى دەۋرلەردە بۇ تېمىدا كۆپلىگەن ئەسەرلەر يېزىلغان.

4. تەپسىردە رىۋايەت ۋە دىرايەت مېتودى

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ۋەقەلەر، ئىشلەنگەن خىزمەتلەر، ئىشلىتىلگەن تەپسىر ماتېرىيالى نۇقتىسىدىن ئادەتتە «رىۋايەت تەپسىرى» ۋە «دىرايەت تەپسىرى» 19 دەپ، ئىككى ئانا تېما ئاستىغا يىغىنچاقلىنىدۇ. بۇ يەردە ئاۋۋال تىلغا ئېلىپ ئۆتمەكچى بولغىنىمىز رىۋايەت تەپسىر ئۇسۇلىدۇر.

4-1. تەپسىردە رىۋايەت مېتودى

رىۋايەت تەپسىرىگە ، «مەئسۇر» ياكى «نەقلى» تەپسىرمۇ دېيىلىدۇ . يەنى - ئايەتلەرنىڭ ، قۇرئان ئايەتلىرى ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ۋە ساھابىلارنىڭ سۆزلىرى بىلەن چۈشەندۈرۈلۈشىدۇر . بۇ خىلدىكى تەپسىر دەسلەپتە رىۋايەت بىلەن باشلانغان ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامدىن ساھابىلارغا ، ئۇلاردىن تابىئىنلارغا يەتكۈزۈلگەن . پەقەت رىۋايەت تەپسىرىدە ھەزرىتى پەيغەمبەردىن باشلىنىپ ، ساھابىلارغا ھەتتا تابىئىلارغىچە سوزۇلغان رىۋايەت زەنجىرى ئىچىدە بەزى ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان خەۋەرلەرنىڭ كۆپلۈكى ، يەھۇدىي ۋە خىرىستىيان مەنبەلىرىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى ۋە رىۋايەت زەنجىرىدىكى رىۋايەتچىلەرنىڭ قىسقارتىۋېتىلىشى قاتارلىق سەۋەبلەر بۇ تەپسىر تۈرىنىڭ نۇقسانلىرى ھېسابلىنىدۇ . بۇ خىلدىكى تەپسىر مەنبەلىرى سۈپىتىدە ئىبنى جەرىر ئەت - تەبەرىي (922/310) نىڭ «جامئۇل - بايان ئەن تەپسىرىل قۇرئان» ؛ ئەبۇ لەيس ئەس سەمەرقەندىي (898/373) نىڭ «بەھرۇل ئۇلۇم» ؛ ئەل ۋاھىدىي (1075/468) نىڭ «ئەل ۋەجىز فى تەپسىرىل قۇرئانىل ئەزىز» ؛ ئەل بەغەۋىي (1122/516) نىڭ «مەئالىمۇتتەنزىل» ؛ ئىبنى ئەتتىيە (1151/546) نىڭ «ئەل مۇھەررەرۇل ۋەجىز فى تەپسىرى كىتابىل ئەزىز» ؛ ئىبنى كەسىر (1372/774) نىڭ «تەپسىرۇل قۇرئانىل ئەزىم» ؛ جەلالۇددىن ئەس سۇيۇتى (1505/911) نىڭ «ئەد - دۇررۇل مەنسۇر فىتتەفسىر بىل مەئسۇر» ؛ جامالۇددىن قاسىمىي (19147/1332) نىڭ «مەھاسنۇت

تەۋىل» غا ئوخشاش ئالىملار ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ساناپ چىقىش مۇمكىن.

2-4. تەپسىردە دىرايەت مېتودى

بۇ خىلدىكى تەپسىرلەردە تەپسىرچى پەقەت رىۋايەتلەر بىلەنلا قانائەت قىلماي، تىل-ئەدەبىيات، دىن ۋە ھەر تۈرلۈك بىلىملەرگە تايىنىپ ئېلىپ بارغان ئىجتىھادى نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلگەن تەپسىرلەردۇر. بۇ تۈر تەپسىرنىڭ قوبۇل قىلىنىپ، قىلىنماسلىقى توغرىسىدا دەسلەپتە تالاش-تارتىشلار بولغان، ئۇنى بەزى ئالىملار توغرا دەپ قارىسا، يەنە بىر تۈركۈم ئالىملار ئىشلەتكەن ماتېرىياللىرى جەھەتتىن توغرا، دەپ قارىغان. تىز سۈرئەتتە كېڭىيىپ بارغان ئىسلام جۇغراپىيەسىدە يېڭىدىن مۇسۇلمان بولغانلارغا ۋە غەيرى ئەرەبلەرگە سىستېمىلىق ھالدا ئەرەب تىلىنى، شۇنداقلا قۇرئاننى ئۆگىتىش ئېھتىياجى دىرايەت تەپسىر ئېقىمىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى مۇھىم سەۋەبلەردىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. زامانلارنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، بۇ ئېقىمدىكى تەپسىرمۇ تەرەققىي قىلغان ئىلىم-پەن، پىكىر ۋە ئوتتۇرىغا چىققان مەزھەپلەرگە قاراپ ھەرخىل تارماقلارغا ئايرىلغان. ئىشارىي تەپسىر، ئىجتىمائىي تەپسىر، ئەدەبىي تەپسىر، ئەھكام تەپسىرى، پەلسەپىۋىي تەپسىر ۋە ئىلمىي تەپسىر دېگەندەك تەپسىر تۈرلىرىنى دىرايەت تەپسىرى كاتېگورىيىسىدە مۇلاھىزە قىلىشقا بولىدۇ.

ئىمام ماتۇرىدىننىڭ (994/333) «تەئۇلاتۇل قۇرئان»؛ نەسەفىي (1142/537) نىڭ «مەدارىكۇت تەنزىل ۋە ھەقائىقۇتتەئۇبىل»؛ زەمەخشەرىي (114/538) نىڭ ئەل-كەششاف ئەن ھەقائىقت تەنزىل ۋە ئۇيۇنىل ئەقاۋىيل فى ۋۇجىھت تەئۇبىل»؛ ئىبنى ئەتتىيە ئەل ئەندەلۇسىي (1147/541) نىڭ «ئەل مۇھەررەرۇل ۋەجىز فى تەپسىرى-كىتابىل ئەزىز»؛ فەخرۇددىن ئەر رازىي (1209/606) نىڭ «مەفاتىھۇل غەيب» ئەل-قۇرتۇبىي (1272/671) نىڭ «ئەل جامئۇ لىئەھكامىل قۇرئان»؛ قازى ئەل بەيداۋىي (1288/685) نىڭ «ئەنۋارۇت تەنزىل ۋە ئەسرارۇت تەئۇبىل»؛ رەشىد رىزا (1935/1354) نىڭ «تەپسىرۇل مەنار»؛ سەيىد قۇتۇب (1967/1906) نىڭ «فى زىلالىل قۇرئان» غا ئوخشاش تەپسىرلەر بۇلارنىڭ بىرقىسمىدۇر.

5. زامانىمىزدىكى تەپسىر پائالىيەتلىرى

ئون توققۇزىنچى ئەسىردىن باشلاپ، غەرب دۆلەتلىرىدە ۋە مەلۇم مۇددەتتىن كېيىن غەرب دۆلەتلىرى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان مۇستەملىكە رايونلاردا بىر ئېقىم سۈپىتىدە باش كۆتۈرۈشكە باشلىغان مودېرنىزىملىق دۇنيا قارىشىنىڭ تەسىرى، باشقا ئىلىم ساھەسىگە ئوخشاشلا تەپسىر ئىلمىگىمۇ چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۆتمۈشنى تىرىلدۈرۈش كېرەكمۇ ياكى ئېزىلگەن مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىنى قۇتقۇزۇش كېرەكمۇ ۋە ياكى بۇ ئىككى ئېقىمنىڭ ئوتتۇرىسىدا باشقىچە بىر يول تۇتۇش كېرەكمۇ؟ دېگەندەك بىر قاتار مەسىلىلەر، بىلىم ئىنسانلىرى ئوتتۇرىسىدا قىزىق نۇقتىغا ئايلىنىپ قالدى. بۇ جەھەتتە ھەر ئېقىمنىڭ قۇرئاندىن چىقارغان ھۆكۈملىرىدە پەرقلەر مەۋجۇت ئىدى. چۈنكى ھەممە ئېقىمنىڭ ئۆز ئالدىغا تەتقىقات مېتودى بار ئىدى. مانا بۇ سەۋەبتىن مۇسۇلمانلار، تارىخدا تېخى ئۆتكەن ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە كۆرۈلۈپ باقمىغان پىكىرىي زىددىيەتلەر بىلەن داۋالغۇشقا باشلىدى. ئىلىم تەھسىل قىلىشنىڭ غايىسى، ئىلىم مەنبەلىرى ۋە تەلىم - تەربىيە مېتودى تىز سۈرئەتتە ئۆزگىرىشكە باشلىدى. مۇسۇلمانلارنىڭ بىلىم تارىخىدا يېڭىچە بىر سەھىپە ھېسابلىنىدىغان بۇ خىل ئۆزگىرىشلەر، بۇنىڭدىن كېيىنمۇ ئۈزلۈكسىز داۋاملىشىدىغاندەك تۇرىدۇ. بىز بۇ يەردە مەسىلىنى، ماقالىمىزدە باش تېما قىلىپ تاللىغان دائىرىگە يەنى، قۇرئان تەپسىرى ئۈستىگە مەركەزلەشتۈرمىز. بىرىنچى قىلىپ تەپسىر مېتودولوگىيەسى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

1-5. زامانىمىزدىكى قۇرئان مېتودولوگىيەسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك

پائالىيەتلەر

يۇقىرىدا تىلغا ئالغىنىمىزدەك قۇرئان كەرىم، تارىختىن بۇيان مەيلى مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن بولسۇن، مەيلى مۇسۇلمان بولمىغان ئەللەر تەرىپىدىن بولسۇن ئەھمىيەتلىك بىر كىتاب، دەپ قارىلىپ كەلگەن ۋە مۇھىم تەتقىقات تېمىلىرىدىن بىرى بولغان. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، قۇرئان باشقا ساماۋى كىتابلارنىڭ

ھېچبىرگە نېسىپ بولمىغان بىر ئىلىم تېمىسىغا ئايلانغان. 20 ئۇنىڭغا قارىتىلغان بۇ كۈچلۈك قىزىقىش نەتىجىسىدە، قۇرئاننىڭ بەزى تېمىلىرى ھەققىدە ئايرىم ئىلىم تارماقلىرىمۇ بارلىققا كەلگەن. بەزى تېمىلار ھەققىدە نەچچە ئونلىغان ئەسەرلەر يېزىلغان. ئىسلام تارىخىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدىن باشلانغان بۇ خىزمەتلەر بەزى زامانلاردا تىز، بەزىدە ئاستا ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، ھېلىغىچە ئۈزلۈكسىز داۋاملىشىپ كېلىۋاتىدۇ. 21 قۇرئانغا بولغان بۇ كۈچلۈك يۆنىلىش نەتىجىسىدە، ئۇلۇمۇل قۇرئانغا مۇناسىۋەتلىك كېيىنكى ئەۋلادلار ئۈچۈن ئاساسى مەنبە بولۇشقا لايىق نۇرغۇن ئەسەرلەر بارلىققا كەلگەن. سۈيۈتى (1504/910) ئۆز دەۋرىدە قەلەمگە ئالغان «ئەل ئىتقان» ناملىق ئەسىرىدە قۇرئان ئىلىملىرىگە دائىر 80 ئايرىم تېمىدا توختالغان بولسا، 20-ئەسىردە قۇرئان ئىلىملىرى ساھەسىدە ئەڭ ياخشى دەپ قارىلغان «مەناھىلۇل ئىرفان» ناملىق ئەسىردە پەقەت ئون ئالتە تېما تەتقىق قىلىنغان. پەقەت شۇنىڭغا ئوخشاش نۇرغۇن ئەسەرلەردە «ئەل ئىتقان» دىكىگە ئوخشاش كەڭ دائىرىلىك بولمىسىمۇ، مۇناسىۋەتلىك تېمىلارنى ھەر جەھەتتىن تەھلىل قىلىنغان ۋە يازغۇچى مۇھىم دەپ قارىغان تېمىلار ئاساس قىلىنىپ يېزىلغان نۇرغۇن مۇنەۋۋەر ئەسەرلەر مەيدانغا چىققان.

قۇرئان ئىلىملىرى ساھەسىدە 20-ئەسىردە يېزىلغان ئەسەرلەرنىڭ كۆپ قىسمى، غەربلىكلەر قىزىقىۋاتقان قۇرئاننىڭ مەنبەسى، قۇرئاننىڭ جەملىنىشى، يەتتە ھەرپ مەسىلىسى، سۈرىلەرنىڭ بېشىدىكى ئۈزۈك ھەرپلەر مەسىلىسى ۋە ھازىرقى ۋەزىيەت بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتلىك، دەپ قارىلغان قۇرئان مۆجىزىلىرىگە ئوخشاش مەسىلىلەرنى ئاساسى تېما قىلىشقا بەكرەك ئەھمىيەت بەرگەن. زامانىمىزدىكى قۇرئان ئىلىملىرى خىزمىتىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى، ئۇنىڭدا ئۆتمۈشتە بىر كىتابنىڭ ئىچىدە قىسقىچە مەلۇمات بېرىپ ئۆتۈپ كېتىلگەن بەزى تېمىلارنى مۇستەقىل تېما قىلىپ ئەتراپلىق تەتقىق قىلىشتا كۆرۈلىدۇ. بۇ ئەھۋال بۇرۇنقى دەۋرلەردە، قۇرئان ئىلىملىرى ھەققىدىكى خىزمەتلەردە بىر كىچىك تېما سۈپىتىدە داۋاملاشتۇرۇلغان بولۇپ، بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە بۇ ھەقتە مۇستەقىل ئەسەرلەرنىڭ تېخىمۇ كۆپ يېزىلغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. 22.

بۇ دەۋردىكى مېتودولوگىيەلىك پائالىيەتلەر دائىرىسىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بىر مەسىلە، قەدىمكى مېتودلارنىڭ دەۋرىمىزدىكى مەسىلىلەرگە چارە تېپىش كۈچىنىڭ قالمىغانلىقى مەسىلىسى بولۇپ، بۇ قاراشتىكى كىشىلەرنىڭ

ئېيتىشىچە «مەۋجۇد تېكىستلەر ئۈستىدە تەھلىل ئېلىپ بېرىش، ئۇنى مۇستەھكەملەش ۋە شۇ دائىرە ئىچىدە تەنقىد يۈرگۈزۈشتىن ئىبارەت بولۇپ، يېڭىدىن پەيدا قىلىنىشى زۆرۈر بولغانغا دائىر چارە ئوتتۇرىغا قويماسلىق» جەھەتتىن يېتەرسىزدۇر. 23

2-5. زامانىمىزدىكى تەپسىر پائالىيەتلىرى

قۇرئان ۋە تەپسىر تەتقىقاتىنىڭ ئىسلاھات باسقۇچىغا قەدەم قويغاندىن بۇيانقى ئىككى يۈز يىل مابەينىدىكى ئەسەرلەر ئاساسلىقى، ھىندىستان يېرىم ئارىلى بىلەن مىسىردا ئوتتۇرىغا چىققان. ھىندىستان يېرىم ئارىلىدىكى قۇرئان ۋە تەپسىر خىزمەتلىرىدە، تۇنجى بولۇپ تىلغا ئالدىغان ئىسىملارنىڭ بىرى سەيىد ئەھمەدخان دۇر. ئۇ ئۆزى ياشىغان جايدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ياخشى كۈن كۆرۈشىنى ئىنگىلىزلارغا ساداقەت كۆرسىتىشتىن ئىبارەت دەپ قارىغان. ئۇنىڭ بۇ سىياسىي مايىللىقىدىن مەمنۇن بولغان ئىنگىلىز ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا «سىر» (ئەپەندى) ئۇنۋانىنى بەرگەن. سەيىد ئەھمەدخان (1898) ئىلمىي ۋە ئەقلىي پائالىيەتلىرى ئارىسىدا قۇرئاننىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالمىغان بىر تەپسىر بىلەن، بۇ ساھەدە يېڭى بىر ئۇسۇلۇپ (مېتود) يارىتىش ئىدىيەسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «تەھرىرى فى ئۇسۇلتەپسىر» ناملىق ئىككى ئەسەر يازغان. ئۇنىڭ قۇرئان چۈشۈرۈلگەن ۋەزىيەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك قاراشلىرى ئەنئەنىۋى ئەھلى سۈننەت ئالىملىرىنىڭ قاراشلىرىدىن خېلىلا پەرقلىنىدۇ. چۈنكى ئۇنىڭچە بولغاندا ۋەھىي، رېئال ۋە مۇستەقىل بىر مەۋجۇدات بولغان پەرىشتە (جەبرائىل) ۋاسىتىسى بىلەن ئەمەس، پەيغەمبەرلىك قۇۋۋىتى ساپىسىدە، ھەزرىتى پەيغەمبەرنىڭ قەلبىگە چۈشۈرۈلگەن ياكى ئىلھام بېرىلگەن. 24 بۇ كۆز قاراشنىڭ قۇرئاندىكى كۆپ قىسىم ئايەتلەرگە زىت ئىكەنلىكى ئوچۇقتۇر.

ئەھمەدخان قۇرئاندا پەيغەمبەرلەرگە بېرىلگەن ئادەتتىن تاشقىرى قابىلىيەتكە (مۆجىزە)، ئەنئەنىۋى مۆجىزە چۈشەنچىسىگە ئۇيغۇن ھالدا باھا بېرىشنىڭ ئورنىغا، ئەرەب تىلىنىڭ كىنايە، تەمسىل (سىمۋول)، ئوخشىتىش قاتارلىق تىل بايلىقى ئىمكانىيىتىدىن پايدىلىنىپ، ئىككى ياقلىمىلىق باھا بېرىشنىڭ مۇمكىن

بولدىغانلىقىنى ئېيتقان. بۇ دائىرىدە، مۆجىزىلەر سۆز تېمىسى بولغاندا، ئىراتسىيونال مەنىلەرنى، بەزىدە ئەرەب تىلىنىڭ ئىمكان ۋە چەك - چېگراسىنى زورلاش ئارقىلىق راتسىيوناللاشتۇرۇشقا تىرىشقان. مەسىلەن، ھەزرىتى يۇنۇسنىڭ بىر چوڭ بېلىق تەرىپىدىن يوتۇۋېلىنغانلىقى ھەققىدىكى ئايەت (37/ساففات 142) بىلەن مۇناسىۋەتلىك، قۇرئاندا بۇنى جەزملەشتۈرىدىغان ئېنىق بىر ئىپادە مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى، ئۇنىڭ ئۈستىگە شۇ ئايەتتىكى «يۇتۇش» مەنىسىدە كەلگەن «ئىبتەلەئە» پېئىلىنىڭ ئەمەس، «ئاغزى بىلەن تۇتۇش» مەنىسىدىكى «ئىلتەقەمە» پېئىلىنىڭ قوللىنىلغانلىقىنى ئېيتىدۇ. بۇ شەكىلدە، ئايەتتە چۈشەندۈرۈلگەن ھادىسىنىڭ ئەقىلگە تېخىمۇ مۇۋاپىق ۋە چۈشىنىشلىك بولدىغانلىقىنى ئويلايدۇ. ھەم ھەزرىتى مۇسەبىنىڭ ھاسا بىلەن ئۇرۇپ دېڭىزنى ئىككىگە ئايرىغانلىقى ھەققىدىكى ئايەتنى 25 مەد جەزىر (ئايىنىڭ تارتىش كۈچى تەسىرىدە دېڭىز سۈيىنىڭ كۆتۈرۈلۈپ - پەسىيىشى) ھادىسىسى بىلەن چۈشەندۈرىدۇ. 26 مۇنداق بولغاندا دېڭىزنىڭ يېرىلىشى ئىلاھىي مۆجىزە بولماستىن، بىر تاسادىپىيلىق بولغان بولىدۇ. ئەمما قۇرئان بۇ ھادىسىنى بىر مۆجىزە سۈپىتىدە بايان قىلىدۇ.

ئەھمەدخاننىڭ قۇرئان تەتقىقاتىدا ئەڭ ئاساسلىق تەكىتلەيدىغانلىرىدىن بىرى، تەبىئەت قانۇنلىرىغا دىققەت قىلىش. ئۇنىڭچە، ئاللاھ كائىناتقا ئەزەلدىن بېرى ئۆزگەرمەيدىغان بىر يارىتىلىش قانۇنى قويغان. تەبىئەتنىڭ قانۇنلىرى، ئاللاھنىڭ ئەمەلىي سۆزىدۇر. ئۇنىڭ ھېچبىر سۆزىدە (قانۇنلىرىدا) ئۆزگىرىش بولمايدۇ، قۇرئاندىمۇ ئەزەلدىن بېرى ئۆزگەرمىگەن تەبىئەت قانۇنىغا زىت ھېچبىر بايان يوق. يىغىپ ئېيتقاندا ئۇنىڭچە، ئىسلام ئۆلىمالىرى مۆجىزە دەپ ئاتالغۇلاشتۇرغان ھادىسىلەر ھەققىدە گەپ قىلغان قۇرئان ئايەتلىرى، ئەسلىدە بىز بىلىدىغان تەبىئەت ھادىسىلىرىگە ئىشارە قىلىدۇ.

ئەھمەدخاننىڭ ئەڭ مۇھىم مەسىلىلىرىنىڭ بىرى، ئۇنىڭ كىلاسسىك نەسخ نەزەرىيەسىگە قىلغان ئېتىرازىدۇر. ئۇنىڭ بۇ پىكىرىگە ئوخشاش مەسىلە ئەسىرلەر بۇرۇن، مۇئەزەلە مەزھىبىنىڭ تەپسىرچىلىرىدىن ئەبۇ مۇسلىم ئەل - ئىسفاھانى تەرىپىدىن ئەتراپلىق بىر شەكىلدە بايان قىلىنغان. تەبىئەت قانۇنىنىڭ ئۆزگەرمەسلىكى پىرىنسىپىغا كەلسەك، ئەھمەدخان بۇ مەسىلىگە مۇناسىۋەتلىك كۆز قاراشلىرىنى ئۆزىگە خاس بىر ئۇسلۇبتا ئىپادىلەشتىن باشقا، غەرب دۇنياسىدا ھۆكۈم سۈرگەن راتسىيونال ۋە ناتۇرالىستلاردىن ئىلھام ئالغان. بولۇپمۇ ئەھمەدخان بۇ يەردە

يېڭى ۋە ئۆزگىچە بىر ئۇسلۇب تەكىتلەشتىن باشقا يەنە ، ئىبنى سىنا (1067/428) ۋە ئىبنى رۇشد (1198/595) قا ئوخشاش ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام پەيلاسوپلىرىنىڭ مۆجىزە ھەققىدىكى رادىكال قاراشلىرىنىمۇ جانلاندىرىدىغان ، قۇرئاننى راتسىيونالىست ۋە ناتۇرالسىست كۆز قاراش بىلەن تەتقىق قىلىش تەكلىۋىنى ئوتتۇرغا قويغان . 27. ئەھمەدخان ، ئادەم ۋە ئىبلىس قىسسىلىرىنىڭ تەپسىرىدە ، ئەپسانە تۈسىدىن ئايرىش يولىنى تۇتقان . يەنى مەزكۇر قىسسەدىكى پەرىشتە ۋە شەيتانغا ئوخشاش مەخلۇقلارنىڭ ئەسلىدە بىر خىل كۈچ ۋە قابىلىيەت ئىكەنلىكىنى ئېيتقان . جەننەت ، جەھەننەمگە ئوخشاش غايىۋى ئالەمگە مۇناسىۋەتلىك بايانلارنى تەمسىل ، ئوخشىتىش ، كىنايە قاتارلىقلارغا يۈكلەشنى ئەۋزەل بىلگەن . ئەھكام ئايەتلىرىدىكى مەزمۇنلارنىڭ ھەرقانداق زاماندا لەۋزى بىلەن ياكى ئەينەن تەتبىقلاشقا بولىدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىكەنلىكىگە بولغان ئىشەنچىدىن بولسا كېرەك ، مۇناسىۋەتلىك ئايەتلەرنى تەھلىل قىلغاندا ، بولۇپمۇ تالاق ، كۆپ خوتۇنلۇق ، جازانە (ئۆسۈم) ئېلىشقا ئوخشاش تېمىلاردا يەنە قوغدىغۇچى بىر ئۇسلۇبتا ، قۇرئان ئەھكاملىرىنىڭ ھازىرقى زامان قانۇن سىستېمىلىرى ۋە قىممەت قاراشلىرى بىلەن ماسلىشالايدىغانلىقىنى ئىسپاتلاشقا تىرىشقان . 28.

ئەھمەدخان ، ئەنئەندىدىن يىراق بولغان بەزى كۆز قاراشلارغا ئىگە بولۇشى بىلەن بىللە ئىسلام تەپسىر ئەنئەنىسىگە ئۆز زامانىدا بولسۇن ياكى كېيىنكى ئەۋلادلار ئۈستىدە بولسۇن ، مەلۇم دەرىجىدە ئىز قالدۇرغانلىقى شۈبھىسىز . مەسىلەن ، ئۇنىڭ ئادەم قىسسىسىگە مۇناسىۋەتلىك ئىزاھ ئۇسلۇبى ، قىسمەن بولسىمۇ مۇھەممەد ئابدۇھ (1905) ۋە مۇھەممەد ئىقبال (1938) تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغانلىقى بايان قىلىنغان . شۇنىڭدەك ھەزرىتى مۇسانىڭ دېڭىزنى ئىككىگە ئايرىشى ، بېلىقنىڭ ھەزرىتى يۇنۇسنى يۇتۇشى ، جىن ، پەرىشتە ، شەيتان ، جەننەت ۋە جەھەننەمگە ئوخشاش تېمىلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىزاھاتلار ، كېيىنكى دەۋرلەردە كۆپ قىسىم تەپسىرچىلەر تەرىپىدىن قوللىنىلغانلىقى بايان قىلىنغان . 29.

بۇ يەردە ھىندىستان يېرىم ئارىلىدا ئوتتۇرىغا چىققان ئابدۇللاھ چەكرئالەۋى (1914) تەرىپىدىن ، 1912-يىلى «ئەھلۇز زىكىر ۋەل قۇرئان» ئىسمى بىلەن تەشكىللەنگەن قۇرئانچىلار ئېقىمىدىنمۇ سۆز ئېچىش مۇمكىن . ئاساسەن سەيىد ئەھمەدخان ، چىراگ ئەلى (Melevi Chirag Ali) ۋە سەيىد ئەمىر ئەلى (1928) قاتارلىق مودېرنىزمچىلار ۋەكىللىك قىلىدىغان كۆز قاراشنىڭ بىرئاز تاكامۇللاشقان

شەكلىدىن ئىبارەت بولغان بۇ ئېقىم، كىلاسسىك «ئۇلۇمۇل قۇرئان» ئەدەبىياتىدىكى مەزمۇنلارنى، قۇرئاننى توغرا چۈشىنىشكە توسقۇنلۇق قىلىدۇ، دېگەن چۈشەنچە بىلەن پۈتۈنلەي يوققا چىقىرىشقا قاراپ ماڭغان. ئاتالمىش زامانىۋى قۇرئان ئىسلامچىلىقىنىڭ ئەڭ كۈچلۈك نەزەرىيەچىلىرىدىن تەركىب تاپقان ئېقىمنىڭ ھەرىكەت نۇقتىسى، ئىسمىدىن چىقىپ تۇرغاندەك، قۇرئاننىڭ ھەر تەرەپتىن كافي (يېتەرلىك، كۇپايە) ۋە شافىي (شېپالىق، تۈپتىن ھەل قىلغۇچ) بىر كىتاب ئىكەنلىكىنى ئىلگىرى سۈرمەكتۇر.

بۇ قاراش ئىگىلىرى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ سۈننىتىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان رىۋايەت ماتېرىياللىرىنى ئەڭ باشتا رەت قىلغاندىن باشقا، بۇ ئىشنىڭ تەبىئىي نەتىجىسى سۈپىتىدە، ناماز ۋاقتلىرى ۋە رەكئەتلىرى قاتارلىق تېمىلار ھەققىدە توختالغاندا، بەزىدە قۇرئان تېكىستلىرى ئۈستىدە، ئۇنىڭ مەنىسىنى بۇزۇش دەرىجىسىدە تەھلىل ئېلىپ بارغان. مەسىلەن، «بارلىق مەدەنىيە يەر ۋە ئاسماننى يوقىتىپ بار قىلغان؛ پەرىشتىلەرنى ئىككى، ئۈچ ۋە تۆت قاناتلىق ئەلچىلەر قىلغان ئاللاھقا خاستۇر.» مەنىسىدىكى ئايەتنى (35/فاتىر، 1)، «ئەي، ئاسمان ۋە يەر ئەھلى! ئاللاھنىڭ رىزاسىغا ئىرىشىش ئۈچۈن، بەش ۋاخ نامىزىڭلاردا فاتىھەنى ئوقۇڭلار، ئاللاھ سىلەرنى ئالتە رۇكنى (قىيام، قىرائەت، رۇكۇ ۋە باشقىلار) بار نامازغا يۈزلەندۈرۈش ئۈچۈن، پەرىشتە ئەلچىلىرىنى ئەۋەتىدۇ.» شەكلىدە چۈشەندۈرگەن. بۇ جەرياندا، ئىسلام دۇنياسىدىكى زەئىپلىك ۋە يوقىلىشنىڭ مەسئۇلىيىتى ئەنئەنىگە ئارتىلغان. تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا، ئۆزلىرى ياشىغان دەۋردىكى كېلىشمەسلىكلەرنىڭ پۈتۈن گۇناھى ئىسلامىي ئىلىملەر ۋە مەدەنىي مىراسلارغا ئارتىپ قويۇلغانلىقى ئۈچۈن، ئىبادەتلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بەزى ئەنئەنىۋى تەتقىقاتلارنى كىلاسسىك شەكىللەردىن ئايرىپ چىقىپ، يېڭى بىر قېلىپقا كىرگۈزۈشكە تىرىشقان. 30

ھىندىستان يېرىم ئارىلىدىكى باشقا يېڭىلىق، پەرۋەر كىشىلەر قاتارىدا بولۇپمۇ فەزىلۇرراھمان «ئىسلام ۋە زامانىۋىلىق» دېگەن ئەسىرىدە تەۋسىيە قىلغان تەپسىر ئۇسۇلى بىلەن شۆھرەت قازانغان. فەزىلۇرراھماننىڭ ئاساسى لايىھەسى، ھازىرقى زاماندا كۆپلىگەن مۇسۇلمان تەرىپىدىن زامانىۋىلىققا يۈزلىنىش ئىمكانىيىتىنى ئوتتۇرىغا قويغان بىر يېڭىلىق ۋە يېڭىلىنىش چاقىرىقى، دەپ قوبۇل قىلىنماقتا. 31 تۇتۇرۇقسىز يېڭىلىقچىلارنىڭ مۇسۇلمانلارنىڭ ئالدىدا ئىسلاھاتچى،

غەربلىكلەرنىڭ ئالدىدا قوغدىغۇچى پوزىتسىيە تۇتۇشنىڭ «ئۆزگىچىلىك ۋە خاسلىق» نەتىجىسى يارىتىدىغانلىقىغا دىققەت قىلغان فەزلۇرراھمان قۇرئاننى ئەخلاق يولباشچىسى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىش كېرەكلىكىنى تەكىتلىگەن. ئەخلاقىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ مۇقەددىمىسى بولۇشى كېرەكلىكىنى ئالغا سۈرگەن. ئۇ يەنە ئۆزىگە خاس ئىپادە بىلەن «قۇرئان ھەممىدىن ئاۋۋال بىر قانۇن كىتابى بولمىغىنىدەك، مۇنداق مەقسەتمۇ يوق. ئۇ ئۆزىنى ئىنسانلارنىڭ يول كۆرسەتكۈچىسى دەپ ئاتايدۇ. ئىنسانلاردىن شۇ كۆرسىتىلگەن يول بويىچە مېڭىشنى ئىستەيدۇ. ئەمما بۇ ئەمرلەر ئومۇمىي جەھەتتىن بىر قانۇنىيلىققا ئىگە ئەمەس، ئەخلاقىيلىققا ئىگە» دېگەن قاراشنى ئىلگىرى سۈرگەن. 32. ئەپسۇسكى، ئۇ بۇ كۆز قاراشلىرى بىلەن ئىسلامنىڭ شەرىئەت ھۆكۈملىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئاساسى پىرىنسىپلىرىنى پاسسىپلاشتۇرماقتا. بۇ يەردە فەزلۇرراھمان، قۇرئاندىكى شەرىئەت - ئەھكاملىرىنىڭ نەچچە ئەسىر ئاۋۋالقى مەسىلىلەرگە بېرىلگەن جاۋاب، چۈشەنچىسىنى نەزەرگە ئېلىپ، بۈگۈنكى كۈندە ئەينەن يولغا قويغاندا پايدىلىق نەتىجە يارىتالمايدىغانلىقىغا ئىشەنگەن. 33. فەزلۇرراھماننىڭ بۇ جەھەتتىكى كۆز قاراشلىرى دەۋرىمىز ئالىملىرى تەرىپىدىن ناھايىتى قاتتىق تەنقىدلەنگەن. 34.

ئاخىرقى مەزگىلدە ئۇنىڭ «ئەھۋال قانداق بولۇشتىن قەتئىينەزەر، مېنىڭ چىن قەلبىمدىن ئىشىنىدىغىنىم، بىز مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆزىمىز ۋە پۈتۈن دۇنيا ئالدىدا قۇرئاننىڭ كۆز قاراش ۋە غايىلىرىنى تارىخنىڭ خارابىلىرى ئارىسىدىن تارتىپ چىقىرىپ قايتىدىن جانلاندۇرۇش مەسئۇلىيىتى بار.» دېگەن سۆزلىرى ئىسلام دۇنياسىدا ئېتىبارغا ئېلىنغان. 35. فەزلۇرراھماننىڭ ئەخلاق ۋە قانۇنىي مەقسەت قىلغان ھەم بۇنى ئالدىنقى ئورۇندا قويغان قۇرئان چۈشەنچىسى 1982 - يىلى مۇسۇلمان بولغانلىقىنى جاكارلىغان فىرانسىيەلىك روگۇر گارۇدى تەرىپىدىنمۇ قوبۇل قىلىنغان. خۇددى فەزلۇرراھماندەك قۇرئاننىڭ بىر ئەخلاق يولباشچىسى ئىكەنلىكىنى قايتا - قايتا تەكىتلىگەن گارۇدى، ئىلاھىي تەبلىغىگە ھاياتلىق ئاتا قىلىشنىڭ پەقەت مۇھەببەت باغلاش - بۇنىڭغا تەقۋا ئەخلاقىمۇ دېيىلىدۇ - ۋە ئىجتىھات يولى بىلەن مۇمكىن بولىدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ. 36. بۇ يەردە پەلەستىنلىك ئىسمايىل راجى فارۇقىنىڭ (1986) قۇرئان پىكرى ۋە قۇرئان ئىرادىسىگە مۇناسىۋەتلىك كۆز قاراشلىرىنى قىسقىچە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشمىزگە توغرا كېلىدۇ. بەزى مەملىكەتلەردە ئىسلامغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلىرى بىلەن تونۇلغان فارۇقىنىڭ قارىشىچە، قۇرئان

ئاساسىي جەھەتتىن ئەخلاقىيلىققا ئىگە بىر كalam. قۇرئان تېكىستلىرىدىكى ئەخلاقىي قىممەت تېپما قىلىنمىغان مەزمۇنلار بولسا، ئەسلىدە دىنىي - ئەخلاقىي پىرىنسىپلارنىڭ بايانىغا مۇناسىۋەتلىك تارىخىيلىققا ئىگە بىر ئۆرنەكتۇر. بۈگۈن مۇسۇلمانلارغا چۈشكەن ۋەزىپە قۇرئاننىڭ قىممەتلىك تەلىماتلىرىنى سىستېمىلىق بىر شەكىلدە ئوتتۇرىغا قويۇشتۇر. 37 زامانىمىزدا بۇ توغرىدا جىددىي خىزمەت ئېلىپ بېرىلىۋاتقان يەرلەرنىڭ بىرى مىسىردۇر. «مەنار ئېقىمى» ۋە ئىسلاھات - يېڭىلىق چاقىرىقى، بۇ دەۋرنىڭ ئەڭ قىزىق نۇقتىلىرىدىن بىرىگە ئايلانغان. 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، قۇرئاننىڭ ھىدايەت ۋە قۇدرىتىنى (تەجىددى) يېڭىلىق پەرۋەرلىك يولى بىلەن تۇرمۇشقا ئېلىپ كىرىشنى مەقسەت قىلغان ئىسلام ئېقىملىرى ئارىسىدا، مىسىردىن يەنە باشقا بىر ھەرىكەت قېتىلدى. جامالىددىن ئافغانىنىڭ (1935) كۈچىشى بىلەن بارلىققا كېلىپ، مۇھەممەد ئابدۇھ (1905) ۋە رەشىد رىزا (1935) نىڭ كۆپ كۈچ چىقىرىشى بىلەن تەرەققىي قىلغان بۇ ھەرىكەت، زامانىمىزدىكى قۇرئان تەھلىللىرىگە پەرقلىق مەزمۇن قوشتى. تەپسىر تارىخى كىتابلىرىدا «ئىجتىمائىي تەپسىر ئېقىمى» دەپ ئاتالغان بۇ ھەرىكەتنىڭ ئەڭ مەشھۇر ئىسمى مۇھەممەد ئابدۇھتۇر. ئىسلامنىڭ ئاساسى مەسىلىلىرىنى ئىجتىمائىي ئىسلاھاتچى كىملىكى بويىچە تەھلىل قىلىشقا تىرىشقان ۋە بۇ دائىرىدە پىكىرىي يېڭىلىق ئارقىلىق ياخشى يېتىشكەن ئىنسان ئامىللىرىغا تايانغان بىر خىل «يېڭىدىن تۇغۇلۇش» ئىدىيەسىنىڭ ئىزىنى قوغلىغان ئابدۇھنىڭ قارىشىچە، ئىسلام دۇنياسىدىكى كۆپ قاتلاملىق چۆكۈش ۋە مۇنقەرزلىكتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، دىنىي تەپەككۇردا يېڭىلىق شەرتتۇر. بۇ لايىھەنى غەلىبىگە ئېرىشتۈرۈشنىڭ ئەڭ ئاساسى شەرتى، ئىسلامنى مەزھەپ ئىختىلاپلىرىدىن بۇرۇنقى ساپ ھالىتىگە قايتۇرۇش. بۇنىڭدىن باشقا تەقلىدىنى رەت قىلىش، قۇرئان - سۈننەتنى ئەقىل بىلەن چۈشىنىشنى ئاساس قىلىش ۋە زامانىۋى بىلىملەردىن پايدىلىنىش مۇغەلىبىگە ئېرىشىشنىڭ مۇھىم شەرتلىرى دەپ قارالغان.

ئىسلامنىڭ يېڭىدىن جانلىنىشىغا ئېلىپ بارىدىغان يولدىكى تۇنجى بېكەت قۇرئاندىر. بۇ سەۋەبتىن قۇرئان، يېڭى بىر كۆز قاراش بىلەن تەھلىل قىلىنىشى كېرەك. تەھلىل پائالىيەتلىرىدىكى ئاساسى پىرىنسىپ قۇرئاننىڭ ۋەھىي قىلىنىش مەقسىتىنى دىققەتكە ئېلىش، يەنى ئىلاھىي خىتاپنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش سەۋەبىنىڭ، ئىنسانلارنى توغرا يولغا باشلاش مەقسىتىدىن باشقا بىر نەرسە

ئەمەسلىكىنى ئەسلا ئۇنتۇپ قالماسلىق كېرەك. 38 بۇ سەۋەبتىن، قۇرئاننى چۈشىنىپ ئىزاھلاشنى، پەقەتلا كىلاسسىك تەپسىرلەردە ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن، تېكىست يېشىش پائالىيىتى سەۋىيەسىگە چۈشۈرۈپ قويماستىن كېرەك. يەنە ئىشەنچلىك بولمىغان رىۋايەت ماتېرىياللىرىدىن پايدىلانماستىن كېرەك. بۇنىڭ ئەكسىچە، قۇرئاننىڭ بىر ئايىتىنى ئالدى بىلەن يەنە قۇرئاننىڭ باشقا بىر ئايىتى بىلەن ئىزاھلاش ۋە بۇ ئىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش جەريانىدا ئەقىلىنى ئاكتىپ بىر شەكىلدە ئىشقا سېلىش كېرەك. قۇرئاننى تەپسىر قىلىشتىكى غايە ئىمان ۋە گۈزەل ئەخلاق بىلەن بېزەلگەن كىشىلەر توپىنىڭ شەكىللىنىشىگە تۆھپە قوشۇشتىن ئىبارەتتۇر. شۇڭا تەپسىر بىر ئىلمىي پائالىيەتتىنلا ئىبارەت بولۇپ قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى ئاللاھنىڭ ئىنسانلاردىن كۈتكىنىگە جاۋاب قايتۇرۇشنىڭ ۋاسىتىسى. بۇ سەۋەبتىن تەپسىرچىنىڭ ئەسلى ۋەزىپىسى، قۇرئاننىڭ ھەقىقىي چۈشۈرۈلۈش سەۋەبى بولغان ھىدايەت يولىنى كۆرسىتىش غايىسىنى ئاكتىپ ئەمەلىيلەشتۈرۈشتۇر. 39 ئابدۇھ ۋە رەشىد رىزانىڭ پىكىرىچە كىلاسسىك تەپسىرلەر، تەپسىلىي گىرامماتىكىلىق ئىزاھلار، بالاغەت ماھارىتى ۋە ئەدەبىي سەنئەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىنچىكە نۇقتىلار، كالامى مەسلىلەرگە مۇناسىۋەتلىك قاراشلار، مېتودولوگىيە ئالىملىرىنىڭ كەشپىياتلىرى، دورامچى فىقھچىلارنىڭ ھۆكۈم ۋە پەتىۋالىرى بىلەن مەشھۇردۇر. بۇ مەلۇماتلار دۆۋىسى، قۇرئاننى مۇسۇلمان كىشىنىڭ ئوقۇپ چۈشىنىشىگە ياردەم بېرىش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئاللاھ نىشان قىلىپ كۆرسەتكەن دىنىي ۋە ئەخلاقىي پەزىلەتلەر بىلەن ئۆزىنى قوراللىنىدۇرۇشنى خالايدىغان ئىنسانلار ئۈچۈن توسالغۇ. شۈبھىسىزكى، قۇرئاننى توغرا چۈشىنىش ئۈچۈن، ئەرەب تىلىنى ئاساس قىلغان مېتود (ئۇسۇل)، رىۋايەت ۋە باشقا بىلىملەردىن پايدىلىنىش كېرەك. پەقەت بۇ خىلدىكى بىلىملەردىن كېرەكلىك بولغان جايلاردا ئۆلچەملىك پايدىلىنىش، يەنى كىلاسسىك تەپسىرلەرگە ئوخشاش ۋاسىتىنى غايىگە ئايلاندۇرۇۋالماستىن، بولۇپمۇ، ئەرەب تىلىدىكى گىرامماتىكىلىق قائىدىلەرنى قۇرئان تېكىستىنى تىزگىنلەيدىغان بىر مۇراجىئەت مەنبەسى ھالىغا كەلتۈرۈپ قويماستىن كېرەك. 40 ئابدۇھ ۋە رەشىد رىزانىڭ كىلاسسىك ئەسەرلەرگە قاراتقان ئەڭ يىرىك تەنقىتلىرىدىن بىرى «ئىسرائىليات» دەپ ئاتىلىدىغان يەھۇدىيلارنىڭ (ئىسرائىل) ئەپسانىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر. «ئىسرائىليات» خاراكتېرلىك رىۋايەت ماتېرىياللىرى قۇرئاننى توغرا چۈشىنىش ئۈچۈن توسالغۇ بولىدىغانلىقتىن، قەتئىي دەلىل قىلىپ قوللىنىشقا

بولمايدۇ. مەلۇم بولغىنىدەك، رەشىد رىزا «ئىسرائىلىيات» نى رەت قىلىش بىلەنلا قالمىغان، بۇ تېمىدا مەنبە قىلىپ كۆرسىتىلگەن يەھۇدىي نەسىللىك كەئبۇل ئەخبارىنى (652/32 - 653) ئىسلام ئېتىقادىنى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتتى، دەپ ئەيىبلەنگەن. بۇ ھەقتە قەدىمدىن تارتىپ ھەقىقىي، راست دەپ قارالغان دەججال، قىيامەت، ۋە ئەيسانىڭ چۈشۈشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك رىۋايەتلەرگە، «ئىسرائىلىيات» كاتىگورىيەسىدە باھا بېرىشى تەنقىدكە ئۇچرىغان. كىلاسسىك تەپسىرلەرنى بەزىدە ناھايىتى ئېغىر تىللار بىلەن تەنقىد قىلغان ئابدۇھ ۋە رەشىد رىزا قۇرئاننى قۇرئان بىلەن تەپسىر قىلىش ئەڭ ياخشى ئۇسۇل، دەپ قارايدۇ. بۇ ھەقتە ئىبنى تەيمىيە (1328/728) نىڭ ئىزىدىن ماڭغان «مەنار ئېقىمى»، بولۇپمۇ ئابدۇھ، ئەقلىي كۈچكە بەرگەن ئەھمىيىتى جەھەتتىن مۇئەز زىلىلەرنى ئەسلىتىدۇ. ئابدۇھ، «فۇرقان» دەپ ئاتىغان ئەقىلنىڭ رولى، ئۇنىڭ قىسسىلەرنى تەپسىر قىلىشى جەريانىدا ئەڭ روشەن ھالدا ئۆزىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ھەقتە ئابدۇھ مۆجىزىنىڭ رېئاللىقى رەت قىلماسلىق بىلەن بىللە قۇرئاندىكى ئىنسان ئەقلى يەتمەيدىغان ئىپادىلەرنى مەجاز (بىر كەلىمە ياكى ئاتالغۇنى ئاشكارە مەنىسىنىڭ سىرتىدا باشقا بىر مەنىدە قوللىنىش)، تەمسىل قاتارلىق تەپسىر قوراللىرى (قۇرئاننى تەپسىر قىلىش جەريانىدا پايدىلىنىدىغان ئىلىم تارماقلىرى) بىلەن ئاددىيلاشتۇرۇشقا تىرىشقان. ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ جەننەتتىكى ھاياتى، مەنى قىلىنغان دەرەخكە يېقىنلىشىشى ۋە جەننەتتىن قوغلىنىشى قاتارلىقلارنى، ئىنسان ھاياتىدىكى بالىلىق، ياشلىق ۋە قىرانلىق چاغلىرىغا تەمسىل قىلىپ، شۇ ھەقتىكى قىسسەنى ئەپسانىلەردىن ئايرىش ئۇسۇلىنى قوللانغان. 41

مەنار تەپسىرىگە قارىساق، ئەھكام ئايەتلىرى ئۈستىدە قوغداش خاراكتېرىدە تەھلىل ئېلىپ بارغانلىقىنى كۆرىمىز. تېخىمۇ ئوچۇق ئېيتقاندا، كۆپ خوتۇنلۇق بولۇش، ئاياللارنىڭ گۇۋاھلىقى، ئايالنىڭ ئېرىدىن تاياق يېيىشى قاتارلىق تېمىلار ھەققىدە سۆزلەنگەن ئايەتلەرنى، ئۈستىلىق بىلەن زامانىۋى قىممەت سىستېمىلىرىغا ماسلاشتۇرۇشقا تىرىشقان. «قۇرئاندا ۋاقتى ئۆتكەن ھېچبىر بۇيرۇق يوق. ئەكسىچە، ھەر ئايەتنىڭ ھەر زامان ۋە ماكاندا سۆزلەيدىغان سۆزى بار» دېگەن پىكرىنى بەك قوغدىغان. 42

مەنار تەپسىرىگە قارىساق، ئابدۇھ ۋە رەشىد رىزا، كىلاسسىك تەپسىر قاراشلىرىنى ناھايىتى قاتتىق تەنقىدلىگەن. بۇ ئىككىسىنىڭ ئورتاق مەھسۇلاتى

بولغان مەنار تەپسىرى ، ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىلمىي ماتېرىياللىرى بىلەن ئەنئەنىۋى شەكىللەردىن كۆپ پەرقلەنمەيدۇ . ئەڭ روشەن پەرقى ، ئابدۇھەنىڭ تەپسىر قارىشىدا ئەقىلنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە ئاكتىپ ھالغا كەلتۈرۈلگەنلىكىدۇر . يەنە بىر تەرەپتىن مەنار تەپسىرى كېيىنكى مەزگىللەردە قۇرئان تەتقىقاتىغا قوشقان تۆھپىسى بىلەن قىممەتلىك بىر ئەسەرگە ئايلانغان ۋە ھازىرغىچە كۆپلىگەن قۇرئان تەتقىقاتىغا يېتەكچىلىك قىلىش رولىنى ئويناپ كەلمەكتە .

تارىخى باسقۇچ جەريانىدا رەشىد رىزا ئۇستازى ئابدۇھەنىڭ يولىدىن چىقىپ ، ۋاھابىيلىك ئېقىمىغا يېقىنلىشىشقا باشلىغان ۋە سەلەفى - ھەنبەلىيلىككە مايىل بىر پوزىتسىيەدە بولغان . بۇ يېڭىچە سەلەفى مايىللىق مىسرىدىكى مۇسۇلمان قېرىنداشلار (ئىخۋانۇل مۇسلىمىن) تەشكىلاتىنىڭ شەكىللىنىشىگە زېمىن ھازىرلىغان . يەنە بىر تەرەپتىن مىسرىدا ھەسەن ئەل - بەننانىڭ (1949) 1928 - يىلىدا ئاساسىنى تۇرغۇزغان ئىخۋانۇل مۇسلىمىن تەشكىلاتى بىلەن مەۋدۇدىنىڭ ئىسلامىي نىزام تەسىس قىلىش ئىدىيەسى بىلەن پاكىستاندا قۇرغان «جامائەتى - ئىسلامى» كېيىنكى مەزگىللەردىكى قۇرئان ئوقۇش ئىشلىرىنى پەرقلىق بىر سەۋىيەگە كۆتۈرگەن . 43

زامانىۋى دەۋردىكى تەپسىر خىزمەتلىرىدە مۇھىم كۆز قاراشلارغا ئىگە بولغان سەيىد قۇتۇبىنىمۇ بۇ يەردە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش كېرەك . مىسرىدىكى كۈرىشىنى مۇسۇلمان قېرىنداشلار تەشكىلاتىدىن تېخىمۇ رادىكال بىر دائىرە ئىچىدە ئېلىپ بارغان ۋە شۇ سەۋەبتىن 1966 - يىلى جامال ئابدۇناسىر تەرىپىدىن دارغا ئېسىلغان سەيىد قۇتۇبىنىڭ «20 - ئەسىردىكى جاھىلىيەت» ، «جاھىلىيە ۋە شەيتانىي تۈزۈم» ، «ساختا تەڭرىلەر» قاتارلىق تەبىرلەردىن مۇرەككەپ كۆپلىگەن ئىپادىنى «فى زىلالى - قۇرئان» ناملىق تەپسىردە كۆرۈش مۇمكىن . 44

ئىسلامنىڭ زامانىۋىلىشىشقا ياكى زامانغا ماسلىشىشقا ئېھتىياجى بولمىغان كامىل بىر سىستېما ئىكەنلىكىگە ئىشەنگەن بۇ سىياسىي رادىكال چۈشەنچە ، غەرب دۇنياسى بىلەن كېلىشىش ۋە ياكى مۇداپىئەلىنىشتەك بىر پوزىتسىيە تۇتمىغان . ئەكسىچە ، ئىسلام بىلەن غەرب ئارىسىدا ھەر زامان بىر زىتلىق پەيدا قىلىشقا تىرىشقان . بولۇپمۇ ، ئىسلامنىڭ ئەقىدە ۋە ھوقۇق ئاساسلىرىنى زامانىۋى سىياسىي بىر يول بىلەن چۈشەندۈرۈشكە تىرىشقان . قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان جاھىلىيەت ، تاغۇت (شەيتان) ، تەۋھىد (بىر خۇدالىق) ، شۇرا ، ھىزىب (گۇرۇھ) ، چارەسىزلەر ، ئۇلۇغلار مەجلىسى ۋە مۇترەق (راھەت - پاراغەت ئىچىدىكى ھاكاۋۇرلار) قاتارلىق ئاتالغۇلار زامانىۋى

دەۋرگە تەتبىقلاپ تەھلىل قىلىنغان. بۇ شەكىلدە قۇرئان تېكىستلىرىنى سىياسىي مۇستەقىللىق، سايلام، مەجلىس، قانۇن، ئاساسى قانۇن، سىياسىي پارتىيە، كاپىتالىزم، ئىمپېرىيالىزم، سىنىپسىز كولىپكتىپ، دېموكراتىيە، بۇرژۇئازىيە ۋە ئىنسان ھەقلىرىگە ئوخشاش زامانىۋى ئۇقۇملار تالاش-تارتىش قىلىنىدىغان بىر مەيدانغا ئېلىپ كىرگەن. 45

سەيپىد قۇتۇپقا كۆرە، زامانىۋىلاشقان جەمئىيەت، نادانلاشقان جەمئىيەت بولغانلىقتىن، مۇسۇلمان تەتقىقاتچىلارنىڭ ئۆسۈم، سۇغۇرتا، نوپۇس پىلانلاش قاتارلىق مەسىلىلەر بىلەن ھەپلىشىشى ۋە بۇ مەسىلىلەر ھەققىدە پەتىۋا بېرىشكە تىرىشىشى ھەم ھەجۋىي ھەم ئورۇنسىز ئىشتىن ئىبارەت بولۇپ، بۈگۈنكى كۈندە قىلىشقا تېگىشلىك مۇھىم ئىش، مەۋجۇت جەمئىيەت مەسىلىلىرىگە قۇرئان ۋە سۈننەتتىن جاۋاب تېپىپ چىقىش ئەمەس، بۇ ئىككى مەنبەنىڭ پۈتۈن ھۆكۈملىرىنى دەل مەنىسى بىلەن ئىجرا قىلىدىغان جامائەت شەكىللەندۈرۈش. 46 ئۇ، ئىسلام دىنىنىڭ ھۆكۈملىرى ئىجرا قىلىنىدىغان بىر جامائەت شەكىللەنگەندە، ھەممە نەرسىنىڭ پۈتۈنلەي ئۆزگىرىدىغانلىقىغا قەتئىي ئىشىنىدۇ. ھازىرقى جەمئىيەت ئىسلامىي بولمىغان بىر جەمئىيەت بولغاچقا، نادانلىقتىن كېلىپ چىققان ئېھتىياجلارنى دىققەتكە ئېلىشقا ئەرزىمەيدۇ. 70

بۇ ساھەدىكى مۇھىم شەخسلەردىن بىرى، ئىززەت دەۋرەزەدەدۇر. دەۋرەزە تەپسىرىدە قۇرئاننىڭ نازىل بولۇش تەرتىپىنى بىر قەدەر يۈزەكى ۋە تولۇقسىز ھالدا ئوتتۇرىغا قويغان. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي بۇ ئەسەر، ئىسلام تەپسىر تارىخىدىكى تۇنجى ئوتتۇرىغا چىققان مەھسۇلات بولۇش سۈپىتى بىلەن تەقدىرلەشكە ئەرزىيدۇ. ھەم مۇئەللىپنىڭ بەزى ئايەت ۋە سۈرىلەرنىڭ مەككە ياكى مەدىنىدە چۈشۈرۈلگەنلىكىگە ئائىت تەھلىل ۋە تەتقىقات خىزمىتى دىققىتىمىزنى قوزغىدىغان نۇقتا. بۇنىڭدىن باشقا ئۇنىڭ يەنە «ھەزرىتى مۇھەممەدنىڭ ھاياتى» ناملىق ئەسىرىنى قۇرئاننى ئۆزىنىڭ تارىخىدا ئوقۇش تىرىشچانلىقىغا نىسبەتەن قىممەتلىك بىر ئەسەر دەپ قاراش مۇمكىن.

ئىلمىي تەپسىر خىزمەتلىرى راۋاج تاپقان مەزگىل يەنىلا يېقىنقى دەۋر بولغان. ھىندىستان بولۇپمۇ مىسىرنى مەركەز قىلىنغان زامانىۋى قۇرئان تەتقىقات خىزمەتلىرىدە، دىققىتىمىزنى تارتىدىغان ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى ئىلمىيلىك، يەنى قۇرئاننىڭ زامانىۋى بىلىملەرنىڭ ئالدىدا تۇرىدىغانلىقىنى تونۇتۇش تىرىشچانلىقىدۇر.

سىر ئەھمەدخان ۋە ئەگەشكۈچىلىرىنىڭ مۆجىزىنى ئىنكار قىلىش چۈشەنچىسى بىلەن ئوتتۇرىغا چىقارغان تەھلىللىرىدىن بىر قىسمى ئىلمى تەپسىر كىملىكىگە ئورالغان بولۇش بىلەن بىرلىكتە ، قۇرئاننى ئىلمىي قاراش بىلەن تەتقىق قىلىش ھەققىدىكى مۇھاكىمىنىڭ تۇنجى مەھسۇلى مىسىردا ئوتتۇرىغا چىققان . بۇ ساھەدىكى تۇنجى ئەسەر ، ئەسلى كەسپى دوختۇرلۇق بولغان مۇھەممەد ئىبنى ئەھمەد ئەل - ئىسكەندەرانى (1889) «كەشغۇل - ئەسرارىننۇرانىيەتىل قۇرئانىيە» ناملىق ئەسىرىدۇر . تاش كۆمۈرنىڭ پەيدا بولۇشىغا دائىر سۆز بىلەن باشلىغان بۇ ئاجايىپ تەپسىرنىڭ ئارقىسىدىن ئابدۇراھمان ئەل - كەۋاكىبىنىڭ (1902) «تەبائۇل - ئىستىبىدات ۋە مەسايىرۇل ئىستىئىباد» ناملىق ئەسەرلىرىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ . يەنە بۇ تارىختا مۇھەممەد ئابدۇھنىڭ ، فىل سۈرىسى 3 - ئايەتتىكى «تەيرەن ئەبابىل» ئىبارىسىنى «مىكروپىلار» دەپ ئىپادىلىگەنلىكى كۆرۈلىدۇ . 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ، تەنتاۋى جەۋھەرى (1940) «ئەل - جەۋاھىر ناملىق» ئېنىسكولوپېدى خاراكتېرلىك ئەسىرى بىلەن ئىلمىي تەپسىر ساھەسىگە چوڭ تۆھپە قوشقان . ئىلمىي تەپسىر ئېقىمىغا ئىزمىرلىق ئىسمايىل ھەققى (1946) ، مۇھەممەد ھۈسەيىن ئەز - زەھەبى (1978) ۋە ئەمىن ئەل - خۈلى (1966) غا ئوخشاش شەخسلەر تەرىپىدىن جىددىي تەنقىدلەر ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ ، قۇرئاندىن بىلىم چىقىرىش غەيرىتى ئازايغىنى يوق ؛ ئەكسىچە ، يېقىنقى زامانلاردا ، دۇنيانىڭ ھەر تەرىپىدىن يېڭى - يېڭى خىزمەتلەر ۋە ئوخشىمىغان سادالار مەيدانغا چىقماقتا .

زامانىمىزدا ، مەيلى ھوقۇقى جەھەتتىن بولسۇن ، مەيلى ئەقىدە جەھەتتىن بولسۇن ياكى قۇرئانغا يېڭىچە نەزەر بىلەن قاراش جەھەتتە بولسۇن يېڭىچە كۆز قاراشلار ئوتتۇرىغا چىقىۋاتقان جايلاردىن بىرى تاتارىستاننى مەركەز قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيا جۇغراپىيەسى . بۇ يەردىكى يېڭىلىقپەرۋەر ئېقىمىنىڭ بېشىدا مۇسا جارۇللانى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش مۇمكىن . ئىسلامىي ئىلىملەرنىڭ ھەممە ساھەسىدە چوڭقۇر بىلىم ئالغان مۇسا جارۇللاھ ، ئۆز دەۋرىدە كۆپ تەرەپلىملىك خىزمەتنىڭ يولىنى تۇتقان . بىر تەرەپتىن كىلاسسىك ئوقۇ - ئوقۇتۇش سىستېمىسىنى ئىسلاھ قىلىشقا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلسە ، يەنە بىر تەرەپتىن ھەرخىل تېمىلاردا ئەسەر يېزىپ جەمئىيەتنىڭ ئويغىنىشى ئۈچۈن جان تىكىپ كۈرەش قىلغان .

خۇلاسە

قۇرئانى كەرىم ، مۇسۇلمانلارنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ھاياتىدىكى ئاساس يولباشچى . بۇ كىتابنىڭ يولباشچىلىق ۋە زىيىسى ئىنسانلارنىڭ ئۇنى ئوقۇپ چۈشىنىشى ۋە ئۇنىڭ ھۆكۈملىرىنى ئاكتىپ جارى قىلدۇرۇشى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ . تەپسىر ئىلمى بولسا ، قۇرئان ئايەتلىرى يەتكۈزمەكچى بولغان مەنىلەرنى چۈشەندۈرۈش ۋە زىيىسىنى ئۈستىگە ئېلىش سۈپىتى بىلەن ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە . پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ھايات ۋاقتىدا ئۆزى بىر ئەلچى بولۇش سۈپىتى بىلەن قۇرئاننى ئەتراپىدىكى ئىنسانلارغا يېتەزلىك دەرىجىدە ئىزاھلاپ ئۆتكەن . ئۇنىڭ زامانىدا ھېچقانداق بىر دىنىي مەسىلىدە ئىختىلاپ يۈز بەرمىگەن . ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئىسلام دىنىنى كېيىنكى ئەۋلادلارغا يەتكۈزۈش ۋە زىيىسى تەبىئىي ھالدا ساھابىلەرنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان ۋە زىيىسى بولۇپ قالدى . ساھابىلىرى ئاساسەن ئەربەلەردىن ھەمدە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بىلەن كۆپ ھاللاردا بىللە بولغانلىقى ئۈچۈن ، ئەربە تىلىدا نازىل قىلىنغان مۇقەددەس كىتاب قۇرئاننى ئاڭلاپلا چۈشەنگەن بولۇپ ، ھەزرىتى ئەبۇ بەكرى دەۋرىدىكى ۋە زىيەت پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام دەۋرىدىكىدىن پەرقلىنىپ كەتمىگەن . پەقەتلا چېچىلاڭغۇ ھالەتتىكى قۇرئان تېكىستىنىڭ بىر توپلام ھالىتىدە جەملىنىشىنى بۇ باسقۇچتىكى مۇھىم بىر خىزمەت ، دەپ قاراشقا بولىدۇ . ھەزرىتى ئۆمەر دەۋرىدە بولسا ، شەرت - شارائىتنىڭ تەقەززاسىغا ئاساسەن قۇرئاننىڭ بەزى ئايەتلىرىنىڭ تەپسىرى ئۈستىدە ساھابىلەر ئىچىدە مۇھاكىمە سورۇنلىرى شەكىللىنىشكە باشلىغان . بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى ، ئىسلام تارىخىنىڭ بۇ باسقۇچىدا قۇرئان ئايەتلىرىنى ئىزاھلاشقا بولغان ئېھتىياج قەدەممۇ قەدەم ئېشىشقا باشلىغان . ھەزرىتى ئوسمان دەۋرىدە بولسا ، تىز سۈرئەتتە كېڭىيىشكە باشلىغان ئىسلام جۇغراپىيەسىدىكى قۇرئانغا بولغان ئېھتىياجنى ھەل قىلىش ئۈچۈن قۇرئان نۇسخىلىرىنى كۆپەيتىپ يېڭىدىن پەتھ قىلىنغان رايونلارغا ئەۋەتتى . بۇنىڭ سىرتىدا قۇرئان تەپسىرىگە دائىر تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك بىر پائالىيەت كۆرۈلمىدى .

ساھابە دەۋرىدە قۇرئان ئوقۇش ۋە ئوقۇتۇش ئىشلىرى بىلەن نامى مەشھۇر ساھابىلەردىن ھەزرىتى ئەلى ئىبنى ئەبى تالىپ ، ئابدۇللاھ ئىبنى مەسئۇد ، ئۇبەي

ئىبنى كەئب، ئابدۇللاھ ئىبنى ئابباس قاتارلىق كىشىلەرنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ. بولۇپمۇ بۇلارنىڭ ئىچىدىن ئابدۇللاھ ئىبنى ئابباس قۇرئاننى تەپسىر قىلىش جەھەتتىكى ماھارىتى بىلەن داۋاملىق تەپسىر تارىخى بويىچە ئەڭ ئالدىنقى قاتاردىن ئورۇن ئېلىپ كەلمەكتە.

ساھابىدىن كېيىنكى ئەۋلادنىڭ مەزمۇنى مول، ئۇسلۇب جەھەتتىن ئۆزگىچىلىككە ئىگە بولغان بۇ كىتابنى تولۇق چۈشىنىشى ۋە ئۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇنلارنى باشقىلارغا ئېنىق ئىزاھلاپ بېرەلىشى ئۈچۈن بىر قىسىم ياردەمچى مەلۇماتلارغا ھاجەت چۈشكەن. بۇنىڭغا ئوخشاش سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي قۇرئان تەپسىر قىلىشنىڭ ئۇسلۇپلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەسەرلەر يېزىلىشقا باشلىدى. پەقەت ھىجرىيەنىڭ بىرىنچى ئەسىرى بىلەن ئىككىنچى ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە، ئىسلام ئالىملىرى بۇ تۈردىكى بىلىملەرنى ئاساسلىق رىۋايەت قىلىش شەكلى ئارقىلىق بىر بىرىگە يەتكۈزگەن. تەخمىنەن ھىجرىيە 2 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىدىن باشلاپ، قۇرئان ئىلمىنىڭ تۇنجى يادروسىنى تەشكىل قىلغان تەپسىر، ھەدىس مەجمۇئەلىرىنىڭ بىر بابى سۈپىتىدە يازما دەۋرىگە قەدەم قويدى.

زامانىنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، قۇرئان تەپسىرىنى تېما قىلغان مۇستەقىل ئەسەرلەر يېزىلىشقا باشلىدى. خىلمۇخىل پىكىرلەرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىغا ئەگىشىپ، تەپسىرلەرنىڭ مېتود ۋە مەزمۇنلىرىمۇ خىلمۇخىللاشتى. ئالىملارنىڭ قۇرئاندا ئوتتۇرىغا قويۇلغان چۈشەنچىلەرنى تەھلىل قىلىش جەھەتتىكى ئىلمىي قابىلىيىتى، ياشىغان مۇھىتنىڭ تەسىرى ۋە ئىدىئولوگىيەلىك تۇتۇمى ئىسلام تەپسىر تارىخىدا ئوخشاش بولمىغان ئېقىملارنىڭ شەكىللىنىشىدە كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە رول ئوينىدى. ئەخلاق، سىياسەت، ئېتىقاد، قانۇن ۋە ئىبادەت قاتارلىق تېمىلارغا مۇناسىۋەتلىك ئايەتلەرنىڭ ھاياتلىقتا ئۆز ئىپادىسىنى تېپىشى ياكى توختىماي ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان ھايات بىلەن بۇ ئايەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى چەمبەرچاس مۇناسىۋەتنىڭ بەرپا قىلىنىشى، ئېتىقادلىق، سىياسىي ۋە فىقھىي مەزھەپلەر بۇ ئىلىم تارىخىنىڭ شەكىللىنىشىگە مۇھىم سەۋەب بولدى.

بىز بۇ ئەسەردە ئۆتمۈشكە ناھايىتى تىز كۆز يۈگۈرتۈپ چىققاندىن كېيىن تەپسىر خىزمەتلىرىنىڭ يېقىنقى زاماندىكى تەرەققىياتىغا نەزىرىمىزنى ئاغدۇرۇشقا تىرىشتۇق. تەتقىقاتىمىز نەتىجىسىدە، دەۋرىمىزدىكى تەپسىر خىزمەتلىرىنىڭ ئىسلام چۈشەنچىسىدە بىر يېڭىلىق ھەرىكىتىگە باشلامچىلىق بولۇش جەھەتتە، خېلى كۆپ

نۇقتىدىن پايدىلىق بولىدىغانلىقىنى تىلغا ئېلىش مۇمكىن. ئەمما يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، دەۋرىمىزدە بۇ خىزمەتلەرنىڭ مەلۇم نىسبەتتە پايدىسى بولغاندىن سىرت، يەنە بىرقىسىم سەلبىي تەسىرى بارلىقىنىمۇ تىلغا ئېلىش كېرەك. چۈنكى زېھنى خىرە ياشاۋاتقان بەزى دىندار ئاممىنىڭ قارشىچە قۇتقۇزغۇچى دورىدەك قوبۇل قىلىنغان كۆزقاراشلارنىڭ ئىسلامنىڭ ئاساسى ئۇلىنى تەۋرىتىدىغان بىرتۈركۈم زەھەر بولىدىغانلىقى كۆپ نەزەرگە ئېلىنمايۋاتىدۇ.

بولۇپمۇ سىر ئەھمەدخاننىڭ بىر - بىرىگە زىت تەھلىللىرى، شۇ چاغلاردا فەزىلۇراھماننىڭ ئىسلام دىنىنى پەقەت ئېتىقاد ۋە ئەخلاقنى بايان قىلغان بىردىن سۈپىتىدە قولغا ئېلىپ، دىنىي ھۆكۈملەرنىڭ بۈگۈنكى جەمئىيەت ئۈچۈن ۋاقتى ئۆتكەن تۈزۈلمىلەر دەپ قارىشى، بىر قىسىم زامانىۋى تەپسىر ۋە تەپسىرچىلەر تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان. يەنە بىر قىسىم ئىسلام ئالىملىرى بۇ خىل كۆزقاراشلارنى ئۆز مەنبەسىدىن ئەستايىدىل ئوقۇپ، تېخىمۇ كۈچلۈك دەلىللەر بىلەن تەنقىد قىلغان. ئەكسىچە بولغاندا خاتا تەھلىللەر ئۇلۇغ ئىسلام دىنىغا سىڭىپ كىرىپ، جامائەتتە خاتا ئىسلام ئەقىدىسى شەكىللىنىدۇ.

بۇ ھەقتە خەتەرلىك دەپ قارالغان يەنە بىر ئەھۋال، ئىلمى تەپسىرلەردە ئوتتۇرىغا چىققان ئىلمىي ئەسەرلەرنىڭ قۇرئانى كەرىمنىڭ ئاخىرقى ھۆكۈمى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى. چۈنكى بەزى ئىلمىي كەشپىياتلار ئىلمىي تەجرىبىلەرنىڭ نەتىجىسى ئۆزگىرىشچان دۇر. قۇرئان ۋە ئۇنىڭ توغرا يولى تاكى قىيامەتكىچە كۈچكە ئىگە بولۇپ مەڭگۈ ئۆزگەرمەيدۇ.

مۇشۇنداق ئۇزۇن بىر تارىخ بويىچە يېزىپ قالدۇرۇلغان ئەسەرلەرنىڭ ئوقۇپ تۈگىتىش ۋە بۇ باسقۇچتا مەيدانغا كەلگەن قۇرئان تەپسىرىگە دائىر پائالىيەتلىرىنى تولىمۇ قىسقا ھەجىمدىكى بۇ ئەسىرىمىزدە يېتەرلىك دەرىجىدە ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتۈش مۇمكىن ئەمەس. شۇنداق بولسىمۇ ئوقۇرمەنلەرگە زامانىمىزدىكى قۇرئان تەتقىقات پائالىيەتلىرىنىڭ يۆنىلىشى ۋە بەزى مۇھىم پىكىرلىرى ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات بېرىشنىڭ پايدىلىق بولىدىغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ بۇ ماۋزۇنى تەتقىقات تېمىسى قىلىپ تاللىدۇق.

تەپسىر پەنلىرى دوكتورى نۇرئەھمەد قۇربان تۈركىيە گۈمۈشخانە ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلاھىيات فاكولتېتىدا ياردەمچى دوتسېنت بولۇپ ئىشلىمەكتە.

نەقلى مەنبەلەر:

- 1 ئىبنى مەنزۇر، لىسانۇل ئەرەب، 4- جىلد، 369- بەت.
- 2 بۇ مەسىلە ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇمات ئېلىش ئۈچۈن قاراڭ: زەھەبىي، ئەتتەپسىر ۋەلمۇپەسسۇرۇن، 1 جىلد، 10- 11- 12- بەت ۋە زەرقانىي، مەناھىل، 1- جىلد، 4- 5- بەت.
- 3 زەھەبىي، ئەتتەپسىر ۋەلمۇپەسسۇرۇن، 1- جىلد، 14- بەت.
- 4 مەننائۇل قەتتان، مەباھىس فى ئۇلۇمىل قۇرئان، 129- بەت، ئەز- زەرقانىي، مەناھىلۇل ئىرفان فى ئۇلۇمىل قۇرئان، 1- جىلد، 244- بەت، ئورھان ئاتالاي، 20. ئەسىردە تەپسىر ئېقىملىرى، 29- بەت.
- 5 ۋەلىيۇللاھ ئەد دىھلەۋىي، ئەل فەۋزۇل كەبىيىر فى ئۇسۇلتەپسىر، 1- جىلد، 14- بەت.
- 6 فەھد ئىبنى ئابدۇررەھمان ئىبنى سۇلەيمان ئەررۇمىي، ئىتتىجاھانۇتتەپسىر فى قەرنىرايىتى ئەشەر، 1- جىلد، 24 ۋە 25- بەتلەر.
- 7 مۇھەممە ھەمىدۇللاھ، قۇرئان تارىخى، 89- بەت.
- 8 ئىسمائىل جەرراھۇغلۇ، قۇرئان تەپسىرىنىڭ دوغۇشۇ ۋە بۇنا ھىز ۋەرەن ئامىللەر، 98- بەت.
- 9 مۇھەممەد ھۈسەيىن ئەز زەھەبىي، ئەتتەپسىر ۋەلمۇپەسسۇرۇن، 1- جىلد، 70- بەت.
- 10 مۇھەممەد تايىب ئوقئىچ، تەپسىر ۋە ھەدىس ئۇسۇلۇنىڭ بەزى مەسەلەلىرى، 145- بەت.
- 11 سۇئات يىلدىرىم، پەيغەمبەرىمىزنىڭ قۇرئان تەپسىرى، 19- 20- بەتلەر.
- 12 سۇئات يىلدىرىم، پەيغەمبەرىمىزنى قۇرئان تەپسىرى، 22- 23- بەت.
- 13 مەننەئۇل قەتتان، مەباھىس فى ئۇلۇمىل قۇرئان، 338- 340- بەتلەر.
- 14 ئىسمائىل جەرراھۇغلۇ، تەپسىر تارىخى، 1- جىلد، 141- بەت.
- 15 جەرراھۇغلۇ، قۇرئان تەپسىرىنىڭ دوغۇشۇ ۋە بۇنا ھىزۋەرەن ئامىللەر، 100- بەت.

- 16 جەلالۇددىن ئەس سۇيۇتسى، ئەل ئىتقان فى ئۇلۇمىل قۇرئان، 4 - جىلد، 240 - بەت.
- 17 ئەدنان زەرزۇر، ئۇلۇمۇل قۇرئان ۋە ئىجازۇھۇ، 123 - بەت.
- 18 بۇ ھەقتە تېخىمۇ ئەتراپلىق مەلۇمات ئېلىش ئۈچۈن قاراڭ: زەرقانىي، مەناھىلۇل ئىرفان، 1 - جىلد، 24 - 25 - بەتلەر، سۇبھى ئەس سالىھ، مەباھىس فى ئۇلۇمىل قۇرئان، 121 - 124 - بەتلەر، ئەبۇ شۇھبە، سىيرە تۇننەبىي فى دىيۋانىل قۇرئان ۋەس سۇننە، 31 - 32 - بەت.
- 19 تەپسىرچىنىڭ، ئىجادىيىتى جەريانىدا پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامدىن، ساھابىلەردىن ياكى تابىئۇن ئالىملىرىدىن نەقىل قىلىنغان رىۋايەتلەرگىلا تايانماستىن ئىجتىھاد يولىنى تۇتۇپ، ئەرەب تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىدىنمۇ پايدىلىنىش ئارقىلىق يازغان تەپسىرى «دىرايەت تەپسىرى» ياكى «رەي تەپسىرى» قاتارىغا كىرىدۇ.
- 20 لەۋىز بەرنارد، ئىسلامىن سىياسال دىلى، 20 - بەت.
- 21 ئىبنى نەدىم، ئەل فەھرىست، 37 - 42 - بەتلەر.
- 22 خالىل چېلىك، 20 - ئاسىردا قۇرئان ئىلىملەرى چالشمالارى، گىرىش سۆز.
- 23 مۇستافا ئۆزتۈرۈك، قۇرئان، تەپسىر ۋە ئۇسۇل ئۈزەرىنە، 7 - بەت.
- 24 ئىسمائىل ئالبىراق، كىلاسسىك مودېرنىزمدا قۇرئان ياقلاشمىلار، 65 - 66 - بەتلەر.
- 25 شۇرا سۇرىسى، 63 - ئايەت.
- 26 مۇستافا ئۆزتۈرۈك، قۇرئان ۋە تەپسىر كۈلتۈرۈمۈز، ئەنقەرە 2010 - يىلى، 141 - بەت.
- 27 مۇستافا ئۆزتۈرۈك، قۇرئان ۋە تەپسىر كۈلتۈرۈمۈز، ئەنقەرە 2010 - يىلى، 141 - بەت.
- 28 ئابدۇلھەمىت بىرئىشىق، ھىنت ئالت قىتئەسى دۈشۈنچە ۋە تەپسىر ئېكوللەرى، 324 ۋە 442 - بەتلەر. ئىسمائىل ئالبىراق، كىلاسسىك مودېرنىزمدا قۇرئان ياقلاشمىلار، 43 - 81 - بەتلەر. شابان ئالى دۈزگۈن، سەيىد ئاھمەدخان ۋە ئەنتەللىكتۈەل مودېرنىزمى، ئەنقەرە 1997 - يىلى نەشرى ۋە ئەينى يازغۇچىنىڭ راسيونالىست دۈشۈنچەنىڭ قۇرئان يورۇمۇنا ئەتكىلەرى، 2 - قۇرئان سەمپوزىيۇمۇ، ئەنقەرە 1996 - يىلى، 305 ۋە 324 - بەتلەر.

- 29 مۇستافا ئۆزتۈرك، قۇرئان ۋە تەپسىر كۈلتۈرۈمۈز، 142 - بەت.
- 30 مۇستافا ئۆزتۈرك، قۇرئان ۋە تەپسىر كۈلتۈرۈمۈز، 142 - 143 - بەت.
- 31 مۇستافا ئۆزتۈرك، تەپسىر تارىخىدا ئەھلى قۇرئان ئېكولو، چۇقۇرئوۋە ئىلاھىيات فاكولتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى 3 - جىلد، 1 - سان، 2003 - يىلى، 167 - 200 - بەتلەر. خادىم ھۈسەين ئىلاھىياخش، ئەل قۇرئانىيۇن، 25 - بەت.
- ئابدۇلھەمىت بىرىشىق، ھىنت ئالت قىتئەسى دۈشۈنچە ۋە تەپسىر ئېكوللەرى، 318 - 395 - بەتلەر.
- 32 فەزلۇرراھمان، ئاللاھىن ئەلچىسى ۋە مەساۋى، 110 - بەت.
- 33 ئۆمەر ئۆزسوي، قۇرئان ۋە تارىخىلىك يازىلار، 122 - بەت.
- 34 خەيرۇددىن قارامان، تەپسىردە ئەسكى - يېنى تارتىشلار، 35 - 37 - بەتلەر. بۇ ماقالە بىر قانچە يازغۇچىنىڭ ماقالىلىرىدىن تەركىپ تاپقان «قۇرئانى كېرىم، تارىخىلىك ۋە ھەرمونىتىك» دېگەن كىتاپتا 2003 - يىلى «ئىشىق» نەشرىياتى تەرىپىدىن ئىزمىردا نەشر قىلىنغان.
- 35 فەزلۇرراھمان، ئىسلامى يېنىلەنمە، تۈركچىگە تەرجىمە قىلغۇچى: ئادىل چىفتىچى، 12 - بەت.
- 36 گارائۇدى، ئەنتەگىزىم، فىنار نەشرىياتى، 9 - 10 - بەت.
- 37 ئىسمائىل راجى ئەل فارۇقىي، قۇرئان يورۇمۇندا يېنى بىر مېتودولوگىيە دوغۇرۇ، ئىسلامى ئاراشتىرمالار ژۇرنىلى 7 - جىلد، 3 - 4 - سان، 1994 - يىلى، 305 - 313 - بەتلەر.
- 38 رەشىد رىزا، تەپسىرۇل مەنار، 1 - جىلد، 25 - بەت.
- 39 رەشىد رىزا، تەپسىرۇل مەنار، 25 - 26 - بەتلەر.
- 40 رەشىد رىزا، تەپسىرۇل مەنار، 1 - جىلد، 46 - 47 - بەت، 3 - جىلد، 48 - بەت، 4 - جىلد، 392 - بەت.
- 41 رەشىد رىزا، تەپسىرۇل قۇرئان (ئەل مەنار)، 1 - جىلد، 282 - 283 - بەت.
- 42 ھاسىب ئەس سەمەررايىي، رەشىد رىزا ۋەل، 327 - 359 - بەتلەر.
- 43 ئولىۋەر روي، سىياسال ئىسلامنىڭ ئىفلاسى، 61 - بەت.
- 44 قۇرئان ۋە تەپسىر كۈلتۈرۈمۈز، 152 - 153 - بەتلەر.
- 45 ئولىۋەر روي، سىياسال ئىسلامنىڭ ئىفلاسى، 61 - 62 - بەتلەر.
- 46 سەيىد قۇتۇب، فى زىلالىل قۇرئان، 6 - جىلد، 285.

پايدىلانغان مەنبەلەر:

1. ئابدۇلھەمىت بىر ئىشقى، ھىنت ئالت قىتئەسى دۇشۇنچە ۋە تەپسىر ئېكوللەرى، ئىستانبۇل 2001-يىلى.
2. جەلالۇددىن ئەس سۇيۇتى، ئەل ئىتقان فى ئۇلۇمىل قۇرئان، ھەيئەتۇل مىسرىيە نەشرى، 1974-يىلى.
3. خادىم ھۈسەيىن ئىلاھىباخش، ئەل قۇرئانىيۇن، تائىف 1989-يىلى.
4. خالىل چېلىك، 20-ئاسىردا قۇرئان ئىلىملىرى چالشمالارى. ئىستانبۇل 1996-يىلى.
5. خەيرۇددىن قارامان، تەپسىردە ئەسكى - يېنى تارتىشمالار.. بۇ ماقالە بىر قانچە يازغۇچىنىڭ ماقالىلىرىدىن تەركىپ تاپقان «قۇرئانى كېرىم، تادىخسەلجىلىك ۋە ھەرمونىتىك» دېگەن كىتاپتا 2003-يىلى «ئىشقى» نەشرىياتى تەرىپىدىن ئىزمىردا نەشر قىلىنغان.
6. رەشىد رىزا، تەپسىرۇل مەنار، بېپىرۇت 1999-يىلى.
7. سۇئات يىلدىرىم، پەيغەمبەرىمىزىن قۇرئان تەپسىرى، قايخان نەشرىياتى، ئىستانبۇل 1998-يىلى.
8. سۇبھى ئەس سالىھ، مەباھىس فى ئۇلۇمىل قۇرئان. دارۇل ئىلم 1977-يىلى.
9. سەيىد قۇتۇب، فى زىلالىل قۇرئان.
10. شاپان ئالى دۈزگۈن، سەيىد ئاھمەدخان ۋە ئەنتەللىكتۈھل مودېرنىزىمى، ئەنقەرە 1997-يىلى نەشرى ۋە ئەينى يازغۇچىنىڭ راسيونالىست دۇشۇنچەنىڭ قۇرئان يورۇمۇنا ئەتكىلەرى، 2-قۇرئان سەمپوزىيۇمۇ، ئەنقەرە 1996-يىلى.
11. گارائۇدى، ئەنتەگىرىزم، فىنار نەشرىياتى، ئىستانبۇل 2005-يىلى.
12. لەۋىز بەرنارد، ئىسلامىن سىياسال دىلى، تۈركچىگە تەرجىمە قىلغۇچى: فاتىھ تاشار، ئىستانبۇل 1992-يىلى.
13. مۇستافا ئۆزتۈرۈك، قۇرئان، تەپسىر ۋە ئۇسۇل ئۈزەرىنە. ئەنقەرە 2011-يىلى نەشرى.
14. مۇستافا ئۆزتۈرۈك، تەپسىر تارىخىندە ئەھلى قۇرئان ئېكولو، چۇقۇرئوۋە

- ئىلاھىيات فاكولتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى 3- جىلد، 1- سان.
15. مۇستافا ئۆزتۈرك، قۇرئان ۋە تەپسىر كۈلتۈرۈمۈز، ئەنقەرە 2010- يىلى.
16. مۇھەممەد ھۈسەين ئەز زەھەبىي، ئەتتەپسىر ۋەل مۇپەسسىرۇن، لىۋان نەشرى.
17. مۇھەممەد ئابدۇل ئەزىم ئەز-زەرقانىي، مەناھىلۇل ئىرفان فى ئۇلۇمىل قۇرئان، فىكىر نەشرىياتى، بىرۇت 1996- يىلى.
18. مۇھەممەد تايىب ئوقئىچ، تەپسىر ۋە ھەدىس ئۇسۇلۇنىڭ بەزى مەسەلەلىرى، ئىستانبۇل 1995- يىلى.
19. مۇھەممەد ھەمىدۇللاھ، قۇرئان تارىخى. ئىستانبۇل 1993- يىلى.
20. مەنناۋۇل قەتتان، مەباھىس فى ئۇلۇمىل قۇرئان، 3- باسمىسى، 2000- يىلى مەكتەپتە تۇل مەئارىفا نەشر قىلغان.
21. ئورھان ئاتالاي، 20. ئەسىردە تەپسىر ئېقىملىرى. ئىستانبۇل 2004.
22. ئولئوھەر روي، سىياسال ئىسلامنىڭ ئىفلاسى، تۈركچىگە تەرجىمە: جۈنەيت ئاقئاللىن، ئىستانبۇل 1994- يىلى.
23. ئۆمەر ئۆزسوي، قۇرئان ۋە تارىخسەللىك يازىلار، ئەنقەرە 2004- يىلى.
24. ۋەلىيۇللاھ ئەددەلەۋىي، ئەل فەۋزۇل كەبىيىر فى ئۇسۇلئىتتەپسىر، ئەس سەھۋە نەشرىياتى قاھىرە 1986- يىلى.
25. ئىبنى مەنزۇر، لىسانۇل ئەرەب، 4- جىلد.
26. ئىبنى نەدىيىم، ئەل فىھرىست، 1988- يىللىق نەشرى.
27. ئىسمائىل ئالبابىراق، كىلاسسىك مودېرنىزمدا قۇرئان ياقلاشمىلار، ئىستانبۇل 2004- يىلى.
28. ئىسمائىل جەرراھئوغلۇ، تەپسىر تارىخى، 1- جىلد.
29. ئىسمائىل راجى ئەل فارۇقىي، قۇرئان يورۇمۇندا يېنى بىر مېتودولوگىيە دوغرۇ، ئىسلامى ئاراشتىرمالار ژۇرنىلى 7- جىلد، 3-4- سان، 1994- يىلى.
30. فەزلۇرراھمان، ئاللاھىن ئەلچىسى ۋە مەساۋى، تۈركچىگە تەرجىمە قىلغۇچى، ئادىل چىفتىچى، ئەنقەرە 1997- يىلى.
31. فەزلۇرراھمان، ئىسلامى يېنىلەنمە، تۈركچىگە تەرجىمە قىلغۇچى: ئادىل چىفتىچى، ئەنقەرە 2000- يىلى.
32. فەھد ئىبنى ئابدۇررەھمان ئىبنى سۇلەيمان ئەررۇمىي، ئىتتىجاھاتۇتتەپسىر

- فى قەرنىر رابىئى ئەشەر، سەئۇدىي ئەرەبىستاندا 1986 - يىلى .
33. ھاسىب ئەس سەمەرائىي، رەشىد رىزا ۋەل مۇفەسسەر، باغداد 1976 - يىلى .
34. ئىسائىل جەرراھئوغلۇ، قۇرئان تەفسىرىنىڭ دوغۇشۇ ۋە بۇنا ھىز ۋەرەن ئامىللەر . ئەنقەرە 1968 .
35. ئەبۇ شۇبە، سىپرەتۇننەبىي فى دىيۋانىل قۇرئان ۋەس سۈننە . دەمەشق 1992 - يىلى .
36. ئەدنان زەررۇر، ئۇلۇمۇل قۇرئان ۋە ئىجازۇھۇد، دەمەشق 1939 .

«دولان» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا

باتۇر داۋۇت قۇرىغار

دولان - كورلىنىڭ غەربىي يۆنىلىشىدىن بۈگۈر، لوپنۇر، چەرچەن، چاقىلىق، توقسۇ، شايار، باي، ئاقسۇ، مارالبېشى، مەكىت، پەيزاۋات، ئاۋات، يوپۇرغا، پوسكام، قاغىلىق ناھىيەلىرىنىڭ لوپنۇر، تارىم، يەكەن دەرياسىنى ياقلاپ كەتكەن بوستان - باياۋان تۇتاش يېزىلارنىڭ ئومۇمىي نامى بولۇپ، قەشقەرنىڭ مەكىت، ئاقسۇنىڭ ئاۋات ناھىيەلىرىنى نۇقتا قىلغان. «دولان» نامىدا ئاتالغان يۇرت قىزىلسۇ ئوبلاستى، تۇرپان رايونىدا بار بولغاندىن باشقا غۇلجا ناھىيەسىدە، قوبۇقسار ناھىيەسىدە، ھەتتا ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتى ئەنجان ۋىلايىتىنىڭ شەرىخان ناھىيەسىدىمۇ «دولان» يېزىسى بار [1].

نۆۋەتتە ئۇيغۇر تارىخىي تەتقىقاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ نامى مەسىلىسى تارىخ تەتقىقاتچىلىرىنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغاپ كېلىۋاتقان قىزىق نۇقتا بولۇپ قالدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بۇ ساھەدە ئىزدىنىۋاتقانلارنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ ئۇيغۇر دولانلىرى نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە خىلمۇ خىل قاراشلار ئوتتۇرىغا چىقماقتا، جۈملىدىن «دولان» دېگەن نام ھەققىدىكى قاراشلارمۇ بىردەك ئەمەس [2]. قارايدىغان بولساق، بۇ قاراشلارنىڭ كۆپچىلىكىدە پاكىت ئاساسىنىڭ يېتەرسىزلىكىنى، «نوقۇل نام يانداشلىقى قوغلىشىشتىن كېلىپ چىققان ئىلىمگە زىت قاراش» [3] لىقىنى بايقىيالايمىز. تەتقىقاتچى ئادىل مۇھەممەت ئۆزىنىڭ ئىلگىرى - كېيىن نەشر قىلىنغان ... قاتارلىق كىتابلىرىدا «دولان» دېگەن نام ھەققىدە ھازىرغىچە ئوتتۇرىغا چىققان قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بۇ قاراشلارنىڭ مۇۋاپىق بولمىغان تەرەپلىرىنى ئىلمىي پوزىتسىيە ۋە مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن يېتەرلىك دەرىجىدە كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ ھەمدە شۇ قاراشلارنىڭ بىر خىلى بولغان «دولان» قەدىمكى «تۇران» دېگەن نامدىن كېلىپ چىققان، دېگەن يەكۈنگە بولغان مايىللىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەن مۇشۇ خىل

قاراشنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدىغانلىقىغا ئىشەنچ بىلەن قارايدىغانلاردىن بولۇش سۈپىتىم بىلەن بۇ ھەقتىكى قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىمەن.

1

ھازىرقى ئۇيغۇر مىللىتى ئۇنى ھاسىل قىلغان قەدىمكى قەبىلىلەر ۋە خەلقلەردىن راۋاجلانغان بولۇپ، ئۇنىڭ يىلتىزلىرى قەدىمدە، ئۇنىڭ ھازىرقى مۇجەسسەم گەۋدىسى تارىخىي تەرەققىياتنىڭ نەتىجىسى. ھازىرقى ئۇيغۇر مىللىتىنى ئۇنى تەشكىل قىلغان «خۇ»، «رۇڭ»، «دى» قەبىلىلىرى - ئارى - ساك - تۇرانلاردىن، باشقىچە ئېيتقاندا، ساك، يۇرچى (توخرىي)، گۇيىفاڭ - دىغار - دىڭلىڭ ۋە جىيى - گۇشى، ھۇن - كۆكتۈرك قەبىلىلىرىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ[4]. «ئۇيغۇرلار ۋە ئۇنىڭغا ئەجداد بولغان خەلقلەر ئومۇمەن مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىن ئۇنىڭ شەرىقى ۋە شەرىقى شىمالىي قىسمىغا، جۈملىدىن ئۇنىڭ غەربىي ۋە غەربىي شىمالىي قىسمىغا يۆتكىلىپ ياشىغان»[5]. ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا - دۇنيادىكى ئەڭ مۇھىم رايونلارنىڭ بىرى؛ ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا - ئانتروپولوگىيەلىك مەنىدە ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ مۇھىم ئايرىمدا گەھلىرىنىڭ بىرى؛ ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا - تارىخشۇناسلىق مەنىسىدە ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ قەدىمكى، ئۆزگىچە مەدەنىيەت بۇلاقلىرىدىن بىرى؛ ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلەرى ئاسىيا شەكلىدىكى ئاق جىنسلىق ئىنسان گۇرۇھى بىلەن سېرىق جىنسلىق ئىنسان گۇرۇھىنى بىرلەشتۈرگەن، شەرق مەدەنىيىتى بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنى بىرلەشتۈرگەن كۆپ قىرلىق، كۆپ قاتلاملىق مەھەللىۋى ۋە خەلقئارا خاراكتېرگە ئىگە سېنىكرېتىك (ئارىلاشما) ئۆزگىچە مەدەنىيەتنىڭ ئىختىراچىلىرى سۈپىتىدە پۈتكۈل ئىنسانىيەت مەنبەسى مەدەنىيىتىگە كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان[6]. ئوتتۇرا ئاسىيا چۈشەنچىسى ھەققىدە، ئۇزاقتىن بېرى ئالىملار ھەرخىل قاراشتا بولۇپ كەلدى. بىز ئاساسىي جەھەتتە، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى مائارىپ، پەن - مەدەنىيەت تەشكىلاتىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن يېزىلغان «ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخى» تىزىملىرىدا كۆزدە تۇتۇلغان دائىرە بويىچە، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى - موڭغۇلىيە ئېگىزلىكى، خېشى كارىدورى، چىڭخەي (كۆككۆل)، شىنجاڭ، ئامۇ دەريا، سىر دەريا ۋادىسى، قازاقىستان دالىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمى، ئىراننىڭ

شەرقى قىسمى ، ئافغانىستاننىڭ شىمالىي قىسمى ، پاكىستاننىڭ غەربىي شىمال قىسىملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ، دەپ قارايمىز [7].

«مەركىزىي ئاسىيا» جۇغراپىيە - ئېتنولوگىيىلىك مەنىدە ، خۇددى جۇغراپىيە - سىياسىي (گېئو - پولىتىك) مەنىدىكىدەك دۆلەت سېپىلى ياكى چېگرا سىزىقلىرى بىلەن قۇلۇپلانغان رايون بولماستىن ، مەركىزىي ئاسىيا ئىنسان تۈركۈمىنىڭ ئۇرۇقداش - نەسلىداشلىق ۋە ئىنسانىيەت مەدەنىيەتشۇناسلىقى تامغا - ئۇچۇر ، مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى بىلەن خاراكتېرلەنگەن زونىدۇر. ئۇ ، شىمالدا بايقال ، شىمالىي ئالتاي ۋە دەشتى قىپچاقتىن جەنۇبتا چىلىيەنشەن (ھەتتا خۇاڭخې دەرياسىنىڭ باش ئېقىنى) ، ئالتۇنتاغ ۋە ھىندىقۇش ئېتەكلىرىگىچە بولغان زېمىنى ئۆزىنىڭ بىر قەدەر مۇھىم چەمبىرى قىلغان. ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك جەھەتتىكى ئالاھىدە ئىچكى چەمبىرى: غەربىي جەنۇبىي سىبىرىيە ، دەشتى قىپچاق ، يەتتە سۇ ، موڭغۇل دالاسى ۋە ئوردۇستىن قاشقۇۋۇققىچە بولغان جايلار ھەم شىنجاڭ رايونى بىلەن خارەزمنى ، شۇنداقلا فەرغانە ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ماۋەرائۇننەھر زېمىنلىرىدىن تەشكىل تاپقان. ئوردۇستىن قاشقۇۋۇققىچە بولغان قەدىمكى دىغار ، كۇيفاڭ ، ساك - توخار زېمىنلىرى بىلەن ئامۇدىن جەنۇبقا سوزۇلغان زېمىنلار مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى پائالىيىتى بىلەن باشقا رايونلاردەك ئىزچىل تۇتاشمىغانلىقىنىمۇ ئېتىراپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئەلۋەتتە جەنۇبىي ئورال ۋە كاۋكاز رايونلىرىدىمۇ بىر زامانلاردا تۈركىي خەلقلەر قايناق مەنزىرە ھاسىل قىلغان [8].

مەركىزىي ئاسىيانى شىنجاڭ ۋە بايقال - ئورخۇن ۋادىسى ، ماۋەرائۇننەھر ۋە غەربىي جەنۇبىي سىبىر بىلەن يەتتە سۇ - قىپچاق دالالىرى دائىرىسىدە تېخىمۇ ئىخچاملاش مۇمكىن. بايقال - يەنسەي ، ئورخۇن - سىلېنگا ، ئىلى - يەتتە سۇ ، تارىم ۋە سىر - ئامۇ دەريالىرىنى باغرىغا بېسىپ ياتقان بۇ جۇغراپىيىلىك - ئېتنولوگىيىلىك زېمىن دەل مەركىزىي ئاسىيا ئىنسان تۈركۈملىرىنىڭ يەنى مىلادىيىدىن كېيىن «تۈرك» ئىبارىسىدە ئومۇملاشقان خەلقنىڭ ئانا زېمىنىدىن ئىبارەت [9].

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسى ۋە تارىخ - مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلغان ئالىملارنىڭ بايانلىرىغا ئاساسلىنىپ سۆز قىلغاندا ، بۈگۈنكى كۈندە جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئوتتۇرا ياكى مەركىزىي ئاسىيانىڭ دەل ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان. يەنە قەدىمكى دەۋردە

خەنزۇچە تارىخنامىلەردە خاتىرىلىنىپ كەڭ ۋە تار مەنىنى بەرگەن «غەربىي يۇرت» نىڭ مەركىزى ياكى تار مەنىدىكى «غەربىي يۇرت» دەل بۈگۈنكى كۈندىكى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تېررىتورىيىسى دائىرىسىدە ئىدى. بۇ نۇقتا 20 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا جۇغراپىئونلار ئۆلچەپ بېكىتكەن ئاسىيانىڭ دەل مەركىزى نۇقتىسىنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەركىزى بولغان ئۈرۈمچى شەھىرىدە بولۇشى بىلەن يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىسپاتلىنىپ، ئەجدادلارنىڭ جاپالىق شارائىتلاردا ئىشلىگەن ئىلمىي ئەمگەكلىرىنى ئېنىق پاكىت ئاساسىغا ئىگە قىلىش بىلەن ھەممىنى سۆيۈندۈردى [10].

قىسقىسى، مەركىزىي ئاسىيا ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ مۇھىم ئافرىدىگاھلىرىدىن بىرى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى، ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەت ئوچاقلرىدىن بىرى. «ئارخېئولوگىيەلىك قېزىشلار ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىنسان ھاياتى ۋە مەدەنىيەتنىڭ ناھايىتى قەدىمكى ئوچاقلرى بولغانلىقىنى ئېنىقلاپ بەردى» [11]. تەتقىقاتچىلار «ئوتتۇرا ئاسىيا» رايونىنىڭ يەنە بىر نامى «تۇران» ئىكەنلىكىنى بايان قىلىدۇ.

«بۈيۈك لۇغەت ۋە ئېنىسكلوپېدىيە» دە: «تۇران - تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ قەدىمكى يۇرتلىرىغا قەدىمكى ئىرانلىقلارنىڭ بەرگەن نامى» [12] دېيىلگەن.

«شاھنامە» نىڭ ئېنگىلىزچە تەرجىمىسىدە: «تۇران - ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى تۈركىي قوۋملەر ياشىغان ۋە پائالىيەت ئېلىپ بارغان رايونلارنىڭ قەدىمكى نامى» [13] دەپ ئىزاھات بېرىلگەن.

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ توپۇنۇمىيە مۇتەخەسسسى موزايېف «كوپت تاغلىرىدىن تەڭرىتاغلىرىغىچە، كاسپى دېڭىزىدىن قاراقۇم ۋە قىزىل قۇم چۆللۈكلىرىگىچە بولغان دائىرە تۇران ئويمانلىقى دەپ ئاتىلاتتى» [14] دەپ يازغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇ كۆز قارىشىنى تولۇقلاپ، يەنە مۇنداق دەيدۇ: «تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر بۇ يەردە كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى كەچۈرەتتى. ئەمما، كېيىنچە، تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ جەنۇبقا ۋە غەربكە يۆتكىلىشى بىلەن بىر ۋاقىتتا، كاسپى دېڭىزىدىن لوپنۇرغىچە بولغان كەڭ رايونلارنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، «تۇران» دېگەن بۇ نام باشقىچە مەزمۇنغا ئىگە بولدى. ئۇنىڭ مەزمۇنى تېخىمۇ كەڭ، شۇڭا (باشقىچە) چۈشەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ» [15].

پروفېسسور ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن قەدىمدە تۇران دەپ ئاتالغان تېررىتورىيىنىڭ شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالدىغانلىقىنى خەنزۇچە مەنبەلەر ئاساسىدا مۇنداق بايان قىلغان: «تاڭ گاۋزۇڭ لى جىز ۋاقتىدىكى تۈركىي نەسەپلىك سانغۇن جۇبى خېلى 635 - يىلى تارىم - «تۇران ساي 突伦川»، تەكلىماكان - «تۇران چۆل - 突伦绩» غىچە كېلىپ جەڭ قىلغان» [16]. يەنى «بۇ يەردە بۇ ئالىم «突伦» < تۇران > سۆزىنىڭ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خەنزۇچە يېزىلىشى دەپ ھېسابلىغان [17].

ياپونىيە ئالىمى خانىدا تورو (يۈي تىيەنخېڭ): «بۇ نام ئۆز ئىچىگە ئالغان جايلار ئاساسەن پامىر ئېگىزلىكىنى مەركەز قىلىدۇ ۋە شەقتە لوپنۇر كۆلىگە قويۇلدىغان تارىم دەرياسى ۋادىسىغا جايلاشقان شەرقىي Turk يەنى شىنجاڭدىكى تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىنى؛ شىمالدا ئىسسىق كۆل، بالقاش كۆلى ۋە ئالا كۆللەرگە قويۇلدىغان دەريالارنىڭ ۋادىلىرىنى يەنى ئىلى ۋە جۇڭغارىيە ئويمانلىقى قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى جايلارنى؛ غەربتە چۇ، تالاس دەريالىرى ۋادىلىرىنى ۋە ئارال دېڭىزىغا قويۇلدىغان دەريالارنىڭ ۋادىلىرىنى يەنى غەربىي Turk يەنى جەنۇبتا قاراقۇرۇم (كۇئىنلۇن) ۋە ھىندىقۇش تاغ تىزمىلىرى بىلەن چېگرىلىنىدىغان جايلارنى كۆرسىتىدۇ» دەيدۇ ۋە «بۇ رايوننى كەم دېگەندە تەخمىنەن ئۈچ بۆلەككە ئايرىش مۇمكىن. يەنى، تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى بىرىنچى بۆلەككە؛ پامىرنىڭ غەربىنى، سىر ۋە ئامۇ دەريالىرىنىڭ ئوتتۇرىسىنى مەركەز قىلغان جايلارنى ئىككىنچى بۆلەككە؛ تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە قازاقىستاننىڭ يەتتە سۇ قاتارلىق جايلارنى ئۈچىنچى بۆلەككە ئايرىش مۇمكىن» [18] دەپ كۆرسەتتى.

ئىرانلىقلارنىڭ «ئاۋېستا» دىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن يەنە بىر مۇھىم ئىپوسى «باھادىر زەرىگە مەرسىيە» (ئىران ساسانىيلار دەۋرىدە يەنى مىلادىيە VI - V ئەسىرلەردە يازما خاتىرىگە ئېلىنغان قەھرىمانلىق داستانى) دە، ئىرانغا قوشنا بولغان، ئامۇ دەرياسىنىڭ نېرىقى تەرىپىدىكى ئەل «تۇران» دەپ تەسۋىرلەندى ۋە ئىران - تۇران ئۇرۇشى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىندى [19].

شەرق كلاسسىك يازما مەنبەلىرىدە دائىم «تۇران» بىلەن بىرگە «چىن» ئاتالغۇسى تىلغا ئېلىنىدۇ.

«چىن» مۇرەككەپ بىر تارىخىي ئاتالغۇ بولۇپ، قەدىمكى زاماندا پارسلار ۋە

تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ نەزىرىدە چىن ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ يۇرتىنى كۆرسەتكەن [20]. ئەرەب، پارس ۋە تۈركىي كىلاسسىكىلىرى ئىجادىدا تىلغا ئېلىنغان «ماچىن» ئۆز دەۋرىدىكى خوتەن رايونىنى، «چىن» بولسا تارىم ۋادىسىنى، يەنى ھازىرقى شىنجاڭنى كۆرسىتەتتى. شۇڭا «چىن» ئاتالغۇسى «تۇران» ئاتالغۇسى بىلەن تەڭ قوللىنىلىدۇ [21] يەنى پارس كىلاسسىكىلىرىنىڭ ئەسەرلىرى (مەسىلەن، نىزامنىڭ «خىسراۋ ۋە شېرىن»، فىردەۋسنىڭ «شاھنامە»، دېھلىۋىنىڭ «شېرىن ۋە خىسراۋ»، ھاجۇ گېلماننىڭ «ھۇما ۋە ھۇمايۇن» قاتارلىقلار) دە تىلغا ئېلىنغان «چىن»، «ماچىن» ئاتالمىسى بىلەن تۈركىي كىلاسسىكىلىرى (يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك»، نەۋائىنىڭ «پەرھاد ۋە شېرىن» قاتارلىقلار) دا تىلغا ئېلىنغان «چىن»، «ماچىن» ئاتالمىلىرى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقى قىسمى، يەنى شەرقى پاسلى قۇمۇلغىچە بارىدىغان تارىم ۋادىسىنى كۆرسىتىدۇ [22]. ئۇبۇلقاسم فىردەۋسى (940 - 1020 - يىللار) نىڭ «شاھنامە» ناملىق گىگانت ئەسىرىدە ئامۇ دەرياسىنى پاسلى قىلغان پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىنى «تۇران»، «چىن» دەپ ئاتايدۇ. جاڭ خۇڭنيەن ئەپەندىمۇ «شاھنامە» نىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىدە «چىن» ئاتالغۇسى جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىكى تارىختا تۈركىي تىللىق خەلقلەر ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايوننى كۆرسىتىدۇ، دەپ ئەسكەرتكەن [23]. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە خەنزۇچە مەنبەلەردىمۇ «تۇران» (突论) ئاتالمىسى ئۇچرايدۇ. «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تارىمنىڭ <تۇران ساي> (突论川)، تەكلىمىكاننىڭ <تۇران قۇم> (突论碛) دەپ تەلەپپۇز قىلىنغانلىقى پاكىت» [24].

لى جىمىڭ ئەپەندى «<تارىخىي خاتىرىلەر>، <خەننامە> لەردىكى <چىنلىقلار> (秦人) نامىنىڭ تەرجىمە قىلىنىشى مەسىلىسى» دېگەن ماقالىسىدە سماچىيەننىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر» ۋە بەن گۇنىڭ «خەننامە» قاتارلىق مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ماتېرىياللىرىدا تەرجىمە قىلىنغان «چىنلىقلار» دېگەن نام تارىم ئويمانلىقىدىكى ئاھالىلەرنى كۆرسىتەتتى. تارىم ئويمانلىقىدىكى ئاھالىلەرنىڭ «چىنلىقلار» دەپ ئاتىلىشىنىڭ تارىخىي ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ، خەن ۋۇدى دەۋرىدىنلا بار ئىدى. ئىككى خەن دەۋرى، ۋېي، جىن، 16 پادىشاھلىق، جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى، سۈي، تاڭ دەۋرىدىن سۇڭ دەۋرىگىچە ئىزچىل شۇنداق قوللىنىپ كېلىنگەن، دەيدۇ [25].

جۇڭگو تارىخى ماتېرىياللىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە ، جۇ سۇلالىسى زامانىسى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن چۇنچيۇ دەۋرىدىلا شىمالدىكى مىللەتلەر «چىنلىقلار» (真人، 真) «خېتى قەدىمكى خەنزۇ تىلىدا «چىن» دەپ ئوقۇلىدۇ» دېيىلگەن. چىن سۇلالىسىغىچە سوقۇلغان سەددىچىن تىيەنشوي (ھازىرقى لەنجۇ) ۋادىسىغا يەتمەي تۇرۇپ ئاخىرلاشقان بولۇپ ، سېپىل سىرتى «چىن» دەپ ئاتالغان. «ۋېي تارىخى» دا «شىمال قوشاقلىرى» (北歌) نىڭ «چىنلىقلارنىڭ ناخشىلىرى» (真人歌) ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالغان. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى ، ئۆز دەۋرىدىكى «چىن» يېرىنىڭ دائىرىسى ھازىرقى چۈشەنچىمىزدىكى دائىرىدىنمۇ كەڭ بولغان .

دېمەك ، «تەتقىقاتلار شۇنى كۆرسەتتىكى ، ئەرەب ، پارس ۋە تۈركىي كلاسسىكىلىرى ئىجادىدا تىلغا ئېلىنغان «ماچىن» ئۆز دەۋرىدىكى خوتەن رايونىنى ، «چىن» بولسا تارىم ۋادىسىنى يەنى ھازىرقى شىنجاڭنى كۆرسىتەتتى. شۇڭا «چىن» ئاتالغۇسى «تۇران» ئاتالغۇسى بىلەن تەڭ قوللىنىلىدۇ» [26].

2

مەركىزىي ئاسىيا ئىنسان تۈركۈملىرى مىللىيەتلىك مەدەنىيەت ئەنئەنىسى تارىخى ياراتقاندىن كېيىن ئۇ ئاق جىنسلىق ئارى (گرېكچە كۆپلۈك مەنىسىدە «ئارىيان» دەپ ئاتىلىدۇ) - ساك خەلقلەرى بىلەن ، ساكلارنى ئاساس قىلىپ ، قىسمەن موڭغۇلوئىد (سېرىق جىنس) خەلقلەرنى بىرلەشتۈرگەن تۈركىي مىللەتلەرنىڭ پائالىيەت سەھنىسى بولۇپ كەلدى . «مەركىزىي ئاسىيا تۈركىي قوۋملىرىدىن ئىبارەت ئىككىلەمچى ئىنسان تۈركۈمىنىڭ يىراق ئەجدادلىرى ئاساسىي ئېتنوگېنېز جەھەتتىن يەنىلا مەركىزىي ئاسىيا ئاندرونوپ - ئارى ، سىكتاي - ساكلاردىن ئىبارەت» [27].

يەنى «بۇ تۈركىي خەلقلەر ھەقىقىي ئېتنولوگىيىلىك مۇجەسسەم گەۋدىسىگە ھەممىدىن ئىلگىرى ئۆزىنىڭ ئاق جىنسلىق ئەجدادلىرى بولغان ئارى - ساكلارنى (جۈملىدىن دىڭلىك ، ئۇجىيە ، توخار ۋە سوغدىلارنى) ئۆزلەشتۈرۈپ ، ئۇلارنىڭ ئەۋلادى - ۋارىيانتى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن مەركىزىي ئاسىيا ئىنسان تۈركۈمىدىن ئىبارەت» [28].

ئامۇ دەرياسى قەدىمكى تۇران ۋە ئىراننىڭ تەبىئىي پاسىلى ئىدى. «پۈتكۈل تۇران ۋە ئىراننىڭ شىمالىي قىسمىدا قەدىمكى سىكىف (ساك) لار ياشايتتى. يۇنان

تارىخچىلىرىنىڭ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 639 - يىلى مېدىيە پادىشاھلىقى ھەققىدە بەرگەن ئۇچۇرلىرىدا تۇرانلىقلار - ساكلاردۇر دەپ چۈشەنچە بەرگەن. تۇران - ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى تۈركىي قوۋملار ياشىغان ۋە پائالىيەت ئېلىپ بارغان رايونلارنىڭ قەدىمكى نامى» [29].

ئوتتۇرا - مەركىزىي ئاسىيا «تۇران» دەپ ئاتالغاندەك، ئوتتۇرا - مەركىزىي ئاسىيالىقلار «تۇرانلىقلار» دەپمۇ ئاتالغان. يەنى «تۇران ئاتالغۇسى تارىختىن بۇيان ئىككى خىل مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ كەلدى» [30]. ف. ئېنگېلس «تۇران» ئاتالغۇسىنى جۇغراپىيىلىك نام سۈپىتىدە، «تۇرانلىقلار» ئاتالغۇسىنى خەلقلەر - ئىنسان تۈركۈمى نامى سۈپىتىدە ئىشلەتكەن [31]. «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ مۇقەددىمىسىدە بۇ ئەسەرنى مۇشۇنداق نام بىلەن «تۇرانلىقلار» نىڭ ئاتايدىغانلىقى ئەسكەرتىلگەن [32]. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ ئەسىرىنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىلارمۇ «تۇران - ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ياشايدىغان يۇرتلارنىڭ قەدىمكى نامى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ ياكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنى كۆرسىتىدۇ» [33] دەپ ئىزاھات بېرىشكەن.

شاڭخەي تەرجىمە نەشرىياتى 1984 - يىلى «شاھنامە» نىڭ «رۇستەم سوھراپ» بابىنىڭ تەرجىمىسىنى نەشر قىلغاندا فىردەۋىسى تىلغا ئالغان «تۇران» سۆزىگە ئىزاھات بېرىلگەندە: «شاھنامە» دە فىردەۋىسى «تۇرانلار» بىلەن «تۈرك» لەر دېگەن ئىككى سۆزنى ئوخشاش مەنىدە قوللانغان» [34] دېيىلگەن. ئۇيغۇر تارىخچىسى موللا مۇسا سايرامى (1836 - 1917 - يىللار) 1911 - يىلى تاماملىغان «تارىخىي ھەمىدى» ناملىق كىتابىدا: «تۇران» دېگەن نام «تۈرك» بىلەن «تۇر» سۆزىنىڭ قوشۇلىشىدىن پەيدا بولغان» [35] دېيىلگەن.

ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىراننى ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىرگۈزگەن ئەمىر تېمۇر (1333 - 1405 - يىللار) ئۆز ئۆگۈتلىرىدە: «بىز كىم - مۈلكى تۇران، بىز كىم - مىللەتلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكىسى ۋە ئەڭ ئۇلۇغى بولغان تۈركنىڭ باش بوغۇنىمىز» [36] دەپ خىتاب قىلىدۇ. دېمەك، «تۇران» ئاتالغۇسى ھەم مىللەت - قوۋم نامى ھەم جۇغراپىيىلىك نام سۈپىتىدە يېقىنقى زامانغىچە قوللىنىلغان» [37].

ئالىم لى يولڭ: «يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان ئىلىم ساھەسى «تۇران» ئىبارىسىنى ئۇيغۇرلارغا مەنسۇپ بولغان تۈركىي تىللار ئائىلىسى، ھەتتا پۈتكۈل ئالتاي

تىللىرى سىستېمىسىدىكى ئىنسانلار تۈركۈمىنىڭ ئومۇمىي نامى سۈپىتىدە قاراپ كەلدى» [38]، دەپ يېزىپ، «ئۆز تارىخىنىڭ مەلۇم باسقۇچلىرىدا نەچچە قېتىملاپ پۈتۈن مىللەتنىڭ قەلب ساداسىنى ياڭرىتىپ قوراللىق، ھەيۋەتلىك ۋە شانلىق كۈرەش مۇساپىلىرىنى بېشىدىن كەچۈرگەن تۇرانلىقلار» [39] دېگەن شەكىلدە تارىخقا ياندېشىپ، ئۆز پىكىرىنى يەنىمۇ ئىلگىرلىگەن ھالدا قاراتمىلىققا ئىگە قىلغان. مورگان ئۆزىنىڭ «قەدىمكى جەمئىيەت» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە «تۇرانىيە»، «تۇرانىيەلىكلەر» دېگەن ئاتالغۇنى كۆپ يەردە تىلغا ئالىدۇ. ئۇ بىر جايدا: «ئارىيان تۈركۈمىدىكى مىللەتلەر ئىچىدە سام (سېمت) لار، ئۇراللار ۋە تۇرانىيەلىكلەردە ئۇرۇقداشلىق تەشكىلاتلىرىنى بايقىدۇق» [40] دەپ كۆرسەتكەن.

ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا ياشىغان ئەڭ قەدىمكى ئاھالىلەر ھەرقايسى تارىخىي مەنبەلەردە تۇر - تۇران، ئارى - ئارىيان، ساك - سىكتاي نامى بىلەن تىلغا ئېلىنىدۇ. ئىراننىڭ ئاخمانىيلار (Achemenides) سۇلالىسى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 550 - 330 - يىللار) دەۋرىدە ئاتەشپەرەستلىك دىنىنىڭ رەسمىي يازما خاتىرىگە ئېلىنغان دەستۇرى - «ئاۋېستا» دا «تۇرا» ئىبارىسى تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، ئۇ سىكىف - ساك قەبىلىلىرىنى كۆرسىتەتتى [41]. «ئاۋېستا» دا: «ساكلار - تۇران ئېلىدە ياشايدىغان جەڭچى تۇرلاردۇر» [42] دېيىلگەن. «بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان «تۇر»، «تۇرا» ئەمەلىيەتتە قەدىمكى ئىران ۋە يۇنان مەنبەلىرىدە خاتىرىلەنگەن ساك (Saca) ۋە سىكىف (Scythia) لارنى كۆرسىتەتتى» [43].

ئاندرونوپ - ھازىرقى غەربىي جەنۇبىي سىبىرىيە - شەرقى - شىمالىي قازاقىستاندىن تېپىلغان قەدىمكى ئاسىيا ئاق تەنلىك ئىرقىتىكى ئىنسان تۈركۈملىرى - ئارىيانلار سۆڭەكلىرى كۆپلەپ تېپىلغان جاي نامى بولۇپ، مىلادىيىدىن ئىككى مىڭ يىل ئىلگىرىكى ئارىيانلارنى كۆرسىتىدۇ. «ئالىي» ئىبارىسى «ئارى» ئىبارىسىنىڭ بۇزۇلغان شەكلى بولۇپ، ھىندىستاندىكى يەرلىك قارا تەنلىك (دارىۋىئان) لەرگە نىسبەتەن مەركىزىي ئاسىيادىن يۆتكەلگەن ئىنسان تۈركۈملىرى ئۆزلىرىنى پاك، ئارى (ئالىي) خەلق دەپ ئاتىغانلىقى مەلۇم، ساكلار - ئارىيانلارنىڭ پامىر - چىلىيەن شەن تۈركۈمى، ساك ئىبارىسىنى ئۇلار ئاتلىق ئوقياچى قەبىلە، جەڭدە جەڭ ئىتى (تايغان) ئىشلەتكەچكە ئىرانلىقلار «سەك» (ئىتچىلار) دەپ ئاتىغان سۆز بار. «ئوغۇزنامە» تەتقىقاتچىلىرى «ساك» ئىبارىسىنى «ساق»، «ساقلاپ» - قوغدىغۇچىلار دېگەن مەنىدە ئىزاھلايدۇ. ساكلار جۇڭگو يىلنامىلىرىدە «سەي»، «سەيجۇڭ»، بۇددا

نوملىرىدا «ساكا» (خەنزۇچە «شىجا») دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان. ماسساگىتلارنى - ئۇلۇغ ساكلار دەپ، ئۇلارنىڭ پائالىيەت رايونىنى ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تۇران زېمىنى دەپ قارىغۇچىلار بار. سىكىفى - سىكىتايلىر ئارىلارنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي تارمىقى سۈپىتىدە ساكلار بىلەن يىلتىزداش ئاھالە ئىدى. تۈرك ئىبارىسى ئىككى مەنىدە - قەدىمكى تۇران - ساكلار مەنىسىدە، يەنە كۆك تۈرك ئاھالە تۈركۈمى مەنىسىدە ئىشلىتىلمەكتە. ئاسىنا ساكلىرى ئاشپىد موڭغۇلوئىد ئاھالىلىرى بىلەن ئالتاي ئەتراپىدا قوشۇلۇپ، تۈرك نامىدا ئىككىلەمچى تۇرانلارنى - بىز ھازىر چۈشىنىۋاتقان تۈركىي خەلقلەرنى شەكىللەندۈرگەن، قوشۇلۇشتىكى قانداشلىق ۋە مەدەنىيەت دەرىجىسى پەرقىغە قاراپ تۈركىي خەلقلەر ئىككى چوڭ تۈرگە - ئۇيغۇر، ئوغۇز ۋە قىپچاقلارغا بۆلۈنۈپ كەلمەكتە. ساك ئامىللىرى (بۇ توخرىيلار ئامىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا) ئۈستۈن بولغان تۈركۈمدە مۇقام فولكلورى ۋە «تۈركىي ئارۇز» شېئىرىيىتى بولغان [44].

دېمەك، «ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئەڭ قەدىمكى ئاھالىسى ھەرقايسى تارىخىي مەنبەلەردە ساك، ماسساگىت، سىكىفى - سىكىتاي، ئارىيان، توخرى، سوغدى قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتالغان ئاق تەنلىك ئىرققا مەنسۇپ خەلقلەر ئىدى. «ئاۋېستا» ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئىران مەنبەلىرىدە تىلغا ئېلىنغان «تۇر»، «تۇرا» ۋە «تۇران» لار ئەمەلىيەتتە يۇقىرىدا نامى زىكرى قىلىنغان ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلەرنى كۆرسىتەتتى» [45].

«تۇران» سۆزى قەدىمكى پارس ۋە تۈركىي تىللىرىدا Turan ، Tura ، Tur شەكىلدە، لاتىنچىدە Turanian شەكىلدە خاتىرىگە ئېلىنغان. تەتقىقاتچىلار «تۇران» نىڭ «تۇر» دىن كېلىپ چىققانلىقىنى يەنى «تۇر - تۇرا» نىڭ كۆپلۈك شەكلى «تۇران» بولىدىغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ. كىشى ئىسىملىرىدىمۇ، مەسىلەن، ئەزلەر ئارىسىدا تۇر، تۇراخۇن، تۇران ئاخۇن، ئاياللار ئارىسىدا تۇرخان (تۇرخان)، تۇراخان، تۇرانقىز، تۇرانخان دېگەنگە ئوخشاش ئىسىملار بار. بۇنىڭدىن تۇر، تۇرا، تۇران ئاتالغۇلىرىنىڭ تومۇرى ھەم مەزمۇنى ئوخشاش ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ [46].

مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «ئان - ئەن» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇپ كۆپلۈك مەنىسىنى بېرىدىغانلىقىنى شۇنىڭغا مۇناسىپ «ئەر» نىڭ كۆپلۈكى «ئەرەن»، «ئوغۇل» نىڭ كۆپلۈكى «ئوغلان» ئىكەنلىكىنى

ئېيتقان [47]. مۇشۇ ئەھۋالغا قاراپ، «تۇر - تۇرا» نىڭ كۆپلۈك شەكلى «تۇران» بولۇشى ئېھتىمالغا خېلىلا يېقىن. ئاپتونوم رايونىمىزدا «تۇر»، «تۇرا» نامىدىكى يەر ناملىرى خېلى ساقلانغان. يالغۇز قۇمۇل رايونىدىلا «تۇر» ۋە «تۇرا» سۆزى ئۇلىنىپ كېلىدىغان يەر ناملىرىدىن يۈزدىن ئارتۇقراقى ھازىرغىچە ساقلانماقتا.

«بەزى تەتقىقاتچىلار Tur ۋە Tura سۆزلىرىنى قەدىمكى ئالتاي تىللىرىدىكى «تەڭرى» سۆزىدىن ئۆزگەرگەن دەپ قارايدۇ» [48]. «تۇر - تۇرا»، «تۇران» ئالتاي تىللىرىنىڭ بەزى تارماقلىرىدا «ئېگىز»، «يۈكسەك»، «يۈكسەك ئورۇن»، «تەڭرى دەرگاھى»، «تەڭرى» مەنىسىدەمۇ ئىستېمال قىلىنغانلىقى، ئۇنىڭ سۆز يىلتىزىنىڭ «تەڭرى» مەنىسىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ. مەسىلەن، ياقۇت ۋە چۇۋاش تىللىرىدا «تەڭرى» سۆزى «تۇر»، «تۇرا» شەكلىدە ئىستېمال قىلىنىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «تۇر» - «ئېگىزلىك، كۆزىتىش ئورنى، ئېگىز ئورۇن»، «تۇرا» - «ئېگىز ئادەم، دېگەن مەنىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. نېمە ئۈچۈن ئۇيغۇر تىلىنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتىدا «تۇر»، «تۇرا» - «ئېگىزلىك، يۇقىرى ئورۇن، كۆزىتىش ئورنى دېگەن مەنىدىكى سۆزگە كۆچۈپ كەتكەن، بۇ مەسىلىگە كەلسەك، قەدىمكى كىشىلەرنىڭ «تەڭرى دەرگاھى» ئېگىز يەردە بولىدۇ، دەپ قارايدىغان بىر خىل قارىشىدىن كەلگەن، دېيىشكە بولىدۇ. «تەڭرى» بىلەن «تەڭرى دەرگاھى» نى ئوخشاش ئۇقۇمدا چۈشەنگەن قەدىمكى ئىنسانلار «تۇر»، «تۇرا» نى ھەم «تەڭرى» ھەم «تەڭرى دەرگاھى» دەپ چۈشەندۈرگەن [49].

خوتەندە ساقلانغان ۋە شۈەنزىڭنىڭ «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدە غەربكە ساياھەت» ناملىق كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن پىلە قۇرتىنىڭ «شەرقى تۇ ئېلى» (东土国) دىن كەلتۈرۈلگەنلىكى رىۋايىتى بىلەن ھازىرقى شىنجاڭدىكى «تۇر» (مەسىلەن، «پالۋانتۇر» قاتارلىق ئېگىز تۆپىلىك ياكى ئىستېھكام، قاراۋۇل، تۇرلىرى) ناملىرىنىڭ كەڭ قوللىنىلىشى، بىزگە «تۇر»، «تۇرك» «تۇران» مەنىلىرىنى ئەسلىتىدۇ. بەلكى قەدىمكى «تۇرانىيلار» شەھەر - قەلئەلىرى «تۇر» ئىبارىسى بىلەن قوشۇلۇپ ئاتالسا كېرەك... خەلقلەرىمىزدە تىك - ئۆرە ھالەت «تۇر» ئىبارىسى بىلەن چېتىلغان [50].

ئۇيغۇرلاردا بويى ئېگىز كىشىلەرنى «تۇرا»، «ئۇزۇن تۇرا» ئىبارىسى بىلەن ئاتاش ئادىتى ھازىرمۇ كەڭ ساقلانغان.

دېمەك، «تۇران» ئىبارىسى قەدىمكى ئىراننىڭ دىنىي دەستۇرى «ئاۋېستا» دا تۇنجى قېتىم تىلغا ئېلىنغان ۋاقىتتىن باشلاپ ھازىرغىچە ئىككى مىڭ يىلدىن

ئارتۇق جەرياننى باشتىن كەچۈردى. مەشھۇر جۇڭگو تارىخچىسى سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى بۇ ئاتالغۇنى ئۆزىنىڭ «تۈرك تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە (涂兰) دەپ ئىشلەتتى. فېڭ چېڭجۇن ئەپەندى بۇ سۆزنى (突兰) دەپ ئاھاڭ تەرجىمىسى قىلدى [51].

3

ئىران شائىرى ئوبۇلقاسىم پىردەۋىسى يازغان «شاھنامە» داستانىدا، قەدىمكى تۇران توغرىسىدا كەڭ مەلۇماتلار بېرىلىدۇ.

داستان باشلانغان - «كەلتۈرۈپ دۇرلاركىم، ئۆتكەن پادىشاھلار (قەدىمكى ئىراندا) نىڭ مۇقەددىمىسى ئولكىم، تۆت كىردە ئىدىلەر، پىشدادلار، كىيانلار، ئەشكانلار، ساسانىلار...» دېگەن باياندا، ئىران تارىخىنى 4 دەۋرگە بۆلگەن. «شاھنامە» داستانى ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان تارىخچىلىرىمىز، ئالدىنقى دەۋرنى رىۋايەت قىسمى، بۇ قىسىم مىلادىيەدىن 3200 يىللار بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىيەدىن 780 يىل بۇرۇنقى ۋاقىتقىچە بولغان 2400 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەشكانلار، ساسانىلاردىن ئىبارەت كېيىنكى ئىككى دەۋر ھەقىقىي تارىخىي ۋەقەلەر قىسمى بولۇپ، مىلادىيەدىن 780 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىيەنىڭ 651 - يىلىغىچە بولغان 1400 يىلدىن كۆپرەك تارىخىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقىنى دەسلەپكى قەدەمدە ئىسپاتلاپ ئۆتتى [52].

داستاننىڭ ھەقىقىي تارىخىي ۋەقەلەر بايان قىلىنغان كېيىنكى قىسمىدا تۇران - ئىران ئۇرۇشى مول سەھىپىلەر بىلەن يېزىلىدۇ. داستاننىڭ ئۆزىدىكى مەلۇماتتىن ئالغاندا، ئۇرۇشنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئىرانلىقلارنىڭ زەردوشت (ئوتقا چوقۇنۇش) دىنىنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتىشنى ۋاستە قىلىپ، كېڭەيمىچىلىك قىلغانلىقى سەۋەب بولغان. تارىخشۇناسلارنىڭ ئىسپاتلىشىغا قارىغاندا، بۇ ئۇرۇش مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 529 - يىللىرىدىن 329 - يىللارغىچە 200 يىل ئۆپچۆرىسىدە داۋام قىلغان [53]. بۇ ئەسەرنى يېزىشقا 30 يىل ۋاقىت سەرپ قىلغانغا قارىغاندا، مۇئەللىپ ئىلگىرىكى تارىخ ئۈستىدە ناھايىتى كۆپ ئىزدەنگەن. شۇڭا، بۇ ئەسەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن يۇرتىمىزنىڭ قەدىمكى تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى ئىنتايىن قىممەتلىك ماتېرىيال ئىكەنلىكىگە شەكسىز ئىشەندۈرىدۇ.

«شاھنامە» داستاندا، خوتەن رايونىنىڭ تۇران تېررىتورىيەسىدىكى مۇھىم جاي ئىكەنلىكى سىياۋۇشنىڭ ھېكايىسىدە كۆپلەپ تىلغا ئېلىنىدۇ. «شاھنامە» دىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، شۇ چاغدىكى ئىران شاھىنىشاھى كەيكائۇشنىڭ 101 نەپەر كېنىزىكى بولۇپ، شەھۋانىي ئەيىشى - ئىشرەتكە تولمۇ ئامراق ئىكەن. چوڭ خانىشى سۇدابه ناھايىتى ھىيلىگەر بولۇپ، ياش ھەم چىرايلىق شاھزادە سىياۋۇشقا كۆزى چۈشكەن، ئۇنىڭ بىلەن مەخپىي ئىشرەتتە بولۇپ شەھۋانىي نەپسىنى قاندۇرۇشنى تەلەپ قىلغان. شاھزادە سىياۋۇش ئۆز دادىسىغا سەمىمىي - سادىق بولغاچقا، ئۇنىڭ (ئۆگەي ئانىسىنىڭ) تەلپىنى رەت قىلغان.

ئۆز قىلمىشىنىڭ ئاقىۋىتىدىن ئەنسىرىگەن سۇدابه ھىيلە - مېكر ئىشلىتىپ، گۇۋاھ - ئىسپات ياساپ، شاھزادە سىياۋۇشقا تۆھمەت چاپلاپ قارىلاپ، شاھ قېشىغا كىرگەن.

شاھزادە سىياۋۇش ئۆزىنىڭ دادىسىغا سەمىمىي - سادىق ئىكەنلىكىنى، سۇدابه دېگەندەك ناشايىن ئىشلارنى ئەسلا قىلمىغانلىقىنى چۈشەندۈرگەن بولسىمۇ، شەھۋەتپەرەس كەيكائۇش ئىلاجىسىز ئەھۋالدا، شاھزادە سىياۋۇشنى تۇرانىيلارغا قارشى تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىنىڭ ئالدىنقى سېپىگە لەشكىرىي قوماندان قىلىپ ئەۋەتكەن.

ئەينى چاغدىكى تۇرانىيلار شاھى ئافراسىياپنىڭ ئىرانلارغا ئەۋەتكەن نامە - خەت تەكلىپىگە ئاساسەن، ئالدىنقى سەپتە ئىككى تەرەپ سۈلھ تۈزۈپ، ئۇرۇش توختىتىپ، كېلىشىم بويىچە تىنچلىق ئورناتقان ئەھۋالدا، ئۇرۇشپەرەس كەيكائۇش تىنچلىق كېلىشىمىنى قەتئىي رەت قىلىپ، شاھزادە سىياۋۇش باشچىلىقىدىكى ئالدىنقى سەپ سەركەردىلىرىنى پالەچ ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويۇپلا قالماستىن، بەلكى تۇرانلار پايتەختى «كىنكەدەز» نى تىرىپىرەن قىلىپ، تۇران شاھى ئافراسىياپنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ كېلەلمىسەك، نەگە بارساڭ بار، مېنىڭ قېشىمغا كەلگۈچى بولما، دەپ شاھزادە سىياۋۇشقا بۇيرۇق چۈشۈرگەن، قىيىن ئەھۋالدا قالغان سىياۋۇش ئىلاجىسىز بىر بۆلۈك سەركەردىلىرى بىلەن رۇم (بۈگۈنكى تۈركىيەنىڭ ئىستانبۇل شەھىرىگە توغرا كېلىدۇ) غا كەتمەكچى بولۇپ يولغا چىققان.

بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان تۇران ئوردا ئەھلى شاھ ئافراسىياپنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، سىياۋۇشنى تۇرانلار ئوردىسىغا ئىززەت - ئىكرام بىلەن

تەكلىپ قىلىپ كەلتۈرۈپ، ئالاھىدە ئىلتىپاتلار ئەيلەپ، شاھ ئافراسىياپ ئۆز يېنىدىن ئورۇن بېرىپ ئىشلەتكەن - «سىياۋۇشتىن ھېچ ئەيىب - نۇقسان تاپماي، ھەممە ئىشنى پىسەندىدە كۆرۈپ، ئۇنى سىنىماق ئۈچۈن پىران ۋىيسە (تۇران ۋەزىرى) نىڭ قىزى جىرىيرە بانۇنى 40 كۈن توي شاھى مەجلىس شاھىنشاھى قىلىپ، ئافراسىياپ ئۆزى ئاتا بولۇپ، توي جابدۇق تەييارلاپ، سىياۋۇش پاك تەنگە، ئۇل ۋاقتىنىڭ دىنى، مىللىتى بىرلە نىكاھ ئەيلەپ جىلۋىگەر قىلدىلار. بىرىلدىن كېيىن ئۆز قىزى پىرنكىش بانۇنى سىياۋۇشقا ئېلىپ بەردى. يەتتە مىڭ سىپاھ جىدارنى خىزمىتىدە قويۇپ، تا بىر يىل ئۈچ ئاي قېشىدا تۇرغۇزۇپ ئاندىن مەملىكەت خوتەنگە پادىشاھ قىلدى» .

«ئەلقىسسە، سىياۋۇش، ئافراسىياپ پەرمانى بىرلە تامام بارخانە ۋە چادىرمىيانەلىرىنى پىل ۋە ئىس - تىراسىپ قېچىرلارغا يۈكلەپ، بارچە لەشكەرلەر، چاكارلىرى بىرلە سىۋار بولۇپ، خوتەن سارى راۋان بولدى. مەنزىل - مىراھىل تەي قىلىپ 12 كۈن يول يۈرۈپ خوتەنگە يەتتىلەر. خوتەن ئەھلى، سىياۋۇش كېلەدۇرمىش دەپ بارچە خالايدىق ئالدىغا چىقتىلەر. ئەغراز - ئىكراملار بىرلە شەھەرگە كەلتۈرۈپ ئوردىغا چۈشۈردىلەر» . «سىياۋۇش كېلىپ بۇ شەھەرنى خوتەننى ئاۋات ئەتتى. خالايدىقنىڭ كۆڭلىنى ئېلىپ دىلدارلىق بىرلە نىۋازىشلار قىلىپ، نەچچە يەردە قەلئە بىنا قىلدى» . «سىياۋۇش، داد - ئەدىل قىلىپ خالايدىقنىڭ كۆڭلىنى ئىلتىپات - ئىنئام ۋە ئېھسان بىرلە شاد ئەيلەپ، كۆرۈنۈش ئىشىكىنى ئېچىپ ئولتۇرار ئىدىلەر» .

خوتەننىڭ بۇنداق مەمۇرىي ئاۋاتلىشىپ بارغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ تۇرغان تۇران ئوردا ئەھلى شاھ ئافراسىياپنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، تۇران سەركەردىلىرىدىن - كىرىشىۋىز شوم، بارمان ھۇم، ھامان، ئەندىرمان، كىرروى زىرە، كىرروى كىرزم، پەرھاد قاتارلىق 7 نەپەر سەركەردە باشچىلىقىدا بىر بۆلەك تۇران ئوردا ئەھلى خوتەنگە سىياۋۇشنى يوقلاپ كەلگەن. پادىشاھ سىياۋۇش باشچىلىقىدىكى خوتەن ئەمىر - ۋۇززالىرى ئۇلارنى تولىمۇ ئىززەت - ئىكراملار بىلەن قىزغىن قارشى ئېلىپ ئەتراپلىق كۈتۈۋالغان، ھەتتا جاي - جايلاردا، تاغ - ئورمانلارغىچە سەيلى - ساياھەت ۋە شىكار قىلدۇرۇپ كۆڭلىنى ئالغان بولسىمۇ، سىياۋۇشنىڭ دانا خەلقپەرۋەر ھاكىمىيەت باشقۇرۇش قابىلىيىتى ھەم خوتەننىڭ شۇنىڭغا يارىشا مەمۇرىي ئاۋاتلاشقان تەرەققىياتىغا ھەسەت قىلغان كىرىشىۋىز

قاتارلىقلارنىڭ قەستەن قۇسۇر تېپىپ، ئوردىغا قايتىپ بېرىپ شاھ ئافراسىياپقا: «... سىياۋۇشنىڭ يامان نىيىتى بار ئىكەن، بىزلەرنى كۆزگە ئىلمىدى... تۇران ئوردىسىغا بېسىپ كېلىپ چوڭ ھوقۇقنى قولغا كىرگۈزۈش قارا نىيىتىدە، خوتەندە مۇستەھكەم ئاساس يارىتىپتۇ... بىز ئالدىن قول سالمىساق ئاقىۋىتى خەتەرلىك...» دېگەندەك سىياۋۇش قارىلانغان ئويدۇرما خاتا مەلۇماتنى يەتكۈزۈپ، نەتىجىدە سىياۋۇش خوتەن تۇپرىقىدا ناھەق قەتل قىلىنغان.

سىياۋۇشنىڭ نىكاھىدا بولغان پىرىنكىش بانۇدىن تۇغۇلغان بالا - خىسروي ئىرانلار تەرىپىدىن بىر ئاماللار بىلەن ئىرانغا ئېلىپ كېتىلىپ، كېيىنكى چاغدا ئىران شاھزادىسى بولۇپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغان. بۇ چاغدا، تۇرانلارنىڭ خېلى كۆپ زېمىنى، ھەتتا ئوردا - پايتەخت «كىنكەز» نىمۇ ئىرانلار بېسىۋالغان، خوتەنمۇ ئىرانلار قولغا ئۆتۈپ كەتكەن، شەھزادە خىسروي خوتەن زېمىنىغا كېلىپ دادىسى سىياۋۇش قەتل قىلىنغان جاينى سۈرۈشتۈرگەن - «پادىشاھ خىسروي مەنزىل قەتئىي قىلىپ خوتەن دىيارىغا كەلدىلەر. ماچىن خەلقى خەۋەر تېپىپ شاھ ئىستىقبالىغا كېلىپ، زېمىن ئىبادەت ئەيلەپ (يەرگە باش قويۇپ)، شەھەرگە نىزۇل كىرگۈزۈپ يىغىلىشىپ تۇردىلەر. شاھ ھەم كىرىيەلەر ئەيلەپ سوز ئەغاز ئەيتتى: ئەي خالايقىلار، ئاتامنى شاھادەتكە يەتكۈزگەن يەرنى كۆرسىتىڭلار، تاكى زىيارەت قىلغاي مەن. بۇ مەردەملەر كىرىيەلەر بىلەن شاھنى خوتەننىڭ شارىستان دېگەن جايىغا باشلاپ كەلدىلەر. زىراكى، سىياۋۇش ۋىلىنى ئول يەردە شېھت قىلىپ ئىدى. شاھ بۇ مۇقامغا كېلىپ كۆردىكىم، بۇ يەر كۆزىگە غەرق خۇن كۆرۈنگەندەك مەلۇم بولدى. ئاھ - ۋاھ بىرلە ئۆزىنى ئاتتىن تاشلاپ سەبمىلدەك يۇمالىنىپ يىغلاپ كەتتى». «... ئاتالىرىنىڭ مۇبارەك باشلىرىنى ساندۇق ئىچىگە سېلىپ، ئىككى ھەپتىدىن كېيىن تۇران دىيارى (ئوردا شەھەر كىنكەز) غا راۋان بولدىلەر» [54].

چاغاتاي يېزىقىدىكى «شاھنامە تۈركى» ناملىق ئەسەردىمۇ يۇقىرىقى ۋەقەلەر بايان قىلىنغان. «سىياۋۇش مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3 - 4 - ئەسىرلەرگە تەۋە ئىران شاھى كەيكائۇشنىڭ شاھزادىسى بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىياغا تونۇلغان داڭلىق قەھرىمان شەخس» [55].

سىياۋۇش مازىرى سىياۋۇش ۋەلىيۇلا مازىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ مازار خوتەننىڭ لوپ ناھىيە بەشتوغراق يېزىسىغا جايلاشقان. «سىياۋۇشنىڭ ھاكىمىيەت تۇتۇشتىكى ئادىل، خەلقپەرۋەرلىكى ۋە قەھرىمانلىقى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر خەلق

قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان بولۇپ، خوتەن خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقىلىپ كەلگەن. تا بۈگۈنكى كۈنگىچە ئۇنىڭ مازىرى خەلق تەرىپىدىن زىيارەت قىلىنىپ كەلمەكتە» [56].

«شاھنامە» دىكى مەلۇماتتىن قارىغاندا، قەدىمكى خوتەن تۇرانلار شاھلىقىغا قاراشلىق بىر پادىشاھلىق بولۇپ، سىياۋۇش، ئەنە شۇ چاغلاردا تۇران شاھلىقى تەرىپىدىن خوتەنگە پادىشاھ قىلىپ تەيىنلەنگەنلەرنىڭ بىرى. سىياۋۇش قەتل قىلىنغاندىن كېيىن، تۇران شاھى ئافراسىياپ ئۆز ئوغۇللىرىدىن بىرىنى خوتەنگە پادىشاھ قىلىپ تەيىنلىگەن [57].

قەدىمكى خوتەن بىلەن تۇران باش ئوردا شەھىرى «كىنكەز» نىڭ ئارىلىقى ئەينى چاغدا 12 كۈنلۈك يول بولۇپ، بېرىش - كېلىش قويۇق، خۇشاللىق ۋە غەم - قايغۇدا تەقدىرداش ئىكەن. «شاھنامە» دە مۇنداق مەلۇماتلار خاتىرىلەنگەن:

«خەلىچ كە قېچىپ كەلدى ئافراسىياپ،
 كۆزى ياش غەمدىن دىلى پىرىشتاپ.
 بولۇپ كام قەسىرىدە ئارامجوي،
 شىكەست يەپ بۇ جەڭدە تۆكۈپ ئابروئي.
 خەلىچ ئەھلىگە رازىن ئەيتتى كىشاد،
 زۇلۇم ئەيلىمەك خىسروي كەيقۇباد.
 باشىغا قويۇپ تاج زەرىن كۇلاھ،
 شىكەست بولمىغاندۇر بۇ يەڭلىغ سىپاھ.
 چۇ، بۇ ۋاقىتقا تەگىرو غالىپ ئىدىم،
 ئۇلارنىڭ شىكەستىگە تالىپ ئىدىم.
 ئاققۇزۇپ جىركىم قاندىن جوبى - جوي،
 بۇ دەم تاپتى ئىران شاھى ئابروئي.»

دەپ زار - زار يىغلاپ تۇران ئەھلى بىرلەشمۇرت قىلۇر ئىدىلەر» [58].
 يۇقىرىقى مىسرالاردىكى «خەلىچ» بولسا قەدىمكى خوتەن شەھىرىنى كۆرسىتەتتى.

«شاھنامە» نىڭ شېئىرىي نۇسخا نەشرىدىكى «رۇستەمنىڭ خوتەن شەھىرىگە، پىران يېنىغا يول ئالغانلىقى» دېگەن قىسمىدا مۇنداق مىسرالار كۆزگە چېلىقىدۇ:

«شەھەردىن شەھەرگە يول ئالغۇچ كارۋان،
ئاقىۋەت قەد ئېلىپ كۆرۈندى تۇران.
خوتەنگە يېتىشتى ئۇلار چۆل ئېشىپ،
تاماشا قىلار ئەل يولغا چىقىشىپ.
تۇراندا بار ئىدى گۈزەل بىر ماكان،
ئارام ئالار ئىدى ئۇ يەردە پىران.
ۋىس ئوغلى پىراننىڭ ئالدىدا قاتار
تۇران باتۇرلىرى تۇراتتى تەييار» [59].

بۇ مىسرالاردا، خوتەن تۇراندىكى جاي نامى سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ، خوتەن ھاكىمى پىران تۇرۇۋاتقان يەرمۇ «تۇراندا بار ئىدى گۈزەل بىر ماكان» دەپ تەرىپلىنىدۇ.

ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىي بوۋىمىز «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق كاتتا ئەسىرىدە تۇران شاھى ئافراسىياپ نامى بىلەن ئالاقىسى بولغان بىرمۇنچە يەر - جايلارنى تىلغا ئېلىپ ئۆتىدۇ. مەسىلەن:
«ئوردۇ - ئوردا، خان شەھىرى. بۇنىڭدىن ئېلىنىپ، خاقانلار تۇرىدىغان كاشغەر شەھىرى ئوردۇكەنت دېيىلىدۇ» [60].

«كەند - كەنت، شەھەر. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ قەشقەر «ئوردۇكەند» دېيىلىدۇ. بۇ «خان تۇرىدىغان شەھەر، مەركەز» دېگەن بولىدۇ. چۈنكى، بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن، ئافراسىياپ شۇ يەردە تۇرغان» [61].
«بارچۇق - ئافراسىياپ قۇرغان بىر شەھەر» [62].

مەلۇمكى، يۇقىرىقى مىسالدىكى «بارچۇق» - دولانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم يۇرتلىرىدىن بىرى بولغان، ھازىر «مارالبېشى» دەپ ئاتالغان ناھىيەنىڭ ئەسلى نامى.

«قاز» ئافراسىياپنىڭ قىزىنىڭ ئېتى بولۇپ، «قازۋىن» شەھىرىنى ئۇ بىنا

قىلغان. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قاز ئويۇنى» دۇر، چۈنكى ئۇ قىز شۇ يەردە تۇراتتى ۋە ئوينايىتتى. شۇڭا بەزى تۈركلەر «قازۋىن» نى تۈرك ئېلىنىڭ چېگرىلىرىدىن بىرى ھېسابلايدۇ. «قۇم» شەھىرىمۇ چېگرا ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى «قۇم» تۈركچە سۆزدۇر. ئافراسىياپنىڭ قىزى بۇ يەردە دائىم ئوۋ قىلاتتى. بەزىلەر «مەرۋەششاھىجان» شەھىرىنىمۇ تۈرك چېگرىسىدىكى شەھەر ھېسابلايدۇ. چۈنكى، قىزنىڭ ئاتىسى «توڭا ئالىپ ئەر» ئاشۇ ئافراسىياپنىڭ ئۆزىدۇر. ئافراسىياپ «تەمھۇرس» تىن ئۈچ يۈز يىل كېيىن «مەرۋ» شەھىرىنى بىنا قىلغان. بەزىلەر پۈتۈن «ماۋەرائۇننەھر» نى تۈرك ئېلى ھېسابلايدۇ. ئۇ «يەنكەنت» تىن باشلىنىدۇ. ئۇنىڭ يەنە بىر ئېتى «دىزىرۇپىن – مىس شەھىرى» دۇر. ئۇنىڭ مۇستەھكەملىكىگە قاراپ شۇنداق دېيىلگەن. بۇ «بۇخارا» غا يېقىن. بۇ يەردە ئافراسىياپنىڭ قىزى قازنىڭ ئېرى «سىياۋۇش» ئۆلتۈرۈلگەن. مەجۇسىيلار ھەر يىلى بىر كۈن بۇ يەرگە كېلىپ «سىياۋۇش» ئۆلگەن جايدا يىغلىشىدۇ، قۇربانلىق قىلىپ، قۇربانلىق قىلىپ، قېنىنى ئۇنىڭ قەبرىسىگە ئېقىتىدۇ. بۇنداق قىلىش ئۇلارغا ئادەت بولۇپ قالغان [63].

«قاز سۈيى – ئىلى دەرياسىغا قۇيۇلىدىغان چوڭ بىر دەريانىڭ ئېتى. بۇنداق ئاتىلىشنىڭ سەۋەبى، ئافراسىياپنىڭ قىزى ئۇنىڭ بويىدا بىر شەھەر بىنا قىلغان. بۇ ئىسىم ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان» [64].

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۇ بايانلىرىغا قارىغاندا، «قاز» دېگىنى ئافراسىياپنىڭ قىزلىرىغا بېرىلگەن ئۇنۋاننىڭ بىر خىلى بولسا كېرەك. «شاھنامە» ۋە «شاھنامە تۈركى» قاتارلىق ئەسەرلەردە سىياۋۇشقا ياتلىق قىلىنغان ئافراسىياپ قىزىنىڭ ئىسمى پىرىنكىش بانۇ دېيىلگەن.

«تارىم – تېگىنلەرگە (شاھزادىلەرگە)، ئافراسىياپ ئەۋلادىدىن بولغان خېنىملارغا، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ – ئۇششاق بالىلىرىغا خاس بىر سۆز. خاقان ئوغۇللىرىدىن باشقىلار ھەرقانچە يۇقىرى مەرتىۋىدە بولسىمۇ، بۇ سۆز ئۇلارغا ئىشلىتىلمەيدۇ. خان ئەۋلادىدىن بولغان ئاغىچا – خېنىملارغا ئۇنۋان ئورنىدا «ئالتۇن تارىم» دېگەن سۆز ئىشلىتىلىدۇ» [65].

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئاقسۇنىڭ قەدىمكى ناملىرىدىن بىرى بولغان «بارمان» تىلغا ئېلىنغان، يەنى «يۇڭۇ» ئاتالغۇسى ئىزاھلىنىپ: «يۇڭۇ». «barman – بارمان» شەھەرچىسىگە ئاقىدىغان بىر دەريانىڭ نامى. بۇ شەھەرنى ئافراسىياپنىڭ ئوغلى شۇ دەريانىڭ بويىغا قۇرغان. قۇرغۇچىنىڭ ئىسمى «barman» –

بارمان» بولۇپ، شەھەر شۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان... [66] دېيىلگەن. ئاقسۇ جۇڭگونىڭ جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى سۇڭ خانلىقى (مىلادىيە 420 - 479 - يىللار) ئەسەرلىرىدە قۇم (故墨)، تاڭ سۇلالىسى (مىلادىيە 618 - 907 - يىللار) دەۋرىدىمۇ قۇم (故墨) ياكى قۇم ئوبلاستى (故墨) دەپ ئاتالغان. «يات قوۋملارنىڭ ئارىلىق مۇساپىلىرى» (四路程) دا «بارخان شەھىرى < 拨换城 >، بەزىدە ۋېي رۇڭ شەھىرى < 威龙 >، بەزىدە قۇم ئوبلاستى دېيىلەتتى» دېيىلگەن. بۇ سانسكرىتچە «بالۇكا» دەپ يېزىلاتتى [67]. «بەزىلەر < بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى > ۋە < يېڭى تاڭنامە > قاتارلىقلاردا خاتىرىلەنگەن < بالۇكا > < 跋禄迦 > دېگەن نامنى ئاساس قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، < بالۇكا > ھىندى سانسكرىت تىلىدا دەل < قۇم > دېگەن مەنىنى بىلدۈرگەچكە، < بالۇكا > دېگەن ناممۇ قۇمنىڭ مەنىسىگە يېقىنلاشتۇرۇلۇپ قويۇلغان. ئەمەلىيەتتە، سانسكرىت تىلىدىكى قۇم قۇم Baluka دەپ يېزىلماستىن، بەلكى Valuka دەپ يېزىلاتتى» دېگۈچىلەرمۇ بار [68].

«شىنجاڭ يەر ناملىرىنىڭ ئېتىمولوگىيەسى» دە «پامان < 帕满 >» دېگەن يەر نامىغا ئىزاھات بېرىلىپ مۇنداق دېيىلگەن: ئونسۇ ناھىيەسى قىزىل يېزىسىدىكى بىر مەھەللىنىڭ نامى. بۇ بىر قەدىمىي يۇرت. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ يەرنى مەركەز قىلىپ «بارخان» (barhan) دەپ ئاتىلىدىغان بىر خانلىق قۇرۇلغان. بىزنىڭچە، «پامان» نامى «بارخان» ئېلىنىڭ دەل ئۆزى، قەدىمكى «بارخان» نامى «پامان» غا ئۆزگەرگەن. «بارخان» نامى قاراخانلار خانلىقى دەۋرىدە «بارمان» دەپ ئاتالغان. «بارمان» نامى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ئارقىلىق «پامان» غا ئۆزگەرگەن. ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان شۈەنزىڭ خاتىرىسىدە بۇ نام سانسكرىتچە شەكلىدە «بالۇكا» دەپ ئاتالغان بولۇپ، خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىكى «بالۇجيا» (跋禄迦) دۇر. ئىبراھىم مۇتتى ئەپەندى بۇ نامنى سانسكرىتچە «قۇم» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، دەپ قاراپ، قەدىمكى «قۇم» ئېلىنىڭ نامىغا باغلايدۇ («شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى، 1996 - يىلى 1 - سان، 111 - بەت). مۇسۇلمان تارىخچىلار بۇ شەھەر (بارخان - پامان) نى ئۆز ئەسەرلىرىدە «باقۋان، بارۋان، بارمان» شەكىللىرىدە يېزىپ كەلگەن [69].

بۇلارنى خۇلاسەلىغاندا، بىرىنچى، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا مىسال ئېلىنغان، ئاقسۇنىڭ قەدىمكى ناملىرىنىڭ بىرى بولغان «بارمان» كۈنىمىزدە

«پامان» شەكلىدە ساقلانغان. ئىككىنچى، ئاقسۇنىڭ بۇرۇنقى ناملىرى بولغان «قۇم» بىلەن «بارمان» بىر مەزگىل بىرلىكتە قوللىنىلغانلىقى ئېھتىمال. چۈنكى، بىر شەھەرنىڭ بىر قانچە خىل ناملىرىنىڭ بىرلىكتە قوللىنىشى تارىختا كۆپ كۆرۈلگەن. مۇھاكىمىمىزنىڭ يادروسى بۇ ھەقتە بولمىغاچقا بۇ يەردە كۆپ توختالمايمىز.

يۇقىرىقى بايانلاردىن تۆۋەندىكى يەكۈنلەرگە ئېرىشىش قىيىن ئەمەس: بىرىنچى، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا تىلغا ئېلىنغان شەھەرلەر ئىچىدىكى ئافراسىياپقا ئالاقىدار بولغان (يەنى ئافراسىياپ سالدۇرغان ياكى تۇرغان ۋە ياكى ئافراسىياپنىڭ ئوغلى، قىزى قۇرغان ياكى تۇرغان دېگەندەك) شەھەرلەر (ئوردۇكەنت، بارچۇق، بارمان، قازۋىن، قۇم، مەرۋە، بارسغان) نىڭ كۆپ قىسمى يەنىلا كۈنىمىزدىكى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تەۋەلىكىدە، جۈملىدىن تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدىكى كەڭ زېمىنلارغا تارالغان. بۇ زېمىن مەزكۇر يازمىنىڭ باش قىسمىدا تىلغا ئېلىنغان دولان رايونى بىلەن ھېچقانچە پەرق يوقلىقىنى ھېس قىلالايمىز.

ئىككىنچى، قەشقەردىن خوتەنگىچە، خوتەندىن بارچۇق (ھازىرقى مارالبېشى)، بارمان (ئاقسۇ) غىچە بولغان زېمىندىكى شەھەرلەر تۇران شاھى ئافراسىياپقا مەنسۇپ بولسا ھەم مەشھۇر «تارىم» ئاتالغۇسى «ئافراسىياپ ئەۋلادىدىن بولغان خېنىملارغا، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ - ئۇششاق بالىلىرىغا خاس بىر سۆز» بولسا، بۇ زېمىن ئوتتۇرىسىدىكى چۆللۈكنىڭ تۇران نامى بىلەن ئاتىلىشىمۇ ھەيران قالارلىق ئىش ئەمەس.

بىز تاڭ سۇلالىسى مەنبەلىرىدە تەكلىماكاننى ياكى ئۇنىڭ ئالاقىدار بىر قىسمىنى «تولۇن چى» (突论碛) دەپ يېزىلغانلىقىنى كۆرىمىز [70] تاڭ گاۋزۇڭ لى جىز ۋاقتىدىكى تۈركىي نەسەبلىك سانغۇن چۇبى خېلى 635 - يىلى ۋاڭ فۇيۈەننى قوغلاپ تارىم «تولۇن چۈەن (突论川) تۇران ساي»، تەكلىماكان - «تولۇنچى (突论碛) تۇران چۆل» غىچە كېلىپ جەڭ قىلغان.

ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندى «بۇلاقتىن بىر ئوتلام» ناملىق كىتابىدا، تەكلىماكان چۆلىنى تىلغا ئالغاندا «تۇرۇم ساي (تەكلىماكان چۆلى)» دېگەن شەكىلدە تىلغا ئالىدۇ. مۇئەللىپ بۇ يەردە «تۇرۇم ساي» دېگەن ئاتالغۇنى خەنزۇچە (تولۇنچى) دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى سۈپىتىدە ئىشلەتكەن بولسا كېرەك.

بۇنىڭ توغرىسى «تۇران ساي» بولۇشى كېرەك، ئەلۋەتتە [71].

4

خەنزۇچە مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، «مەملىكىتىمىزنىڭ شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىن سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگىچە بولغان تارىخىدىكى گۇيڧاڭ (ئۇي) لار، دىڭلىڭ (دىڭلىڭ دەپ ئاتالغان تۇرالار)، قاڭقىل (تۆلۈس) لەر ۋە تۇرا (تېلى دەپ ئاتالغان تۇرا) لار ئوخشاش بىر خىل مىللەتنىڭ ئوخشاشمىغان تارىخى دەۋرلەردىكى ئاتىلىشى ئىدى» [72]. «ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك دىڭلىڭلار، قاڭقىللار ۋە تۇرالار ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى، دىڭلىڭلار، قاڭقىللار ۋە تۇرالارنىڭ تارىخى ھازىرقى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ يىراق قەدىمكى زامان تارىخىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى دەپ قارايدۇ» [73].

بۈگۈنكى ئۇيغۇرلارنى شەكىللەندۈرگەن مۇھىم ئېتنىك تەركىب بولغان توخىرلار قەدىمدىن تارتىپلا تارىم ۋادىسىدا ياشاپ كەلگەن.

خەنزۇچە ھۆججەتلەر توخىرلارنى يۈشى - يۈجى (禹氏 - 禹知)، چوڭ يۈشى (大月氏)، كىچىك يۈشى (小月氏) دەپ يازغان بولسا، ياۋروپالىقلار توخىرلار ماكانلىرىنى توخارىستان دەپ ئاتاشقان. ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەر، جۈملىدىن شىنجاڭدىن قېزىۋېلىنغان ۋەسىقىلەردە توقرى، توخرى، توغرى دەپ يېزىلغان ھەم بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇرلار ياۋچىلار، يىغىچىلار دەپ ئاتىماقتا [74]. «توخرى ئۇلارنىڭ ئومۇمىي نامى، يۈشى - يۈجى ئۇنىڭ بىر قەبىلىسى دېگەن قاراش بار» [75].

«توخرى» ئالتاي تىللىرىدا (ھازىر بولسا مانجۇ تىلىدا) «ھارۋا» دېگەن سۆز. ھەممىگە ئايانكى، ئۇيغۇرلار كەشىپ قىلغان قاتناش ۋاسىتىسى نامى بىلەن «قانقىلار» (خەنزۇچىدا «گاۋجوي - گاۋچي») دەپمۇ ئاتالغان [76]. «شۇنەرسە روشەنكى، ئالتاي تىللىرى (جۈملىدىن ئۇيغۇر، مانجۇ تىللىرى) دا «ھارۋا» نى بىلدۈرىدىغان «توخرى» سۆزى شۇ رايوندا (كۇسان ئىمپېرىيىسىدىن كېيىن) دا ياشىغان «ئابدال - گاۋگوي (گاۋجوي)» ئۇلۇسىغا نام بولۇپ قالغان. بۇ سۆز ھىندۇ - ياۋروپا تىللىرىدا «توخار» بولۇپ ئۆزلەشكەن. قوچۇ - كۇچار ئەللىرى بۇددا نوملىرىنى بىۋاسىتە «ئەنەتكەك» (ئۇيغۇرلار ھىندۇلارنى ئەنەتكەك دەيتتى) تىلىدىن ئەمەس، ئۆزلىرىگە نەسەبداش (تەگ تىلى تۈركىي) بولغان توخرى تىلىدىن تەرجىمە

قىلغانلىقىمۇ، توخرى (توخار) خەلقىنىڭ گاۋگوي نەسلىدىن ئىكەنلىكىدىن دالەت بېرىدۇ» [77]. «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ھارۋا» (ئارابە) نى «قاڭقى» دەيتتى. بۇ قاتناش قورالىنى ئۇيغۇرلار كەشىپ قىلغىنى ئۈچۈن، ئۇيغۇرلارنىڭ مەلۇم قوۋملىرىنى قوشنا قوۋملار «توخرىلار» دەپ ئاتىغان. قەدىمكى ئالتاي تىللىرىدىن «دۇڭ خۇز» (شەرقى غۇز) تىلىدا (ھارۋا) نى «توخرى» دەيدۇ. غەربكە كۆچۈپ، ھاكىمىيەت قۇرغان ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمىنى غەربىي ئەللەر «توخار» دەپ ئاتىغان [78]... تارىخى ماتېرىياللار ۋە تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا، «توخار» (ياكى توخرى) دەپ ئاتالغان قوۋملارنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىش تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ، مىلادىيە 9 - ئەسىردە غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارغا ئارىلىشىپ كەتكەن» [79].

دېمەك، خەنزۇچە ھۆججەتلەردە تىلغا ئېلىنغان دىڭلىڭلار ئېگىز ھارۋىلارنى ئىشلەتكەنلىكى ئۈچۈن ئەتراپىدىكى قوشنا خەلقلەر تەرىپىدىن «گاۋچى - قاڭقىللار»، «توخار» (توخرى) لار دەپ ئاتالغان. بۇ ئوخشاش بىر قوۋمنىڭ ئوخشىمىغان خەلقلەر تىلىدىكى ئاتىلىشى ئىدى.

ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندى: «بەزى تارىخىي كىتابلاردا، شاڭ دەۋرى (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 18 - 11 - ئەسىرلەر) نىڭ دەسلەپكى ۋاقتلىرىدا «دەنلۆ» دېگەن نام قەيت قىلىنغان. كېيىن بۇ نام «دىيەن لىيەن» دەپمۇ يېزىلغان» [80] دەپ ئۇچۇر بېرىدۇ. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان ئەدىب ياللۇغ جۇر (耶律铸) ئۆزىنىڭ «ئىككى جىلغا ئارىسىدىكى شىركەيپ دەۋرىنىڭ خاتىرىلىرى» (双溪醉隐集) ناملىق نەزمىلەر كىتابىدا دىڭلىڭلار ھەققىدە ئىككى شېئىر يېزىپ، دىڭلىڭ ئىبارىسىنىڭ قەدىمكى خەنزۇ تەلەپپۇزىدا «دىيەن لىيەن» (颠连) دەپ ئوقۇلىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن [81]. بۇنىڭغا ئاساسەن پروفېسسور ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» ناملىق كىتابىدا: «بىز بۇنىڭدىن «خەننامە. غەربىي دىيار تەزكىرىسى» دىكى غەربىي دىڭلىڭلارنىڭمۇ خەنزۇ تىلىدا «دىيەن لىيەن» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقىنى بايقايمىز. بۇ ئىبارە «دولان» لارنىڭ قەدىمكى دىڭلىڭ قەبىلىلىرى ئەۋلادى بولۇشى ئېھتىماللىقىدىن بېشارەت بېرىشى مۇمكىن» دېگەن قىياسىنى ئوتتۇرىغا قويدۇ.

دىڭلىڭ (دىيەن لىيەن) ئىبارىسىگە كەلسەك، بۇ «تۇران» نامىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىدى. ئاندىرونوپ - ئارىلارنىڭ ئەڭ تىپىك ۋە مەركىزىي ئورنى

ھازىرقى ئەنقار دەرياسى (بايقالنىڭ غەربى - يەنسەي - ئېرتىش ۋادىلىرى بولۇپ ، بۇ ھازىرقى تاغلىق ئالتاي ، شەرقى شىمالىي قازاقىستاندىكى قەدىمكى شىمالىي تۇران رايونىنى كۆرسىتىدۇ) خۇددى ھازىرمۇ تۇران قاتارلىق يەر ناملىرى بولغاندەك (بۇ جاي جۇڭگو يىلنامىلىرىدىكى شىمالىي دىڭلىك ئىبارىسىگە توغرا كېلىدۇ) يەتتە سۇدىن كوپىت تاغلىرىغىچە بولغان ئارىلىق قەدىمكى مەنبەلەر بىلەن ھازىرقى جۇغراپىيەلىك نام جەھەتتىنمۇ «تۇران تۈزلەڭلىكى» ، تۇران دېيىلىدۇ. ئاندرونوپ - ئارى - ساكلارنىڭ بۇ ماكانلىرىنىڭ نامى خەنزۇ يىلنامىلىرىدىكى غەربىي دىڭلىكلارغا توغرا كېلىدۇ. ئالتاينىڭ جەنۇبى ، تەڭرىتاغ ، تارىم - تەكلىماكاندا ۋۇجىيە (خۇجىيە ، گۇشى) نامىدىكى غۇز - قاڭقىل - قوچۇ (قوجۇ) ساكلىرى ياشايتتى ، ئۇلار خەنزۇ مەنبەلىرىدىكى تولۇن ساي (突伦川) تارىم ۋە توۋن قۇملۇقى ئاھالىلىرى بولۇپ ، ئۇلارمۇ تۇرانلار ئىدى. بۇ خەلقلەر چىلىيەنشەن - نەنسەن توخار - ساكلىرىنى ۋە خەنزۇ مەنبەلىرىدىكى كۇيفاڭ ، تۇفاڭ تۇرانلىرىنى ئۆز چەمبىرىگە ئالغانىدى [82].

قەدىمىي تۇران دىيارىدا «ھازىرمۇ ، 94 - مېردىئان ، 52 - پاراللېل سىزىقى ئىزىدا بال ئېرتىش دەرياسىنىڭ بويىدا ، چاكالوۋسكىي شەھىرىنىڭ شەرقى شىمالىدا «تۇران» ناملىق شەھەر مەۋجۇت. بۇ ئەتراپتا ھازىرمۇ «كراسنو تۇرانسك» ، «ئاچىن» ، «توگۇچىن» ، «تۇرا - خىم» ، «تېلى» ، «بالاخچىن» ، «ئىسكىتم» ، «تۈرگىم» قاتارلىق شەھەرچىلەر بار» [83] بولغاندەك ھازىرقى تارىم ئويمانلىقى - تەكلىماكان «تۇران ساي» ، «تۇران چۆل» نامىدا ئاتالغان. بۇ نام خەنزۇچە مەنبەلەردە ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە «تولۇن» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ خاتىرە ھازىرقى «دولان» نىڭ قەدىمدىنلا خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە «تولۇن (突论)» دەپ يېزىلغانلىقى ۋە تاڭ دەۋرى ، ھەتتا ئۇنىڭدىن ئىلگىرىلا تەكلىماكاننىڭ ۋە ئۇنىڭ گىرۋەكلىرىدىكى يۇرتلارنىڭ شۇ نام بىلەن ئاتىلىپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تارىخىي ماتېرىياللاردا چيەنلۇڭنىڭ 20 - يىلى (1755 - يىلى) دىن باشلاپ دولانلار توغرىسىدا مەلۇمات قالدۇرۇلغان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خەنزۇچە كىتابلاردا «朵兰人» ، «道兰人» ، «惰兰人» ، «多伦人» دەپ يېزىلغان [84].

مەنچىڭ خاندانلىقى تارىم ۋادىسىنى ئۆز ھاكىمىيىتى تەۋەلىكىگە كىرگۈزگەندىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا «دولان» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان. ھۆكۈمەت

ئالاقىلىرىدا قوللىنىلىدىغان خەنزۇ تىلى كۆپلەپ ئىشلىتىلىشكە باشلىغان سىياسىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن يەرلىكلەرنىڭ تىلىدىمۇ شۇ تەلەپپۇز بويىچە ئېيتىلىپ دولانغا ئۆزگەرگەن. خەنزۇچە مەنبەلەردە، «تۇران» بەزىدە «تولۇن» دەپ يېزىلغان بولسا، بەزىدە «دەنلۆ»، «دىيەن لىيەن» دېگەن شەكىللەردە يېزىلغان. يەنە «دولان» سۆزىنىڭ خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا دولانك (多郎)، دولەن (多兰)، دولون (多伦)، دولەن (朵兰)، داۋنەن (道南) قاتارلىق ئاھاڭ تەرجىمىلىرى ئۇچرايدۇ» [85].

دېمەك، «تۇران» دېگەن بۇ ئورتاق نام نەچچە يۈز يىللاردىن بۇيان ئۆزگىرىپ، «دولان» شەكىلدە ئۆزلەشكەن. تىلىمىزدىكى ئۆزگىرىشكە كەلسەك، ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد كاشغەرىي ئۆزىنىڭ نادىر ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا دەل «ت» ھەرىپى بىلەن «د» ھەرىپىنىڭ ئالمىشىشى ئۈستىدىمۇ توختىتىلىپ، ئوغۇزلار ۋە ئۇلارغا يېقىن جايلاشقانلار سۆزىنىڭ تەركىبىدىكى «ت» ھەرىپىنى «د» گە ئالماشتۇرىدۇ. مەسىلەن، تۈركلەر «تۆگە» نى «yawat» دېسە، ئۇلار «yawad» دەيدۇ... «ر» ھەرىپى بەزىدە «ل» غا ئالمىشىدۇ، دەپ يېزىپ مىسال بىلەن ئوچۇق كۆرسىتىپ ئۆتكەن. ئادەتتە تۈركىي تىللىق قوۋملاردا «dil - adil - atil» «til» دەپ «t، d» تاۋۇشلىرىنى ئالماشتۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىش ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. ھازىرقى جانلىق تىلىدىمۇ «ت» ھەرىپىنىڭ «د» ھەرىپىگە، «ر» ھەرىپىنىڭ «ل» ھەرىپىگە ئۆزگىرىشى قىسمەن ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، يەرلىك شېۋىلەردە بىرەر ئىش - ھەرىكەتنىڭ بىراۋ تەرىپىدىن قىلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان «قىلىدۇ» دېگەن سۆزنىڭ «قىلتۇ» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىشى ھېلىمەم مەۋجۇت (بولۇپمۇ خوتەن شېۋىسىدە تېخىمۇ شۇنداق). بۇ پاكىتلار «دولان» قەدىمكى «تۇران» دېگەن سۆز (نام) دىن كەلگەن دېگەن قاراشنىڭ ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ [86].

ئىزاھلار:

[1] ئىمىن تۇرسۇن: «بۇلاقتىن بىر ئوتلام»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2000 - يىلى نەشرى، 85 - بەت.

- [2] ئادىل مۇھەممەت: «قەشقەر ئۇيغۇر دولان مەدەنىيىتى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2009 - يىلى 12 - ئاي نەشرى، 1 - بەت.
- [3] ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1997 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 293 - بەت.
- [4] ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1997 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 4 - بەت.
- [5] ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1997 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 5 - بەت.
- [6] ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2 - بەت.
- [7] «史记»司马迁: : سىماچيەن: «تارىخى خاتىرىلەر»، 1987 - يىلى 9 - ئاي نەشرى، ئۇيغۇرچە، «كىرىش سۆز» نىڭ 4 - ، 5 - بەتلەرى.
- [8] ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 8 - ، 9 - بەتلەر.
- [9] ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 9 - بەت.
- [10] غەيرەتجان ئوسمان: «قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 4 - بەت.
- [11] ۋ.ئى. ئاۋدىيېپ (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى): «قەدىمكى شەرق تارىخى»، تاشكەنت، ئۆزبېكچە نەشرى، 581 - بەت.
- [12] «بۈيۈك لۇغەت ۋە ئېنسىكلوپېدىيە»، تۈركچە نەشرى، XII توم، 37 - بەت؛ غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇرلار شەرقتە ۋە غەربتە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 3 - بېتىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.
- [13] «شاھنامە»، 1900 - يىلىدىكى ئېنگلىزچە تەرجىمىسى، 37 - بەتتىكى ئىزاھات؛ ئەسەت سۇلايمان: «تەكلىماكانا دۈملەنگەن روھ»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 156 - بېتىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.
- [14] موزايېپى: «ئوتتۇرا ئاسىيا»، موسكۋا، رۇسچە نەشرى، 1957 - يىلى «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەر تارىخىغا دائىر تەرجىمىلەر مەجمۇئەسى (1)»؛ «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ماتېرىياللىرى» ژۇرنىلىنىڭ قوشۇمچە سانى، خەنزۇچە،

1985 - يىلى ، 78 - بەت ، (تۇران) ئاتالغۇسىغا ئىزاھ؛ غەيرەتجان ئوسمان : «ئۇيغۇرلار شەرقتە ۋە غەربتە» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 9 - بېتىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل .

[15] موزايېف: «ئوتتۇرا ئاسىيا» ، موسكىۋا ، رۇسچە نەشرى ، 1957 - يىلى [«ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەر تارىخىغا دائىر تەرجىمىلەر مەجمۇئەسى (1)» ؛ «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ماتېرىياللىرى» ژۇرنىلىنىڭ قوشۇمچە سانى ، خەنزۇچە ، 1985 - يىلى ، 228 - بەت ، (تۇران) ئاتالغۇسىغا ئىزاھ؛ غەيرەتجان ئوسمان : «ئۇيغۇرلار شەرقتە ۋە غەربتە» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 9 - بېتىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل .

[16] ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» ، شىنجاڭ ئونىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 6 - بەت .

[17] غەيرەتجان ئوسمان : «ئۇيغۇرلار شەرقتە ۋە غەربتە» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 10 - بەت .

[18] خانىدا تورو (يۈي تىيەنخېڭ): «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، ئۇيغۇرچە نەشرى ، 1 - ، 2 - ، 3 - بەتلەر . [19] ئەسەت سۇلايمان : «تەكلىماكانغا دۈملەنگەن روھ» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2000 - يىلى نەشرى ، 155 - بەت .

[20] غەيرەتجان ئوسمان : «ئۇيغۇرلار شەرقتە ۋە غەربتە» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 12 - بەت .

[21] ئەسەت سۇلايمان : «تەكلىماكانغا دۈملەنگەن روھ» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 155 - بەت .

[22] ئەسەت سۇلايمان : «تەكلىماكانغا دۈملەنگەن روھ» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 154 - بەت .

[23] «شاھنامە» ، خەلق نەشرىياتى ، بېيجىڭ ، خەنزۇچە نەشرى ، 1991 - يىلى ، 126 - بەتتىكى ئىزاھات .

[24] ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن : «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 97 - بەت .

[25] لى جىمىڭ : «تارىخىي خاتىرىلەر» ، «خەننامە» لەردىكى «چىنلىقلار» (秦) نامىنىڭ تەرجىمە قىلىنىشى مەسىلىسى» ، «قەشقەر پىداگوگىكا ئىنستىتۇتى

- ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ خەنزۇچە 2000 - يىللىق 3 - سانى؛
 غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇرلار شەرقتە ۋە غەربتە»، شىنجاڭ خەلق
 نەشرىياتى، 12 - ، 13 - بەتلەر.
- [26] ئەسەت سۇلايمان: «تەكلىماكانغا دۈملەنگەن روھ»، شىنجاڭ خەلق
 نەشرىياتى، 155 - بەت.
- [27] ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا»، شىنجاڭ
 خەلق نەشرىياتى، 10 - بەت.
- [28] ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا»، شىنجاڭ
 خەلق نەشرىياتى، 10 - ، 11 - بەتلەر.
- [29] «شاھنامە» 1900 - يىلىدىكى ئىنگلىزچە تەرجىمىسى، 37 - بەتتىكى
 ئىزاھات.
- [30] غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇرلار شەرقتە ۋە غەربتە»، شىنجاڭ خەلق
 نەشرىياتى، 3 - بەت.
- [31] غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇرلار شەرقتە ۋە غەربتە»، شىنجاڭ خەلق
 نەشرىياتى، 3 - بەت.
- [32] يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984
 - يىلى، 5 - ، 13 - بەتلەر.
- [33] يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك»، 1986 - يىلى، خەنزۇچە
 نەشرى، 2 - بەت ئىزاھات.
- [34] غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇرلار شەرقتە ۋە غەربتە»، شىنجاڭ خەلق
 نەشرىياتى، 4 - بەت.
- [35] موللا مۇسا سايرامى: «تارىخىي ھەمىدىي» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986
 - يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 56 - ، 720 - بەتلەر.
- [36] بۆرباي ئەھمىدوف نەشرگە تەييارلىغان: «ئەمىر تېمۇر ئۆگۈتلىرى»،
 تاشكەنت، «نەۋرۇز» نەشرىياتى، 1992 - يىلى نەشرى، ئۆبېكچە، 9 - بەت.
- [37] ئەسەت سۇلايمان: «تەكلىماكانغا دۈملەنگەن روھ»، شىنجاڭ خەلق
 نەشرىياتى، 156 - بەت.
- [38] لى يوك: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىگە بىر نەزەر»، «ئۈرۈمچى
 كەسپىي ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، خەنزۇچە، 1994 - يىللىق 1 - ، 2 -

(قوشما) سان .

- [39] لى يوڭ: «ئۇيغۇر ئېپوسلىرىنىڭ ئىككى مەنبەلىك كېلىپ چىقىشى»، «مىراس» ژۇرنىلى، 1996 - يىلى، 4 - سان، 54 - بەت.
- [40] لۇئېس ھېنرى مورگان: «قەدىمكى جەمئىيەت»، سودا نەشرىياتى، 1983 - يىلى نەشرى، 1 - كىتاب، 63 - بەت.
- [41] ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 42 - بەت.
- [42] «شەرق يۇلتۇزى»، 1982 - يىلى، 10 - ئاي سانى، «تاشكەنتنىڭ ئىككى مىڭ يىللىق يىلنامىسى» گە قاراڭ؛ ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 80 - بېتىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.
- [43] ئەسەت سۇلايمان: «تەكلىماكانغا دۈملەنگەن روھ»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 150 - بەت.
- [44] ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، شىنجاڭ ئونىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 32 - بەت، 5 - ئىزاھات.
- [45] ئەسەت سۇلايمان: «تەكلىماكانغا دۈملەنگەن روھ»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 152 - بەت.
- [46] غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇرلار شەرقتە ۋە غەربتە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 - يىلى نەشرى، 7 -، 8 - بەتلەر.
- [47] مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1 - توم، 101 -، 455 - بەتلەر.
- [48] ئەسەت سۇلايمان: «تەكلىماكانغا دۈملەنگەن روھ»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 157 - بەت.
- [49] غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇرلار شەرقتە ۋە غەربتە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 20 -، 21 - بەتلەر.
- [50] ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 116 - بەت.
- [51] پىللىپپوت (فىرانسىيە): «توخرى تىلى ئۈستىدە مۇلاھىزە»، فېڭ چېڭجۈن تەرجىمىسى، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى، 1957 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 60 - بەت.

- [52] نىزامىدىن توختى: «خوتەندىكى قەدىمىي ئىزلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 - يىل 1 - ئاي نەشرى، 15 - بەت.
- [53] «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، ئىچكى ژۇرنال، 1986 - يىل 5 - سان، 6 - ، 7 - بەتلەر.
- [54] نىزامىدىن توختى: «خوتەندىكى قەدىمىي ئىزلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 - يىل 1 - ئاي نەشرى، 30 - 34 - بەتلەر.
- [55] راھىلە داۋۇت: «ئۇيغۇر مازارلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىلى 8 - ئاي نەشرى، 135 - بەت.
- [56] راھىلە داۋۇت: «ئۇيغۇر مازارلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىلى 8 - ئاي نەشرى، 137 - ، 138 - بەتلەر.
- [57] نىزامىدىن توختى: «خوتەندىكى قەدىمىي ئىزلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 - يىل 1 - ئاي نەشرى، 35 - بەت.
- [58] نىزامىدىن توختى: «خوتەندىكى قەدىمىي ئىزلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 - يىل 1 - ئاي نەشرى، 36 - بەت.
- [59] «شاھنامە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 - يىل 11 - نەشرى، 282 - بەت.
- [60] مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1 - توم، 168 - بەت.
- [61] مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1 - توم، 447 - بەت.
- [62] مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1 - توم، 608 - بەت.
- [63] مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 3 - توم، 204 - ، 205 - بەتلەر.
- [64] مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 3 - توم، 206 - بەت.
- [65] مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1 - توم، 514 - بەت.
- [66] مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق

- نەشرىياتى، 3 - توم، 503 - بەت.
- [67] فېڭ چېڭجۇن: «غەربىي يۇرت يەر ناملىرى» خەنزۇچە، 1982 - يىلى
- 2 - نەشرى، 2 - بەت؛ ئادىل مۇھەممەت تۇران: «قەدىمكى قەشقەرنىڭ تارىخ - جۇغراپىيەسى» 1 - قىسىم، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2001 - يىلى 2 - ئاي نەشرى، 174 - بېتىگە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.
- [68] يۈۋېيچىڭ: «شىنجاڭنىڭ تۈزۈلمىسىدىكى ئۆزگىرىش ۋە يەر ناملىرى تەتقىقاتى» خەنزۇچە، 1986 - يىلى نەشرى، 60 - بەت؛ ئادىل مۇھەممەت تۇران: «قەدىمكى قەشقەرنىڭ تارىخ - جۇغراپىيەسى» 1 - قىسىم، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2001 - يىلى 2 - ئاي نەشرى، 174 - بېتىگە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.
- [69] قۇربانجان ئابلىمىت نورۇزى، پالتاخۇن ئەۋلاخۇن: «شىنجاڭ يەر ناملىرى ئېتىمولوگىيەسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2001 - يىلى 1 - ئاي نەشرى، 32 - ، 33 - بەتلەر.
- [70] ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت ئىمىن: «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 - يىلى نەشرى، 12 - بەت.
- [71] ئىمىن تۇرسۇن: «بۇلاقتىن بىر ئوتلام»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2000 - يىلى 1 - ئاي نەشرى، 52 - بەت.
- [72] دۈەن ليەنچىن: «دىڭلىڭلار، قاڭقىللار ۋە تۇرالار» (1)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 - يىلى 4 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى، كىرىش سۆز 1 - بەت.
- [73] دۈەن ليەنچىن: «دىڭلىڭلار، قاڭقىللار ۋە تۇرالار» (1)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 - يىلى 4 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى، كىرىش سۆز 2 - بەت.
- [74] غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخ مەدەنىيىتىگە دائىر مۇلاھىزە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 35 - بەت.
- [75] غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخ مەدەنىيىتىگە دائىر مۇلاھىزە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 36 - بەت.
- [76] ئىمىن تۇرسۇن: «بۇلاقتىن بىر ئوتلام»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 55 - بەت.
- [77] ئىمىن تۇرسۇن: «قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 53 - ، 54 - بەتلەر.
- [78] «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى، 1996 - يىلى 2 - سان، 62 - بەت.

- [79] قۇربانجان ئابلىمىت نورۇزى، پالتاخۇن ئەۋلاخۇن: «شىنجاڭ يەر ناملىرىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى»، شىنجاڭ ئونىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 47 - بەت.
- [80] ئىمىن تۇرسۇن: «قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىلى نەشرى، 35 - بەت.
- [81] ماچاڭشۇ: «شىمالىي دىلار ۋە ھۇنلار»، 1 - بەت.
- [82] ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 112 - بەت.
- [83] ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 97 - بەت.
- [84] ئادىل مۇھەممەت: «قەدىمكى قەشقەرنىڭ تارىخ - جۇغراپىيەسى» (2)، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2007 - يىلى 11 - ئاي نەشرى، 270 - بەت.
- [85] خەن زىيۇڭ: «شىنجاڭ قىسسىسى مۇقام»، شىنجاڭ پەن - تېخنىكا نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە، 2010 - يىلى 7 - ئاي نەشرى، 77 - بەت.
- [86] تۇرسۇن بەگ ئىبراھىم: «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1984 - يىلى 2 - سان؛ ئادىل مۇھەممەت: «قەشقەر ئۇيغۇر دولان مەدەنىيىتى»، 2009 - يىلى 12 - ئاي نەشرى، 11 - بەتكە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

مەنبە: "دولان" ژۇرنىلى 3 - سان